

Ar 19455

TÁRSADALOM- KUTATÁS $\frac{1999}{1-2}$

Akadémiai Kiadó·Budapest

Kiadóhivatal: 1117 Budapest, Prielle K. u. 4.
Szerkesztőség: 1068 Budapest, Benczúr u. 33.
Szerkesztőségi titkár: Heleszta Éva
Tel.: 321-4830/126
Fax: 322-0207
E-mail: h8757 rozgonyi@ella.hu

Előfizethető az Akadémiai Kiadó Rt.-nél,
1117 Budapest, Prielle Kornélia u. 4.
Telefon: 464-5427

A4/9455

Az Országgyűlési Könyvtár
állományából törölve.

TÁRSADALOMKUTATÁS

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK FOLYÓIRATA

A szerkesztőbizottság tagjai:

KULCSÁR KÁLMÁN főszerkesztő,
HARMATHY ATTILA, SOMLAI PÉTER, SZALAI ERZSÉBET, TAMÁS PÁL

Szerkesztők:

GÁTHY VERA és ROZGONYI TAMÁS

SZERZŐINK

- BARSINÉ Pálmai Éva főiskolai adjunktus,
Széchenyi István Főiskola, Győr
- CSÁMPAI Ottó egyetemi docens, Nagyszombat
- GÁTHY Vera szociológus, tudományos főmunkatárs, MTA Szociológiai Intézet
- HAMAR Anna szociológus, Coda Bt.
- KARIKÓ Sándor főiskolai tanár, Juhász Gyula
Tanárképző Főiskola, Szeged
- MEZŐ Ferenc tanársegéd, KLTE Társadalom-
földrajzi Tanszék, Debrecen
- POLGÁR Tibor kandidátus, történész
- REISZ László társadalomstatistikus, KSH
- TAGÁNYI Zoltán tudományos főmunkatárs, MTA
Szociológiai Intézet
- TÓTH Renáta egyetemi hallgató
- VÁRI Anna közgazdász, tudományos főmunkatárs,
MTA Szociológiai Intézet
- VÁSÁRHELYI Judit, a Független Ökológiai Központ
igazgatója

TARTALOM

Tanulmány

5	Karikó Sándor	Európaiság – konformitás – ifjúság. Filozófiai kitekintésben
15	Reisz László	A dualizmus kori településhálózat jellemzőinek vizsgálata többváltozós regresszióanalízissel
41	Hamar Anna	Gazdasági felügyelők, falugazdászok, gazdajegyzők
60	Vásárhelyi Judit – Vári Anna	A Dörögdi-medence organikus fejlesztési programjának tapasztalatai
76	Polgár Tibor	Újragombolni vagy újraszabni?
-

Műhely

88	Tagányi Zoltán	A diktatúrák gyökerei
108	Mező Ferenc	Észak-Írország protestánsainak identitászavaráról
121	Csámpai Ottó – Barsiné Pálmai Éva	Az 1945–1949 közötti szlovákiai magyar iskola-nélküliség társadalmi következményei
-

Konferencia

132	Tóth Renáta	A munkaidő csökkentése és rugalmasabbá tétele mint a foglalkoztatás bővítésének lehetséges eszköze
-

Könyvszemle

138	Gáthy Vera	Progress through Partnership. Ed.: Katalin Lévai

CONTENTS

Papers

5	Karikó, Sándor	Europeanism – Conformity – Youth
15	Reisz, László	A Study of the Characteristics of the Network of Settlements of the Period of "Dualism" by Multi-variable Regression Analysis
41	Hamar, Anna	Agricultural Supervisors, Village Economists, Farmer Notaries
60	Vásárhelyi, Judit – Vári, Anna	Experiences of the Organic Development Programme of the Dörögds Basin
76	Polgár, Tibor	To Button It, or to Tailor It Anew?
-

Workshop

88	Tagányi, Zoltán	The Roots of Dictatorships
108	Mező, Ferenc	On the Identity Disturbances of the Protestants of Northern Ireland
121	Csámpai, Ottó – Barsiné, Pálmai, Éva	Social Consequences of the Lack of Hungarian Schools in Slovakia between 1945–1949
-

Conference

132	Tóth, Renáta	Reduction and Growing Flexibility of Working Hours as a Possible Means of the Expansion of Employment
-

Book Review

138	Gáthy, Vera	Progress through Partnership. Ed.: Katalin Lévai

KARIKÓ SÁNDOR

EURÓPAISÁG – KONFORMITÁS – IFJÚSÁG*

– Filozófiai kitekintésben –

Szokatlan módon, fordított sorrendben haladnék, tehát az ifjúság-problémával kezdeném.

1. Magát az ifjúságot nyilvánvalóan többféle s egyaránt fontos szempontból vizsgálhatjuk. Hadd emeljek itt ki egy kevésbé ismert s még kevésbé elismert megközelítési módot. *Filozófiai* kitekintéssel az ifjúságot egyrészt elemezhetjük *önmagában* mint meghatározott nemzedéki sajátosságot, másrészt értékelhetjük a mindenkori *társadalmához való viszonyában*.

a) Az előbbi kutatási irány arra a kérdésre keresi a választ, hogy általában mi jellemzi az ifjúságot, miféle közös jegyek forrasztják „egybe” a fiatalokat s válnak ezáltal jól elkülönülő nemzedékké.

Az ezirányú bölcsellettörténeti kísérletek eddig méltánytalan sorsra jutottak. Pedig célszerű lenne felfigyelnünk – többek között – *Hegel* álláspontjára. A német filozófus csaknem kétszáz évvel ezelőtt éles szemmel veszi észre, hogy az ifjúságról *önmagában* s általában, az absztrakció igen magas fokán csak akkor tudunk valamilyen mélyebb összefüggést megragadni, ha azt *folymatként* értelmezzük. Vagyis az ifjúság-kérdést bele kell helyezzük a „gyermek–ifjú–felnőtt” hármass nemzedéki sorába. Ezután alapvető célkitűzésé válik az egyes nemzedékek elkülönülésének világos megfogalmazása. Ennek megfelelően Hegel szerint a *gyermek* még békében él a világgal, életét többnyire a játék tölti ki, igazodási pontja, egyúttal eszményképe mindig valamilyen konkrét személy (pl. szülő, tanító néni). Viszont a *gyermek ifjúvá* érik, amikor a nem élete kezd benne megmozdulni, a játék szerepét átveszi a tanulás, mégpedig a tudatos és kontrollált tanulmányok végzése, eszménye már nem egy-egy konkrét személy szubjektív alakzatában jelenik meg, hanem az valamilyen szubsztanciális általánoshoz kötődik, vagyis egy minden egyediségtől megfosztott absztrakt dologhoz, világállapothoz (mint például szabadság, szerelem, barátság). Az eszmény azonban ellenáll a rideg valóságnak, s ezt az ellentétet az ifjú ember „kizökkent világként” éli át. A fiatalság furcsa ellentmondáson megy keresztül: „hányódik” az absztrakciók, az elvont

* A szegedi „Európa Tanács” című országos konferencián (1998. nov. 16–18) elhangzott előadás alapján.

vagyilagosságok között (a világ folyását csak fekete-fehér színben tudja értelmezni s értékelni), miközben nekiront – a nagy tetterő és a nemes érzés, önzetlenség által hajtva – a világ gyors s radikális átalakításának. A *férfiú* ellenben azt tapasztalja s tanulja meg, hogy nem elég pusztán általános dolgokkal, elvekkel, értékekkel, világmegváltó tervekkel bibelődnünk, hanem mindenekelőtt részletekkel muszáj foglalatzkodnunk és másokért (saját családjunkért, idős szüleinkért) kell tevékenykednünk. A felnőtt ember felismeri s elfogadja, hogy felelősséggel tartozik önmagáért és másokért. Rájön, a világ teljes és mélyreható átalakítása helyett csak kis lépésekben lehet előre haladni, s az is csupán akkor érhető el, ha készek és képesek vagyunk bizonyos alkalmazkodásra, a világhoz való csatlakozásra.

A hegeli ifjúság-értelmezés felidéz bennem egy régi görög bölcséleti mondást is (ne feledjük, a klasszikus görög filozófia úgyszólván már minden fontosabb kérdést felvet, amelyet azután évezredekig vizsgálni fognak). *Szókratész*ről van szó, aki szerint az ifjúság szereti a mámort, a fényűzést, rossz a modora, visszafelesel szüleinek, nem tiszteli az idős embereket s fecseg akkor, amikor dolgoznia kell. Nos, ha nem tudnánk, hogy kinek a nevéhez fűződik ez a dörge-delem, könnyen hihetnénk, egy mai, nézeteiben, szokásaiban, társas viszonyaiban megrögzött apa, nagyapa siránkozna így. Mintha csak napjainkban szapulnák a fiatalokat!

Nem nehéz fölfedeznünk, a hegeli és a szókratészi meglátás összefügg egymással. Mindkettő arra hívja fel figyelmünket, hogy a fiatalok mindig s mindenütt mások akarnak lenni, mint apáik, nagyapáik. Olyan nemzedéki vonások jellemzik őket (mint például a megszokott-elfogadott értékrendek, életmódminták elutasítása, az új lázas keresése, a tekintély önmagában való megvetése stb.), amelyek végigkísérik a mindenkori ifjúság-létet, bizonyos értelemben függetlenül a konkrét történelmi tértől és időtől. Ezért tűnhet például mai kijelentésnek egy majd két és fél ezer esztendősi mondás. Mondhatnánk, a nemzedéki természetű konfliktusok voltak-vannak-lesznek – akár akarjuk és felismerjük, akár nem. Mindebből adódik a tanulság: az ifjúság és a többi nemzedék között mindig s minden korban különféle feszültségek jönnek létre, de ha azokat szerves folyamat részeinek tekintjük, akkor a nemzedéki elkülönülésekből eredő problémák természetesnek s nyilvánvalónak tűnnek. Azaz a nemzedéki ellentétekre visszavezethető kérdéseket nem indokolt sem dramatizálni, sem alábecsülni.

b) Nyilvánvaló, hogy történelmi változások is lejátszódnak a fiatalok helyzetében, társadalmi szerepében. A történelmi alakváltozások az egyes korszakok ifjúságát egyúttal meg is különböztetik egymástól. Többféle történelmi felosztás ismeretes, magam négyféle korszakolást tartok szükségesnek. Elsőnek az úgynevezett *primitív népek* történelmének hosszú időszakát különböztetem meg. Utána az antikvitás és a középkor következik, melyet *premodernnek* jelölök. Az új és a legújabb kor, a *modernitás* következik. Végül napjaink fejleményét, mondjuk így: a *posztmodernitást* különítem el.

A *primitív népek* történelméről viszonylag keveset tudunk. Az bizonyosnak tűnik, hogy nem rövid időszakról s nem mozgalmas társadalomról van szó. Alapvetően kezdetleges technika- s termelés- (pontosabban: munka-)kultúra, egyszerű munkamegosztás, változatlan s átlátszó viszonyrendszer, alacsony életkor, no és persze ifjúsághiány jellemzi ezt az első szakaszt. Az ifjúságot mint jól elkülönülő csoportot, nemzedéket még nem ismerik. Ugyanis a gyerekekemberekből egy csapásra s hirtelen válik felnőtté, az úgynevezett felavatási próba sikeres teljesítésével. Az ifjúság-szakasz egyszerűen kiesik a nemzedékek sorából.

Az ifjúság mint relatíve elkülönülő s önálló kategória, csak az *antikvitástól* kezdődően jön létre. Ekkortól már „téma” lesz a fiatalság, beszélnek róla, s reagálnak a vele kapcsolatos problémákra. Megindul a társadalom odafigyélése a fiatalok ügyes-bajos dolgaira. A korszak uralkodó felfogása (témánk szempontjából): foglalkozunk a fiatalokkal, de csak annyiban, hogy minél zökkenőmentesebben készüljenek fel a felnőttek szerepére. Az ifjú ember nem más, mint a felnőtt „kicsinyített mása”. Ennek megfelelően az ifjúsággal csupán a nevelés, a megnevelés szempontjából s érdekéből kell foglalkozni. Megjelenik tehát az ifjúság, de még csak passzív tárgyként, melynek egyetlen feladata reprodukálni, egyszerűen megismételni apja-nagyapja életútját, világszemléletét, értékvilágát.

A *modernitás* megjelenése az ifjúságtörténet szempontjából is korszakos változást hoz. Mindenekelőtt a biológiai és társadalmi érés közti szakasz kitolódása figyelhető meg. Ezt a folyamatot először *Kant* írja le. A civilizatórikus fejlődés (ahogyan *Kant* nevezi: a kiművelt állapotok) közepette az ifjú ember társadalmi érettsége átlagosan tíz évvel kitolódik a biológiai érettséghez képest. A társadalmi pallérozottság magas tanulási követelményeket támaszt az ifjú elé, s egyre bonyolultabb mesterségek elsajátítását kell végeznie. Továbbá számos jövedelmi eszközt szükséges birtokolnia ahhoz, hogy önálló egzisztenciát tudjon létrehozni. A modernitás addig soha nem tapasztalt dinamikát teremt a gazdaságban. A dinamikus fejlődéshez az ifjú ember általában könnyebben, gyorsabban, kevesebb vesződséggel és szellemi-idegi tehertéssel igazodhat, mint apja, nagyapja. A fiatalokat már nem arra kell képezniük, amit a felnőtt és idős generáció csinál (csinált), hanem a technika, a tudomány, a technológia, általában a gazdaság folyamatos korszerűsítésére, és mindezzel együtt a normák, az életmódok, az értékrendszerek állandó felülbírálatára s újraalkotására. Az ifjúság társadalmi szerepe annál inkább megnövekedik, minél nagyobb mértékben, figyelmeztet *Lukács György*, általánosításokból (tudásanyagokból) levezetés útján gyűlnek össze s rögzülnek a társadalomilag döntő tapasztalatok. A modern kor hatására az élettapasztalatok nem pusztán empirikus úton állnak elő. Ily módon a modernításban inog az öregség monopóliumhelyzete, s fordítva: fölértékelődik a fiatalság társadalomban betöltött szerepe. Az ifjúság-lét önálló szubsztanciává növekedik, nemzedékből társadalmi nagycsoporttá válik. Az ifjúság etikai kategóriája át-

változik társadalmi (szociológiai és politikai) szintű és súlyú kifejezéssé. Kialakul egy sajátos arculattal, elkülönülő érdekekkel, értékekkel, célokkal rendelkező új társadalmi erő. Az ifjúság önmagában s önmagáért lesz jó és érték! Szívet melengető érzés a fiatalok politikai színrelépése is. Gondoljunk csak az 1848-as márciusi ifjak, az „Ifjú Itália”, az „Ifjú Németország” fellépésére, vagy akár az 1968-as diákmozgalomra. Ezek a fejlemények arra intenek, az ifjúságot már nem lehet valamiféle passzív s megnevelendő tömegnek, súlytalan nemzedéknek tartani. Ellenkezőleg: a társadalom komoly tényezőjévé válik, amellyel megkülönböztetett módon szükséges és kívánatos foglalkozni. Tehát nemcsak (mint korábban) erkölcsi, hanem gazdasági, politikai, ideológiai, kulturális stb. szempontból.

A *negyedik szakasz* úgyszólván szemünk láttára bontakozik ki. Amilyen felemelő az ifjúság öntudatosulása, nagyobb társadalmi tényezővé a modernitásban, olyan lehangoló az utóbbi évtizedek „ifjúság-visszavétele”. Sajnos sok jel mutat arra, hogy napjainkban (ahogyan fentebb megjelöltem: a posztmodernitásban) a fiatalok elvesztik identitásukat, önálló kultúrájukat, önszervező készségüket s képességüket. A társadalom megfosztja őket „ifjúságuktól”, mintegy meglopja őket, ahogyan *Katona Judit*, költőnk fájdalmas sora mondja: mi „tartozunk a sarki fűszeresnek / s az ifjúsággal tartoznak nekünk”. A mai fiatalnak „vézna” sors adatik meg, többnyire magára hagyottnak, egymaga-létében vergődik, úgyszólván egyik napról a másikra. Nem hisz már önmagában, történelemformáló erejében s lehetőségében. Nem tud mit kezdeni magával, egyszerűen „saját levében fő”. Itt élnek közöttünk nagy számban a fiatalok, mégsem állnak össze egésszé, nem válnak integráló erővé, magasztos és nagy reményű társadalmi csoporttá, legfőlőbb virtuális nemzedékké. Úgy tűnik, a mai ifjúsággal csak megesis a történelem, s végleg eltűnt a 68-as nagy generáció. A társadalom és a politika pedig képtelen megtalálni a hangot s a kapcsolatot vele, mintha csak lemondana saját ifjúságáról.

Futólagosan s roppant nagy történeti ívben jellemeztem a négy korszakot. Nem állhatott módomban differenciált elemzést tenni, s csupán egy-egy markáns vonást tudtam csak kiemelni. S könnyen előfordulhat, megközelítesem vitára készíti majd az olvasót. De akárhogy alakul is társadalom és ifjúság történeti viszonya s az azzal kapcsolatos vita, egy dologban talán már most is egyetérthetünk. Ne gondoljuk azt, hogy az ifjúság *történeti* jellemzőinek megragadásában (no és persze az általános jegyek feldolgozásában) az ifjúságkutatás befejezte munkálatait. A mi korszakunk is felvet új kérdéseket s kihívásokat, melyek előtt nem lehet közömbös a tudományos vizsgálódás sem.

2. Nem könnyebb a dolgunk, amikor a *konformitás* fogalmát s problémáját faggatjuk.

Számos tény érzékelteti, manapság a konformitás általános eluralkodásának korszakába lépünk. Nem magyar jelenségről, hanem világtendenciáról

van szó. *Cornelius Castoriadis* szerint a modern történelem legkonformistább szakaszát éljük. Erre mondaná *Milan Kundera*, ma az individuum halálának, egyúttal egy sohasem volt egyformaság korszakának nyitányát éljük. De mi is az a konformitás?

Első megközelítésben mondhatjuk, a társas viselkedés adott modelljéről van szó. Számos tapasztalat (s empirikus társadalomtudományi kísérlet) bizonyítja, az emberek hajlandók alkalmazkodni a többiekhez, még akkor is, ha belül más a meggyőződésük. Ugyanis féltik státuszukat és népszerűségüket. Sokan vélik úgy, ha eltérnek a társadalmi normáktól vagy egyszerűen a többségi vélekedéstől, értékítélettől, akkor lehetetlen, legalábbis kiszámíthatatlan helyzetbe kerülnének, könnyen válhatnak a megvetés és a megszegényítés, netán a teljes kivetettség tárgyává.

Jogosak az ilyen természetű félelmek, miként a kényelmességi szempont is motiválhatja a *mindenáron* alkalmazkodást. A konformista készítéseket s hajlandóságokat mégsem szerencsés abszolutizálnunk, s valamiféle végzet-szerű és elkerülhetetlen képződménynek beállítanunk. Tévedés lenne a konformitást azonosítanunk a pusztá alkalmazkodás jelentésével vagy a társas viselkedés törvényszerűségével. A konformitás mint negatív jelenség kialakulása mögött mélyen rejlő, társadalmi szintű s jelentőségű okokat kell látnunk. Csak emlékeztetek néhány bölcséleti megállapításra, amelyek társadalmi erejű mozgásfolyamatokat próbálnak leírni. Közel háromszáz esztendővel ezelőtt *William Penn* amerikai liberális gondolkodó megadja az alapszó talán mindmáig legmélyebb – eredeti – jelentését. Szerinte a *konformizmus olyan polgári erény, melynek a szabadság elvesztése az ára*. A konformizmus fogalmának ez a pejoratív kicsengése csak erősödik a későbbi leírásokban. *Nietzsche* például arra figyelmeztet, hogy a modern ember meggyengült személyiségben szenved, ezért olyan árny-ember, aki jelmezt, álarcot visel. A gondolatot *Heidegger* folytatja: a modern létbizonytalanságban mindenki a másik, senki sem önmaga. Az Akárki, a senki lesz a mindennapi jelenvaló „ki”-jére vonatkozó kérdés alanya. Végül *Ernst Fischer* zárja a sort, megadván a fogalom legfilozofikusabb definícióját. A konformizmus az *Én elsüllyedése az Akárkiben*.

A kérdés ezek után az, a konformitás (fenti értelmezésében) miként függhet össze az ifjúság-léttel, illetőleg -problémával. Ezzel kapcsolatban három megfontolást (tévhitek kritikáját) szeretnék ajánlani.

a) Az egyik legenda szerint a konformitás és az ifjúság „édes testvérek”. Ugyanis éppen az ifjúság az a társadalmi nagycsoport, nemzedék, amelyikre a leginkább jellemző a konformista alkalmazkodás. E felfogást vallók előszeretettel hivatkoznak egy régi görög bölcselőre. *Epikurosz* volt az, aki már több mint kétezer évvel ezelőtt felveti, hogy valójában nem az ifjú ember a boldog és dicsérendő, hanem az aggastyán, mert aki még friss erőben van, azt a sors sokszor löki a legkülönbébb irányokba, az idős ember viszont már megnyugodott, révbé ért s ott is marad. *Epikurosz* után szabadon, átforgalmazhatjuk

Pascal híres mondását, hogy tudniillik az ifjú hajladozó nádszál. Hivatkozhatom XX. századi példára is. *Schelsky*, német szociológus szerint az ifjúság magatartásában a fokozódó konformitás strukturális törvényszerűsége nyilvánul meg. Úgy tűnik tehát, az ifjúság – a tapasztalatlansága és befolyásolhatósága miatt – könnyebben válhat konformistává, mint más csoportok.

b) A másik legenda pontosan fordítva látja ezt a kérdést: az ifjúság természetében, mondhatnánk, „vérében” rejlik a konformitás elutasítása, azaz a konformitás ellentéte, vagyis a nonkonformitás. *Cooley* XX. századi szociológus elragadtatással jelenti ki, éppen az ifjúság lesz a nonkonformizmus csúcса (tetőpontja). A fiatalok idegzetében, lelkében benne van az eredendő lázadás mindenféle mechanikus alkalmazkodás ellen. Az ifjú ember természetes módon kérdőjelez meg minden adott, általánosan elfogadott norma- s értékrendszert, meggyökeresedett viszonylatokat, életmódmintákat. Hajtja az új utak, formák, módszerek, értékek iránti lázas igézete. E koncepció hívei megcáfolhatatlannak tűnő gyakorlati érvet is felhoznak. Az 1968-as nyugati diákmozgalmak a tradíció, a rend, a formalizmusok, a konformitás megdöntését célozták, s ez a nagyszerű színrelépés mi másról vallana, mint a nonkonformitásról. Az ifjúság magatartását tehát a nonkonformizmus, nem pedig a konformizmus vezérli.

c) Mindkét felfogás ellen tehetünk kifogásokat.

Először: nem bizonyított állítás, ha azt mondjuk, létezik *eleve* konformista és/vagy *eleve* nonkonformista ifjúság. Még csak azt sem jelenthetjük ki, hogy a fiatalok a konformitásra vagy ellenkezőleg, a nonkonformitásra hajlamosak-e inkább. Számomra az a törekvés meggyőző, amelyik differenciáltan próbálja ezt a kérdést megválaszolni. Az ifjúság alkalmazkodásában egyaránt s egyszerre megnyilvánulhat konformista és nonkonformista mozzanat. S ha más nemzedékekkel hasonlítjuk össze, talán nagyobb mértékben is jelen lehet mindkét forma nála, mint a többi generáció soraiban. Éppen azért, mivel az ifjúság még nem rendelkezik a szükséges élettapasztalattal, s könnyen befolyásolható (manipulálható) a magatartása, ugyanakkor az új utak, értékrendszerek, életmódok lázas keresése közben valóban sok mindenre kész és képes nemet mondani.

Másodszor: a konformitás-nonkonformitás ellentétpár *nem felel meg egy negatív-pozitív alternatíva* felállításának. A köztudat felfogásában többnyire az a kép alakult ki, hogy a konformitás negatív, a nonkonformitás viszont pozitív alkalmazkodási forma. A kutatási eredmények és a gyakorlati tapasztalatok azonban ellentmondanak a sematikus értelmezésnek. Valójában mindkét típus negatív tartalmat fejez ki s „egy töről” fakad: a konformitás a másokhoz való elvtelen igazodás, a nonkonformitás pedig a másoknak való, ugyancsak elvtelen nem-igazodás. Látszat csupán, hogy a nonkonformista szuverén egyéniség, hiszen alkalmazkodását nem ő, hanem a többség határozza meg (a többség álláspontja, magatartása jelöli ki, hogy mihez nem fog alkalmazkodni). Nyilvánvaló, a konformizmus–nonkonformizmus hamis alternatíva,

mindkettő végletes alkalmazkodás, egyiket sem lehet meghaladni a másikkal. Emlékezzünk! A 68-as nyugat-berlini diáklázadás (a diákok nonkonformizmusa) a 70-es évek közepére szép csendben megszeli, s átalakul a másik végletbe: a konformizmusba. Mi másra is gondolhatnánk, amikor a 70-es évtized új jelszavát olvassuk: „Istenem! Tégy gerinctelenné, hogy állami hivatalba jussak!”

Harmadszor: a konformizmus–nonkonformizmus ellentétpár természetesen *leküzdhető* (csak nem egymás végletes formáival). Ez a két forma nem meríti ki az emberi alkalmazkodás gazdagságát, végtelen sokféleségét. Létezhet meggyőződéses alkalmazkodás, kreatív viszonyulás, pusztá utánczás, passzivitás és így tovább. Nem arról van tehát szó, hogy a konformitás és/vagy a nonkonformitás fátumszerűen ránehezedik az egyénre, és az ember (közte a fiatal) tehetetlenül s kiszolgáltatva állna vele szemben. Az emberi autonómia az, ami – a társadalmi és egyéni feltételek biztosítása esetén – valóban képes túllépni mindkét káros megnyilvánuláson, s kialakítani az alkalmazkodás teljesen új s másfajta alakzatait.

3. Az *európaiság* több jelentéssel bíró fogalom. Nem egyszerűen földrajzi egységet, netán történeti alakulatot jelent. Kifejez sajátos *gazdasági tartalmat*, melyet olyan kategóriákkal írhatunk körül, mint piacgazdaság, tőkecentralizáció, pénzügyi tranzakciók, integráció, Európai Unió. Tartalmaz továbbá *politikai mozzanatokot*, mint például többpártrendszer, parlamenti demokrácia, civil szerveződések, nemzetek feletti intézmények (Európa Tanács, a kisebbségi jogok védelmére kialakított testület, katonai tömb stb.). Végül megkülönböztetünk *általános-kulturális* vonatkozásokat, melynek talán legfontosabb kritériuma: egy meghatározott „sorsközösség” vállalása és identitása. Az első szintet a gazdaságtan, a másodikat a politológia, az utóbbit pedig a filozófia és az etika vizsgálja. A harmadik szint azokra a kérdésekre keresi a válaszokat, mint például miképpen jöhet létre az Európa-tudat, milyen feltételekkel alkalmazkodjanak az egyes nemzetek (s azokon belül az egyes egyének) az általános tendenciához, a globalizációs mozgáshoz, hogyan viszonyuljanak egymáshoz az egyetemes értékek és a nemzeti-helyi sajátosságok, kultúrák, milyen kulturális érzékenységgel, erkölcsi értékekkel s gondolkodásmóddal készülünk fel az európaiságra.

Mindhárom megközelítési irányra s módra szükségünk van. Noha távol állunk még az európaiság gazdasági és politikai folyamatainak, törvényszerűségeinek mélyebb szintű megismerésétől, bizonyos lépések s eredmények már születtek a gazdaságtanban és a politológiában. Sajnálatos tény viszont, hogy a filozófia- és az etikakutatások még fel sem tették a fontosabb kérdéseket. A szükséges válaszok kidolgozását persze elodázzhatjuk. Ám tudnunk kell, az európaiság kérdésének mélyre hatoló tisztázásában a filozófia és az etika sem maradhat közömbös. Minél inkább elhúzódnak az ilyen természetű vizsgálódások, annál súlyosabb tehertétellel és kockázattal találhatjuk meg saját helyünket s értékünket a nagyobb sorsközösségben.

Az európaiság minél pontosabb fogalmának és sajátosságainak filozófiai-etikai kutatásában jó kiindulópontnak tartom a filozófiai érzékenységgel megáldott író, *Kundera* egyik gondolatát. Az európaiságban ő nem mindenekelőtt meghatározott piaci-pénzügyi mechanizmust vagy látványos parlamenti csatározást lát, hanem egy sajátos kohéziós erőt, amely szellemi-erkölcsi értékrendből táplálkozik. Szerinte az *európaiság* olyan képződmény, melyben maga az *individuum* lép történelmi színre, s *kap társadalmi méretű és hatású tiszteletet, az individuum lesz mindenk fölött*. *Kundera* álláspontját természetesen nem kötelező elfogadnunk, de az bizonyosnak tűnik, hogy maga a modernitás nem képzelhető el az *individuum* felszabadulása nélkül. Az *individuum* valóban megszabadul minden korábbi történelmi rögzítettségétől: a születés, a rend, a műveltség, a foglalkozás, a vallás, a nemzeti hovatartozás kötelmeitől. Előáll az autonóm személyiség, aki sokféle készséggel, képességgel, erkölcsi tartással és felelősséggel rendelkezik, aki már önmagát választja s vállalja: *aki azzá válik, amivé teremti magát*.

Számomra nyilvánvaló, az *individuum* mint önálló szubsztancia megjelenése fontos, semmi mással nem pótolható része az európaiság tartalmának (ha ugyan nem egyenlő azzal, miként *Kundera* véli). Az európaiság és az *individuum* történelmi debütálása mint gondolatkör már természetes módon kapcsolható össze a másik két, általam felvetett fogalommal, tudniillik a konformitással és az ifjúsággal.

a) Ma sokat hallunk az európai uniós csatlakozás szükségességéről, általában az európai értékrendről és az európai identitásról. Új divatfogalom is születik: Európa-konformitás. Új jelszó kezd terjedni: „Légy euro-konform!”

Fentebb már próbáltam érzékeltetni, hogy a konformitás eredeti értelmében negatív fogalom, amennyiben az az *individuum* szabadságának szükségképpen elvesztésével, legalábbis meggyengülésével jár. Ebből a szempontból nehezen hozhatjuk össze a konformitást és az „*individuum* minde nekfölöttiségének” jelenségét, ami egyébiránt – mint láttuk – az európaiság lényeges mozzanata. Ezért a magam részéről nem tartom indokoltnak az Európa-konformitás szóösszetétel használatát, kiváltképpen nem annak mint pozitív mintakövető értékrendnek beállítását. Nyilvánvalóan nem arról van szó, hogy ne mutassunk semmiféle készséget az európai uniós és általában a globalizációs alkalmazkodásra. Azonban nem szerencsés vagy inkább – keményebb fogalmazással élve – méltatlan, ha a csatlakozás és az általános trendekhez való igazodás konformista hajlammal vagy/és kisebbségi érzéssel történne. Ezzel kapcsolatban ma is időszerű *Márai Sándor* figyelmeztetése. Az író hangsúlyozza, nem szabad valamiféle „Nyugat-büvöletben” élnünk. A Nyugatnak nincs semmiféle szellemi-morális jogcíme arra, hogy hajbókolást és fogyatékosági érzést várjon tőlünk, az Európa középső s keleti régiójában élőkől. Ellenkezőleg: úgy alkalmazkodjunk, hogy őrizzük meg egyéni méltóságunkat és az irántunk való tiszteletet.

Egyetértve Márai Sándor fenti intelmével, hadd egészítsem ki azzal a tanulással: ez a hozzáállás és magatartás viszont már semmiképpen nem írható le a konformitás és/vagy a nonkonformitás fogalmaival.

b) Nem feledkezhetünk meg arról az összefüggésről, hogy az ifjúság „vérben” hordozza az önteremtés vágyát s készségét. Legyen bár elnyomva, kiskorúsítva vagy magára hagyatva, mindig is benne rejlik az új iránti érzékenység és a szabadság kíváncsága. Talán fölösleges is bizonygatni, hogy az ifjúságnak ez az önteremtő és szabadságot kereső tevékenysége természetesen harmonizál az európaisághoz hozzátartozó individuum mítoszával. Ily módon az európaiság és az ifjúság fogalmának, valamint sajátosságának együttes vizsgálata nem erőltetett s idegen dolog. *Európaiság és ifjúság – ez két, szerves módon összefüggő s egymást kölcsönösen gazdagító „entitás”.*

Joggal feltételezhetjük, e két „komponens” valódi egymásra találásához nem „kikövezett” út vezet. Sok kritériumnak kell megfelelnünk ahhoz, hogy az európaiság és az ifjúság belső természetéből, mondjuk így: logikájából adódó érték a valóságban is megnyilvánuljon és egymást erősítse. Zárásul hadd említsek legalább egyetlen feltételt, amelyről pedig hallgatni szeretünk. Erkölcsei kategóriáról s értékről van szó, jelesül a *felelősség* fontosságáról. (Nem nehéz belátnunk, a felelősség kutatásában éppen a filozófia és az etika a legilletékesebb.)

Az európaiság mint sajátos történelmi képződmény – már utaltam rá – erkölcsi értékekből is táplálkozik (például tisztelet az egyén iránt, szavatartóság, felelősségvállalás tetteinkért stb.). De miképpen függ össze a felelősség és az ifjúság? Úgy vélem, a felelősség a *társadalom* és az *ifjúság* szempontjából egyaránt mint jelentős faktor felmerül.

Társadalmi oldalról közelítve, figyeljünk *Jacques Derrida*, korunk egyik legjelentősebb gondolkodójának mondanivalójára. Derrida szerint semmiféle igazságosság nem gondolható el, ha nem tudjuk s akarjuk a jövőt is virrasztani, ha nem érezzük s vállaljuk a felelősséget azok iránt, akik még meg sem születtek, tehát a jövődőlő ifjúságért. *A jövőben való gondolkodásmód annyit jelent, ifjúságpártiak vagyunk.* Az ifjúságpártiság persze nem valamiféle bábkodást, a fiatalok fölötti uralmat foglal magában. Az ifjúságot senki és semmi nem sajátíthatja ki: sem kormány, sem párt, sem szülő, sem iskola, sem média. Az ifjúság senkié, tehát mindenkié, az egész társadalomé. Másképpen fogalmazva: *az ifjúság legyen önmagáé.*

Nyilvánvaló, a felelősség kérdése a *fiatalok* részéről is felmerül. A fiataloknak késznek s képesnek kell lenniük felelősséget vállalni önmaguk s környezetük arculatának formálásában. Elfogadhatatlan az a – körökben meglehetősen népszerű – felfogás, miszerint az ifjúság-lét nem más, mint egy könnyed, „jópofa”, felelőtlen, egyszeri időtöltés, amely tehát csak egyszer adódik az életben, ezért minél maximálisabban ki is kell azt használni. Komolyabb gondolkodásra, nagyobb áldozatok vállalására, mondhatnánk: *a felnőtt szerepek s felelősségeik gyorsabb megértésére és elsajátítására van szükség.*

Mármost a kérdés – amely költői – a következő: az ifjúság érzi-e társadalmi felelősségét a támogatás *mai* mértékében s hatásában? S fordítva: a társadalom érzékeli-e ifjúsága felelősségtudatát a nemzetépítés *jelenkori* küzdelmeiben-kínjaiban?

KARIKÓ, SÁNDOR

EUROPEANISM – CONFORMITY – YOUTH

Summary

The concept of Europeanism means, first of all, the historical appearance of the individual. We are talking about the cohesive force, culture, moral value system which has an impact on the movement of the concise world history and whose essence is that the individual is freed from all previous historical boundaries, the bonds of birth, order, education, profession, religion, nationality. The autonomous personality appears who has many abilities, capacities, moral carriage and responsibility, who dares to choose and take responsibility for himself, who, therefore, becomes what he created himself.

When we, Hungarians, learn Europeanism, we must not fall into a “worshipping of the West”, renouncing our personal dignity, characteristics and culture. Neither the West, nor Europe has an intellectual-moral right to expect bowing and conformity from us. Because conformist accommodation, although it may have certain advantages, has a rather high price, the loss of freedom. For this reason, I do not accept the new, in essence manipulative, slogan: “Be EU-conform!” Obviously, we can and must comply to the processes that mean Europeanism. However, we must not forget even for a moment that this compliance must include the achievement and retaining of personal dignity and respect directed towards us at the same time.

Youth, undoubtedly, carries the desire and ability of self-realization “in its blood”. The self-creating and freedom searching activity of youth harmonizes with the myth of the individual that is manifest in Europeanism. Europeanism and youth – these are two “entities” which are naturally connected and mutually enrich each other. The young can do a lot in helping to achieve the desired Europeanism, but are forced to tackle many dangers.

DR. REISZ LÁSZLÓ

A DUALIZMUS KORI TELEPÜLÉSHÁLÓZAT JELLEMZŐINEK VIZSGÁLATA TÖBBVÁLTOZÓS REGRESSZIÓANALÍZISSEL

Munkánk célja annak bemutatása, milyen kapcsolat volt a dualizmus idején az egyes települések infrastrukturális jellemzői és lakosságuk társadalmi-demográfiai szerkezete között. Az ilyen kutatások jellegét alapvetően a rendelkezésre álló adatok mennyisége és hozzáférhetősége határozza meg. A szintetizáló, azaz legjobb esetben is csak megyei összesítéseket használó elemzések kevésbé alkalmasak a helyi, regionális vonások vizsgálatára, míg az egyedi, helytörténeti jellegű feldolgozásokból nem kaphatunk az egészre vonatkozó érvényes képet.

A FELHASZNÁLT ADATOK ÉS MÓDSZERTAN

Úgy ítéltük meg, hogy minden előzetes és szükségképp elméleti tipológia helyett a rendelkezésre álló adatok által eleve adott csoportosítást célszerű használni. Számítógépes adatbázisunk, melyre alapozva a dualizmus településeinek jellemzőit és társadalmának szerkezetét kívánjuk vizsgálni, tematikailag három fő részből áll:

1. az 1881-es népszámlálás¹ teljes, 12 878 településre kiterjedő község-soros anyaga,
2. az 1882-es helységnévtárnak² a települések jogállására, infrastrukturális jellemzőire vonatkozó adatai,
3. az 1878-as évre vonatkozó Magyarország egyleteit teljes körűen, község-soros formában feldolgozó kiadvány.³

A népszámlálás gyakorlatilag az első teljes körű, községsorosan hozzáférhető felvétel, mely az egyes települések népességének felekezeti, nemzetiségi összetételén kívül az írni-olvasni tudók számára vonatkozó adatokat is közölt. A felekezetek tekintetében a római katolikus, görög katolikus, görögkeleti, evangélikus, református, unitárius és izraelita bontást, míg a nemzetiségek esetében a magyar, német, szlovák (tót), román (oláh), rutén, horvát–szerb bontást használtuk.

Jellegéből következően a népszámlálás kevés adatot tartalmazott a települések jogállásáról, infrastrukturális jellemzőikről pedig a – házak számától eltekintve – semmilyen információt nem közölt. Ezt a hiányt kívántuk pótolni a *Helységnévtár* anyagával. A települések jogállása némileg ellentmondásos. Az erre vonatkozó információk ugyanis elvileg teljeskörűen szerepelnek a népszámlálás adatai között is, ezek azonban kevésbé használhatók, ugyanis az 1871. évi XVIII. tc. értelmében a rendezett tanácsú, a szabad királyi, valamint törvényhatósági jogú városokon kívül csak a község meghatározást alkalmazza. A magyarországi városfejlődés szempontjából igen nagy fontosságú s relatív arányát tekintve is figyelemre méltó mezőváros kategória szerepeltetésére csak a *Helységnévtár* erre vonatkozó adatai alapján kerülhetett sor. Ez azért is különösen fontos, mivel csak így lehetséges a város és a község strukturális jellemzők alapján történő elhatárolása, eltérő társadalmi-demográfiai jellemzőik vizsgálata.

Ha az egyes települések fejlettségét, még inkább az egyes típusok közötti eltéréseket nem kívánjuk spekulatív, előregyártott terminológiával, többé-kevésbé mesterséges kategorizálással elemezni, akkor csakis a községsoros adatokból, az egyes települések konkrét ismérveinek rangsorolásával dolgozhatunk. A *Helységnévtár* anyagából a népszámlálás községsoros adatait az egyes települések infrastruktúrájára vonatkozó adatokkal bővíthettük ki. Az e körbe tartozó információk közül érdemben a *Helységnévtárban* szereplő valamennyi ilyen vonatkozású információ, azaz a vasútállomások, a hajóállomás, a posta- és távirdaállomás meglétére, a gyógyvíz előfordulására vonatkozó adatokat rögzítettük. Sor került az infrastruktúrát jelentősen befolyásoló gazdasági teljesítőképeség jellemzőinek feldolgozására is: a települések bankjainak, takaré- és szövetkezeti pénztárainak jellemzőit, pusztán előfordulásukon kívül regisztráltuk pénzügyi tőkájük összegét, melyek összesített, egy főre eső összege a település fejlettségének fontos mutatója.

Adatbázisunkkal fel kívántuk táni a települések korabeli társadalmi aktivitását is. Erre szolgáltak az egyleti életre vonatkozó információk. Munkánk tematikájából következően e tekintetben főként az egyleti aktivitás általános jellemzőit, infrastrukturális fejlettséggel, lakosságsszámmal, felekezeti, valamint nemzetiségi szerkezettel való összefüggéseit vizsgáltuk.

Az alkalmazott kategóriák, másodlagos mutatók előállításánál a lehetőség szerint kerültünk minden előzetes feltételezést, azaz az alkalmazott tematikai csoportosítást az eredeti adatokból végeztük.

A településeket népességszámuk szerint négy csoportba osztva (0–999 fő, 1000–4999 fő, 5000–9999 fő, 10 000–49 000 fő, 50 000 fő felett) vizsgáltuk. Nemzetiségi, illetőleg felekezeti összetételüket az összlakossághoz viszonyított százalékos arány alapján kategorizáltuk, megkülönböztetést téve aszerint, hogy az adott elem értéke az adott településen belül magas, közepes vagy alacsony lehetett.

Az összehasonlíthatóság érdekében természetesen figyelemmel kellett lennünk az adatok alapmegoszlásaira. A magyar etnikum esetében arányát magasnak tekintettük, ha az a 75 százalékot meghaladta, közepesnek, ha az 30–75 százalék között mozgott, s alacsonynak, ha nem érte el a 30 százalékot. Az egyes nemzetiségek esetében a besorolás kategóriahatárai szükségképpen eltérően alakultak: előfordulásukat 30 százalék feletti arány felett magasnak, 10–30 százalék között közepesnek, 10 százalékot meg nem haladó arány esetében alacsonynak tekintettük. Az összehasonlíthatóság érdekében az egyes nemzetiségek vonatkozásában nem tettünk további különbséget. Ugyanezen elvek szerint történt a felekezeti jellemzők szerinti értékelés is: a római katolikus kategorizálásánál a magyar etnikumhoz hasonló, míg a többi felekezet megoszlásainál a nemzetiségek besorolásánál használt százalékos arányszámokat alkalmaztuk.

Mind a nemzetiségi, mind a felekezeti adatok esetében egy további, speciális összegző mutató előállítására is sor került, mégpedig a nemzetiségi, valamint a felekezeti homogenitás település szintű összegzésére, ami pontozással, az előbbiekhöz hasonló elvek alapján történt. Ha a többségi változók (azaz a magyar nemzetiség, illetőleg a római katolikus felekezet) előfordulásának értéke magas, a heterogenitás változó értéke 1 ponttal, ha közepes, 2 ponttal, s ha alacsony, 3 ponttal nő. A többi nemzetiség, illetőleg felekezet esetében, ha arányuk az adott településen belül magas volt, akkor a mutató 3 ponttal, ha közepes, két ponttal, ha alacsony, egy ponttal nőtt. Ebből következik, hogy mind nemzetiségi, mind felekezeti tekintetben a mutatók pontszáma egyben a vonatkozó kategória heterogenitásának mértékét is jelzi: a konkrét adatscsoportok eltéréseit is tükröztetve a nemzetiségi heterogenitást magasnak tekintettük, ha értéke 11–13 pont, közepesnek, ha 9–10 pont, alacsonynak ha 6–8 pont volt; a felekezeti heterogenitás mértéke magas volt 12–14 pont, közepes 10–11 pont, s alacsony 7–9 pont esetében.

A népszámlálás anyagából két további mutatót számítottunk: a házak számát a települések össznépességével összevetve kiszámítható volt a laksűrűség: ezt magasnak tekintettük házanként 8 vagy több fő előfordulása esetén, közepesnek 5–8 fő, s alacsonynak 5 fő alatt.

A másik mutató az írni-olvasni tudók lakossághoz viszonyított aránya, melyből az adott település kulturális színvonalára következtethettünk. Ezt magasnak tekintettük, ha az írni-olvasni tudók aránya 60 százalék felett volt, közepesnek 40–60 százalék között, s alacsonynak 40 százalék alatti arány esetén.

Elveiben hasonló, módszertanilag azonban némileg eltérő eljárást alkalmaztunk az infrastrukturális változók tekintetében. Ez mindenekelőtt arra a körülményre vezethető vissza, hogy az infrastruktúra fejlettségét nehéz objektíven, számszerűsítetten vizsgálni.

A mutató egyik része a vasútállomástól a távírdáig több komponensből áll össze, ezek mechanikus megfeleltetése – valamilyen pontozásos rendszerrel – vitatható és meglehetősen pontatlan. Munkánk során ezért azt a módszert

választottuk, hogy valamennyi infrastrukturális jellemző z score-ját kiszámítottuk (a vasútvonalak esetében külön figyelembe véve, hogy egy vagy több vasútvonallal rendelkező csomópontról van szó). Ezt követően ezen értékeket egy globális infrastrukturális segédváltozóba összegeztük, s e mutató értékéből állítottuk elő az infrastruktúra állapotának elemzéséhez ténylegesen használt változót. Ennek értéke magas volt, ha a vonatkozó település esetében a pontszám meghaladta a 20-at, közepes, ha az 0–20 között volt, s alacsony, ha értéke negatív volt.

A pénzintézetek esetében nemcsak létüket, hanem a pénzintézeti tőkét külön is figyelembe vettük. A pénzintézet típusától függetlenül településenkénti összegzésüket követően mutatóként az egy főre eső értékükkel számoltunk.

Az egyletek esetében működésük, fennállásuk ideje, illetőleg taglétszámuk szerinti besorolása igényel magyarázatot. Fennállásuk idejét hosszúnak tekintettük, ha az az 50 évet meghaladta, közepesnek, ha 5–50 év között volt, rövidnek 1–5 év, s igen rövidnek 1 évnél rövidebb működés esetén. A taglétszámot magasként soroltuk be, ha meghaladta az 500 főt, közepesnek, ha 200–500 fő között volt, s alacsonynak tekintettük, amennyiben a taglétszám nem érte el a 200 főt.

A TELEPÜLÉSEK ÁLTALÁNOS JELLEMZŐI ÉS FEJLETTSÉGE

A települések méretét, jogállását tekintve nem vonatkoztathatunk el attól, hogy a XIX. század 80-as éveiben a modern értelemben vett városiasodás, a társadalom átstrukturálódása, az iparosodás a kezdet kezdetén volt. Ez mind a települések státuszában, mind lélekszámadataikban is tükröződik.

A városiasodottság alacsony színvonalát jelzi, hogy a települések nagy része, 93,7 százalékuk község volt és mezővárosnak legfeljebb a települések 5,2 százalékát tekinthetjük. A lakosság jelentős része kis településeken, 72,5 százalékuk ezer főnél kisebb, 25,5 százalékuk ezer–ötezer fő közötti lélekszámú lakóhelyen él, a települések átlagos lakosságszáma 1066 fő. A laksűrűség tekintetében a jellemző az 5–8 fő körüli házankénti érték (57,7%), a népesség mintegy harmada él alacsony, 5 fő alatti, s alig 10%-uk magas, azaz 8 főt meghaladó területeken. Nem feledkezhetünk meg arról, hogy ezt a mutatót a városiasodás mértékén kívül etnikai-felekezeti jellemzők is befolyásolhatják, amelyek hatással lehetnek mind az egyes települések lakóinak életviszonyaira, mind demográfiai magatartásukra.

A népesség nemzetiségi megoszlását tekintve alig 8 százalékuk kifejezetten sok nemzetiségű településeken, 56,5 százalékuk közepes, mintegy harmaduk etnikailag homogénnek tekinthető közegeben él. E vonatkozásban rá kell mutatnunk, a település mérete s így – indirekt módon – a városiasodottság alacsony mértéke is hatással van ezen érték alakulására (ugyanazt tapasztaljuk a felekezeti adatok szerinti megoszlás tekintetében is).

Mind a népesség nemzetiségi, mind pedig felekezeti megoszlására a heterogenitás jellemző. Az etnikailag legjelentősebb magyar elem aránya is csak 45 százalékos. A nemzetiségek közül a legnagyobb arányban a román (17%), illetőleg a német és a szlovák népcsoport (13%) előfordulása érdemel említést. Vallási tekintetben is hasonló a helyzet: a legnagyobb arányt képviselő római katolikusok előfordulása 47 százalékos, ugyanakkor jelentős (14%) a reformátusok és a görögkeletiek aránya. Az evangélikusok aránya 8,1, az izraelitáké pedig 4,6 százalék.

A települések fejlettsége összetett fogalom. Lényege, hogy mi alapján rangsorolunk, illetve, hogy az elvi alapon kidolgozott tipológia mennyiben tekinthető relevánsnak. A települések fejlettségét egyrészt környezeti jellemzőik, anyagi javakkal való ellátottságuk, azaz az infrastruktúra fejlettsége alapján, másrészt pedig a lakosság műveltségi színvonala – adataink alapján az írni-olvasni tudók aránya – figyelembevételével mérhetjük. A település jogállása általában kevésbé megbízható mutató a fejlettségét illetően, de esetünkben a kiegyezést követően meginduló társadalmi-gazdasági átalakulások következtében a jogi-közigazgatási keretek többnyire jól illeszkednek a tényleges helyzethez.

Elemzésünkben a gazdasági fejlettség szintjének mérésére az infrastruktúra színvonalát használhatjuk. A várakozásnak megfelelően a települések „rangjának” növekedésével arányosan nő infrastrukturális fejlettségük is. Ugyanezt tapasztalhatjuk akkor is, ha az infrastrukturális jellemzőknek a lakosság-számmal való kapcsolatát elemezzük. A magunk részéről a „község” és a „mezőváros” összehasonlítására koncentráltunk. A község nem kerülhető meg már pusztán azért sem, mivel az adatbázis településeinek meghatározó része e kategóriába tartozik. Az érdemi különbségtétel során tehát szükségképpen az e településtípus és a következő szint közötti eltéréseket kell alaposabban megfigyelnünk. Az adatok elemzése alapján egyértelmű, hogy az 1880-as népszámlálás gyakorlata, a mezőváros fogalmának elhanyagolása hibás, e településtípus megkülönböztetése továbbra is indokolt volna, esetleges más néven, mintegy köztes kategóriaként.

A községek döntő többsége, 86 százalékuk a várakozásnak megfelelően az infrastrukturálisan alacsony fejlettségű települések közé tartozik, 14 százalékuk közepesen fejlett, s csak 0,2 százalék tartozik a fejlett kategóriába. Esetükben az infrastruktúrát nagyrészt objektív, eleve adott földrajzi körülmények (gyógyvíz, hajó-, illetőleg vasútállomás) befolyásolták.

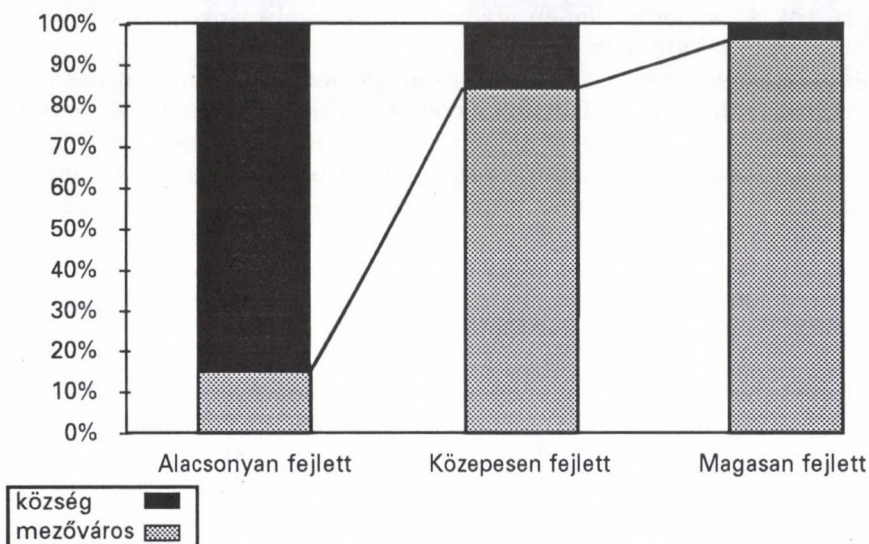
A mezővárosok, a klasszikus értelemben vett városhoz való átmenetként a településeknek valamivel több mint 5 százalékát teszik ki, és mindössze 15,4 százalékuk alacsony fejlettségű településen, nagy részük, – 79 százalék – közepesen fejlett, míg 5,5 százalékuk a fejlett települések sorában fordul elő. Ugyanez a helyzet, ha a műveltségi színvonalat vizsgáljuk: az írni-olvasni tudók aránya a községek 70 százalékában alacsony, 23 százalékuknál közepes, s alig valamivel több mint 7 százalékuk esetében magas. Ugyanez az

arány a mezővárosok esetében jóval kedvezőbb: mindössze 37 százalékuk tartozik az alacsony, 50 százalékuk a közepes kategóriába és csaknem 13 százalék esetében az írni-olvasni tudók aránya a nagyvárosok szintjét is eléri.

1. ábra

A mezővárosok és községek megoszlása a települések infrastruktúrája szerint

Gyakorlatilag ugyanezt tapasztaljuk, ha teljesen elvonatkoztatunk a települések jogállásától, s a tényleges adatokon alapuló mutatókat vizsgáljuk. Az infrastrukturálisan alacsonyan fejlett településeknek közel 86 százaléka egyben az írni-olvasni tudók aránya szempontjából is a legkedvezőtlenebb helyzetű település is. Ez azt mutatja, hogy a település gazdasági fejlettsége és lakosainak kulturális színvonala szorosan összefügg.

Noha gyakran a települések lélekszámát alkalmazzák a településtipológia alapjául, ez a szempont az infrastruktúra színvonalával együtt az eleve adott, s a nem jogi-spekulatív megkülönböztetések alapja. E tekintetben is jelentős eltérést tapasztalhatunk a község és a mezőváros településtípusok között. Míg a községek zöme – 77 százalékuk – 1000 fő alatti népességszámú település, s csak 23 százalékuk 1000–5000 fős település (esetükben a nagyobb népességkategóriák közötti megoszlásuk vizsgálata értelmetlen lenne); a mezővárosok megoszlása éppen fordított: csak 13 százalékuk tartozik az 1000 fő alatti lélekszámú települések közé, 73 százalékuk lélekszáma pedig 1000–5000 fő között mozog. Ezek az adatok a mezőváros mint településtípus sajátos átmeneti jellegét mutatják, így a *Helységnévtár* gyakorlata, e típus megkülönböztetésének fenntartása indokolt volt. Az adatok megoszlása a községek települések közötti meghatározó részesedése indokoltá teszi a részletesebb

bontást és például a nagyközség fogalmának bevezetése is indokolt lehet, ám ez gyakorlatilag főleg a mezővárosok körét jelentené.

A NÉPESSÉG TELEPÜLÉSEK SZERINTI MEGOSZLÁSÁNAK INFRASTRUKTURÁLIS, NEMZETISÉGI ÉS FELEKEZETI JELLEMZŐI

A települések zöme alacsony lélekszámú község. Nemzetiségi heterogenitásokat és infrastrukturális jellemzőiket összevetve megállapítható, hogy többségük az alacsony fejlettségű régiókba tartozik. Ez alapvetően a lélekszám hatását tükrözi. Az alacsony lélekszám miatt természetes, hogy infrastrukturális fejlettségük sem lehet magas, emellett minél kisebb egy település lélekszáma, annál kisebb annak lehetősége, hogy ott több nemzetiség éljen együtt, és lényegében ugyanez mondható el a felekezeti heterogenitásról is.

1. tábla

A nemzetiségek részaránya a települések infrastruktúrája szerint (százalék)

Nemzetiség	A település infrastruktúrájának fejlettsége											
	magas				közepes				alacsony			
	nemzetiség részaránya				nemzetiség részaránya				nemzetiség részaránya			
	magas	közepes	alacsony	együtt	magas	közepes	alacsony	együtt	magas	közepes	alacsony	együtt
Magyar	47,7	37,8	31,4	32,7	20,6	10,1	4,9	6,0	31,8	52,0	63,6	61,3
Német	21,5	16,7	8,3	9,9	20,6	9,9	4,0	5,2	57,9	73,4	87,7	84,9
Szlovák	11,2	17,1	23,7	22,4	3,7	2,7	1,5	1,7	85,0	80,2	74,8	75,9
Román	2,8	20,7	26,3	25,1	7,5	4,5	1,8	2,3	89,7	74,8	71,9	72,6
Horvát és szerb	11,2	4,5	3,1	3,5	6,5	2,0	0,4	0,7	82,2	93,5	96,4	95,8
Rutén	0,9	2,7	5,8	5,2	0,0	0,3	0,3	0,3	99,1	97,0	93,9	94,5

Az 1. tábla adataiból képet alkothatunk arról, miképpen oszlanak meg a települések infrastrukturális jellemzői, valamint az egyes nemzetiségek lakosságon belüli aránya alapján.

Ezen adatok összeállításakor tehát két szempontot vettünk figyelembe: a települések infrastrukturális fejlettségét (nem jogi értelemben vett státuszukat), valamint a nemzetiségek településeken belüli arányát. Ezek jelentős mértékben csökkentették a települések lélekszámából következő torzításokat.

Az infrastrukturálisan fejlettebb települések lakossága alapvetően magyar, illetőleg német nemzetiségű. Előbbieknek közel 48 százaléka, az utóbbiak 22 százaléka él olyan településeken, ahol arányuk és az infrastruktúra fejlettsége

egyenként magas. Ugyanezen ismérvek szerint a szlovák és a horvát–szerb nemzetiség „városiasodottság” tekintetében legfeljebb közepesnek tekinthető. A legkedvezőtlenebb képet a román és a rutén nemzetiségek infrastruktúrális megoszlása mutatja. További figyelmet érdemlő körülmény, hogy a „városalkotónak” számító magyar, illetőleg német nemzetiségűek a közepes és az alacsony kategóriák közötti megoszlása egyenletesnek tekinthető, míg a kevésbé „városiasodott” nemzetiségek döntően az alacsony kategóriában koncentrálnak, így esetükben valamiféle átmenetről sem beszélhetünk.

Gyakorlatilag ugyanezen elvek alapján tekintettük át a települések felekezeti megoszlását is. Ezt bizonyos mértékig a nemzetiségi hovatartozás is befolyásolja – főleg a román, valamint a horvát–szerb nemzetiségek esetében –, de ez nem jelent számottevő elemzési problémát, még a legmagasabb számban előforduló római katolikus felekezetűek esetében sem, akiket éppenséggel nem köthetünk kizárólagosan egy nemzetiséghez.

2. tábla

Az egyes felekezetekhez tartozók aránya a települések infrastruktúrája szerint (százalék)

Felekezet	A település infrastruktúrájának fejlettsége											
	magas				közepes				alacsony			
	felekezet részaránya				felekezet részaránya				felekezet részaránya			
	magas	közepes	alacsony	együtt	magas	közepes	alacsony	együtt	magas	közepes	alacsony	együtt
Római katolikus	35,5	35,9	37,1	36,9	43,9	20,4	11,5	13,4	20,6	43,7	51,4	49,7
Görög katolikus	0,9	14,2	20,8	19,5	7,5	7,2	5,1	5,5	91,6	78,6	74,1	75,1
Görögkeleti	14,0	15,0	16,5	16,2	8,4	3,2	1,4	1,8	77,6	81,8	82,1	82,0
Evangélikus	13,1	12,1	10,9	11,2	5,6	4,4	3,3	3,5	81,3	83,4	85,8	85,3
Református	15,0	20,4	14,4	15,5	15,9	7,6	4,4	5,1	69,2	72,0	81,2	79,4
Izraelita	0,9	1,0	0,2	0,3	35,5	11,3	6,1	7,3	63,6	87,7	93,7	92,4

Már a nemzetiségi heterogenitás esetében is utaltunk a lélekszám befolyásoló szerepére: a kis települések relatíve alacsony lélekszáma nyilvánvalóan befolyásolja felekezeti összetételüket is. Ez a torzító hatása főként a kisebb nemzetiségek, felekezetek esetében jelentkezik. Kiszűrésére az adatok feldolgozásának finomításával korrelációs mátrixot állítottunk össze. Itt mindegyik

változó esetében az eredeti adatokat használva, figyelmen kívül hagytuk kategorizált besorolásait.

A nemzetiségi tényezők befolyása kapcsán arra a kérdésre kívántunk választ kapni, hogy

1. milyen összefüggés tapasztalható a települések nemzetiségi összetétele és lakói műveltségi színvonala (írni-olvasni tudók száma) között;
2. milyen összefüggés tapasztalható a települések nemzetiségi összetétele és infrastrukturális fejlettsége között.

Többváltozós regresszióanalízis alkalmazásával – függő változóként az írni-olvasni tudók számát, valamint az infrastrukturális mutatók értékét beállítva – vizsgáltuk, hogy az etnikai összetétel befolyással van-e e tényezőkre, s ha igen, akkor milyen e hatás az egyes konkrét változók szintjén.

Az egyes változók a függő változóval és egymással mutatott kapcsolatának irányát és erősségét az interkorrelációs mátrix adatai tartalmazzák. (Lásd a 3. táblát) Természetesen ez önmagában nem elegendő az egyes változók tényleges súlyának mérésére. Ennek érdekében az adatok között a független változók béta együtthatóinak értékét is megadtuk csökkentve az adatok közötti multikollinearitásból esetlegesen jelentkező értelmezési problémákat.

3. tábla

A nemzetiség és a fontosabb településjellemzők

Megnevezés	Magyar	Német	Szlovák	Román	Horvát-szerb	Rutén
Írni-olvasni tudók	0,910	0,895	0,437	0,024	0,124	-0,009
béta értékei	0,556	0,478	0,115	0,025	0,003	0,005
Infrastruktúra	0,530	0,456	0,270	0,075	0,174	0,003
béta értékei	0,401	0,123	0,125	0,091	0,114	0,022
Pénzintézeti tőke	0,736	0,874	0,361	0,010	0,077	0,002
béta értékei	0,269	0,682	0,042	-0,008	-0,035	0,005
Magyar	1,000	0,674	0,274	0,015	0,117	-0,018
Német		1,000	0,359	0,039	0,117	0,002
Szlovák			1,000	-0,094	0,000	-0,034
Román				1,000	-0,009	-0,063
Horvát-szerb					1,000	-0,013
Rutén						1,000

A béta együtthatók értékeiből nyilvánvaló, hogy a települések fejlettségére a legkedvezőbb hatással a magyar, majd pedig a német nemzetiség bír, olyannyira, hogy egyéb nemzetiségek hatását a függő változó alakulására csaknem ki

is zárhatjuk. Jogosan felvetődhet az a kérdés, hogy ebben az adott nemzetiségek abszolút számainak hatását tapasztaljuk-e. A magyarok vonatkozásában kétségkívül erről is szó lehetne, ám a többi adat mást mutat: a német nemzetiség aránya számottevően nem különbözik a szlovákétól, béta együttműködési értékei mégis jelentősen eltérnek, mindenképp az írni-olvasni tudók aránya és a pénzügyi tőke tekintetében.

A béta együttműködési mellett az interkorrelációs mátrix adatai is mutatják az összefüggést az egyes nemzetiségek írni-olvasni tudóinak arányával, valamint az egyes nemzetiségek számával.

Az egyes településeken az írni-olvasni tudók arányában megtestesülő műveltségi szint tekintetében a magyar és a német nemzetiség meghatározó szerepe tűnik ki. Szerényebb, de még mindig figyelmet érdemlő a szlovák nemzetiség e változóval mutatott pozitív összefüggése is. A többiek esetében e kapcsolat intenzitása meglehetősen alacsony, ezért ennek alapján bármiféle rangsor felállítása indokolatlan volna.

Az infrastruktúra és a nemzetiségek összefüggései az előzőnél sokkal összetettebbek, jóllehet ugyanannak a kérdésnek, – a települések fejlettségi szintjének – másik, ezúttal nem „szellemi” (azaz kulturális), hanem „anyagi” (azaz infrastrukturális) jellemzőiről van szó.

A többszörös korrelációs együttműködési értéke ez esetben 0,574. Ez minden valószínűség szerint betudható annak, hogy az általunk értelmezett infrastruktúra jóval összetettebb fogalom, mint a kulturális színvonal pusztán írni-olvasni tudókra redukált kategóriája. Az infrastruktúra mutatójának a számszerűsítése során több jellemzőt vontunk össze, és ezek egy részét objektív körülmények – például az adott település földrajzi helyzete – is befolyásolják. E tekintetben a magyar, a német és – noha jóval kisebb mértékben – a szlovák nemzetiségek vannak kedvezőbb helyzetben, s ezt béta értékeik is megerősítik. Annyi eltérést tapasztalhatunk, hogy a német és a szlovák etnikumok közötti intenzitásbeli különbségek gyakorlatilag összemosódnak, de ez nem változtatja meg az érdemi összefüggések által mutatott képet.

Szerepeltetünk a táblában egy további, általunk infrastrukturálisként értelmezett, mindazonáltal külön kezelt jellemzőt, nevezetesen a pénzügyi tőke fogalmát. Ez képzett változó, melyet úgy állítottunk elő, hogy a település *Helységnévtárban* feltüntetett pénzügyeteinek tőkét összeadtuk. Az így kapott adatok a korrelációs együttműködési szintjén is igen erős összefüggést mutatnak az izraelita felekezettel, valamint a német, a magyar nemzetiségekkel, s jóval kisebb, de még szignifikáns kapcsolatot a szlovákkal. A béta értékek megoszlása alapján úgy tűnik, hogy az izraelitákkal való kapcsolat intenzitása tekinthető számottevőnek.

A nemzetiségeket egymással való összefüggéseik szerint tekintve azokat érdemben két nagy csoportra oszthatjuk: a magyar és a német, valamint a többi nemzetiségek csoportjára. A magyar a némettel jelentős, és a szlovák nemzetiséggel még említést érdemlő intenzitású pozitív összefüggést mutat,

míg a másik csoport többi tagjával való összefüggései érdemben nem számottevőek sem azok intenzitása, sem pedig szignifikancia-szintjeik tekintetében.

A német nemzetiség kapcsolatai a magyaréhoz hasonlók: említésre érdemes összefüggést – a magyarral mutatott, már hivatkozott összefüggésen kívül – egyedül a szlovák nemzetiséggel mutat, megegyezve ezzel a magyarok tekintetében tapasztaltakkal, ám a németek e kapcsolatának intenzitása jóval erősebb, mint a magyaroké.

A többi, azaz a második csoportba tartozó nemzetiségek kapcsolatai gyakorlatilag érdektelenek, mivel összefüggéseik erőssége igen gyenge. A rutén nemzetiség esetében ki kell emelni azt a körülményt, hogy más etnikummal mutatott kapcsolatai fordított érvényűek.

Erre – egyébként hasonlóan gyenge intenzitással – a magyar és a román, valamint a szlovák és a román nemzetiségek esetében találunk példát. Ebből arra következtethetünk, hogy mind a román, mind a rutén nemzetiségre az „egy tömbben” való, tehát szükségképpen koncentráltabb előfordulás jellemző.

Az 5. tábla adatai a települések fejlettségét felekezeti összetételük függvényében mutatják be. A felekezet szoros kapcsolatban áll a nemzetiséggel, és ez a kapcsolat jóval erősebb ugyan annál, hogy figyelmen kívül hagyhatnánk, de annál kevésbé az, hogy direkt összefüggést tételezhetnénk valamely etnikum és felekezet között. Értelemszerűen a „nagy” vallások esetében – azaz főleg a katolikusoknál – lehet szó arról, hogy körükben több nemzetiség is számottevő arányban képviselteti magát, míg a kisebb felekezeteknél fordul elő leginkább, hogy azok határozottabban köthetők valamely nemzetiséghez.

Az izraelitákat – összhangban forrásunk gyakorlatával – a felekezetek adatai között szerepeltetjük.

Jól látható, hogy a települések fejlettségének „szellemi oldala” tekintetében az izraelita és a katolikus felekezet mutat igen erős kapcsolatot. Ezt követi – jóval kisebb, de még mindig szignifikáns mértékben – az evangélikus és a református felekezetekkel kapcsolatos, érdemben azonos intenzitásúnak tekinthető pozitív összefüggés. A vonatkozó változók béta értékeinek megoszlása is a református és evangélikus felekezetek közel azonos súlyú hatását jelzi a települések kulturális színvonalát illetően.

Az infrastruktúra, a települések fejlettségének „materiális” oldala az összefüggések tekintetében hasonló képet mutat, mint amit az írni-olvasni tudók kapcsán láthattunk. Eltérés csak az összefüggések intenzitásában jelentkezik, ezt azonban már korábban is tapasztaltuk, az infrastruktúra alakulását befolyásoló körülmények összetettségével, érvényesülésük áttételesebb jellegével, valamint a környezeti, földrajzi tényezők hatásával magyarázhatjuk.

5. tábla

A felekezet és a fontosabb településjellemzők kapcsolata

Megnevezés	Római kat.	Görög kat.	Görög-keleti	Evangélikus	Református	Unitárius	Izraelita
Írni-olvasni tudó	0,932	0,050	0,103	0,494	0,477	0,038	0,949
béta értékei	0,405	-0,008	0,037	0,129	0,191	0,009	0,475
Infrastruktúra	0,524	0,080	0,170	0,324	0,316	0,051	0,444
béta értékei	0,622	0,097	0,129	0,162	0,188	0,031	-0,250
Római katolikus	1,000	0,002	0,074	0,366	0,290	0,017	0,888
Görög katolikus		1,000	-0,044	0,006	0,056	0,028	0,099
Görögkeleti			1,000	0,076	0,001	0,008	0,054
Evangélikus				1,000	0,130	0,014	0,399
Református					1,000	0,048	0,321
Unitárius						1,000	0,005
Izraelita							1,000

Figyelmet érdemel azonban a béta értékek mutatott eltérése: az arányok az írni-olvasni tudók esetében tapasztaltakkal azonosak, de intenzitásuk a katolikusok vonatkozásában jóval erősebb, a református felekezetnél jóval gyengébb, mint az előző szempont esetében.

Az izraeliták adataiból arra következtethetünk, hogy döntően nagyobb településeken, fejlettebb infrastruktúrájú övezetekben élnek.

A felekezeti összefüggéseket vizsgálva elsőként a római katolikusok és az izraeliták közötti igen erős kapcsolat tűnik szembe, mely jóval erősebb, mint az evangélikusokkal és még inkább, mint a reformátusokkal mutatott összefüggés. Az izraeliták részéről szignifikáns kapcsolat mutatható ki az evangélikus és a református felekezetek tekintetében is. Ez feltehetőleg az izraeliták fejlettebb régiókban való koncentrációjának tudható be: a görögkeleti, illetőleg görög katolikus felekezetek ugyanis az előbbieknél jóval szorosabban kötődnek olyan nemzetiségekhez, melyek előfordulása mind szellemi téren, mind pedig infrastrukturálisan az elmaradottabb településeken jellemző.

Ezek a megállapítások azonban bizonyításra szorulnak. Szükségképpen felvetődik, hogy van-e a nemzetiség és felekezet között összefüggés, azaz hogy létezik-e adott nemzetiségre jellemző felekezet. Erre a kérdésre kíván választ adni a 6. tábla.

6. tábla

A nemzetiségek felekezeti meghatározottsága

Megnevezés	Római kat.	Görög kat.	Görög-keleti	Evangélikus	Református	Unitárius	Izraelita
Magyar	0,884	0,056	0,044	0,356	0,632	0,057	0,823
béta értékei	0,728	0,027	-0,013	0,024	0,404	0,024	0,034
Német	0,848	0,032	0,129	0,453	0,214	0,019	0,884
béta értékei	0,275	-0,024	0,066	0,110	-0,077	0,003	0,619
Szlovák	0,409	-0,019	-0,042	0,629	0,064	-0,014	0,402
béta értékei	0,219	-0,024	-0,102	0,560	-0,074	-0,021	0,017
Román	-0,026	0,344	0,660	0,030	-0,012	0,026	0,021
béta értékei	-0,145	0,367	0,682	-0,002	-0,018	0,012	0,083
Horvát-szerb	0,222	-0,034	0,501	0,028	0,004	-0,007	0,068
béta értékei	0,728	0,046	0,484	-0,038	-0,016	-0,010	-0,589
Rutén	-0,022	0,519	-0,044	-0,023	-0,020	-0,014	0,035
béta értékei	-0,038	0,517	-0,019	-0,021	-0,048	-0,026	-0,043

Jól látható, hogy – sok tekintetben az 5. táblában foglaltaknak megfelelően – a magyar nemzetiségre a katolikus orientáció jellemző, de figyelmet érdemlően erős a református és kisebb intenzitással az evangélikus felekezethez való kötődés is. A béta együtthatók adataiból azonban következtethetünk az említett változók tényleges fontosságára is. Alapjában a római katolikus, valamint a református felekezet érdemel figyelmet mint olyan tényező, mely a magyar nemzetiség felekezeti orientációját jellemzi.

A német nemzetiség hasonlóan erős összefüggést mutat a római katolikus, az izraelita, valamint, kisebb intenzitással – az evangélikus felekezetekkel. A béta értékek azonban már rávilágítanak az összefüggések tényleges súlyára. Meghatározó fontossága az izraelitákkal mutatott kapcsolatnak van, jóval szerényebb mértékben játszik szerepet a római katolikus és még kisebb mértékben az evangélikus felekezettel való összefüggés.

A szlovák nemzetiség felekezeti kapcsolatait mindenekelőtt az evangélikus felekezet, ezt követően a római katolikus és az izraelita felekezetekkel való összefüggés jellemzi. Egyéb kapcsolatai éppenséggel fordított összefüggések s igen szerény mértékűek. A béta értékek alapján ténylegesen fontosnak az evangélikusokhoz kötődésüket tekinthetjük, s ezt követően – mind az előzőhöz, mind pedig a korrelációs hányadoshoz képest jóval szerényebb mértékben – a római katolikusokhoz való kapcsolatuk érdemel kiemelést.

A románok – minden valószínűség szerint részben „egy tömbben” való elhelyezkedésükből következően – elsősorban a görögkeleti, illetve – jóval

kisebb mértékben – a görög katolikus felekezethez kapcsolódnak. Béta értékeik esetükben érdemi változtatás nélkül megerősítik ezt a körülményt. Más felekezetekkel való kapcsolatuk igen csekély, s gyakorta – még a római katolikusok esetében is – fordított összefüggés.

A szerb–horvát nemzetiségek (szétválasztásuk nem lehetséges, mivel forrásunk is csak összevont adataikat közölte) a románhoz hasonló felekezeti orientáltságúak, azaz döntően a görögkeleti felekezethez kapcsolhatók. Figyelmet érdemlő eltérés ugyanakkor, hogy a román nemzetiséggel ellentétben a görög katolikus meghatározottság igen csekély, helyébe a római katolikus felekezettel való összefüggés lép, bár ennek intenzitása meg sem közelíti a görögkeleti kapcsolat erősségét.

Béta értékeiket tekintve a szerb–horvát nemzetiség zártságára következtethetünk. Ez a nemzetiség más „hagyományos” felekezetekkel is gyenge kapcsolatot mutat.

Az „egy tömbben való” előfordulásuk a más felekezetekkel mutatott fordított összefüggéssel jár. A rutének tekintetében is ez a helyzet: felekezeti orientációjuk alapvetően a görög katolikusok felé mutat, egyéb kapcsolataik fordított irányúak, és béta értékeik alapján is hasonló kép bontakozik ki.

TÁRSADALMI AKTIVITÁS – AZ EGYLETI ÉLET SZERINTI JELLEMZŐK

Az egyes településtípusok társadalmának jellemzőiről, illetőleg az e jellemzőket befolyásoló tényezőkről, (közéletükről, társadalmi aktivitásukról) csupán egyetlen szemszögből, a települések egyleti aktivitásának vizsgálatával kísérelünk meg képet adni.

Ez két párhuzamos összehasonlítást tesz lehetővé:

- az egylettel nem rendelkező és az egylettel rendelkező települések jellemzőinek összehasonlítását, valamint
- az egylettel bíró települések egyleteinek a korábban vizsgált jellemzők szerinti elemzését.

Adatbázisunkban 866 ténylegesen működő egylettel rendelkező település van, melyek aggregált adatainak elemzésével közelítő választ kaphatunk arra, hogy milyen tényezők hatnak az egyletek működésére, illetve ezek milyen kölcsönhatásban vannak a települések egyes jellemzőivel. Az adatok aggregálásából következően nem a konkrét egyletek szintjén mozogtunk, hanem ha adott településen több egylet működött, úgy azok adatait összevontan értékeltük, illetőleg a következő jellemzőiket, azaz

- a működési időt,
- az egyleti tagság népességen belüli arányát,
- az egyletek számát

különítettük el.

7. tábla

Egyleti jellemzők a települések lélekszáma szerint

Az egyletek jellemzői	A település lélekszáma (fő)					Egylettel bíró telep. összesen
	1000 fő alatti	1000–4999	5000–9999	10 000–49 999	50 000 fő feletti	
Száma (darab)	1,3	2,2	6,0	15,4	88,0	4,5
Működési ideje (év)	4,5	6,6	10,2	11,2	46,0	7,7
Taglétszáma (fő)	114,1	181,3	1057,5	2913,6	3108,3	765,7
Tagság aránya (%)	11,7	6,5	10,5	14,7	17,6	8,6

Az egyletek jellemzőinek a település *lakosságszám szerinti elemzése* kézenfekvő és hasznos eljárás.

A nagyobb települések stabilabb társadalmi keretet biztosítanak egyleteik számára. Ezt mutatják az egyletek számára, átlagos működési idejére vonatkozó adatok, melyek egyenletesen, dinamikusan növekednek a települések átlagos lélekszámával párhuzamosan. Az ezer fő alatti kis települések esetében az egyleti tevékenység átlagos ideje 4–7 év, közepes lélekszám esetén 10–11 év, s a magas, 50 000 főt meghaladó lakosságú települések esetében igen magas, 46 év. Az egyleti tagság lakosságszámhoz viszonyított aránya esetében is a nagyvárosok vezetnek, ám a 10 ezer fő alatti lakosságszámú települések esetében nincs számottevő eltérés.

8. tábla

Egyleti jellemzők az írni-olvasni tudók aránya szerint

Az egyletek jellemzői	Az írni-olvasni tudók átlagos száma a településen			Egylettel bíró települések összesen
	magas	közepes	alacsony	
Egyletek száma (darab)	7,3	4,9	2,3	4,5
Egyletek működési ideje (év)	7,0	8,6	6,4	7,7
Egyleti tagság (fő)	1622,4	763,2	263,9	765,7
Egyleti tagság aránya (%)	11,9	10,2	6,4	8,6

Az egyleti élet alakulását befolyásoló településtényező az *írni-olvasni tudók aránya*. Az egyletek működési ideje vonatkozásában a 8. tábla adatai azt mutatják, hogy ennek mértéke e mutató közepes értékei esetében a legmagasabb, csaknem 9 év, míg az alacsony, illetőleg a magas kategóriák esetében csaknem egyformán átlag alatti (7,7). Az egyleti tagság aránya a települése-

ken írni-olvasni tudók arányával csaknem azonos arányban nő. Az eltérés különösen nagy a magas és az alacsony műveltségű települések között.

9. tábla

Az egyesületek jellemzői nemzetiségi jellegük szerint

Az egyesületek jellemzői	A nemzetiség átlagos előfordulása			Egyesülettel bíró települések összesen
	magas	közepes	alacsony	
Magyar				
Egyesületek száma	4,5	8,6	3,4	4,5
Átlagos működési idő (év)	7,0	8,4	8,3	7,7
Tagság (fő)	573,2	2068,8	610,9	765,7
Aránya (százalék)	7,6	10,2	9,2	8,6
Német				
Egyesületek száma	5,5	4,9	4,1	4,5
Átlagos működési idő (év)	7,4	12,9	6,8	7,7
Tagság (fő)	1476,4	669,6	506,4	765,7
Aránya (százalék)	10,2	8,8	7,8	8,6
Szlovák				
Egyesületek száma	3,8	7,0	4,6	4,5
Átlagos működési idő (év)	12,0	11,0	6,9	7,7
Tagság (fő)	423,8	1167,8	802,3	765,7
Aránya (százalék)	10,0	11,6	8,2	8,6
Román				
Egyesületek száma	3,7	8,2	4,4	4,5
Átlagos működési idő (év)	8,2	7,7	7,6	7,7
Tagság (fő)	564,7	2145,1	697,8	765,7
Aránya (százalék)	10,5	14,3	8,0	8,6
Szerb-horvát				
Egyesületek száma	3,8	4,2	4,6	4,5
Átlagos működési idő (év)	6,7	6,1	7,8	7,7
Tagság (fő)	598,9	456,8	784,9	765,7
Aránya (százalék)	5,1	5,7	8,8	8,6

A települések *nemzetiségi jelleg szerinti* bontása további fontos információkat nyújt arról, hogy vannak-e, s ha igen, melyek azok a jellemzők, amelyek az egyleti élet alakulására hatással lehetnek. (Lásd a 9. táblát)

A *magyar etnikum* esetében az egyletek átlagos működési ideje a döntően magyar lakta területeken rövidebb, mint a többi településen. Közepes vagy alacsony részarányuk a továbbiakban nem játszik szerepet. Az egyleti tagok aránya kisebb a magyar nemzetiség többsége esetén, szemben azokkal a településekkel, ahol arányuk kicsinek számít. Az egyletek száma tekintetében ugyanakkor fordított a helyzet: a jelentős arányban magyar lakta települések egyleteinek átlagos száma nagyobb, mint azoké, ahol ezen etnikum aránya kicsi.

A *német nemzetiség* esetében az etnikai homogenitás elvének érvényesülését figyelhetjük meg. Az egyletek működési ideje, azaz hagyományai ott a legkedvezőbbek, ahol a németiség aránya közepesnek számít, azaz döntően a nemzetiségileg heterogén településeken. Az egyleti élet vonatkozásában a nemzetiség hatása egyértelműen pozitív: mind az egyleti tagság lakosság-számhoz viszonyított aránya, mind pedig az egyletek száma szignifikánsan azokon a településeken magasabb, ahol a német nemzetiség aránya magas, és az arány csökkenésével egyenletesen csökkenő tendenciát mutat.

A szlovák nemzetiség esetében – bár egyleteinek kis száma az értékelésnél fokozott óvatosságra int, a nemzetiség és az egylet működési ideje között jól látható kapcsolatot találhatunk: ahol a szlovákok aránya magas, ott az egyletek átlagos működési ideje 12 év, míg ahol arányuk kicsi, a 7 évet sem éri el. Mind az egyletek száma, mind pedig az egyleti taglétszám alakulása tekintetében a heterogenitás elve érvényesül, azaz közepes nemzetiségi aránya esetében a legmagasabbak.

A román nemzetiségre az egyleti jellemzők tekintetében szintén a heterogenitás elve érvényesül: mind egyleti tagságuk aránya, mind pedig egyleteik száma azokon a településeken a legnagyobb, ahol a románok aránya közepes.

A szerb–horvát nemzetiség esetében utalnunk kell arra, hogy forrásaink nem tették lehetővé a további etnikai részletezést, azaz a szerb, illetőleg a horvát nemzetiség elkülönítését.

A román nemzetiséghez hasonlóan – bár kisebb intenzitással – a nemzetiség hatása az egyleti aktivitásra kedvezőtlen, de ez ebben az esetben abban mutatkozik, hogy a nemzetiség arányának növekedésével nő mind az egyletek működésének ideje, mind az egyleti tagság aránya és az egyletek száma.

10. tábla

Az egyetek jellemzői a település felekezeti jellege szerint

Az egyetek jellemzői	A felekezet átlagos előfordulása			Egyetlennel bíró települések összesen
	magas	közepes	alacsony	
Római katolikus				
Egyetek száma	3,0	6,8	4,3	4,5
Egyetek működési ideje (év)	6,5	9,9	6,9	7,7
Egyleti tagság (fő)	350,7	1271,2	793,0	765,7
Egyleti tagság aránya (százalék)	7,1	9,3	9,6	8,6
Evangélikus				
Egyetek száma	4,9	7,0	4,3	4,5
Egyetek működési ideje (év)	6,7	12,6	7,5	7,7
Egyleti tagság (fő)	1002,3	1173,6	690,4	765,7
Egyleti tagság aránya (százalék)	11,3	12,4	7,8	8,6
Református				
Egyetek száma	4,8	5,6	4,3	4,5
Egyetek működési ideje (év)	7,1	9,6	7,6	7,7
Egyleti tagság (fő)	671,7	637,7	813,6	765,7
Egyleti tagság aránya (százalék)	8,6	8,8	8,5	8,6
Izraelita				
Egyetek száma	5,3	9,3	3,7	4,5
Egyetek működési ideje (év)	28,0	8,8	6,5	7,7
Egyleti tagság (fő)	657,7	2081,8	544,2	765,7
Egyleti tagság aránya (százalék)	10,0	10,8	8,1	8,6

A 10. táblabeli felekezeti jellemzők elemzésekor a római katolikus felekezetre vonatkozó adatok értelmezésekor – csakúgy, mint a magyar etnikum anyagánál – figyelemmel kell lennünk arra a körülményre, hogy a felekezet abszolút arányát tekintve is többségi. Ez nem pusztán annyit jelent, hogy eltérő határokat kell alkalmaznunk alacsony, közepes, illetőleg magas arányának elkülönítésekor, hanem arra is tekintettel kell lennünk, hogy magas előfordulási aránya – elvileg szinkatolikus településekről is szó lehet – eleve korlátozza a többi felekezet előfordulásának mértékét.

A katolikus felekezetnek az egyleti életre gyakorolt hatásáról nehéz egyértelmű választ adni. Az egyleti jellemzők alapján azt a következtetést vonhatjuk le, hogy hatása semleges, vagy kismértékben negatív, hiszen az e körbe

tartozó változók zöme a katolikusok közepes aránya esetén éri el maximumát. Különösen igaz ez az egyleti tagság arányának alakulására. Feltehetőleg arról van szó, hogy a heterogén társadalmi közeg nemcsak a nemzetiségi, hanem felekezeti tényezők tekintetében is stimuláló hatást fejt ki az egyleti aktivitásra.

Az evangélikus felekezetre alapvetően a heterogenitás elvének érvényesülése jellemző. Az egyleti jellemzők vonatkozásában ez mindenekelőtt abban mutatkozik meg, hogy legkedvezőbb értékeiket a felekezet közepes arányú előfordulása esetén mutatják. Különösen markánsan látszik ez az egyletek működési ideje tekintetében, ahol a különbség a két szélső érték és a közepes kategória között csaknem 100 százalékos. Tendenciájában hasonló, noha mértékében jóval szerényebb hatása a laksűrűség vonatkozásában.

A református felekezet jellemzőit alapvetően a magyar etnikummal való kapcsolata alapján közelíthetjük meg. E felekezetnek az egyleti jellemzőkre gyakorolt hatása kevésbé számottevő, noha mind az egyletek működési idejét, mind pedig az egyleti tagok számának alakulását illetően a heterogenitás elvének érvényesülését figyelhetjük meg, azaz e mutatók maximumukat a felekezet közepes előfordulása esetén érik el.

Az izraeliták egyleti életre gyakorolt hatása ellentmondásos, de hatásuk nem lebecsülendő, különösen az egyletek működési ideje vonatkozásában. Azon településeken, ahol az izraeliták aránya magas, az egyletek működési idejének átlaga 28 év, ami csaknem 3,5-szerese az átlagos értéknek. Ennek okát az e felekezetre jellemző (ön)segélyező egyletek relatíve magas számában s azok komoly tradícióiban kereshetjük. Sajátos jellegükénél fogva ezen egyesülések politikamenteseknek tekinthetők, tehát az egyleti élet területén bevezetett szigorítások rájuk kevésbé voltak hatással.

Az átlagosnál nagyobb mértékű arányuk az egyleti életben, ez az aktivitás azonban jórészt speciális önszegélyező egyleteikre korlátozódik: az egyletek számát tekintve e változó értékét az izraeliták közepes előfordulása esetében mutatja. Társadalmi izoláltságuk növelte az önszegélyezés, a belső kapcsolatok kiépítésének fontosságát, s ez az igény mondhatni szükségszerűen jelentkezett egyleti formák keretei között.

11. tábla

Az egyleti települések és a teljes népszámlálás anyagának összevetése (átlagok)

Település jellemzői	Egyleti települések (1878)	Összes település (1881)
A települések általános jellemzői		
Népességszám (fő)	5310,8	1066,1
Házak száma	767,4	178,5
Egy házban lakó személyek (fő)	6,8	6,0
Írni-olvasni tudók száma (fő)	2571,1	387,5
Írni-olvasni tudók aránya	46,6	29,7
Nemzetiségi jellemzők		
Magyar (fő)	3137,2	478,7
Magyar (százalék)	52,9	35,8
Német (fő)	954,2	139,7
Német (százalék)	20,7	9,4
Szlovák (fő)	429,6	139,0
Szlovák (százalék)	10,5	20,2
Román (fő)	240,2	180,5
Román (százalék)	7,0	21,8
Szerb–horvát (fő)	265,8	47,0
Szerb–horvát (százalék)	3,6	2,8
Felekezeti jellemzők		
Római katolikus (fő)	2901,2	503,4
Római katolikus (százalék)	55,3	44,6
Evangélikus (fő)	462,4	86,0
Evangélikus (százalék)	10,4	8,7
Református (fő)	974,5	157,1
Református (százalék)	16,5	11,8
Izraelita (fő)	398,3	48,5
Izraelita (százalék)	5,7	3,4

Az egylettel rendelkező településeken belül az írni-olvasni tudók számát a teljes népszámlálás anyagával összevetve lényeges különbséget tapasztalhatunk: az egyletekkel rendelkező településeken az írni-olvasni tudók arányának átlaga 47 százalék, addig a teljes népszámlálás anyagában 30 százalék körül mozog. (Lásd a 11. táblát) Egyértelmű tehát az egyleti aktivitás és a települések műveltségi színvonalának pozitív kapcsolata, óvakodjunk attól, hogy a

két jelenség között ok-okozati viszonyt feltételezzünk. Sokkal inkább arról beszélhetünk, hogy az egyleti aktivitás a település társadalmára ható pozitív, ám igen sokrétű társadalmi folyamatok, interperszonális kapcsolatok egyik jele, amely közvetett módon utal a település fejlettségére. Az egyleti aktivitás csak ezen – bizonyos mértékig látens – folyamatok egyik jelzése. E kérdés megválaszolásában segít az egyleti települések és a népszámlálás teljes anyagának egybevetése.

Figyelembe véve a nemzetiségi tényezőt, magyarok és a németek esetében azt tapasztalhatjuk, hogy az egyleti településeken jelentős mértékben túlreprezentáltak. Különösen igaz ez a németek esetében, akik a teljes népszámlálásban 9 százalék körüli, az egylettel rendelkező települések körében megközelítőleg 21 százalékos arányban szerepelnek. A magyar etnikum esetében ez a különbség az egyleti települések javára hozzávetőleg 17 százalékpont.

A többi nemzetiség esetében – természetesen azon nemzetiségeket értve, ahol az összehasonlításnak adottak voltak a feltételei – a helyzet éppen fordított: az egylettel rendelkező településeken arányuk jóval kisebb, mint a teljes népszámlálás anyagában. A legnagyobb eltérés a románok esetében van, ahol e különbség megközelítőleg háromszoros. A szlovákok esetében a különbség kétszeres, a szerb–horvátok esetében pedig mintegy 30 százalék körül mozog.

Felekezeti tekintetben az előzőekben látottakhoz hasonló markáns különbségeket nem tapasztalhatunk. Valamennyi vizsgált felekezetről elmondható, hogy arányuk az egyleti településeken a teljes adatbázisban mutatott részarányánál valamivel magasabb mértékben szerepel, amiből arra a következtetésre juthatunk, hogy a vallási elem hatása az egyleti élet tekintetében egyértelműen pozitív, de egyrészt ennek mértéke jóval az etnikai hovatartozás mögött van, másrészt a vallási elem konkrét felekezet vonatkozása tekintetében történő megnyilvánulása nem hoz számottevő eltérést.

A felekezetek kapcsán kell felhívni a figyelmet egy olyan problémára, amely – noha kisebb mértékben –, de a nemzetiségi adatok esetében is felvetődhet. Elemzésünkéből ugyanis egyes nemzetiségek és felekezetek kimaradtak. Ennek oka az, hogy mint a módszertani bevezetésben jeleztük, az egyleti anyagban bizonyos nemzetiségek, illetőleg felekezetek csak igen korlátozott számban szerepeltek vagy hiányoztak. Mivel esetükben a népszámlálás anyagával való összevetés nem volt lehetséges, így ezeket az elemzés köréből kirekesztettük. Ez történt például a rutén nemzetiség esetében, vagy a görög katolikusok, illetőleg görögkeleti felekezetek esetében, valamint az unitáriusokkal.

Az egyleti jellemzők vizsgálata során felvetődik az a kérdés, hogy az egyletesedés miképpen függ össze a település (infrastrukturális) állapotával.

12. tábla

Az egylettel rendelkező települések infrastrukturális színvonala egyletesedésük mértéke szerint

A települések infrastruktúrális fejlettsége	Az egyletesedés mértéke (százalék) *			
	magas (1500 fő nél több)	közepes 1500– 300 fő	alacsony 300 fő vagy kevesebb	összesen
Magas	24,5	12,3	4,1	11,1
Közepes	64,6	69,9	73,0	70,2
Alacsony	10,9	17,9	23,0	18,7
<i>Összesen</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>

* A 10 000 főre eső egyleti taglétszám szerint

A 12. tábla adatai azt mutatják, hogy az egyleti aktivitás a közepes fejlettségű településeken a legjelentősebb, hiszen zöme, 70,2 százalék ide koncentrálódik. A magyarázat egyben az egyleti fejlődés, tágabban értelmezve pedig az egyleti aktivitás gyökereire világíthat rá. A fejletlen infrastruktúrájú települések általában alacsony lélekszámú települések is, márpedig az egyleti aktivitás pusztán technikai értelemben sem lehet független az adott település lélekszámától.

Mi a helyzet ugyanakkor a nagyvárosokkal, azokkal a településekkel, amelyek lélekszáma kiemelkedő, infrastruktúrájuk is fejlett, az egyleti aktivitás mégsem ide, hanem a középmezőnybe koncentrálódik. A választ az egyletek működése, azaz a társadalomban betöltött tényleges szerepük ismeretében adhatjuk meg.

Az egyletek egy része (zömmel társalgó, olvasóegyletek) olyan, főleg mikroközösségi igényt elégít ki, ami fejlettebb infrastruktúrájú településeken nem jelentkezik, vagy meg sem fogalmazódik, hiszen azt mással vagy más módon is ki lehet elégíteni. Az egyleti taglétszám e típusok esetében szükségképpen behatárolt, így azok főleg kis- és közepméretű településeken prosperálhatnak.

Az egyletek másik nagy csoportja – mindenekeelőtt az önszegélyző, biztosító, kiházasító egyletek – nagyobb taglétszámot igényel, az persze definíció kérdése, hogy mennyiben számítanak „igazi” egyletnek. Ezek a társulások kis településeken eleve nem működhetnek, igazi világuk a közepes méretű, fejlettségű település. Az általuk megtestesített funkciók többnyire olyan nagyvárosi tevékenységeket, intézményeket pótolnak, amelyeket ott a megfelelő hivatalos, intézményesedett keretek között valósítanak meg. A tűzvédelmet, amely tűzoltó egyletként egyike a legelterjedtebb egylettípusnak, a fejlettebb infrastruktúrájú településeken központilag oldják meg, az önszegélyezés, a te-

metkezés, kiházasítás gondját is döntően intézményes keretek (biztosító intézetek stb.) között oldják meg. Mindebből arra következtethetünk, hogy az egyleti élet egyik fontos serkentője olyan társadalmi tevékenységek lokális szintű, többé-kevésbé kényszer szülte megoldásának, amely a gazdasági-társadalmi környezet kisebb-nagyobb hiányosságait hivatott pótolni.

Mind a nemzetiségi, mind pedig a felekezeti kategóriák elemzése során felvetődött, hogy arányaik változása milyen szerepet játszhatott az adott település életében, egyleti aktivitásában. Ennek vizsgálatára két új mutatót alkalmaztunk, a nemzetiségi, valamint a felekezeti *heterogenitás* elemzésére. Mindkettő esetében a változókat két csoportra osztva elkülönítettük a többségi adatokat, azaz az etnikumoknál a magyart, a felekezeteknél a római katolikusokat. Erre azért volt szükség, mivel ezek esetében már a kategória alapú besorolás alkalmával eltérő kategóriahatárokat alkalmaztunk. Ebből, valamint adatbázisunk egészéhez viszonyított meghatározó arányukból következik, hogy ahol ezek aránya magas, ott az etnikai vagy felekezeti homogenitás kialakulására objektív lehetőség sincs.

Ennek figyelembevételével a mutatókat a következőképpen állítottuk elő:

- ha a többségi változó aránya magas, a heterogenitás-változó értékét egy ponttal, ha közepes, két ponttal, ha alacsony, három ponttal növeltük;
- ha a többi aránya magas, a heterogenitás változó értékét három ponttal, ha közepes, két ponttal, ha pedig alacsony, egy ponttal növeltük.

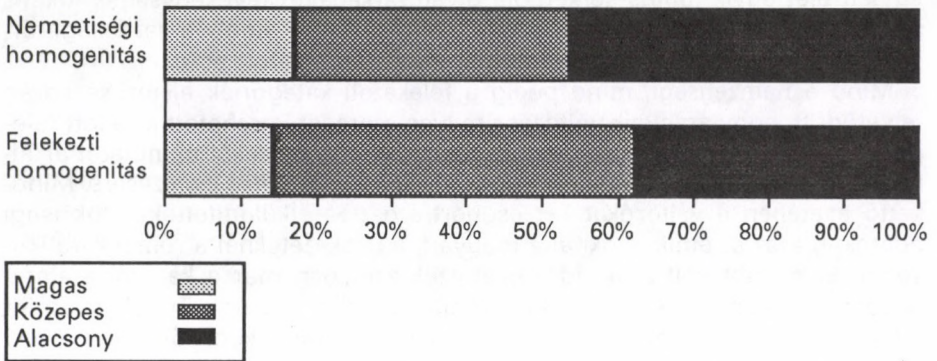
Így a két változócsoporthoz esetében, jellegüknek megfelelően, a mutató értékei eltérő módon alakulnak. A településjellemzők teljességét figyelembe vevendő, a heterogenitásmutatók számításánál azokat a nemzetiségi, de mindegyik felekezeti változókat is figyelembe vettük, amelyek az egyleti adatbázisban nem szerepeltek.

Az ábrán jól láthatók a két mutató eltérései. A nemzetiségi mutató megoszlása kevésbé kiegyenlített, mint a felekezeti mutatóé. Az e tekintetben magas értéket hordozó települések aránya (17%) kismértékben megelőzi a hasonló felekezeti mutató értékét, s ugyanilyen a különbség a mutató alacsony értéke esetében. Nemzetiségi tekintetben tehát a felekezeti megoszláshoz képest a szélső értékek nagyobb dominanciája tapasztalható, míg a mutató közepes megoszlását tükröző települések száma kisebb. Ez a megoszlás azzal magyarázható, hogy a nemzetiségi homogenitás sokkal merevebb rendezőelvet követ, azaz csak az etnikai összetétel befolyásolja, addig a felekezeti homogenitás alakulását mind nemzetiségi, mind felekezeti szempontok befolyásolják. Másként fogalmazva: egy nemzetiség előfordulásának aránya adott, ám a vallás nem kizárólagosan határoz meg valamely etnikumot.

A homogenitási mutatók elemzésekor a legfontosabb annak a kérdésnek az eldöntése, hogy befolyásolja-e, s ha igen, milyen módon e mutató alakulása a települések egyleteinek működését. Az egyleti aktivitás elemzése során

Az egyetlen rendelkező települések nemzetiségi és felekezeti heterogenitásának alakulása

vizsgáltuk ugyan mind a nemzetiségi, mind a felekezeti jellemzők hatását az egyletekre, ám ott nem volt módunk az esetleges látens hatások kimutatására, különösen nem az olyan nemzetiségek, felekezetek esetében, amelyek egyértelműen hozzájuk köthető egyletekkel ugyan nem rendelkeztek, de tagjaik ettől függetlenül egyleti aktivitást folytathattak, illetőleg a nemzetiségi vagy felekezeti homogenitás alakulása önmagában véve is befolyásolhatta azok megjelenítését.

13. tábla

Az egyetlen rendelkező települések jellemzői nemzetiség és felekezeti homogenitás szerint

Az egyletek jellemzői	A heterogenitás mértéke			összesen
	magas	közepes	alacsony	
Nemzetiségi homogenitás				
Egyletek száma (darab)	5,3	4,3	4,4	4,5
Egyletek működési ideje (év)	11,7	6,7	7,0	7,7
Egyleti tagság (fő)	1158,9	835,9	570,5	765,7
Egyleti tagság aránya (%)	11,2	8,5	7,6	8,6
Felekezeti homogenitás				
Egyletek száma (darab)	4,9	5,7	3,0	4,5
Egyletek működési ideje (év)	8,8	8,3	6,5	7,7
Egyleti tagság (fő)	1077,6	1018,5	350,9	765,7
Egyleti tagság aránya (%)	10,4	9,2	7,1	8,6

A 13. tábla adatai jól mutatják, hogy a települések nemzetiségi szerkezete milyen hatással van egyleti életükre. Az egyletek átlagos működési ideje a heterogén nemzetiségű települések esetében a legnagyobb, feltehetőleg azért, mert ez a közeg kedvezőbb lehetőségeket biztosít a tradíciók ápolására, ugyanakkor e tekintetben a közepes és az alacsony heterogenitás esetén átlag alatti előfordulást tapasztalunk.

Legmarkánsabban a hatás az egyleti tagság arányának alakulásában követhető nyomon. Minél inkább csökken a nemzetiségi heterogenitás, annál nagyobb mértékben csökken az egyleti tagság lakosságszámhoz viszonyított aránya is. Ugyanez a hatás mutatható ki – leginkább az egyletek működési idejéhez hasonló intenzitással – az egyletek átlagos száma tekintetében.

Úgy tűnik, hogy mind az egyleti aktivitásra, mind azok tradíciói vonatkozásában fontos bizonyos közegellenállás megléte, mintegy akikkel szemben, de legalábbis akik mellett kerül sor a másik nemzetiség, esetünkben történetesen egyleti aktivitás keretei között.

Tendenciáiban hasonló, de talán némileg árnyaltabb a kép a felekezeti heterogenitás befolyása tekintetében. Az egyletek működési idejét tekintve a felekezeti homogenitás mértéke az egyleti tradíciókra, azaz működési idejük alakulására szintúgy befolyással van, ám a magas és a közepes értéket mutató települések között kisebb a különbség. A heterogenitás hatása a leghatározottabban itt is az egyleti tagság arányában követhető nyomon.

Az egyletek számát illetően viszont kisebb eltérést tapasztalunk: a legnagyobb érték a mutató közepes értéke esetében jelentkezik, ám az eltérés a magas kategóriához képest nem jelentős, mindkét esetben átlagot meghaladó a mutató értéke. Egyértelmű s a korábbi tapasztalatainkkal egybevág viszont, hogy az egyletek száma a legalacsonyabb azokon a településeken, ahol a (felekezeti) heterogenitás értéke alacsony.

***

Tanulmányunkban arra törekedtünk, hogy bemutassuk az 1870–1880-as évek településeinek, egyleti életének sajátosságait, felekezeti, nemzetiségi jellemzőit, közösségi aktivitásukat s ezen keresztül az egyleti élet kialakulását s fejlődését befolyásoló mikro- és makroszociális tényezőket. A településhálózat fejlődése dinamikájának vizsgálatával adósak maradtunk: ez csak egy, a dualizmus korára vonatkozó, több időmetszetet felölelő számítógépes adatbázis létrehozásával valósítható meg.

JEGYZETEK

¹ *A Magyar Korona országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint részletezve.* Pesti Könyvnyomda Rt., Bp. 1882. 415

² *A Magyar Korona országainak helységnévtára* Traub és Tsa. Bp. 1882. 388

³ Vargha Gyula: *Magyarország egyletei és társulatai 1878-ban.* Szerk: Vargha Gyula Athenaeum k. Bp. 1880. 570

REISZ, LÁSZLÓ

A STUDY OF THE CHARACTERISTICS OF THE NETWORK OF SETTLEMENTS OF THE PERIOD OF "DUALISM" BY MULTIVARIABLE REGRESSION ANALYSIS

Summary

Our main task was to demonstrate the connections between the infrastructure of the Hungarian settlements, their social and non-profit-activities and their socio-economical environments in the second half of the 19th century by applying different types of mathematical statistical methods. The database of this analysis was the whole material of the Census of 1881, which has completed with the information recorded in the 1882 year's Gazetteer and the material of a register of Hungarian non-profit organisations from the year 1878. By applying the regression analysis, we examined the connections between the ethnic and denominational characteristics of different types of settlements and their regional distribution and non-profit activities.

GAZDASÁGI FELÜGYELŐK, FALUGAZDÁSZOK, GAZDAJEGYZŐK¹

1. A FALUGAZDÁSZ-HÁLÓZAT A KILENCVENES ÉVEKBE

Évtizedünk közepére a kifelé egységesnek látszó agrár értelmiség felbomlása befejeződött. A folyamat gyorsan, felületes szemlélő számára meglepően gyorsan ment végbe, pár év leforgása alatt, amit elsősorban a tulajdon- és a szervezeti viszonyok radikális változása generált. A kilencvenes évek fordulóján készített felvétel adatai azonban arról tanúskodtak, hogy az agrár értelmiség különböző csoportjai nagyon is számoltak az előbb-utóbb bekövetkező változásokkal, de a politika által szabályozott szerkezetváltás dinamikáját és ütemezését nem ismerhették. Már 1990-ben markánsan körvonalazódott két csoport, amely a magánvállalkozásokban látta a kivezető utat a gazdaság helyzetéből. A kibontakozó vállalkozási szférában megtalálták számításukat a speciális szakismerettel (növényvédősök, szakfordítók) rendelkező kezdő szakemberek, akik a külföldi cégek magyarországi megjelenésében „segédkeztek”. A felső szintű vezetők is sikeresen kapcsolódtak be a magángazdaságba, elsősorban kereskedelmi cégek tulajdonosaiként hasznosították kapcsolatrendszerüket. Az agrár értelmiség döntő többsége azonban ebben az időben a magángazdaság elvi lehetőségéből is ki volt zárva, mivel a vagyon újraelosztása még nem kezdődött el. A szakértelmiség szerint tudását jobban hasznosítaná egyéni gazdaságban, ahol nemcsak a termelés hatékonysága lenne kedvezőbb, hanem döntésében nem korlátozná a szervezeti hierarchia sem. A magángazdaság (farm) lehetősége elsősorban a középszintű vezetők (ágazatvezetők) érdeklődését keltette fel (Hamar 1996). A politikai támadások, a vagyon újraelosztása körül kirobbant – agrár értelmiségen belüli, valamint az agrár értelmiség és a lokális csoportok közötti – hatalmi harcok kimenetelére, és nem utolsósorban az egyes agrár értelmiségiek részére rendelkezésre álló különböző tőkeformák együtt döntötték el a csoport tagjainak tényleges útválasztását. Perifériára szorultak, önállósodtak, az átalakult szövetkezetben maradtak, a szervezeti átalakulás során létrehozott gazdasági társaságok vezetői és társtulajdonosai lettek, vagy elhagyták a mezőgazdaságot (Váradi 1998; Hamar 1998; Kovács–Kovács–Bihari 1998; Bánlaky 1996; Pethő 1993; Andor–Kuczi–Swain 1996).

Az agrár értelmiség munkaerőpiaci helyzete a kilencvenes évtized fordulójától egyre radikálisabban romlott. A gazdasági szférában a „racionalizálás”, a munkaerő kedvezőbb kihasználását jelentő ideiglenes munkanélküliség terjedése, a várható radikális szerkezeti változások, a sokszor hisztérikus agrár értelmiség ellenesség felértékelte az állami munkaerőpiacot, ahol a kvalifikált szakemberek iránti kereslet évtizedek óta nem látott mértékben csökkent. A kilencvenes évek elejére – hasonlóan más területekhez – az agrár értelmiség munkaerőpiaca is összeomlott. Ebben a kilátástalan helyzetben jelent meg az állami munkaerőpiacon egy új csoport – a falugazdászok.

Az 1994-ben kormányhatározattal² életre hívott új „intézményt” születése pillanatától kemény politikai támadások érték, azt vetve a mezőgazdasági kormányzat szemére, hogy a falugazdász-hálózat kiépítésekor nem a szakmai, hanem a politikai lojalitás szempontja szerint válogatták ki a szakembereket³. A támadások valódi célpontja azonban nem a szakmbergárda, hanem a falugazdász-hálózat tényleges funkciója volt.

A politika által elindított szerkezeti változások tényleges folyamatáról, a kialakult – és az agrárpolitika által támogatott – magángazdaságok számára, felszereltségéről, a gazdaságok területi szerveződéséről, működéséről, a piaccal kialakuló kapcsolatokról a folyamatot felső szinten irányítani kívánó államnak ismeretei nem voltak. A mezőgazdaság átalakulásával járó elaprózódási folyamat – kisebb és gyengébb üzemek tömeges megjelenése, a kialakult szerkezeti kapcsolatok, integrációk teljes szétesése – eredményeként elengedhetetlen feltételként jelentkezett a termelők szervezésének elősegítése, tanácsadásának, információk lefele áramlásának biztosítása. Feladatkörükbe tartozott a gazdálkodók szakmai tájékoztatása, elemi károk felmérése, állami támogatásokról tájékoztatás, a gazdálkodók részére igazolások kiadása éppúgy, mint az adó és jogi információk biztosítása. A piacszervezésben is fontos feladatot láttak el. Feladataik között sorolták fel a termék tanácsok megszervezését⁴, a termelők számára szükséges piaci információ biztosítását és a termeltetés és az értékesítés szervezését. A szakmai ismeretek rugalmas áramlását biztosítja a különböző oktatási intézményekkel fenntartott kapcsolatuk is.

A falugazdászok kívánatos – és a gyakorlatban megvalósíthatatlan – szerteágazó tevékenységi köre mögött a gazdaság működéséhez hiányzó infrastrukturális háttér – mint oly sokszor a magyar történelemben – pótlása húzódik meg, ami az állam feladatává vált. Ezt a funkciót azonban csak a megfelelő információ birtokában (tulajdonviszonyok nyomán követése, gazdakataszter, termelési tevékenységek település szintű kimutatása, termeltetési szándékok ismerete) teheti meg, így a hálózat egyben a felfelé áramló információk meghatározó forrásává válik. A falugazdászok – legalábbis a kormány-előterjesztés szerint – elsősorban az önkormányzatokkal együttműködve dolgoztak volna.

A falugazdász-hálózatnak két alapvető funkciója körvonalazódott. Az állami ellenőrzéshez elengedhetetlenül szükséges területi folyamatokról információk

biztosítása, valamint a mezőgazdaság alulról szerveződésének elősegítése, lehetőségekhez képest gyorsítása volt.

A falugazdász-hálózatot a Földművelésügyi Hivatalok keretén belül működő intézményként hozták létre. A Földművelésügyi Hivatalok a mezőgazdasági kormányzat helyi szerveként működnek, közel fél évszázada ez az intézmény volt az első, melyet nem olvasztott be a közigazgatás, hanem elkülönülten – mind formailag, mind a gyakorlatban – a szakigazgatás szerveként funkcionál.

1994-ben létrehozták a gazdasági kamarákat, melyek feladata, hogy „önkormányzaton alapuló működésükkel előmozdítsák a gazdaság fejlődését és szerveződését, az üzleti forgalom biztonságát és a piaci magatartás tisztességét, a gazdasági tevékenységet folytatók általános, együttes érdekeinek érvényesülését, valamint ellássák a gazdaság működésével összefüggő azokat a közigazgatási feladatokat, amelyeket a törvény a feladatkörükbe utal.”⁵

Az érvényben lévő határozatok és törvények a mezőgazdaság szervezését a szakigazgatásra, valamint a közjogi funkciókat felvállaló kamarára bízták, de a szükséges információforráshoz csak a szakigazgatás rendelkezett megfelelő intézménnyel, a falugazdász hálózattal. Az információ áramoltatásában rejlett a hálózat legnagyobb ereje, így érthető, hogy az agrárkamarák megalapítása után elindult a harc a minisztérium és a kamarák között, melynek tétje a hálózat feletti ellenőrzés megszerzése volt. A küzdelemből a kamarák kerültek ki győztesen (1995) és a falugazdászok immár *gazdajegyző* néven az önálló jogi személyiségű megyei kamarák alkalmazottai és helyi szintű képviselői lettek.

1.1. Történelmi előzmények

Az átalakuló struktúra, az állam ellenőrző funkciója, a szakigazgatás egyes intézményeiért folytatott harc, valamint az agrár értelmiség gyenge munkaerőpiaci pozíciója nemcsak évtizedünk első felében eredményezte a falugazdász hálózat vagy – mai nevén – a gazdajegyzői intézmény létrehozását. 1920 és 1948 között hasonló jellegű problémákra három egymástól különböző válasz is született.

1.1.a. A magyar királyi gazdasági felügyelői kar (1921–1949)

A húszas évek elején elcsatolt területek okozta szerkezetváltozás jelentős mértékben érintette a mezőgazdasági termelést, még jobban előtérbe helyezve az állam beavatkozó, irányító-ellenőrző, és bizonyos mértékig a termelést szervező funkcióját. E feladatok ellátását könnyítette meg az 1921-ben létrehozott magyar királyi gazdasági felügyelői szolgálat. A közigazgatási beosztás – vármegyék – alapján szervezett gazdasági felügyelőségek a mezőgazdasági kormányzat helyi szervei voltak, így hatósági jogkörrel is rendelkeztek. A területi

felügyelőségek és a szakigazgatás csúcsát jelentő minisztérium (miniszter) közé beékelődtek a kerületi főfelügyelők, akikhez nem tartozott tényleges szervezet. Hatáskörükbe tartozó vármegyei felügyelőségek működéséért közvetlen felelősséggel tartoztak a miniszternek. Az 5 kerületi főfelügyelő regionális, a táji-termelési feltételek azonossága mentén fogta össze a megyei felügyelőségeket (az 1920-ban megalakított mezőgazdasági kamarák területi szerveződésének mintájára). A felügyelőségek – így a felügyelők is – rendelkeztek *hatósági jogkörrel*, kivéve a kerületi főfelügyelőket. A felügyelőség a klasszikus bürokrácia elvén épült fel, *a hivatali út szigorú betartásával, a szakértők szabadon cserélhetőségével. A felügyelők közvetlenül a miniszternek voltak alárendelve, így függetlenek voltak a megye – a közigazgatás – hatalmi törekvéseitől*, legalábbis elméletben. Az alispán csak kérhetett, de nem utasíthatott. *Ez a függetlenség, illetve az állami védelem adta a felügyelői kar presztízsét, amire a felügyelők mindig is támaszkodtak, amivel nagyon is tisztában voltak.*

Az új szakigazgatási szerv *független volt a közigazgatástól*, a hivatali út betartásával csak a szakminisztérium utasításait volt köteles végrehajtani. A modern bürokrácia feltételeinek megfelelően csak szakképzett okleveles gazdák (a mai agrármérnökök elődjei) kerülhettek be a karba, a kötelezően előírt gazdasági felügyelői állami szakvizsga letétele után. A felügyelőségeket járás szintig építették ki. 1945-ben 480 gazdasági felügyelő dolgozott az országban, ami azt is jelzi, hogy sokszor egy-egy felügyelő körzete megközelítette a 40–50 településszámot is.

A gazdasági felügyelők feladatait pontszerűen foglalta össze a földművelésügyi miniszter rendelete, ahol kiemelt feladatként a működési területük mezőgazdasági viszonyairól nyújtott szakszerű tájékoztatást jelölték meg⁶. A felügyelők nemcsak a megfelelő biológiai alap előteremtéséről és annak felhasználásáról gondoskodtak (a megfelelő minőségű és mennyiségű vetőmag, apa tenyészállatok biztosítása, a kívánatos vérvonalú szaporulat ellenőrzése, az évi kötelező mustrán való részvétel stb.), hanem tanácsadó feladatokat is elláttak, kötelesek voltak rendszeresen járni területüket, és segíteni a parasztokat gazdálkodással kapcsolatos problémáik megoldásában. Részt kellett venni a gazdák gazdasági képzésében, ami a téli gazdasági tanfolyamok tartását jelentette. A rendszeres határbejárás is feladatuk közé tartozott.

A fenti munkaköri feladatok könnyen keltik azt a képzetet, hogy a felügyelői kar munkájában a szakértelmiségi feladatok domináltak. A valóságban a minisztérium különböző osztályairól érkező utasítások végrehajtása, a megfelelő információk összegyűjtése (statisztikák, helyzetjelentések) munkaidejük jelentős részét felemésztette. *A szakértelmiségi funkciók háttérbe szorultak, a hivatalnoki-bürokratikus jellegű feladatok voltak végig meghatározók*, mert a gazdasági felügyelőségek jelentései biztosították a kormányzat számára elengedhetetlen ismereteket az ország mezőgazdasági termeléséről (Hamar 1994.a).

1.1.b. A falugazda-hálózat – elképzelés a harmincas években

A gazdasági válságból való lassú kilábalás, az exportcsatornák fokozatos megnyílása egyre jobban a parasztgazdaságok termelésére irányították a figyelmet. Felkapott szlogenné vált a „többlettermelés”, amin elsősorban a parasztgazdaságok termésnövekedését értették, valamint a kisgazdaságok bekapcsolását az országos piacba. A rossz gazdasági hatékonysággal működő, alacsony agronómiai ismeretekkel rendelkező, a piaci változásokra csak tetemes késéssel reagáló parasztgazdaságok termelésének növekedését a tanácsadás és az oktatás intenzitásának növelésében látták. A gazdasági felügyelők írott feladatai között ugyan szerepelt a gazdálkodók részére nyújtandó szakmai-agronómiai jellegű szaktanácsadás és oktatás, de részben bürokratikus feladataik, részben a magas településszám miatt ennek hatékonysága igencsak kétesnek bizonyult.

Az agrár értelmiség a probléma megoldását a falugazda-hálózat kiépítésében látta. Elképzelésük szerint minden településen működni kellene egy falugazdának, akinek nemcsak az oktatás és a verbális szaktanácsadás lenne a feladata, hanem a modern gazdálkodás gyakorlati megismertetését szolgáló mintagazdaság vezetése is. A szűk szakismeret átadását a falugazdák csak egyik fő feladatként jelölték meg. Elengedhetetlennek tartották a gazdálkodók gazdasági szerveződésének előmozdítását, elsősorban az értékesítésre szerveződést, valamint a piaccal való kapcsolat megteremtését és a folyamatosság biztosítását. *A modern szakértelmiségi funkciók megvalósulásához azonban hiányoztak a feltételek.* Az első és legfontosabb feltételként a pénzügyi háttérrel kell megemlíteni. Az állam nem támogatta az elképzelést, lévén rendkívül drága. A megvalósulásához nemcsak a falugazda fizetését, hanem a kezelésében lévő mintagazdaság területét is biztosítani kellett volna. A falvak anyagi lehetőségei rendkívül szegényesek voltak. A falugazda-hálózat létrejöttének csak akkor lett volna reális esélye, ha a gazdálkodók felismerik a szaktanácsadás és a szakmai tudás fontosságát, és ők alkalmaznak – ha más konstrukcióban is – szakértelmiséget. A magyar parasztgazdaságok alacsony gazdálkodási szintje, tökeszegénysége, az önszerveződési készség hiánya ezt lehetetlenné tette. A mezőgazdasági érdekvégyesítő szervezetek közül a két legnagyobb – az Országos Mezőgazdasági Kamara, valamint az Országos Magyar Gazdasági Egyesület – struktúrájában a (paraszt)gazdálkodók részvétele, érdekvégyesítő lehetőségei formálisak voltak, így támogatást innen sem remélhettek. A modern szakértelmiségi funkciók megvalósulását nemcsak a pénzhiány és a gazdálkodók érdektelensége hiúsította meg. Komoly akadályt jelentett maga a szakértelmiségi csoport is.

A falugazda intézmény elképzelése mögött – nem is titkolva – felfedezhető volt az agrár értelmiség rendkívül kedvezőtlen munkaerőpiaci helyzete. Amennyiben az elképzelés csak részben megvalósul, a munkanélküli agrár értelmiség jelentős részének egzisztenciális problémái megoldódtak volna. Az alap gondolatot – a parasztgazdaságok helyzetének javítását, a szaktanács-

adást, oktatást – rendkívül fontosnak tartotta a Parasztszövetség titkára, Kerék Mihály is, de a megvalósítás egyik akadályát az agrár értelmiségben látta. Kerék szerint ez a szakértelmiségi csoport mind szakmailag, mind szociálisan képtelen kezelni a parasztgazdaság helyzetét. Szakmailag a több száz, ezer holdas üzem erőforrást pazarló gazdálkodásához szokott értelmiség nem tudja megérteni a tőkeszegény, kis területű parasztgazdaságok működését, ami egyik feltétele lenne a kedvező irányú elmozdulásnak. A parasztsághoz közel kerülést akadályozza az agrár értelmiség társadalmi háttere is. A többségben középosztályból – nagyon sokszor földbirtokos családból – származó okleveles gazdák nemcsak idegenkednek a parasztoktól, hanem nyíltan meg is vetik őket. (Hamar 1994)

1.2.c. A falugazda (gazdajegyző) intézmény (1947–1949)

A falugazda (közismert nevén gazdajegyző) intézmény létrehozásának előzményei között a tulajdonviszonyok radikális megváltozását, a háború utáni időszak teljesen szétzilált gazdaságának újrászervezését, valamint az állam ellenőrző funkcióját szolgáló szakigazgatásért folytatott – politikai – harcot kell megemlíteni. Amelyik politikai irányzat kézben tartotta a szakigazgatás településekgig lenyúló intézményét, az ellenőrizni és befolyásolni tudta a mezőgazdasági szerkezet fejlődésének irányát is. Az 1945-ös nyár végi választások után a kommunista Nagy Imrét a kisgazdapárti Bárányos Kálmán követte a földművelésügyi miniszter bársonyszékében. A szakigazgatásért folyó harc az igazolásokkal kezdődött és a b-listázásokkal folytatódott. Különösen heves támadás érte a gazdasági felügyelői kart a baloldali pártok részéről – tegyük azonnal hozzá, nem minden alap nélkül. A Magyar Kommunista Párt azonban nem tudta biztosítani befolyását a gazdasági felügyelői kar felett⁷. A harc végül kompromisszummal végződött. A kompromisszum a tényleges információ hiányával, az ország mezőgazdaságának teljesen szétzilált állapotával és nem utolsósorban a megszületett hároméves terv elindításával magyarázható.

A gazdasági felügyelők fizikailag képtelenek voltak megfelelni az elvártömegnek, és a falvakban nem működött olyan szervezet, amely a termelők (termelő parasztság) és a szakigazgatás közötti kapcsolatot biztosította volna. 1945-ben felfüggesztették a mezőgazdasági kamarák önkormányzatiságát, megszüntetve a földműves bizottságokat.⁸ A létrehozott termelési bizottságok tevékenysége csak papíron létezett. Mindenki szükségesnek tartotta a települések szintjéig meghosszabbítani a szakigazgatás képviselőit, kiépíteni a falugazda-hálózatot, a kérdés csak az volt, hogy ki diszponáljon felette. Végül megoldásként a gazdasági felügyelőségek legalsó szintjeként építették ki, de *megtörték a szakigazgatás önállóságát*. A 190 szakember – döntőrészt okleveles gazda – állami alkalmazottként dolgozott, *csak a szakminisztériumnak voltak alárendelve, de a 3 éves tervvel kapcsolatban a Tervhivatal közvetlenül adhatott utasításokat és kérhetett információkat* (Hamar 1998).

2. NAPJAINK GAZDAJEGYZŐI

A falugazda-hálózat alig kezdte meg munkáját, 1949-ben az önálló mezőgazdasági szakigazgatást megszüntették és helyüket a közigazgatás alá is rendelt, tanácsi mezőgazdasági osztályok vették át. A kialakuló új szerkezetben az agrár értelmiség mozgásköre rendkívüli mértékben leszűkült, az ötvenes években elsősorban az új típusú állami gazdaságokban, a túlbürokratizált közigazgatásban és a különböző állami termelő vállalatoknál (nemzeti vállalatok) dolgoztak. A kollektivizálás megindulásával tömegesen jelentek meg a szövetkezeteknél, ahol szaktudásukra – elsősorban üzemszervezeti ismereteikre – égető szükség volt.

A kollektivizálás kezdetétől a hatvanas évek második feléig a szövetkezetekben dolgozó agrár értelmiség többsége a mezőgazdasági osztályok – azaz az állam – alkalmazottja volt (kihelyezései rendszer)⁹. A szövetkezetek megerősödésével párhuzamosan megszűnt a kihelyezései rendszer, és a hetvenes években az agronómusok száma ugrásszerűen növekedett. Az agrár diplomások – létszámuk miatt is – a települések meghatározó értelmiségi csoportját alkották. A nyolcvanas évekig a szövetkezetek diplomásainak többsége nem helyi származású, hanem „beköltözött” volt. A szakemberek számára a hierarchiában emelkedést csak a munkahely gyakori változtatása biztosította, így sok településen az értelmiség összetétele állandóan változott (Meszticzky 1985). A nyolcvanas években ez a tendencia csökkent, egyre több település „nevelte ki” saját agrár értelmiségét, amihez jelentősen hozzájárult, hogy a hetvenes évtized sikerágazata a mezőgazdaság volt. Így a fiatalok számára egyre vonzóbbá vált az agrárpálya, amit az ösztöndíjrendszer csak tovább erősített. A helyi származású szakembergárda létszámának növekedése eredményezte a helyi társadalom szövevényes viszonyainak jobb ismeretét, a különböző helyi csoportok közötti lavírozás lehetőségének növekedését. Az agrár értelmiség helyi társadalomban betöltött szerepét azonban a mezőgazdasági kistermelés szervezésében és irányításában felvállalt – tegyük azonnal hozzá, nem minden érdek nélküli – funkciója stabilizálta legjobban. A mezőgazdasági kistermelés prosperálása mind a tagságnak, mind az értelmiségnek érdeke volt (Juhász 1983, 1991). Ez az érdekszövetség csak tovább erősödött a kilencvenes évek fordulóján, amikor a szövetkezet bérterheit úgy csökkentette, hogy a háztáji területeket radikálisan növelte, ami lehetővé tette a munkaerő átcsoportosítását. Így csak annyi embert foglalkoztattak a nagytáblás művelésben és állattartásban, amennyit a termelés valóban megkívánt, a háztáji termelésben pedig egymillió forint árbevételig adómentes jövedelemhez juthatott a tagság. A kilencvenes évek első felében a települések életében tovább nőtt befolyása, mert a szerkezeti átalakulás konkrét lépéseinek végrehajtásában – vagyonnevesítés, kiválás, a földalap elkülönítése – nemcsak közvetlenül vett részt, hanem a folyamat irányítását a szakértelmiségi csoport tartotta kézben.

A helyi társadalomban, valamint az átalakulás folyamatában betöltött szerepének köszönhetően az évtized közepén az agrár értelmiség az egyetlen olyan csoport, amelynek átfogó ismerete van a település kialakult agrárszerkezetéről. Nemcsak az üzemek számokban kifejezhető jellemzőiről, hanem a tulajdonosok agronómiai-gazdasági ismereteinek mélységéről, működőképes kapcsolatrendszerének sajátosságáról is rendelkezik információval. Ez különösen igaz a gazdálkodókkal napi kapcsolatban álló gazdajegyzőkre.

A saját területének mezőgazdasági és társadalmi viszonyait nagyon jól ismerő, az agrár értelmiség zárt körében otthonosan mozgó 572 gazdajegyző „örökölte” átfogó tevékenységi körét a falugazdászoktól.¹⁰ Az 1997/1998 fordulóján végzett szociológiai vizsgálat arra keresett választ, hogy a felbomlott „szocialista agrár értelmiség” mely csoportjából rekrutálódtak a gazdajegyzők és tényleges tevékenységük megfelel-e szakmai elvárásaiknak.¹¹

2.1. Az agrár értelmiség felbomlása – ahogy a gazdajegyzők látják

A „szocialista” agrár értelmiség felbomlását, a különböző csoportok kialakulását belülről látták a gazdajegyzők. Az ő optikájukon keresztül vizsgálva a folyamatot, szembetűnő, hogy más tényezőkre helyezik a hangsúlyt, mint a külső szemlélők.

A politikai támadások, a zöldbárázás, a vagyon újraelosztása körüli harcok, az Agrárszövetség politikai tevékenysége ellenére a kilencvenes évek átalakulásában, a szakemberek mozgásterének kijelölésében véleményük szerint a politikai kapcsolatok nem befolyásolták jelentősen az agrár értelmiségiek lehetőségeit. Hasonlóan vélekednek a munkahely jellegéről is, bár a szövetkezetek és az állami gazdaságok diplomás szakembereinek helyzetében a különbségek drasztikussá váltak az átalakulás során. A szövetkezetben dolgozók – ha nem akartak önállósodni vagy csoportosan kiválni – szövetségest találhattak – és nagyon sokszor találtak is – a szövetkezeti tagokban. Ez nem mondható el az állami gazdaságok értelmiségére, mivel a kijelölt szervezetek kivételével a gazdaságokat privatizálták¹². Az agrár értelmiség helyzetét elsősorban az döntötte el, hogy a kirendelt miniszteri biztosokat milyen irányban és milyen mélységben tudták befolyásolni. A privatizációs folyamatban tevékeny szerepet vállalt a menedzsment, mely – ismereteink szerint – a vagyon nem jelentéktelen részének vált tulajdonosává¹³. A szerkezetváltással a gazdasági szakismeretek felértékelődtek, de az agrár értelmiség speciális szaktudásából mégsem tudott előnyt kovácsolni. A látszólagos ellentmondás mögött a speciális szakismeret termelési folyamatba ágyazottsága húzódik meg. A szaktudás piaci értékesítése csak a diplomások nagyon vékony rétegét alkotó szakfordítókra vagy a piacon jól eladható tudással rendelkező növényvédelem-szakosokra volt jellemző. Az agrárértelmiség döntő többségét alkotó állattenyésztő vagy növénytermesztő tudását közvetlenül nem tudja értékesí-

teni, csak a termeléshez szükséges vagyonnal együtt. Ez alól csak egyetlen kivétel említhető, a szaktanácsadás, ami iránt nagyon kicsi volt a fizetőképes kereslet.

Az elmozdulás irányára kis hatással volt a diploma jellege is. A főiskolai vagy egyetemi végzettség ugyan szoros összefüggést mutatott a szervezeten belüli előmenetellel, amit azonban a szervezet területi elhelyezkedése, valamint az agrár felsőfokú oktatás térbeli szerkezete erősen befolyásolt. A Dunántúl több agráregyetemmel is rendelkezik, mint az Alföld (Gödöllő országos körzetű). Az Alföldön azonban több agrárfőiskola működik, mint a Dunántúlon. Így a dunántúli területeken több egyetemi diplomás dolgozott beosztott értelmiségként vagy a vezetői hierarchia alacsonyabb grádicsán, míg az Alföldön az üzemmérnökök nagyobb arányban kerültek be a felső szintű vezetésbe.

A szakemberek meglátása szerint az agrár értelmiség mozgásterét nagymértékben négy tényező határozta meg, egymással szoros kapcsolatot alkotva; a beosztás, a szakmai kapcsolatrendszer, a kor, valamint a lakóhely jellege. Nem véletlenül került a kor és a lakóhely jellege a sorrend végére. A kor a beosztáshoz és a szakmai kapcsolatrendszer nagyságához, működőképességéhez kötődik, míg a lakóhely jellege az elhelyezkedés, illetve a vállalkozás lehetőségeit határolja körül. Az átrendeződés folyamatában a beosztás jelentősége közismert, de az agrár értelmiségnél nemcsak a hierarchiában elfoglalt helyet jelöli, hanem az ahhoz kapcsolódó tevékenységi kör tényleges tartalmát is, mert ez határozta meg a valós kapcsolatrendszer jellegét és kiterjedtségét. A kereskedelemmel, bankokkal vagy ipari üzemekkel kapcsolatot tartó szakember információs háttere túlnyúlik a szűk agrár kapcsolatokon, jelentős előnyt biztosítva számára az agrár jellegű információs rendszerben megkövesedett társaival szemben. Nem lehet véletlen, hogy a jelentősebb „melléküzemekkel” rendelkező szövetkezetekben a nem alaptermeléssel foglalkozó értelmiség az ipari vagy szolgáltató részleggel önálló sodott. Kapcsolatai révén kedvező helyzetbe tudott kerülni az az ipari főágazatvezető is, aki nem vitt magával vagyont, „csak” működő termelői és kereskedelmi kapcsolatokat.

Az évtized első felében az „agronómus társadalom” zártságát csak fokozták a csoportot ért politikai támadások, a törvények és rendeletek végrehajtásánál a tagsággal és a lokális csoportokkal növekvő számú konfliktus. A zártság növekedésének másik előidézőjeként a működő vagyon feletti hatalmat kell megemlíteni. Az agrár értelmiség történetében a kilencvenes években jött el az a pillanat, amikor szervezeten belüli hatalmát felhasználva jogilag is tulajdonossá válhatott. Az agrár értelmiségiek számára rendkívüli jelentőséggel bírt az „agronómus társadalmon” belüli helyzetük. Az elmérgesedett viszony a csoportból való kirekesztéssel végződhetett, amely különösen veszélyes lehetett a későbbi egzisztencia szempontjából. Nemcsak megnehezítette – sokszor lehetetlenné tette – a vagyon újraelosztásánál az egyezkedést, meg-

akadályozva az önállósodást, hanem az elhelyezkedési lehetőség hiánya miatt a perifériára kerülést, az egzisztenciális bizonytalanságot is jelenthette. Érthető, hogy az agrár értelmiség felbomlásában a gazdajegyzők nem tartották jelentős tényezőnek a munkahelyi konfliktusokat. A magángazdaságok elindulásához feltétlenül szükséges vagyon (föld, gépek, berendezések) minőségét és mennyiségét is befolyásolta az „agronómus társadalom” információáramlásában részvételük mélysége. Nem mindegy, hogy szántóterületet vagy gyümölcsöst vihetett magával kiválásakor, mint ahogy az sem volt elhanyagolható szempont, hogy a területe milyen messze található a településtől, van-e a közelben kövesút vagy öntözési lehetőség. Árverezéskor tudta pontosan, hogy melyik gépre érdemes licitálni, vagy csak a vak szerencsére bízta (Hamar 1998).

Az agrár értelmiség helyzetében bekövetkezett változásokat befolyásoló tényezők százalékos megoszlása (N = 87)

Tényezők	Döntő mértékben	Nagymértékben
Kor	23,3	40,7
Beosztás	26,7	54,7
A diploma jellege	12,8	15,1
A munkahely jellege	9,3	33,7
A politikai kapcsolatok	19,8	27,9
Kiterjedt szakmai kapcsolatok	30,2	53,5
A vagyoni, anyagi helyzet	36,0	32,6
A szakmai specializáció	14,1	27,1
A munkahelyi konfliktusok	14,1	28,2
A lakóhely jellege	14,0	40,7

A kiterjedt szakmai kapcsolatok azonban nemcsak az új szerkezet kialakulásakor váltak rendkívül fontossá, hanem a pozíció megőrzésében és javításában is. Ezzel magyarázható, hogy a csoport tagjainak helyzetét döntő mértékben a vagyon mellett a szakmai kapcsolatrendszer befolyásolta.

A vagyoni helyzet részben a kárpótlás, a privatizáció során szerzett javak nagyságára, részben a vagyon működtetéséhez szükséges tőkére utal. A kapcsolat és a vagyon közel azonos arányban jelzett jelentősége egyben a kettő közötti szoros összefüggést is mutatja, jelezve, hogy kölcsönösen feltételezik egymást. Ezt támasztja alá, hogy az átalakulásból nyertesén kikerült agrár értelmiségiek megítélésénél a kapcsolatok jelentősége nem csökkent, csak árnyaltabbá vált.

Napjaink agrár diplomásai között a vagyoni helyzet a legerősebb differenciáló tényező. Aki az utóbbi évek alatt vagyonra tudott szert tenni, az átalakulásból nyertesén került ki. Csak a szerkezetváltozás során szerzett vagyon önmagában azonban nem magyarázza a vagyoni, anyagi helyzet ennyire erős

dominanciáját. A nyertesek – feltételezhetően – a kárpótlástól és a privatizációtól függetlenül is rendelkeztek jelentősebb mobilizálható vagyonnal. Valószínűsíthető egyik forrás a mezőgazdasági kistermelés volt. Az agrár értelmiség nem kis csoportja „háztáji” kisüzemében tőkés jellegű mezőgazdasági termelést – intenzív, piacra orientált termelés, alkalmazottal vagy/és idénymunkásokkal – folytatott, ahol a szükséges források elosztása feletti tényleges rendelkezési jog az agrár értelmiség kezében összpontosult.

Míg az agrár értelmiség felbomlását a vagyon, a kapcsolatrendszer, a besztás és a lakóhely befolyásolta, a nyertesek megítélésénél már az individuum válik meghatározóvá. A győztesek helyzetüket elsősorban egyéni tulajdonságaiknak – gyors helyzetfelismerés, jó üzleti érzék – köszönhetik. *Az egyén szerepének hangsúlyozása az agrár értelmiségen belüli szakadást, a kialakult helyzet elfogadását, legalizálását jelzi.* Az egyéni kvalitások szükségesek, de nem elégséges feltételére utal azonban a kapcsolatrendszerek finom szövődékének jelentősége. *Nemcsak az üzleti, hanem a szakmai és a politikai kapcsolatok és ezek kombinációi is hozzájárultak a nyertes pozíció elfoglalásához és megtartásához.*

2.2. Vesztesek?

A gazdajegyzőket a közvélemény az agrárátalakulás vesztesei közé sorolja, mert a korábbi struktúrában meglévő pozíciójukat úgy veszítették el, hogy helyette nem jutottak újabb típusú előnyökhöz. Az agrárszférával nem szakadt meg ugyan a kapcsolatuk, de a gazdaság vérkeringéséből kiestek. Vesztesek, mert nem tudtak előnyt kovácsolni az átalakulásból, nem tettek szert jelentős vagyonra vagy nem tudnak saját uruként gazdaságukban termelni. A csoport helyzete azonban ennél összetettebb.

A szakemberek kétharmada valóban elhelyezkedési problémákkal küzdött, bár e kijelentés mögött a munkaerőpiacról kiszorulás veszélyének eltérő dimenzióra tették a hangsúlyt. Legtöbbször a munkanélküliség elkerülésének lehetőségét látták a kamarai alkalmazásban. Sokan vagy nem találtak más, számukra kedvezőbb munkát, vagy csak lakóhelyüktől nagyobb távolságra és kedvezőtlen feltételek mellett. Az utazás, a családtól való különélés költségei annyira magasak, hogy csak nagyon magas fizetés mellett éri meg távoli településen munkát vállalni. A gazdajegyzői állás elfogadását csak kevesen indokolták az alkalmazotti állás biztonságával. Ismerve az agrár értelmiség kedvezőtlen elhelyezkedési lehetőségeit, ez a törekvés – akár vállalják, akár nem – a csoport tagjairól is elmondható.

Napjaink gazdajegyzői elsősorban szövetkezetekben, kisebb arányban állami gazdaságokban dolgoztak. Található közöttük fiatal pályakezdő is, de nem is egy szakember közel két évtizeden keresztül dolgozott egyetlen munkahelyen. Többször a kialakult új szerkezet majdnem minden szervezeti formáját

megjárták már, elsősorban mint alkalmazottak, de csődbe jutott vállalkozó éppúgy található a gazdajegyzők között, mint biztosítási kárbecslő. A szakemberek több mint fele kettőnél több előző munkahellyel nem rendelkezett. Közöttük található legnagyobb arányban a gazdasági szervezet felső szintű vezetéséhez tartozó szakember (elnök, főagronómus, főágazat vezető). A „mobillabbak” – akik 3–4 munkahelyen is dolgoztak, mielőtt gazdajegyzők lettek – elsősorban az alsó és középszintű vezetőkhez tartoztak (telepvezető, ágazatvezető). A több munkahellyel is rendelkezők másik csoportját azon szakemberek alkották, akik az átalakulás során elvesztették a termelő szervezetben munkahelyüket és nem gazdasági területen találtak állást – néhány hónapra (pl. tanár, közhasznú munkán önkormányzati előadó).

A homogenitással nem jellemezhető csoportban megdöbbenően kevés a fiatal (35 év alatti) diplomás és sok a negyvenöt évnél idősebb szakember (az átlag 46 év). A szerkezetátalakítás során a fiatal szakemberek könnyebben mozogtak, mint idősebb kollégáik, gyorsabban tudtak váltani. Ha nem volt más lehetőségük, elhagyták a mezőgazdaságot, végső megoldásként kedvezőbb lehetőséget biztosító településre költöztek. Az idősebbek – ameddig lehetett – kitartottak munkahelyükön, nehezebben mozdultak. A kedvezőtlen elhelyezkedési lehetőségek mellett a családi-vagyoni kötöttségek is lehetlenné tették a területi mozgást.

A pályautjában igen változatos képet nyújtó csoport tagjai között magasabb arányban képviseltetik magukat az egyetemi diplomások, mint az agrár értelmiség egészén belül. E sajátosságot sem a kor szerinti összetétel, sem az előző munkahelyükön vezető beosztást betöltött szakemberek aránya nem magyarázza.

A rendelkezésünkre álló adatok arra utalnak, hogy *a kamarai alkalmazottak a szerkezetátalakuláskor állásukat veszített, többségében falun élő agrár értelmiségből rekrutálódtak, akik számára a kamarai álláslehetőség a munkaerőpiacról kizorolást akadályozta meg.* Az állástalanságtól való félelem mellett azonban hatottak más tényezők is, amelyek a kialakult képet árnyaltabbá teszik. A kamarai állás vonzerejét nagymértékben növelte a gazdasággal kapcsolatos információ forrásértéke, a gazdajegyzők felénekte vonzóbbá e lehetőség a feladatok ellátását.

A szakemberek kétharmadának kezelésében (tulajdon, bérlet, használat) található gazdaság. A földterületek nagyságában jelentős eltérés figyelhető meg. Egyharmaduk üzemének nagysága nem haladja meg a 10 ha-t, egyötödük gazdálkodik 11 és 50 ha közé eső területen. Nagyobb családi gazdasággal (51 és 120 ha között) a szakemberek töredék része rendelkezik. A gazdajegyzőket sem hagyta hidegen az egyéni gazdálkodás lehetősége. Az üzemi területek nagysága arra utal, hogy az átalakulás során ők is éltek a földhöz jutás lehetőségével éppúgy, mint az „agronómus társadalom” nyújtotta kapcsolatrendszer előnyeivel.

A gazdálkodás mellett, vagy azt kiegészítve közel minden második agrár értelmiséginek van vállalkozása. A vállalkozások között dominál a mezőgazdasági termelés, de csak minden negyedik üzemi területtel rendelkező szakember jelezte, hogy mezőgazdasági termeléssel foglalkozó vállalkozása van. A működő gazdaságok és a vállalkozások közötti arányeltolódást magyarázhatja részben a formális tulajdon és a gazdaság irányításának szétválása, az árbevétel alacsony szintje és a földterület nagysága is. A vállalkozások másik nagy csoportja tanácsadásra specializálódott. A harmadik típust a szolgáltatásban működők képviselik (gépi és egyéb szolgáltatás).

A szakemberek gazdaságai, vállalkozásai nem annyira tőkeerősek, nem kapnak annyi megrendelést, hogy munkaerejüket, idejüket teljesen lekösse. A mezőgazdasági termelés szakaszossága miatt a vállalkozásból kivehető jövedelem eloszlása is rendkívül egyenetlen. A család megélhetéséhez szükséges folyamatos jövedelmet – többek között – a kamarai munkáért kapott, magasnak nem mondható fizetés biztosítja.

A gazdajegyzők stratégiája nem ismeretlen, a munkavállalók nagy része – ha teheti – ezt követi. A magángazdaságban pozíciójuk erősnek nem nevezhető. *Főállású alkalmazottként dolgoznak, a munkájuk végzése közben kialakult kapcsolatrendszerüket, az információkat vállalkozásaikban is hasznosítják.*

A szakemberek többsége kényszerpályán mozog. Az átalakulásból valóban vesztesen kerültek ki, mert nem rendelkeztek annyi vagyonnal és jól működő kapcsolatrendszerrel, hogy önállósodni tudjanak, vállalkozásaik működtetése biztosítaná számukra az önálló egzisztenciát. *Kényszerpályán mozognak, mert törekvéseik végcélja – közel kétharmaduknak – az önálló gazdaság megteremtése, a teljes önállósulás.* Ennek egyik eszköze a kamara. Ördögi körbe kerültek. Az állásukkal való elégedettségéről sokat elárul, hogy csak minden második szakember szeretne hosszabb távon is kamarai alkalmazottként dolgozni. Amennyiben az önálló gazdaság megvalósítása nem sikerül vagy a tervezettnél hosszabb időre kitolódik, akkor szívesebben vállalnának vezető beosztást magángazdaságban vagy lennének szakalkalmazottak a szakigazgatásban. A gazdaság szerkezete, a szakigazgatás jelenlegi helyzete miatt azonban ennek a valószínűsége nagyon kicsi.

Az agrár értelmiségiek több mint egyharmada a jövőben szívesebben látná el feladatát nem alkalmazottként, hanem vállalkozásban. A szakemberek közel tíz százaléka – feltételezésünk szerint a valóságban ez az arány nagyobb – vállalkozói szerződést kötött a munkaadójával. Az alkalmazotti státusz nagyobb alárendeltséget, kötöttséget jelent, aminek szorosságán az értelmiség szeretne enyhíteni.

A munkavállalók többségéhez hasonlóan a szakemberek is több lehetőséggel élnek egyszerre, munkaerejüket, ismereteiket több csatornán értékesítik. Ez a stratégia ugyan általánosnak mondható napjainkban, azonban jól mutatja a viszonyok, intézmények kiforrotlanságát. *A vállalkozásban végzett gazdajegyzői munka* valószínűleg mind a munkaadónak, mind a munkavállalónak

kedvezőbb pénzügyi konstrukciót biztosít, de az *egységes gazdajegyzői kar kialakulásának egyik jelentős akadályává válhat*. A vállalkozásban végzett gazdajegyzői tevékenységet még a falugazda-hálózat kiépítésekor tették lehetővé, aminek – feltételezhetően – nemcsak gazdasági, hanem politikai okai is voltak. A kamara a szakemberekkel együtt átvette és tovább működteti ezt a rendszert. Az alkalmazotti státusz a „klasszikus” szakigazgatási struktúrában nemcsak a munkaadónak való teljes alárendelést, a munkavállaló mozgásterének egyértelmű lehatárolását jelentette, hanem hatósági jogköre miatt a hatalmat is biztosította az alkalmazottnak. Napjainkban az intézményi jogkörök diffúzzá váltak. A kamara átvette ugyan az információs csatorna feladatkörét és egyes állami ellenőrző funkciókat is, de hatósági jogkör nélkül. A szakigazgatástól független, a gazdaságot érintő közfunkciókat ellátó, a termelők feje felett létrehozott intézmény a termelők felé létének elfogadásáért, a kormányzat felé pedig döntést befolyásoló hatalomért küzd. A kamara pozíciójának megerősítését látja abban, ha minél több, a mezőgazdasági termelést érintő funkció ellátását tudja saját hatáskörébe vonni. A hatalmát megszilárdító egyik tényező a rendelkezésére álló információ, amit a gazdajegyzők jelentései biztosítanak számára. Ebben a helyzetben másodlagos kérdéssé válik, hogy a településeken jelen levő képviselőinek kisebb csoportja nincs teljesen alárendelve a kamarának.

Az egységes gazdajegyzői kar kialakulását akadályozza a szakemberek vállalkozásainak működtetése is. Nem szerencsés, ha a kamara képviselője vállalkozóként szívesen eladja szaktudását, gazdajegyzőként azonban erre már sokszor nincs ideje. Az egyéni gazdaságok működtetése – még figyelmes szervezés esetén is – elvonja a szakemberek figyelmét, csökkenti munkájukra fordítható energiáit. Nem véletlen, hogy a gazdasági felügyelői kar – aminek funkciójához legjobban hasonlítható napjaink gazdajegyzőinek munkája – nem gazdálkodhatott, önálló gazdasági tevékenységet nem végezhetett, míg a szakigazgatás alkalmazottja volt.

2.3. Szakértelmiségiek vagy bürokraták?

A gazdajegyzők helyzetét, szakmai törekvéseit erősen behatárolják az intézmény által megszabott feladatok, elvárások. A szakértelmiségi csoport és a munkaadó intézmény közötti feszültségre utalnak a gazdajegyző feladatának eltérő értelmezései, a konkrét tevékenységek fontossági sorrendjében mutatkozó eltolódások. A legnagyobb szakadék az adminisztráció megítélésében figyelhető meg. A kamara súlyának növelésében – jelenlegi ismereteink szerint – jelentős szerepet játszanak a rendszeres statisztikai jelentések, valamint az őstermelőkkel kapcsolatos adminisztratív feladatok ellátása. A szakemberek véleménye szerint az adminisztrációs feladatok ugrásszerűen megnöttek az őstermelők nyilvántartásával, amire a kamarák nem voltak felkészülve. A

hiányzó adminisztrációs apparátus feladatát a gazdajegyzők látják el a szakmai tevékenységek rovására. Van olyan gazdajegyző, akinek körzetében 3000 őstermelő dolgozik! „Vannak napok, amikor estére mozdítani sem tudom a kezem, annyi formátumot kell kiállítanom.” Az adminisztrációhoz hasonló a megítélése a statisztikai jelentések készítésének is. Megfelelő technikai felszereltség hiányában – ezen elsősorban a számítógépet értik – a statisztikák készítése időrabló és fáradságos munka. A legnagyobb problémát azonban nem ebben, hanem a munka értelmetlenségében látják. A statisztikai jelentések célja a terület mezőgazdasági termelésének nyomon követése, amire megbízhatatlan, nagyon sokszor nem a valóságnak megfelelő adatok állnak rendelkezésükre. „A statisztikai adatok többsége megbízhatatlan. Eleinte próbáltam több gazdaságot is megnézni, de nem nagyon álltak kötélnek, meg nem mondanak igazat. Itt élek, ismerem a helyzetet, tudom, hogy hazudnak, de nem tehetnék semmit, ha akarnék sem. Most már megállapodtam pár családnál, őket kérdezem. Mikor meglátnak, már idegesek lesznek, persze ők sem mondják meg a valós adatokat, de legalább nem hazudnak nagyot. Eltűrnek, mert rám vannak utalva az adó meg a támogatás miatt.”

A gazdajegyzők munkájuk legfontosabb feladatát a gazdasági szféra működésének elősegítésében látják. Ezen belül is kiemelkedik a termelők értékesítési lehetőségeinek felkutatása, valamint az agronómiai szaktanácsadás. Ebben a tevékenységben azonban nemcsak a rendelkezésre álló idő korlátozza őket, hanem a technikai feltételrendszer hiánya is. Sok gazdajegyző nem rendelkezik önálló telefontal, faxszal sem. Az értékesítési csatornák megtalálását, a kedvezőbbek kiválasztását lehetetlenné teszi a szükséges információhoz jutás lassúsága, nehézsége. Ezt a funkcionális zavart csak a megfelelő számítógépes hálózat kiépítésével lehetne feloldani, ami a legkisebb településen is naprakész információhoz jutást biztosítana. Azonban ez a feltétel teljesíthetetlen. Az információs csatornák kiépületlenségére utal, hogy a gazdajegyzők többségének munkája végzéséhez szükséges ismereteket rendszeresen csak a kamara, kollégáik, és a mezőgazdasági szaklapok biztosítják. Rendszeresen olvassák a *Magyar Mezőgazdaságot* és a *Számadást*, más üzleti-gazdasági lapokat azonban csak ritkán vagy soha. Folyamatos információk kapcsolatát kereskedelmi cégekkel csak minden második szakember tart fent és ugyanilyen arányban kapnak információkat szakember ismerőseiktől, barátaitól is.

A tevékenységek sorrendje (N = 87)

Sorrend	A végzett munka gyakorisága	Sorrend	A munka fontossága
1	Adózással kapcsolatos kérdések	1	Értékesítési lehetőségek megkeresése
2	Adminisztráció	2	Agronómiai szaktanácsadás
3	Agronómiai szaktanácsadás	3	Adózással kapcsolatos kérdések
4	Értékesítési lehetőségek megkeresése	4	Állami alapok pályázása
5	Statisztikai jelentés készítése	5	Területét érintő fejlesztés
6	Jogi információ	6	Jogi információ
7	Állami alapok pályázása	7	Banki hitel kérdései
8	Kapcsolattartás az önkormányzattal	8	Kapcsolattartás az önkormányzattal
9	Banki hitel kérdései	9	Oktatás
10	Területét érintő fejlesztés	10	Statisztikai jelentés
11	Oktatás	11	Adminisztráció

Az intézményi elvárások és az értelmiség célmeghatározása közötti ellentétek a gazdajegyzők ellentmondásos helyzetére hívják fel a figyelmet. Az értelmiség szakmai tudását, ismeretét szeretné hasznosítani, amire a gazdajegyzők által elvárt mértékben sem a munkahely, sem a termelők nem tartanak igényt. A termelők elsősorban nem agronómiai, értékesítési, hanem adózási problémákkal keresik fel a gazdajegyzőket. A termelők és a gazdajegyzők között sem felhőtlen a viszony. A gazdálkodók bizalmatlansága, sokszor megdöbentető alulinformáltsága, a rendeletek, törvények elleni tehetetlen dühe, elkeseredése, a gazdajegyzők állandó időzavara, sokszor fásultsága nem segíti elő a kapcsolat javulását. Nem javítja a helyzetet a gazdálkodók tanácstalansága sem. A szakemberek szerint a termelők nem rendelkeznek konkrét elképzelésekkel gazdaságukról, sokszor maguk sincsenek tisztában, merre mozduljanak – ilyen körülmények között a legjobb szándékkal sem tudnak számukra hasznosítható tanácsot adni.

A szakértelmiségi funkciók iránti igény nagyságát a térség gazdasági-kulturális fejlettsége határozza meg. A dunántúli területeken nagyobb az igény a termelők részéről a szakértelmiségi funkciók iránt, mint az Alföldön.

A szakértelmiségi feladatok előtérbe kerülését csak más struktúrában lehet megoldani, ahol a hús-vér termelők alkalmazzák a szakértelmiséget szakmai tudásáért, piaci ismereteiért vagy alkalmanként megvásárolják tőle tudását. E szerkezet kialakulása fejlettebb mezőgazdasági termelést, érdekeik érvényesítéséért összefogó, a jelenleginél magasabb agronómiai kultúrával és gazdasági-piaci ismeretekkel rendelkező termelőket feltételez. Ezt támasztja alá a gazdajegyzők tanácsadás formáiról vallott felfogása is. A szakemberek közel

fele vélekedett úgy, hogy a jól működő szaktanácsadási rendszer kialakulása csak piaci elven, a kistérség adottságaira alapozva mehet végbe.

Napjaink gazdajegyzői intézményének sajátossága a szakértelmiségi funkciók háttérbe szorulása, és a bürokratikus, információtovábbító feladat dominanciája.

ÖSSZEFOGLALÁS

A magyar mezőgazdaság utóbbi száz évének története során az állam beavatkozó-ellenőrző-szervező funkciója rendkívül erős volt, még a tőkés gazdasági szerkezetben is. Az évtizedünkben életre hívott falugazdász-hálózat, majd gazdajegyző tevékenységi köre megfelel a gazdasági felügyelők feladatkörének és funkciójának is. A falugazdász hálózat kiengedése a szakigazgatásból nyilvánvalóan politikai döntés volt. A mezőgazdaság tényleges helyzetének és szerveződésének folyamatára vonatkozó ismereteket biztosító hálózat elvesztése egyben azt is jelentette, hogy az állam lemondott a beavatkozáshoz elengedhetetlenül szükséges területi folyamatok ismeretéről, ezzel jelentős hatalmi tényezővé tette a kamarákat, elsősorban az Országos Agrárkamarát.

A gazdajegyzők két kő között őrlődnek. A gazdatársadalom, ha eleinte bízott is bennük, mára csak az adó és az állami támogatás miatt keresi fel őket, mert a gazdálkodóknak hamar be kellett látniuk, hogy szakmai segítségre hiába várnak. A szakértelmiségi funkciók háttérbe szorulása és az „adminisztrátor” feladat dominanciája egyben azt is jelzi, hogy a csoport nem rendelkezik befolyással a kamarán belül sem. Belefáradtak a reménytelen harcba, hogy képviselőjüket bejuttassák a kamarák vezetésébe.

A szakemberek többsége elfásult, beletörődött helyzetébe, tudomásul veszi a számára kijelölt határokat. Az agrár értelmiség kis csoportjának – hasonlóan a harmincas évek okleveles gazdáihoz – szembe kell néznie azzal a ténnyel, hogy az általuk fontosnak tartott funkciókra sem az állam, sem az agrárszervezet, sem a gazdálkodók nem tartanak igényt.

JEGYZETEK

¹ A tanulmány az OTKA 17 994. „Nyertesek és vesztesek”. Az agrár értelmiség lehetőségei és stratégiai című téma támogatásával készült.

² A kormány 2003/1994. (II.17.) korm. határozata a falugazdász-hálózatról. In: *Határozatok Tára* 1994.1. szám, 2.

³ Az állás elfoglalásának valóban egyik – elvi – feltétele volt, hogy a leendő falugazdász azonosuljon a magántulajdonon alapuló gazdaság kialakítását célzó agrárpolitikával.

⁴ Napjaink terméktanácsai funkciójukban megfeleltek a tőkés gazdaságban működő különböző termelői csoportok érdekvédő egyesületeinek, szövetségeinek. Az egyesületek helyi, megyei és országos

szinten szerveződtek. Az előállítandó termékek (szarvasmarha, burgonya, paprika stb.) alapján szervezett egyesületeket 1949-ben rendeleti úton feloszlatták.

⁵ 1994. évi XVI. törvény a gazdasági kamarákról.

⁶ A gazdasági felügyelők feladata: 1. a földbirtok helyesebb megoszlását szolgáló rendelkezések végrehajtását segíteni, 2. Az 1894. évi XII. tc. [A mezőgazdaságról és a mezőrendőrségről] végrehajtása körüli szakszolgálat, 3. Osztatlan közös legelők használatának szabályozásában részvétel és a használat felügyelete, 4. Birtokrendezési tagosítási eljárásokban részvétel, 5. Az állattenyésztés érdekében teljesítendő szakszolgálat, kivéve a lótenyésztést, 6. A mezőgazdasági termelés összes ágainak előmozdítása, 7. Gazdasági munkásügyek, 8. A mezőgazdasági hírszolgálatban részvétel, 9. A gazdatársadalmi és szövetkezeti ügyek előmozdítása. In: A földművelésügyi és a belügyminiszter közös 1923. évi 84.251. rendelete a Gazdasági felügyelői szolgálatról szóló 1921. évi XLII. törvény végrehajtása tárgyában. *Rendeletek Tára* 1923. Pesti Könyvnyomda RT: Budapest, 1924.

⁷ A mezőgazdasági tárca és a szakigazgatás feletti teljes győzelmet csak 1948 tavaszán érte el a Kommunista Párt, amikor a minisztérium vezető tisztviselőit letartóztatták. Még ugyanebben az évben elkezdődött perben – FM-per – államellenes összeesküvésre történő szervezkedés, annak elősegítése és hűtlen kezelés vádjával állítottak bíróság elé 84 embert, többségükben minisztériumi tisztviselőket. (Hamar Anna: *Az FM-per, avagy az agrárelit bukása*. Budapest, 1997.– kézirat)

⁸ A mezőgazdasági érdekképviselő reformjára többféle szervezeti leírás született, de a hivatalos elképzelés fő vonalát csak Liszy Edward miniszteri titkár feljegyzéséből ismerjük, aki a parasztpárti Szabó államtitkár szóbeli közlését jegyezte le. A baloldali pártok korporatív szervezetet akartak létrehozni, megszüntetve a különböző termelői érdekképviselői csoportokat. (Hamar Anna: *Harc a földművelésügyi tárcaért (1945–1948)*. *Agrártörténeti Szemle* 1997. 3–4. szám.)

⁹ A szövetkezetek szervezésekor elsősorban az állami gazdaságokból kerültek mezőgazdák átirányítással a szövetkezetekhez. 1961-től kötelezővé tették minden 500 holdnál nagyobb területű vagy erősen belterjes kultúrával foglalkozó szövetkezet számára okleveles mezőgazdász alkalmazását. A szövetkezetekbe döntőrészt átirányítással, a megyei tanács végrehajtó bizottság mezőgazdasági osztályának javaslatára „kértek fel” szakembereket. A mezőgazdászokat két éven belül más szövetkezetbe nem lehetett átirányítani. A szövetkezet munkaszerveződést kötött a mezőgazdászokkal, és a bért állami keretből kiegészítették. (32/1960. (XII.22.) F.M. számú rendelet a termelőszövetkezeti elnökök, mezőgazdászok és könyvelők működésével kapcsolatos egyes kérdések szabályozásáról. In: *Rendeletek tára* 1960. Budapest, 1961.). A legtöbbször az agronómusok nem a szövetkezettel, hanem a tanács vb. mezőgazdasági osztályával álltak jogi viszonyban.

¹⁰ A konkrét munkaköri leírást a területi kamarák határozzák meg.

¹¹ A vizsgálat a gazdajegyzők 15 százalékára terjedt ki. A tanulmányban nem érintjük a szaktanácsadásról, a mintagazdaságról, a mezőgazdaság helyzetéről, valamint a környezetbarát mezőgazdaságról alkotott véleményeket.

¹² 1989-ben még 124 állami gazdaság működött. 1998-ra 28 állami gazdaságot jelöltek ki, amelyek tartósan állami tulajdoni hányaddal rendelkező gazdasági társaságok maradtak.

¹³ Az állami gazdaságok privatizációjával foglalkozó irodalomban ezt a csoportot takarja a „szakmai befektetők” elnevezés.

HIVATKOZÁSOK

Andor Mihály–Kuczi Tibor–Nigel J. Swain 1996: Közép-európai falvak 1990 után. *Szociológiai Szemle* 3–4. Bánlaky Pál 1996: Ugrómoz, zöldbárá – most micsoda. *A falu* 4.

Hamar Anna 1994: A gazdatiszti elit és az érdekképviselő. *Mezőgazdasági Múzeum Évkönyve 1992–1994*. Mezőgazdasági Múzeum: Budapest

Hamar Anna 1994: *Professzionizálódás és az okleveles gazdászok*. (kandidátusi értekezés-kézirat)

- Hamar Anna 1996: Az agrár értelmiség a kilencvenes években. *Gazdaság és Társadalom* 1–2.
- Hamar Anna 1997: *Az FM-per – avagy az agrárelít bukása*. Budapest (kézirat)
- Hamar Anna 1998: A „semmitől” lett gazdaságok. *Replika* (megjelenés alatt)
- Hamar Anna 1998: Harc a földművelésügyi tárcáért (1945–1948). *Agrártörténeti Szemle* 1997. 3–4.
- Juhász Pál 1983: Az agrár értelmiség szerepe és a mezőgazdasági szövetkezetek. *Medvetánc* I.
- Juhász Pál 1991: Az agrár értelmiség meghasonlása. In: *Bibó-émlékkönyv* (szerk. Réz Pál) II. Budapest–Bern
- Kovács Csaba–Kovács Katalin–Bihari Zsuzsanna 1998: Az agrárgazdasági folyamatok térségi összefüggései a kilencvenes években. In: *Agrárátalakulás Magyarországon a kilencvenes években I.* (szerkesztette: Hamar Anna). Gazdasági és Kereskedelmi Főiskola: Szolnok (megjelenés alatt)
- Mesztyiczky András 1985: *Termelőszövetkezeti szakemberek munkahelyváltoztatása*. Szövetkezeti Kutató Intézet: Budapest
- Pető László 1993: Tétova vállalkozók. *Zárt Kör* 2.
- Tóth Erzsébet 1993: Az agrárfoglalkoztatás helyzete, feszültségei és a változás kérdőjelei II. *Gazdálkodás* 3.
- Váradi Mónika 1998: Keskeny az ösvény. *Replika* (megjelenés alatt)

HAMAR, ANNA

AGRICULTURAL SUPERVISORS, VILLAGE ECONOMISTS, FARMER NOTARIES

Summary

During the past one hundred years of the history of Hungarian agriculture the interventional, controlling and organisational functions of the state were rather strong, even in the capitalist economic structure. The network of village economists, set up in this decade, and the field of activities of the farmer notary correspond to the tasks and role of the agricultural supervisors. Letting the network of village economists out of agricultural government was clearly a political decision. The loss of a network, guaranteeing knowledge about the actual situation and the process of organisation in agriculture has also meant that the state has declined the acquisition of knowledge about territorial processes, indispensable to intervention. Thus the chambers, particularly the National Agricultural Chamber, have become significant factors of power.

The functions of specialist intellectuals are pushed into the background and “administration” has become dominant. It means that the professional element has no influence even within the chambers. Thus the agricultural intellectuals have become apathetic, and have to face a situation similar to that of the thirties, namely that neither the state, nor the agricultural organisations, or the cultivators would demand their services.

VÁSÁRHELYI JUDIT – VÁRI ANNA

A DÖRÖGDI-MEDENCE ORGANIKUS FEJLESZTÉSI PROGRAMJÁNAK TAPASZTALATAI

Cikkünk egy kétéves kutatás¹ keretében készült esettanulmány alapján született. A kutatás arra kívánt választ adni, hogy a komplex közösségi tervezési programok mennyire hatékony eszközei lehetnek egy környezettudatosabb, aktívabb helyi társadalom kialakulásának, illetve e vonatkozásban az Európai Unióhoz való közeledésnek. A kutatás első szakasza városi közösségekben folyó programok vizsgálatára irányult és – többek között – azzal a következtetéssel zárult, hogy a fenti programok a környezeti tudatformálás leghatékonyabb eszközeit alkotják². A kutatás második szakaszában kistelepüléseken folyó hasonló programok tapasztalatait elemeztük³. Cikkünkben a Dörögdi-medencében 1991 óta folyó, kollaboratív tervezésen alapuló organikus fejlesztési program történetét, valamint egy ehhez kapcsolódó mélyinterjú vizsgálat eredményeit foglaljuk össze.⁴

A PROGRAM TÖRTÉNETE

A Dörögdi-medence a Balaton északi partjától 20 km-re húzódó vízgyűjtő kistérség, vagyis ökológiai egység. A Káli-medencével szomszédos, a Balatonfelvidéki Nemzeti Parkba mozaikszerűen beletartozó, veszélyeztetett vízbázison fekvő Dörögdi-medencében öt falu, Kapolcs, Öcs, Pula, Vigántpetend, Taliándörögd s ezekben mintegy 2100 főnyi lakosság él kb. 8000 hektáron. A II. világháború előtt virágzó kultúrájú községeket – Öcsön pl. három felekezetnek volt meg a maga színekre – utolérték a kistelepüléseket elsorvasztó folyamatok, elvándorlás, elöregedés, korábban ingázás, ma munkanélküliség.

Kapolcson 1989 óta vannak nyaranta kulturális programok a Kapolcsi Kulturális és Természetvédelmi Egylet szervezésében. A rendezvények, amelyeket eredetileg a Kapolcson sok időt eltöltő Márta István zeneszerző kezdeményezett, egyrészt az ottlakók számára kívánják „helybe vinni” a budapesti kulturális választék egy mintáját, másrészt a balatoni, bakonyalji nyaralóknak kínálnak programot. Előbb Kapolcsi Kulturális Napok, majd Művészetek Völgye néven vált ismertté a produkciósorozat. A rendezvények nagy médianyil-

vánosságot kaptak, Kapolcs e révén híressé vált. Az utóbbi években már a szomszédos községek is bekapcsolódtak a nyári rendezvényekbe.

A Dörögdi-medencébe betelepülő értelmiségiek között környezetvédők is voltak, így akadt a Független Ökológiai Központ a kistérségre; 1991-ben környezetvédelmi népfőiskolát kezdeményezett a medencében. A népfőiskolából kiinduló program egyre szélesedett és néhány év múlva már az alábbi célokat tűzte maga elé:

- *Fenntartható kistérségek modell értékű megközelítése.* A helyi természeti és gazdasági erőforrásokra alapozva, a helyi lehetőségek maximális kihasználásával természetkímélő megélhetési modellek (biogazdálkodás, ökoturizmus, alternatív energiaforrások) kínálása, tanítása a Balatonfelvidéki Nemzeti Park szomszédságában lévő, különleges természeti értékeket magában foglaló kistérségben.
- *A turizmus fenntarthatóvá tétele.* A falvakon a kulturális program intenzitása miatt a terhelés olyan nagy, hogy ezt a helyieknek nyújtott jövedelemkiegészítő lehetőségek kihasználása, a turizmus „szelídítése” tudná csak elfogadhatóbbá tenni. Mindez azt jelenti, hogy az esetenként nagyon értékes kulturális kínálat más turisztikai termékekkel való gazdagítása, kiegészítése, az események változatosabbá tétele lenne célszerű. Megkezdődött ugyan a művészeti programok szezonjának időbeni és térbeni széthúzása, a megfelelő vendégkör elérésére is történtek lépések, azonban a kulturális- és ökoturizmust gazdasági ágazattá tenni már nem elég néhány önkéntes értelmiségi és a Kapolcsi Egylet munkája.
- *A fenntartható közösség fejlesztése.* Az ökoturizmus háttéréül szolgáló közösségi szemlélet alakítása, a humán erőforrások feltárása és aktivizálása, a jogi, kulturális, érdekvédelmi, turisztikai, stb. alapok megteremtése a fenntartható turizmus megalapozására.
- *Cselekvő természetvédelem.* A Balatonfelvidéki Nemzeti Park szomszédságában, a változatos természeti értékekkel rendelkező kistájban fontos a természetvédelmi szemléletformálás. A tájmegközelítés az a közös nyelv, amelyen a külső szakmai partnerek és a helyi közösség megértik egymást: a domboldalakhoz, dűlőkhöz, erdőrészekhez van igazi közük, abban van apáik ismerete, tudása, a tájban vannak otthon. Az egyes ritka fajok védelmének felemlegetése legfeljebb büszke mosolyra készíti a helyieket, de az utakat fassal, a patakat megtisztítással, a domboldalt erdőültetéssel, cselekvően kész védeni.

A Dörögdi-medence öt települése 1991 óta dolgozik együtt a közösség fejlesztésén, a természet védelmén. A helyi társadalom támogatásával eddig a *biológiai gazdálkodás, az ökoturizmus és a tájvédelem* terén folyt együttműködés, illetve 1997 októberében kezdődött a *megújuló energiaforrások használatának* és az alternatív, gyökérvízszennyvíztisztításnak az előkészí-

tése. Az organikus fejlesztési program legfontosabb eszközei a népfőiskolai oktatás, a stratégiakészítés, a cselekvő természetvédelmi tájékoztatás és programok, az Internet használata és a közösségfejlesztés voltak.

Népfőiskola. Az öt település közös környezetvédelmi népfőiskolájának előadásai 1991 óta a tudatformálás alapjait képezik. A foglalkozások kétszer körbejárták a medencét, minden alkalommal más faluban gyűltek össze az akkoriban a földreformmal elfoglalt idős gazdák. A témakörök változatosak voltak: kistérségek és közösségek, a szövetkezet életképessége a privatizáció után, állattartás, hulladék- és szennyvízkezelés, természetgyógyászat és egészségnevelés, gyümölcsstermesztés, biokertészet, földreform és kárpótlás, tájgazdálkodás, falusi turizmus stb. Az esték népszerűek voltak, s az öt falu odajáró népfőiskolai „hallgatói” kérték a további együttműködést 1992-ben. Az utolsó népfőiskolai sorozat 1998 tavaszán volt, amikor több nemzedék is foglalkozott a medence jövőképevel: az iskolások rajzpályázat keretében, a felnőttek népfőiskolai beszélgetés során.

Stratégiakészítés. 1993-ban az öt falu önkormányzatai, civil szervezetei (Kapolcsi Kulturális és Természetvédelmi Egylet, Kapolcsi Vendégvárók Köre), az Egervölgye Termelőszövetkezet, (Monostorapáti), valamint néhány külső partner (Független Ökológiai Központ, Pagony Táj- és Kertépítész Iroda, KÖR Építész Stúdió Kft.) közös szándéknyilatkozatban kötelezték el magukat a medence organikus fejlesztése mellett. Az érintettek vállalták, hogy a környezetet veszélyeztető gazdasági döntést nem hoznak, valamint a kül- és belterületek rendezési tervét egységes elvek szerint készítetik el. A szándéknyilatkozat alapján a budapesti Pagony Táj- és Kertépítész Iroda az Országos Foglalkoztatási Alaphoz pályázatot nyújtott be komplex stratégia készítésére. Az 1994-ben elnyert támogatás lehetővé tette a medence értékeinek és lehetőségeinek felmérését, valamint a községi és medence szintű komplex stratégia kidolgozását gondosan szervezett társadalmi részvétel mellett, a kollaboratív tervezés szabályai szerint. Az együttműködő tervezés egyfelől az érintettek korai bevonását (interjúk a lakosokkal, találkozó a képviselőtestületekkel falu- és medenceszinten, munkaközi anyagok közzététele, kérdőíves felmérés, falufórumok) jelentette, másfelől a tervezők részvételét a stratégia megvalósításában (rendezési tervek készítése, a fejlesztés facilitálása, esetenként művezetés és kétkezi munka is). Bár a stratégia kidolgozása kapcsán volt némi értetlenkedés, ez szolgált alapul a Taliándörögd, Pula és Öcs számára készített összevont rendezési terv elkészítéséhez. Háttérként volt használható továbbá akkor is, amikor a medence közepén elhelyezkedő Imári-dombon az ősgyepet helyi védelem alá helyezte a képviselőtestület. (Utóbb e terület a Nemzeti Park része lett, de nagyon fontos, hogy a helyi közösség már ezt megelőzően ilyen nagy értéket tulajdonított annak.) A stratégia komplexitásából eredeztethető, hogy különféle fórumokon (polgármesteri kollégium, népfőiskolai hétvége, pályázati előkészítés stb.) használják a természeti értéklel-

tárt, de magát a stratégiát is. Jó szolgálatot tett a stratégia akkor is, amikor a Dörögdi-medence fenntartható turizmusáról készült tanulmányterv.

Természetvédelmi tájékoztatás. Az IUCN Európai Programja „A cselekvő természetvédelem helyi résztvevőinek támogatása” c. projektje eddig négy országban folyt. Ennek magyarországi mintaterülete a Dörögdi-medence volt 1995–96-ban. A program keretében a kistérség természeti értékeiről kiállítás készült és tájékoztató füzet jelent meg. A fiatalok számára népfőiskolai hétvégét és tanulmányi kirándulást szerveztek.

Az Internet használata. A Független Ökológiai Központ és a Pagony Iroda munkatársainak közreműködésével a közelmúltban elkészült a KÖRNET nevű interaktív környezeti nevelési program, amelynek célja a táj komplex megközelítése, tájvédelem a Dörögdi-medence példáján, valamint a hálózat egyik felhasználási módjának bemutatása interaktív multimédia program keretében⁵.

Közösségfejlesztés. A lakosságnak a döntések meghozatalába való bevonását falu- és medencefórumok szolgálják, az előregedő falvakban ifjúsági szószólók közvetítik nemzedékük véleményét. A kéthavonként megrendezett polgármesteri kollégiumok a civil szervezetekkel való együttműködés egyik formáját képezik, az információáramlás és a közösen kiérlelt döntések érdekében. Egy-egy alkalommal sor került vállalkozók fórumának, illetve civil szervezetek fórumának megrendezésére is. Ez utóbbin a résztvevő civil szervezetek kinyilvánították, hogy készek a folyamatot átsegíteni a politikai ciklusok okozta esetleges zökkenőkn is. Sajátos műfajt képvisel a Gazdafórumok sorozata, ahol a mezőgazdaság gondjai, a medence lehetőségei kerülnek kiértékelésre.

Biogazdálkodás. Svájci szakemberekkel partnerségben a biogazdálkodás meghonosítására irányuló tanácsadás, képzés, valamint segítségnyújtás indult el 1994-ben. A svájci kormánytól a kelet-európai biológiai mezőgazdaság rekreációja keretében kapott támogatást egy Zürichben bejegyzett alapítvány (Stiftung pro Dörögdi Becken) kezelte, a projekteket a Független Ökológiai Központ menedzselte, a Pagony Iroda szakmai partnersége mellett. A művelési kedv növelése érdekében svájci használt kisgép-adományok szállítását szervezte a program. A gépek egy részét a Gazdakör szervezésében közösen használják a tagok, más gépeket egyedi használatra adott ki egyes gazdákhoz a Kör. Eddig kb. 70 munkagép érkezett és 3 használt erőgépet vásároltak.

Ökoturizmus. A Kapolcson már 1989 óta meghonosodott kulturális turizmus nemcsak a vendégek számára kínál eseményeket, hanem a helyi lakosság kulturális kitekintését is elősegíti. A Dörögdi-medence 1995-ben megkapta egy nemzetközi tájökológiai konferencia rendezésének lehetőségét. A konferenciát „A táj individualitása: a Dörögdi-medence jelene és jövője” címmel Taliándörögdon rendezték meg. A rendezvényt vendégváró tanfolyam előzte meg, részben a vendéglátás általános minimumáról, részben a vegetáriánus konyha fogásairól, sajtókészítésről stb. 1996-ban egy másik település, Kapolcs

asszonyai járták ki ugyanezt a tanfolyamot. A lakóhely értékeinek tudatosítása, a fiatal nemzedék vendégvására szocializálása is fontos eleme a programnak. 1997-ben és 1998-ban pünkösdkor minden községben az iskolások várták a szomszéd falu polgármestereit, képviselőit, városi vendégeket, hogy körülvezessék őket lakóhelyükön, bemutatván a település természeti, helytörténeti, épített értékeit. Jelenleg készül a medence turisztikai fejlesztésének tanulmányterve. Az organikus fejlesztési program eddig is törekedett a kulturális programmal való együttműködésre, a fenntarthatóság szempontjainak beépítésére.

Tájvédelem. Korábban csak a felnőttoktatás foglalkozott a tájvédelem kérdéseivel, majd a stratégia is beépítette azt. 1996 óta pályázati program működik a Dörögdi-medencében konkrét cselekvésekre, utak, vízfolyások, mezejék, határjelek rendbetételére, erdő ültetésére. A gazdák nagyobb számú őshonos gyümölcsfa ültetésére is pályázhatnak a svájci alapítvány támogatásáért. A közös csemetebeszerzéshez a pályázati programban részt nem vevők is csatlakoztak. 1993–94-ben két falu között, a régi erdőcsíkot visszatelepítve a lakosság 11 hektáros őshonos erdőt ültetett, melyet azóta is ápolnak. A helyiek és a vendégek 5 km-es hársfasort ültettek. Az intenzív bauxitbányászat miatt 9 éven át száraz patakmedrek 1996-ban újra megteltek vízzel, a helyi társadalom nagy örömeire. Ezért volt olyan népszerű a valamennyi községben megrendezett patakisztító nap, az IUCN Európai Programja támogatásával 1996-ban. 1997-ben már külön szervezés nélkül tették rendbe a patakpartokat.

Az 1991 óta folyó organikus fejlesztési program első partnere a Független Ökológiai Központ (FÖK) volt. Azóta szakmailag és emberileg összeérlelt team, a GATE Környezet- és Tájgazdálkodási Intézet, a Pagony Táj- és Kertépítő Iroda, a Stiftung pro Dörögd Becken (Stiftung pDB), Zürich, az ELTE, a Szelíd Technológia Alapítvány, valamint az IUCN folytatja a programot a FÖK facilitálása mellett, melyet a helyi civil társadalom erkölcsileg és tevélegesen, valamint a Munkaügyi Minisztérium Országos Foglalkoztatási Alap, a svájci kormány, a Prima Klima (Berlin), a Soros Alapítvány, majd a Stiftung pDB, Zürich, a FÖK, valamint az IUCN Európai Programja és a Központi Környezetvédelmi Alap támogat anyagilag. 1996 óta az organikus fejlesztési program együttműködési megállapodást kötött a Kapolcsi Kulturális és Természetvédelmi Egylettel, és saját programokkal vesz részt a Művészetek Völgye rendezvényein. 1998-ban például az élő mesterségek bemutatóit, ökológiai játszóházat, valamint a KÖRNET program kiállítását szervezte, továbbá fiatal vendégvárók kísérték az érdeklődőket az egy-egy falu közelében fellelhető természeti értékekhez.

A MÉLYINTERJÚS VIZSGÁLAT EREDMÉNYEI

A Dörögdi-medencében mintegy hét éve folyó organikus fejlesztési program hatásainak feltárása céljából 1998 júniusa és októbere között mélyinterjú vizsgálatot végeztünk a medence településein. A megkérdezettek között önkormányzati tisztségviselők, vállalkozók, a civil szervezetek és egyházak képviselői, tanárok és diákok voltak, összesen 18 személy. Kérdéseink kiterjedtek az organikus fejlesztési program eredményeire és hatásaira, a lakossági tudatformálás jelentőségére, eszközeire és hatékonyságára, valamint a programot segítő és gátló tényezőkre. A következő fejezetek a mélyinterjú vizsgálat legfontosabb eredményeit tartalmazzák. Megállapításainkat az interjúkból vett idézetekkel illusztráljuk.

Vélemények a program eredményeiről és hatásairól

Az interjúalanyok a program sokrétűségének megfelelően általában hosszan sorolták az eredményeket. A legtöbben *a szemléletformálást, a konkrét akciókat, valamint a közös döntéshozatalt* emelték ki. Néhány példa:

A fejlesztési programban a legfontosabb eredmény a szemléletformálás, borzasztó fontos, hogy megindult, hogy lehet vegyszer nélkül is élni, elkészült egy hosszú távú fejlesztési terv, ami már erre épül, lett egy önkormányzati erdő, szépen megeredt, valamikor nagy büszkeség lesz a környéken, aztán elindultak a patakmeder tisztítások, a fasorültetés, a népfőiskolák, tanulmányi kirándulások, elindult a gyerekek agyában is valami, sajtókészítő tanfolyam, nagyon fontosak a kiadványok, amelyek elkészültek, hogy más is tudomást szerezzen arról, mi van itt, a térképek.

E folyamat révén ültek le egy hatalmas nagy megbeszélésre, jobban hajlandók együttműködni, ha lesz ernyőszervezet, ha nem. A döntésekre is valószínűleg volt hatása, számunkra is új szisztéma volt, hogy a döntések előtt összehozták az embereket. Elgondolkodtató, hogy talán később is érdemes volna más döntéseknél ugyanúgy végigzongorázni, megnézni, hogy az ő érdekét is figyelembe véve döntsünk.

Az interjúalanyok véleménye alapján úgy látszik, hogy *a program elérte a lakosság legkülönbözőbb csoportjait és hatóköre egyre szélesedik:*

Először a gazdák vettek részt, akik jobban kötődnek a földhöz, a birtokhoz, meg értelmiségiek, majd egyre inkább színesedik a paletta, szinte minden rétegből vannak, nem lehet bekatégorizálni csoportokba őket. Meg hát az idegenek, a főiskolás, egyetemista csoport, akik borzasztó nagy érdeklődéssel vesznek részt ebben. Közvetlenül is elég sokan, de

közvetve pedig az egész lakosság bevonódott, valamilyen formában szinte mindenki érintkezett vele... Fokozatosan megszűnt az ellenállás, láttán az eredményeknek. Nem maradtak ki az idősek sem, ők is benne vannak.

Talán az egyetlen réteg, amelyet nem sikerült megmozgatni, a munkanélküliek voltak:

Elszörnyülködtünk a részvételi arányon. A munkanélküliek, akikért ugye ez az egész volt, alig jöttek el. Pedig rájuk irányult az egész biogazdálkodási program, de arra rendezkedtek be, hogy túléljék ezt az egész helyzetet, nem arra, hogy hogyan lehet ebből kijutni. Talán most kezdik megérteni, hogy ne csak túlélési lehetőséget lássanak benne, mert abba csak bele lehet halni.

Többen úgy vélik, hogy a programnak a tágabb régióra is kisugárzása van:

Persze, a gazdafórumra legutóbb hihetetlenül messziről jöttek nézni, hogy hogyan történik ez, számtalan csoport jön. Még direkt PR munka nélkül is működik a vonzása, hihetetlenül erős.

A fiatalok révén elindult és kilépett a medencéből, a nyugdíjasok és a nagycsaládosok szervezetei révén is kiléptünk a medencéből. A Gazdakör is túlmutat a medencén. A svájci gazdákkal való kapcsolat is lényegesen túlmutat.

Vélemények a lakossági tudatformálás jelentőségéről, eszközeiről és hatékonyságáról

Az interjúk során megkérdezettek valamennyien igen nagy jelentőséget tulajdonítanak a tudatformálásnak, s ezen belül elsősorban a fiatal korosztályok nevelésének:

A gyerekeknél kell kezdeni a nevelést, de a szülőknél is fontos, hogy belássák, hogy nem jól van, amit csinálnak és aztán, ha belátja, akkor ő is szól a szomszédoknak és másoknak és akkor változtatnak és már másképp csinálják, mint eddig.

Másfelől fontos a kis gyerekcsoportok nevelése, rajtuk keresztül eljut a szülőkhöz, rávezeti a szülőt, valószínű, ezen az úton. A foglalkozásra eljártak, élvezték, népszerű volt. Idén is megkezdjük a medertisztítást, a mosókút tisztítást, ha a gyerek várja a buszt, már nem fogja beledobni a szemetet, ha egyszer kitisztította.

Általános a vélemény, hogy a középkorú réteget is meg lehet nyerni, különösen akkor, ha felismerik, hogy közvetlenül is érdekeltek a környezet megóvásában:

Van a faluban egy elég aktív középkorú réteg, és ez ilyen informális kapcsolatokon keresztül téma, amire az emberek egyre inkább ráébrednek, hogy egyetlen igazán vonzó és fontos dolog van ezen a környéken, az a szép természeti környezet, amit mindenképpen meg kell óvni, és mivel a falusi turizmust fejleszteni szeretnék, nehezen képzelhető el a falusi turizmus gondozatlan, szemetes környezetben.

Ami a tudatformálás eszközeit illeti, tanulságos, hogy a legtöbb megkérdezett azoknak a programoknak a hatékonyságát emeli ki, amelyek az elméleti képzést gyakorlati cselekvéssel ötvözik:

A faültetések egyben jó bulik is, ... de a közös munka, meg az ilyen jellegű munka, ami a környezetünknek az értékét fogja emelni, az nagyon fontos és tudatformáló. Esetleg sokkal többet érhet, mint egy száraz iskolai előadás, ami szintén fontos és ennek itt évek óta hagyománya van, a népfőiskolai előadásoknak. ... A népfőiskolán nagyon érdekes előadások hangzanak el, bár igazából teremben elmondva ezek, – bármennyire színesítik diákkal és egyéb segédeszközökkel –, akkor jó igazán, ha ki van egészítve gyakorlati dolgokkal.

Vannak, akik a számítógépes rendszerekben látják a jövő tudatformálásának hatékony eszközét:

Ha fel tudjuk építeni a rendszert, a KÖRNET is mért ne lehetne rajta a gépeken, hogy folyamatosan lehetne használni, a tudatformálás legjobb eszköze lenne. És miért csak a gyerekeknél, a felnőtteknél is, ugyanúgy.

Vannak azonban olyan területek, ahol a környezetvédelem egyéb érdekekkel ütközik, s ezeken a területeken a tudatformálás kevésbé hatékony. Ilyen terület például a biogazdálkodás. Hiába próbálják vegyszermentes termelésre biztatni az embereket, ha egyelőre a megtermelt áruk elhelyezése és az árak teljesen bizonytalanok tűnnek. De azért ezen a területen is van némi előrehaladás, például az ilyen képzésben részesült gazdák egy része megpróbál kevesebb vegyszert használni és ezeket más megoldásokkal helyettesíteni:

Ehhez (a biotermeléshez) az szükséges, hogy valaki megengedhesse magának azt a luxust, hogy kevesebbet termel. Műtrágya nélkül, gyomirtó nélkül, abszolút vegyszermentesen. ... Jelen pillanatban csak a körömvirágot termeljük így, meg a zöldséget, amit a család elfogyaszt, meg a gyümölcsöt is, amit már nagyon régen nem permeteztem. Ezt így, ilyen kicsiben megengedhetjük magunknak, de az egész gazdaságunkban nem. Mert csak akkora darab kukoricát tudnánk megkapálni, amiből maximum egy vagy két tehenet lehetne abrakolni. Na most, ha a biotejért adnának 200 forintot egy literért, akkor ez nem is lenne gond.

A környezetbarát rendezési tervvel kapcsolatban ugyancsak voltak konfliktusok:

(Pulán) a konfliktus egyik forrása, hogy a rendezési terv a külterületekre is komoly környezetvédelmi előírások betartatását javasolja, például a zajterhelés tekintetében is, és erre a szövetkezetiiek megijedtek, mert azt mondták, hogy nekik a legjobb traktoruk sem tudja az előírtakat betartani. Vagy az erdőművelésben is nem lehetne például motoros fűrészszel fát kitermelni az erdőben... Aztán van olyasmi is, ami megelőzte a korát, pedig fontos, mert a terv szerint a falu 98–100 lakóházának a 80%-át gondolták ők helyi védelem alá helyezni. Ettől a szótól itt mindenki megrettent.

A rendezési tervek szerint a medencébe nem fognak szennyező ipart, vagy egyéb környezetet terhelő létesítményt telepíteni. A települések vezetői számára világos, hogy legfőbb értékük a viszonylag érintetlen falusi és természeti környezet. Szeretnék a települések formáját, szerkezetét megtartani és a természeti környezetet is megőrizni. Mindezek következtében viszont a megélhetési problémák egyre súlyosabban vetődnek fel:

Kiutat jelenthetne a turizmus, viszont az a probléma, hogy a falusi turizmus jellege miatt viszonylag kevés vendég jön, ezért az emberek megkérdőjelezzik, hogy érdemes-e egy-egy családnak ráállni, ha csak ilyen kis és szerény fizetőképességű vendégkör lesz... De kiegészítő tevékenységnek ez azért nagyon megfelelő és még a környezet minőségét, szebbé varázsolását is magával hozza.

A mezőgazdaság területén a nem kellő előrelátással végrehajtott privatizáció okoz konfliktusokat. Több interjúalany kritizálta azt a gyakorlatot, hogy a kárpótlás során sokan – elsősorban idős emberek – visszaigényelték a földjeiket, viszont most nem tudják megművelni, de műveltetni sem, mert nagyon sokba kerülne. Így a földek egy része csupa gaz:

Most csak terjed a parlagfű meg a káros növények és jön be a vad is és rámegegy a művelt területekre. Itt nincs parlagfűgyűjtés, pedig azt itt aratni lehetne kombájnnal.

A megélhetési és tudati problémák az erdőket is veszélyeztetik:

Gyönyörű erdőségek vannak itt. Ugyanakkor mindenki fával fűt és nem a Tüzepről veszi. ... Mindenki azt kellene érezze, hogy mintha az én saját fámat vágnám ki, amikor az erdő közepén egy fát kivágok. Igenis hetvenhétszer gondolja meg. Ez az emberi tényező. Felnőtt korban kicsit nehéz alakítani, igazán gyerekkorban kéne, lehet egy kicsit felnőttkorban is, de lelki beállítottságot már nem lehet ilyenkor igazán megváltoztatni.

Példával lehetne nevelni, ha lenne egy karizmatikus valaki. De ha nincs pénz, meg nincs mit enni se, és télen hideg van, akkor ki fogják vágni a fát.

Vélemények a sikerek és kudarcok tényezőiről

A sikerek legfontosabb tényezőjét a megkérdezettek többsége abban látja, hogy a programban *partnerként működnek együtt az önkormányzatok, iskolák, helyi és külső civil szervezetek:*

Nagyon fontos a helyi hozzáállás, hogy mindig benne van az iskola, a polgármester, az önkormányzat, a Gazdakör.

Az interjúalanyok különösen gyakran hivatkoztak *a civil szervezetek aktivitására*. A leggyakrabban a Nagycsaládosok Egyesületét, a Gazdakört, a Kapolcsi Természetvédelmi és Kulturális Egyletet, a Dörögdi Ifjúsági Egyesületet és a Kapolcsi Ifjúsági Egyesületet említették:

A civil szervezetek szükségességét korábban sokan megkérdőjelezték, elsősorban amiatt, mivel az első szervezetek alapítói főleg pestiek és nem helybéliek voltak. A kezdeti idegenkedés azonban elmúlt, mivel ezek a szervezetek igen eredményesen dolgoztak. Elsősorban a kedvezményes beszerzési lehetőségek megteremtésével és a rendezvényeikkel váltak népszerűvé. Ösztönző hatásukra egymás után jöttek létre újabb és újabb egyesületek és társaságok, számuk jelenleg közel 30. ... A bejegyzett szervezetek mellett több be nem jegyzett szervezet is igen aktív, például a Puláért Baráti Kör, illetve az ehhez hasonló faluszépítő körök. Ezek elsősorban fiatal házasokból alakultak, céljuk saját lakókörnyezetük rendben tartása, játszóterek építése, de az egész falu érdekében is könnyen mozgósíthatók.

Az interjúkból kitűnik, hogy a medencében működő – bejegyzett és be nem jegyzett – civil szervezetek mindenütt jó kapcsolatot alakítottak ki az önkormányzatokkal és a lakossággal. Sikerült összehozniuk az embereket és hozzájárultak ahhoz, hogy a falvak többségében nagyon jó közösségek alakultak ki, amelyek hatékonyan és aktívan tevékenykednek. Valamennyi megkérdezett igen pozitívan értékelte *a civil szervezetek szerepét a közösségek kialakításában és a természeti és kulturális értékek megvédésében:*

A civil szervezetek tényleges szerepe abban van, hogy az emberek ráébredjenek, hogy maguk alakítják a sorsukat, meg a szomszédét, és ha összefognak és nagyon akarják, előbb-utóbb el tudják intézni. Hogy ne a sült galambot várják, meg azt, hogy más elintézi. Tanulják meg, mi az, hogy elhatározni, megtervezni, megcsinálni.

A civil szervezetek szerepe egyre nagyobb, egyre meghatározóbb, már a választásoknál is komolyan gondolják, hogy az emberek bekerüljenek. Élnek, mozognak, a faültetésre is milyen komolyan rászervezték a Nagycsaládosok. Így mindenki komolyabban veszi őket. Szinte lefedik a helyi társadalmat, a nagycsaládosoknak kb. 100 tagja, az ifjúsági egyesületnek 40-50, a nyugdíjasklubnak is 50, a Sportklubnak 100. A szerepük még egyre nő, jó pár év múlva érik el, amit igazából szeretnénk. Veszély, ha kiesnek a megfelelő emberek, egy pillanat alatt le tudnak ülni a szervezetek. Kell ember, aki generálja, kibumlizza, alájuk teszi.

Vannak viszont, akik úgy látják, hogy túl nagy a külső civil szervezetek szerepe, ehelyett inkább a helyiek aktivitására kellene építeni:

Az apró finomságokat nem lehet távolról megadni, a helyi embereket jobban érdekeltté kellene tenni a szervezésben. Azt tudjam, hogy érdemes kimennem, jó levegőn ásnom, és akkor végigmegyek majd a biciklivel, lesz egy faszor. Az kéne, hogy helyben koordinálják, az ásókat az itteniek hamarabb összeszedik, valaki figyeljen oda, hogy lesz-e ember mindenhová, metszőollók, komposzt. Ez mindenképpen csak helyi lakos lehet.

A siker további tényezőjét a megkérdezettek abban látják, hogy a programok szervezői figyelembe veszik a helyi szokásokat, igényeket:

Falun mindig volt hagyománya a téli előadásoknak, tanfolyamoknak, ami a falusi embert télen összefogta. Csak a témája most valami új, valami más szemléletben folyó dolog. A népfőiskolai előadásokra ezért könnyen rá lehet venni az embereket. De fát ültetni is elmennek, mert jó együtt lenni.

Az iskolai környezeti nevelés viszont beleütközik oktatási rendszerünk rugalmatlanságába:

Ha meglenne a formája és a rendszere a nevelésnek, akkor igazából semmi más nem hatna, alapvetően csak ez. A bölcsődétől kellene kezdeni, hogy beleivódjon az emberekbe, természetes legyen. De az iskolában nincs meg a helye, mert hozzácsapjuk a biológiához és ennél vagy annál a témánál megemlítjük, hogy van környezetvédelem. Ez biztos, hogy így nem működik. Kellene a témára egy időkeret, kimenni a természetbe. Papíron benne van a közoktatásban, de még a tanárok sem veszik olyan komolyan, mint amennyire komoly probléma.

A programnak meg kellett küzdenie a helyiek egy részének apátiájával, passzivitásával is:

A medencében mind az öt falu „szerep nélküli” volt a 70-es évek településfejlesztési koncepciója szerint. Ez a tény hozzájárult a falvak előregedéséhez, a vállalkozói vérmérsékletű emberek elvándorlásához, a töppedt gondolkodáshoz, az öt falura szóló téveszhez való engedelmes csatlakozáshoz, az egyénnek a lehető minden helyzetben a szürke tömegben való elrejtőzéséhez. Az önkormányzati törvény nyújtotta autonómia fokát eufóriával fogadta a települések vezetése, a szakember a medence összetartozásának gondolatát az ökológiai egységből származtatta. Az első években, mintha a legkisebb falvak is meg akarták volna mutatni, hogy maradt bennük ötlet, álmom és elevenség. Az önkormányzati források csökkenése, a feladatok növekedése, végül az autonómia jogi „visszavétele”, a területfejlesztési törvény lehervasztotta és elkeserítette ezt a dinamizmust: az iskolák összevonása, a körjegyzőség, a „mu-szaj” társulások kedvét szegték a települések önmegvalósításának.

A munkanélkülieket csak olyan tevékenységbe lehetett belevinni, ahol a vállalkozónak egy lépést sem kellett tennie, egy kérdést sem feltennie, a kockázat és a haszon, a szükséges ismeretek minimálisak voltak. Vajon a tanulság ebből az volna, hogy egy biotermék esetében is ilyen vállalkozócsecsemőként kellene bánni a gazdákkal? A svájci programban éppen effajta leegyszerűsítés történik, a körömvirág termesztése két éven át „inkubátorban” történik, a program bejratása non-profit projekt keretében folyik.

Az elképzelések megvalósításának legfőbb akadályai egyesek szerint a koncepciók és a hozzájuk rendelt erőforrások hiánya:

Mert itt hiába határozzák el, hogy a kitörés az idegenforgalom és a biotermesztés kell legyen, ha nincs anyagi támogatottság az előbbiben vagy fogadókészség az utóbbiban. Vagy nem elég kinyilvánítani, hogy nemzeti park a környék, attól itt még nem fog sok gond megoldódni. ... Hiszen nincsenek országos távlati tervek sem, nagyon kellenének regionális tervek és kidolgozott koncepciók a kis falvak működtetésére. Sajnos itt halvány remény sincs, hogy önerőből bármi megvalósulhasson.

ÖSSZEFOGLALÁS

Cikkünkben olyan programot elemeztünk, amely egy kis térség fenntartható fejlesztését célozza. A kis térség legfontosabb természeti és gazdasági-társadalmi jellemzői a következők:

- A térség szép természeti környezetben, viszonylag érintetlen területen fekszik. Ökológiai értékei miatt területe egy része nemzeti park fennhatósága alá esik,

- A kistelepülések lakossága elsősorban a mezőgazdaságból él, az ipari termelés jelentéktelen,
- Erőteljesen fejlődik a turizmus, a táji és kulturális értékek egyre nagyobb tömeget vonzanak,
- A települések természetvédelmi, vízvédelmi, stb. feladatok sokaságával kénytelenek megbirkózni, igen szűkös források mellett,
- Ütköznek a különféle területhasználók érdekei, például az erdészet és a környezetvédelem, illetve a mezőgazdaság és a vízbázisvédelem között észlelhetők konfliktusok,
- A települések közötti kapcsolatot az elmúlt évtizedekben inkább a verseny, mint az együttműködés jellemezte. Csak újabban kezdenek ráébredni az együttműködés, a problémák közös megoldásának szükségességére.

A vizsgálat legfontosabb tanulságait az alábbiakban foglaljuk össze:

- *A külső civil szervezetek által kezdeményezett programoknak a helyi lakosság bizalmatlanságával kell szembesülniük.* Ennek egyik fő oka, hogy a kis településeken megmaradt népesség összetétele egy korábbi társadalmi kontraszelekciót tükröz. Például a Dörögdi-medencéből az emberi erőforrásait a piacon jobban értékesíteni tudók szinte mind elmentek. Van bizonyos belső logika abban, ahogyan a pesti értelmiség lassan felvásárolgat régi házakat. Mégis nagyfokú a beköltözőkkel („bebírókkal”) szembeni ellenérzés, lehet az akár pap, orvos vagy polgármester. Vélhetően az azonosságtudat maradékát táplálja a tartózkodás. A tapasztalatok azt mutatják, hogy a lakosság körében a tervekkel, a külső tervezőkkel szemben különösen nagy a gyanakvás, az emberek többségének szemében inkább a konkrét, kézzelfogható akciók jelentenek értéket. A bizalmatlanság csak hosszas aprómunkával oldható fel, amelynek során *a helyi önkormányzatok, civil szervezetek, iskolák, egyházak megnyerése kulcsfontosságú.*
- A tapasztalatok azt mutatják, hogy a környezeti tudatosság, valamint az állampolgári öntudat és felelősségvállalás összefüggései miatt *a felnőttoktatásban a környezeti és az állampolgári szemléletformálást célszerű összekapcsolni.* Kis településeken igen hatékonynak látszik a népfőiskolai képzés, amely klasszikus formájában nem az iskolai végzettségből, hanem az élettapasztalatból indul ki, amelynek uralkodó formája nem az előadás, hanem a kétirányú interakció, a foglalkozásvezetés, a konzultáció, az ismeretek és tapasztalatok közössé válásának facilitálása. Természetesen célszerű a népfőiskolai oktatást más formákkal is kombinálni, a Dörögdi-medencében folyó programot például szakmai előadások, gazdatanfolyam, tanulmányutak, írott füzetek, modellkert, kiállítás is gazdagították. A program tapasztalatai alapján lát-

szik, hogy a környezetvédő tevékenység a mentálhigiéniai elesettségen is enyhít, *környezetvédelem és közösségfejlesztés akarva-akaratlanul egymásnak is eszközei*. A lakóhellyel való javuló azonosulás a természeti értékekre irányuló fokozottabb gondoskodást hozza magával, míg identitástudat nélkül elképzelhetetlen a helyi környezetvédelem.

- A sikeresség további feltétele *a környezetvédők és a falusi lakosság közös nyelvének megtalálása*. A Dörögdi-medence organikus fejlesztési programjának legfontosabb felfedezése az volt, amikor a szervezők rátaláltak azokra a motívumokra, amelyek mobilizálják a helyi cselekvést, és felfedezték, hogy leginkább a komplex, holisztikus szemlélet talaján hozhatók össze a helyiek és a külső partnerek. A gyakorlatban ez a szemlélet a *tájmegközelítés, tájvédelem* területén érvényesül a legjobban, ez bizonyult a helyi társadalom és a program vezetői közötti közös nyelvnek. A program felmérési és tervezési időszakában nagy érzékenységgű, elhivatott tájépítésszek dolgoztak a medencében. A stratégia munkaközi anyagát minden könyvtárban el lehetett olvasni, annak leegyszerűsített kérdéseit minden házhoz eljuttatták. Mindennapos tapasztalattá vált a táj elemeinek felértékelése. A táj kiemelt szerepe talán azzal magyarázható, hogy a nagymérvű politikai, társadalmi és gazdasági változások idején a táj viszonylagos változatlansága, a nemzedékek életében betöltött szerepe az állandó elemek egyike, amelyhez mérve a változásokat lelkiileg kezelni lehet.
- A programok sikerét akadályozó tényezők közül a legfontosabbnak a lakosság *passzivitása* tűnik. A passzivitás egyik oka *a paternalizmus tovább élése*, a lakosság feje fölött meghozott döntések sokasága a rendszerváltás óta is. Egy másik oka a létbizonytalanságban élő rétegek apátiája, túlélésre való berendezkedése. Egy további lényeges akadályozó tényező a lakosság *ellenérdekeltsége*. A környezetvédelem, a vízbázisok és más természeti értékek megóvása jelentős anyagi áldozatot követel. Különösen a biogazdálkodással, illetve a mezőgazdasági területeknek az intenzív művelés alól való kivonásával kapcsolatosan vetődik fel élesen a gazdák kompenzálásának kérdése.

A program egyik legfontosabb tanulsága, hogy a helyi társadalom aktivizálható csoportjainak *a döntésekbe való bevonása és együttműködésük segítése igen hatékony tudatformáló tényező*. A *színes és sokoldalú civil kultúra kialakításának folyamatát* egyik interjúalanyunk így írta le:

Eleinte megvolt az a gyerekbetegségünk, hogy mindenki azt gondolta, hogy én vagyok itt az egyetlen nyerő, amit én csinállok, az szám, amit te csinálsz, az rossz, csak azon az úton lehet menni, ahol én megyek. Most már kiderült, hogy olyan széles az országút, hogy párhuzamosan lehet menni, az egyik sánta, a másoknak óriás csizmája van, nem katoná-

san, egy ritmusra megyünk, a cél az, hogy a völgy lakható legyen. Ki mivel tud, fával, kultúrával, biobort termel, játszóteret épít, szürkemarhát tenyészt. Mindenki megtanulja, hogy hagyni kell mindenki mást, nem kell ráoktrojálni a magunkét, kiszorítani az országutról, mennyivel egyszerűbb, ha egy kicsit segíték neki, annál gyorsabban tudok előremenni. Ameddig kiszorítom, azt az időt elveszítem az előremenésben.

JEGYZETEK

¹ A kutatás a „Magyarország az ezredfordulón” MTA Stratégiai Kutatások című program „Zöld belépő: EU-csatlakozásunk környezeti szempontú vizsgálata” című alprogram keretében folyt.

² Vári Anna, Vásárhelyi Judit, Szirmai Viktória, Bognár Judit: Városi közösségekben folyó komplex környezetjavító-tudatformáló programok vizsgálata. *Zöld Belépő*, Budapest, 1998. március.

³ Vári Anna, Vásárhelyi Judit: Vidéki környezetben, kistelepüléseken folyó komplex tervezési-tudatformáló programok vizsgálata. *Zöld Belépő*, Budapest, megjelenés alatt.

⁴ Az esettanulmányok készítése során igen értékes segítséget kaptunk a fenti program számos résztvevőjétől, akik interjúalanyként, illetve dokumentumok átadásával járultak hozzá munkánkhoz. Segítségüket ezúton is köszönjük. Ugyancsak köszönettel tartozunk Bognár Juditnak, Földes Istvánnak és Vári Sárának az interjúk készítésében való közreműködésükért.

⁵ (<http://www.foek.hu/kornet>)

HIVATKOZÁSOK

Freyer, Bernhard 1995: *Beratungskonzept für das Dörögdi-Becken/Ungarn*. Forschungsinstitut für biologischen Landbau. Bern.

Gubán Pál, Zsoldos Natália, Demjanovich Katalin 1998: *A Dörögdi-medence hosszú távú turizmusfejlesztési koncepciója*. Kézirat, Budapest.

Herczeg Ágnes, Illyés Zsuzsa, Vincze Attila, Szücs Gábor 1994: *A Dörögdi-medence településeinek komplex fejlesztési programja*. I-II. Vizsgálat és stratégiai terv. Kézirat, Pagony Iroda – OFA, Budapest.

Herczeg Ágnes 1993: A tájfejlődés lehetőségei a kis régiók szempontjából a Dörögdi-medence kapcsán. In: *Országépítő* 1–2.

Herczeg Ágnes, Szücs Gábor 1996: *Örökségünk. A Dörögdi-medence természeti értékei és hogyan védjük meg azokat*. IUCN.

Pula – Őcs – Taliándörögdi kistérségi rendezési terve (ÖRT). Pagony Iroda. Budapest, 1994.

Rácz Tibor 1996: *Az Eger-víz és vízgújítóje rendezését elindító közösségi akció műszaki-hidrológiai hátterének feltárása*. Kézirat, IUCN, Budapest.

Rácz Tibor 1996: *A Dörögdi-medence egyes vizeinek esetében középtávon elvégzendő műszaki beavatkozások*. Kézirat, IUCN, Budapest.

Vásárhelyi Judit 1998: Kollaboratív tervezésen alapuló organikus fejlesztés a Balatonfelvidéki Nemzeti Park szomszédságában: Cselekvő természetvédelem a Dörögdi-medencében. In: *ÓKO* 1.

VÁSÁRHELYI, JUDIT-VÁRI, ANNA

**EXPERIENCES OF THE ORGANIC DEVELOPMENT PROGRAMME
OF THE DÓRÓGD BASIN**

Summary

The paper summarises the results of a two-year research project. An answer was sought to the question how far complex community planning programmes can be the effective means of the emergence of a more active local community, more conscious of its environment and of our progress towards the EU. The first phase of research concentrated on the study of ongoing programmes in cities and – among others – has drawn the conclusion that those programmes represent the most effective means of shaping consciousness. In the second phase of research the experiences of programmes in progress in small villages were analysed. The paper summarises the history of the organic development programme, based on collaborative planning, and the results of the related interviews in depth.

POLGÁR TIBOR

ÚJRAGOMBOLNI VAGY ÚJRASZABNI?

VÁLASZÚTON A SZAKSZERVEZETEK ÉS A SZOCIÁLIS PARTNERSÉG

Az elmúlt tíz évben felhalmozódott szociális feszültségek napjainkban látványosan és élesen is megjelennek. Elég, ha csak a 300 ezer nyugdíjasnak a nyugdíjmelés mértéke ellen aláírt tiltakozására, a vasutassztrájkra, az egyes közalkalmazotti rétegek sztrájkjal való fenyegetőzésére, nem kevés vállalatnál a kifizetetlen bérek miatti tiltakozásra utalunk. Az ok-okozati összefüggések elemzése helyett e jelenségekre politikusok, szakszervezeti vezetők gyakran egytényezős, esetenként eufemisztikus válaszokat adnak. Néhány választípus:

- a sztrájkok, a sztrájkjal való fenyegetőzések a bérharcok természetes kísérőjelenségei;
- a szociális feszültségeket az ellenzéki pártok gerjesztik a „taxisblokádhhoz” hasonló belpolitikai helyzet kialakítása, végső soron a kormány megbuktatása érdekében;
- a szociális feszültségek kiéleződése azoknak az illúziót vesztett állampolgároknak a sajátos reakciója, akik a Fidesz választási szlogenje alapján a jólét dinamikus megvalósulását várták;
- a szakszervezeti vezetők radikalizálódása indukálja a szociális feszültség éleződését annak érdekében, hogy megállítsák tagságuk lemorzsolódását, egyúttal növeljék társadalmi presztízstüket, súlyukat helyi és országos szinten;
- a kormány szociális partnerség helyett javaslattevő-véleményező, vagyis „társalkodó” szerepbe kényszeríti a szakszervezeteket, és ez a mentalitás a munkáltatók magatartását alapvetően befolyásolja, ezért kell az érdekérvényesítés erősebb eszközeihez nyúlni.

Az egyes válaszok, bár részigazságot tartalmazhatnak, nem adnak választ arra, hogy a magyar szakszervezetek az elmúlt tíz év megújulási folyamatában képessé váltak-e a szociális partner szerepre, a politikai elitek igényelték és igénylik-e a szakszervezetektől e szerepet: milyen mértékben épült ki és hogyan funkcionál makroszinten az érdekegyeztetés intézményesülése? E kérdések megválaszolásához kívánunk a továbbiakban hozzájárulni.

SZAKSZERVEZETEK A RENDSZERVÁLTÁSBAN

A nyolcvanas években fokozatosan tudatosult az értelmiségi közvéleményben az, hogy a gazdasági pangásnak, a társadalom minden szférájában kibontakozó válságnak alapvető oka az államszocializmus rendszerének szerveződése és funkcionálása. Mindenekelőtt az, hogy a gazdaság a „bürokratikus szervezett kollektív tulajdon” működése miatt a felemás reformok ellenére sem vált innovatívvá.¹ Az állampárt monopol jellegű politikai uralma és e politikai racionalitás elsődlegességén alapuló társadalomszerveződés, a hierarchikusan centralizált társadalomirányítási rendszer alapvonásaiban változatlan maradt. Ez a körülmény megakadályozta a társadalom egyes szféráinak saját törvényei szerinti fejlődését, a társadalom valóságos érdektagoltságának intézményesült megjelenését és közvetítését, illetve a kompetencia szintjén az érdekintegráció megvalósulását. Az anyagi, a kulturális, a szimbolikus javak szervezetek közötti elosztási rendszerében a pártapparátusok szerepe volt meghatározó, miként a nomenklatúrán belüli és az apparátusok közötti (érdek)egyeztetések, alkuk folyamatában is. A munkavállalói érdekérvényesítésben az egyének informális kapcsolatait, lojalitását, illetve az egyes munkavállalói csoportoknak az informális érdekérvényesítő képessége „helyettesítette” a szakszervezetek alapvető funkcióját és a tagságnak a szolidaritáson alapuló közös cselekvését.

A kádárizmus az államosított szakszervezetek szerveződésében és funkciójában alapvető változásokat nem hozott. Megmaradt monolit ágazati szerveződése, bürokratikus centralizált irányítási-döntési rendszere a SZOT-nak és apparátusának túlsúlyával. A szakszervezeti vezetők kinevezési gyakorlata, a politikai és a gazdasági nomenklatúra formális és informális összefonódása az alattvalói lojalitást, a szervilis konformizmust éppúgy erősítette, mint a szakszervezetek transzmissziós szerepének a tovább élését. A szakszervezetek hierarchikusan funkcionáló szociálpolitikai tevékenysége nem helyettesítette tagságuk hatékony munkavállalói érdekképviseletét. Nem véletlen, hogy tagsága körében a szakszervezet presztízse és e szervezettel való azonosulási szintje is alacsony maradt.

A nyolcvanas évek közepén a szakértelmiségi elit és a szerveződő politikai erők (a liberálisoktól a népi-nemzetin át a reformkommunistákig) is egyetértettek abban, hogy a válságból történő kilábalás érdekében szükséges és lehetséges olyan, a társadalom irányítási rendszerét, minden szféráját – ennek részeként a gazdaság tulajdonviszonyait – szerveződését és intézményeit is átfogó koherens reformfolyamat kibontakoztatása, mely az államszocializmus fokozatos és szerves átalakulását eredményezi. Nem véletlen tehát, hogy az MTA kutatóintézeteiben és szinte egyidejűleg az egyetemeken dolgozó értelmiségiek körében manifesztálódott önálló, demokratikusan, a szolidaritás elvén működő, alulról szerveződő szakszervezet megalapításának az igénye is. Olyan szakszervezeté, amely tevékenységének középpontjában tagsá-

ga munkavállalói érdekeinek képviselője áll, s amely egyúttal képes az érdekegyeztetésben partner szerepet játszani. Ez az igény természetesen az állampárt és a SZOT fundamentalista vezetésén, apparátusán belül görcsös szembenállást és merev elzárkózást indukált.

A „hatalomféltőknek” ez a magatartása azt azonban nem tudta megakadályozni, hogy a kutatók egy „maroknyi csoportja” e szakszervezeti modell koncepcióját és alapszabályát kidolgozza, sőt azt sem, hogy ezekről ne csak a kutatóintézetekben bontakozzanak ki nyilvános viták. A monolit, felülről irányított ágazati szakszervezetek szerves átalakításának lehetőségét pedig az jelezte, hogy a Közalkalmazottak Szakszervezetének ez idő tájt megújult vezetősége kemény viták és hezitálás után fogadta azt el, hogy a tudományos dolgozók saját önálló, párt(ok)tól független szakszervezetüket megalapítsák. Egyúttal azt, hogy a tagság igénye szerint a heterogén közalkalmazotti szféra többi területein dolgozók is létrehozassák saját autonóm szakszervezetüket. Egyetértett azzal is, a megalakuló szakszervezetek döntsenek arról, hogy a közös közalkalmazotti érdekek hatékony képviselője, illetve az egyes közalkalmazotti rétegek érdekvédelemképességének növelése érdekében akarnak-e közalkalmazotti szakszervezeti konföderációt létrehozni s ha igen, milyen funkcióval, jog- és hatáskörrel jöjjön az létre?

A közalkalmazotti szakszervezetek, egyúttal implicite a szakszervezeti mozgalom egésze szerves megújulásának ezt a koncepcióját alapvételeiben a *reformer* és a *radikális* értelmiségiek együtt dolgozták ki. A szakszervezetek megújulását és társadalmi szerepük hatékony érvényesülését napjainkig is negatívan befolyásolja az a tény, hogy ez az együttműködés csak rövid ideig tartott, útjaik fokozatosan elváltak.

Ebben meghatározó szerepet játszott az, hogy míg a reformerek a szakszervezetek autonómiáját, egyúttal szociális partnerviszony kialakítását tűzték ki célul, addig a radikálisok a szerveződő szakszervezeteket az „egypártrendszer” viszonyai között a politikai ellenzék legális politikai tevékenysége és tömegbázisa megteremtése szervezeti keretének is tekintette, egyúttal olyan intézményeknek, ahol kizárólagos hatalmi pozíciókat szerezhet. Főleg e politikai célok elérése alapvető akadályának tekintették a SZOT és az ágazati szakszervezetiek vezetőit és a szakszervezeti bürokráciát. Ezért e szakszervezetek szerves átalakításának koncepcióját felváltotta tudatos törekvésük azok felszámolására, egyúttal saját, új *alternatív* szakszervezetek létrehozására. Az egyes ellenzéki politikai erők tehát átörökítve az MSZMP szakszervezeti mentalitását, saját szakszervezeteik (és azok országos szövetségének) mielőbbi megalapítását tűzték ki célul. Nem véletlen tehát, hogy szinte egyidejűleg jöttek létre a „független” Liga szakszervezetei, majd a Munkástanácsok és a keresztény szakszervezetek.

Az ellenzékiek törekvése saját alternatív szakszervezeteik gyors megalapítására és támadásuk azon reformerők ellen, akik a szakszervezetek szerves átalakításával *autonóm szakszervezetek* megalapítására törekedtek, azzal a

következménnyel járt, hogy főleg a versenyszféra (a gazdaság) ágazati szakszervezeteinek szerves átalakulása csak részlegesen valósult meg. E szféra egyes szakszervezeteinek felülről irányított szervesen átalakítása egyúttal a régi szakszervezeti elit és a szakszervezeti bürokrácia részleges átmentését és vezetése *tradicionális* mentalitásának átöröklését is „eredményezte”.

A magyar szakszervezetek ellentmondásos és felemás átalakulási folyamata, főleg a politikai-ideológiai alapon megvalósuló sajátos pluralizálódása azal a következménnyel is járt, hogy a tradicionális (a szervesen átalakított ágazati) szakszervezetek és szövetségei az MSZOSZ, illetve az új alternatív szakszervezetek (és szövetségeik) vezetésének egymáshoz való viszonyában a szolidaritáson alapuló együttműködés helyett alapvetően a pártjukhoz fűződő alattvalói mentalitás által inspirált versengés vált meghatározóvá.

A nemzeti kerekasztal tárgyalásokon részt vevő ellenzéki protopártok képviselői a politikai rendszerváltás – mindenekelőtt a többpárti képviselői demokrácia megteremtése – alapvető feltételeinek legalitását és intézményesítését tekintették fő céljuknak. Így azokon marginalizálódtak a gazdasági-társadalmi rendszerváltás stratégiai feladatai, a részvételi demokrácia – főleg a civil szféra szervezetei, ennek részeként a szakszervezetek – intézményesülésének, funkcionálásának kérdései. A szociális jogok és a szakszervezeti alapjogok alkotmányos garanciáinak a biztosítását az Ellenzéki Kerekasztal (EKA) elvetette. Az is több mint szimbolikus jelzés volt, hogy e tárgyalásokon az alternatív szakszervezetek képviselői az ellenzéki pártok között és nem a „harmadik oldalon” (a társadalmi szervezetek között) foglaltak helyet. Így ezen oldal reformerőinek súlya, érdekérvényesítő képessége minimális maradt, és a „harmadik oldal” funkciója statisztai szerepre redukálódott. A fenti kérdések érdemi vitáját és megválaszolását az EKA nyomására az MSZ-kormány oldal is elvetette.

A SZAKSZERVEZETEK MARGINALIZÁLÁSÁTÓL A „TÁRSALKODÓ” SZEREPVÁLLALÁSIG

Az 1990. évi országgyűlési, majd az önkormányzati választásokkal a politikai rendszerváltás rövid periódusa lezárul. A gazdasági és a társadalmi rendszerváltás bonyolult feladatainak megoldása, egyúttal a gazdaság modernizálása és a pénzügyi egyensúly megteremtése került előtérbe. A parlamenti pártok versengő pluralizmusa, a politikai elit – átörökítve a „kádári elit” politikai mentalitását – hegemoniára törekvése megakadályozta ezekben a stratégiai feladatokban a konszenzus-minimum megteremtését, autokrativitásukkal pedig azt, hogy a szakszervezetekkel szociális partnerviszonyt alakítsanak ki.

Nem véletlen tehát, hogy a két legnagyobb parlamenti párt – az MDF és az SZDSZ – vezetése csak arra volt képes, hogy elnökeik kamarilla jellegű politikai paktumát utólag jóváhagyja. Hegemoniára törekvésük azal a következ-

ménnyel is járt, hogy értelmiségük tradicionális „kulturharcával” is éleződő konfrontációs viszonyuk a taxis blokád idején az SZDSZ vezetése részéről a törvénytelen teljes útelzárások támogatásában és a kormány lemondásának a követelésében teljességedt ki. Az MDF mint legnagyobb kormánypárt hasonló mentalitása még a többi kormánypárttal sem tette lehetővé a konszenzus-minimum kialakítását az alapvető stratégiai feladatokról, a szakszervezetekkel pedig a rendszeres érdemi párbeszéd megkezdését a politikai átmenet idején létrehozott háromoldalú Érdekegyeztető Tanács keretében. Mindez azért is vált rövid időn belül kritikus mozzanattá, mert anélkül vállalta a kormányzati felelősséget, hogy a gazdasági és a társadalmi rendszerváltás megvalósítására koherens programja lett volna.

Az Antall-kormány, miközben deklarálta a szociális piacgazdaság kiépítését, folytatta a nyolcvanas évek stagflációs gazdaságpolitikáját, egyúttal prioritássá tette – a Nemzetközi Valutaalap által „ajánlott” – a külső adósság csökkentésére és a költségvetési egyensúly mielőbbi megteremtésére irányuló neoliberális pénzügyi politikát. E politikának rendelte alá a csődbe jutott vállalatok gyorsított felszámolását, az állami vagyon privatizálását és a passzív foglalkoztatáspolitikai gyakorlatát. Nem véletlen tehát az, hogy az ÁVÜ a privatizációs pályázatok elbírálásában az adott vállalat szakszervezetei, de még üzemi tanácsai sem vehettek érdemben részt és az egyes döntésekben a foglalkoztatási szempontok lényegtelenek maradtak. Sőt, azt is háttér-megállapodásban elfogadta, ha a vevő a privatizáció feltételeként az adott vállalatnál a szakszervezet(ek) működésének korlátozását, főleg a hatalom-megosztás negligálását igényelte. Az sem véletlen, hogy a privatizációban a munkavállalói résztulajdonosi program szerepe marginális maradt. A szakszervezetek súlyát és szerepét már csak azért is kívánta minden szinten korlátozni, mert azok túlnyomó többségének vezetését éppúgy az ellenzéki pártok „segédcsapatának” tekintette, ahogy a mediátorok túlnyomó többségét is; így velük az együttműködés helyett a konfrontációt választotta.

A kormánynak a társadalmi párbeszédre a szakszervezetekkel főleg azért lett volna szüksége, mert a társadalom többségének nem volt gazdasági válságtudata és sokkhatásként érték gazdaságpolitikájának negatív szociális következményei. A tömeges elszegényedés és munkanélküliség kibontakozása főleg azokat sokkolta, akiknek a középrétegekből történő lecsúszása akut veszélyként jelentkezett, főleg a nyugdíjasok nem jelentéktelen részét, a szakmunkásokat és az alkalmazottakat. De azokat is, akikben a plebejus egyenlősdi és a gondoskodó állam eszménye rögzült, és/vagy a politikai rendszerváltáshoz a gyors „európai csatlakozásunk” eredményeként is a szinte azonnali megvalósuló jólét hite a munkahelye biztonsága megőrzésének az illúziójával társult.

A helyzet paradoxona az volt, hogy miközben a társadalomban a szociális feszültségek nőttek, és a kormány a szakszervezetek marginalizálására törekedett, az MSZOSZ és az autonóm szakszervezetek szövetségei között – sőt az

egyres szakszervezeti szövetségekhez tartozó szakszervezeteken belül is –, de különösen az alternatív szakszervezetekkel és szövetségeikkel éles konfrontáció bontakozott ki a szakszervezeti vagyon elosztásáról. Bár érthető ez a szituáció, mert az egyes szakszervezetek működési feltételeinek megteremtése vagy megőrzése volt a tét. Ugyanakkor megakadályozta az egyes szakszervezeti konföderációknak a szolidaritáson alapuló összefogását a munkavállalók érdekében. Ez a konfrontáció éppúgy csökkentette e szervezetek társadalmi presztízsét, mint nem egy munkahelyen a különböző szakszervezetek vezetése közötti rivalizálás, ami gyakran a pártérdekek által motivált versengő szakszervezeti pluralizmus következménye volt. Ha mindehhez hozzávesszük a dolgozók kisebb-nagyobb félelmét a munkáltató esetleges retorziójától, különösen pedig a munkahely elvesztésétől, nem véletlen, hogy az MSZOSZ által meghirdetett egynapos országos figyelmeztető sztrájk még a versenyszférában is részleges maradt. Az alternatív szakszervezetek elutasították és az autonóm szakszervezetek vezetői is csak verbális szolidaritásukat fejezték ki.

A taxis blokád pozitív fogadtatása a lakosság többségénél, majd az MSZOSZ által meghirdetett sztrájk részlegességével együtt is arra figyelmeztette a kormányt, hogy a szociális feszültségek csökkentése érdekében lassítsa a privatizációt, a csődbe jutott vállalatok felszámolását, a pénzügyi egyensúly megteremtésére törekvést. Egyúttal a szakszervezetek marginalizálása helyett, azok vezetésével a rendszeres párbeszéd intézményesítését is elfogadta az Érdekegyeztető Tanács (ÉT) keretében.

A kormánystratégia alapvető változását jelentette tehát az, hogy bár *korlátozottan*, de elismerte a háromoldalú ÉT keretében a szakszervezetekkel a szociális partnerség intézményesítésének szükségességét a növekvő szociális konfliktusok kezelése érdekében. A kormány új mentalitását jelzi, hogy az ÉT-ban a munka világára vonatkozó jogszabálytervezeteket rendszeresen véleményeztette, a munkaviszonyról, a munkakörülményekről, a foglalkoztatásról és a képzésről szóló konzultációkat rendszeresítette, ugyanakkor igényelte a megállapodást a bérminimumról, a költségvetésnek a munka világát érintő kérdéseiről. A munkahelyi konfliktusok kiéleződésének megakadályozása érdekében ugyanakkor az új Munka Törvénykönyv korlátozta a szakszervezetek jogosítványait, egyúttal megszüntette a szakszervezeti tisztségviselők védettségét, megkönnyítette a felmondásokat, a tömeges elbocsátásokat.

A korlátozott szociális partnerség-igény ambivalenciáját tükrözi az is, hogy a versenyszférában nem inspirálta az ágazati és a munkahelyi érdekegyeztetés megvalósítását és a kollektív szerződések megkötését sem tette kötelezővé, miközben a közsférában az érdekegyeztetés intézményrendszerét is rövid idő alatt kiépítette. Elég, ha csak a Költségvetési Intézmények Érdekegyeztető Tanácsa, majd a Köztisztviselői Érdekegyeztető Fórum létrehozására, vagy a köztisztviselők sztrájkjogáról szóló megállapodás elfogadására utalunk. Mindezzel a közsférában legitimálván a szakszervezetekkel a szociális partnerséget, a munkahelyi szintű hatalommegosztással² az is volt a célja, hogy meg-

őrízze az e szférákban dolgozók és szakszervezeteik lojalitását olyan körülmények között, amikor a zsugorodó költségvetésből a közszféra többségének részesedése csökkent, és főleg az egyes közalkalmazotti rétegek életszínvona-
la a versenyszférában dolgozóknál is nagyobb mértékben süllyedt.

A kormány a társadalombiztosítási önkormányzati választással szándéka ellenére elsődlegesen a tradicionális és az autonóm szakszervezeteket és konföderációit legitímálta, egyúttal hozzájárult a szakszervezeti vagyongyűjtés rendezéséhez is. Ugyanakkor sajátos csapdahelyzetet teremtett a szakszervezeteknek azzal, hogy a megalapított egészségbiztosítási és nyugdíjbiztosítási önkormányzatokba és irányító testületeibe partnerként bevonván olyan körülmények között osztotta meg velük a szociális felelősséget, hogy azoknak az önálló gazdálkodásához az anyagi feltételeket nem biztosította. A deficitet az is növelte, hogy a társadalombiztosítási bevételek (járulékok, költségvetési támogatás) csökkentek, a kiadások pedig növekedtek. Ezt az egészségügy fokozatos leépülése, dolgozók bére reálértékének csökkenése, másrészt a gyógyszerárak emelkedése és a nyugdíjak reálértékének csökkenése sem tudta ellensúlyozni.

A kormánykoalíció pártjának, főleg az MDF-nek a választási veresége a rendszerváltás szociális illúzióinak elvesztését, és főleg a gazdaságpolitikájával, foglalkoztatáspolitikájával szembeni elégedetlenséget, a növekvő szociális feszültségeket, illetve azok aktív kezelésének – a szociális hálónak – a hiányát jelezte. Az MSZP jelentős arányú választási győzelme pedig mindezekelőtt azt tükrözte és választási programjában, jelszavaiban felismerte, hogy a szavazópolgárok többsége szociális biztonságot, az elszegényedés és a munkanélküliség folyamatának a megállítást, új munkahelyek teremtését és a korrupció felszámolását főleg a privatizációs tevékenységben igényli.

Az a tény, hogy többpártrendszerben a szakszervezetek tagsága – szélesebben a bérből élők és a nyugdíjasok – szociális érdekeit felvállaló pártokat a hatékonyabb érdekérvényesítés reményében támogatnak, éppúgy természetes, mint az, hogy a tulajdonosi érdekek prioritását megjelenítő pártokat e rétegek és érdekképviselői szerveik támogatják. Az sem ritka, hogy egyes pártok az őket támogató civil szervezetekkel legitím együttműködési megállapodást vagy választási szövetséget kötnek. Sőt az sem, hogy az adott párt jelöltjeként képviselők lesznek a pártot támogató civil szervezet vezetői vagy más jelöltjei. Konfliktusos helyzet akkor keletkezik, ha akár taktikai okokból egy-egy alapvető kérdésben az igényelt frakciófegyelem ütközik e képviselő civil szervezetének az érdekével. Különösen pedig akkor, ha az adott párt a kormányzati pozícióban feladja azt a választási programját, amelyre az adott civil szervezettel a választási együttműködése vagy szövetsége alapult. Ez a situáció következett be röviddel azután, hogy az MSZP kormányzati hatalomra került. „Szegre akasztotta” választási programját, elfogadva az SzDSz-nek mint kormányzati partnerének a Nemzetközi Valutaalap által támogatott neoliberális gazdaság- és szociálpolitikáját is. Alapvető stratégiai feladattá

lett a szociális piacgazdaság kiépítése helyett a költségvetési hiány radikális csökkentése és külföldi adósságunk minimalizálása. A költségvetés érdekében a Bokros-csomagként ismert sokkterápiát alkalmazta, és lemondott az Európai Szociális Charta ratifikálásáról. A sokkterápia szociális következménye a bérből és fizetésből élők, a kisvállalkozók többsége, főleg pedig a közalkalmazottak, a nyugdíjasok életszínvonalának jelentős csökkenése, az elszegényedett fiatal gyermekes családok és munkanélkülivé vált családok közel 50%-os növekedése: végső soron az, hogy 1997-ben lakosságunk 40%-a a létminimum alatt élt.

Az MSZP vezetése még deklarált szociális partnerét, az MSZOSZ-t sem vonta be a „sokkterápia” előkészítésébe. Annak tervezetét sem az Érdekegyeztető Tanácsban, sem a szakszervezeti konföderációk vezetésével hivatalosan nem egyeztette, sőt arról még tájékoztatást sem adott. Az MSZP elitje, átörökítve jogelődje elitjének autokratikus politikai mentalitását, a szakszervezetek vezetőitől minden szinten a Bokros-csomag szervilis konformista elfogadását várta. A versenyszféra tradicionális szakszervezetei és szövetségük az MSZOSZ vezetésében, illetve kormánypárti parlamenti képviselőikben nem is csalódtak. A nyílt konfrontáció, a választási szövetség felmondása, de még az országos vagy ágazati sztrájkjal való ijesztgetés is elmaradt: a verbális tiltakozás alapvetően a megértést, a hallgatás pedig az egyetértést tükrözte. Nem véletlen az sem, hogy az SzDSz-hez „közel álló” Liga és szakszervezetei vezetésének hasonló volt a reakciója. A közsféra autonóm szakszervezetei és szövetségeik a mindenkori kormány iránti lojalitása, megosztottságuk és tagságuk többségének elutasító magatartása miatt sem vállalták az egész közszférát átfogó országos sztrájkot. Egyes szakszervezeteik demonstrációval vagy sztrájkjal kifejezték a csomag elutasítását, szövetségeik pedig eredményesen támadták meg az Alkotmánybíróságnál e törvény alkotmányellenes megszorításait.

Azt, hogy az MSZP–SzDSz kormánykoalíció a szakszervezetekkel a szociális partnerségen alapuló párbeszéd hatékony intézményesítését nem kívánja, jelezte az is, hogy a munka világa érdekegyeztetésének 1993 végére kialakult részleges intézményrendszerét, korlátozott funkcióit és kompetenciáit lényegileg változatlanul hagyta. A versenyszférában pedig továbbra is megmaradt a kollektív szerződések megkötése lehetőségének a szabadsága. A szakszervezeti érdekvédelemben vezetőik a „színpad mögötti” informális, személyes kapcsolaton alapuló megegyezésének és lobbizásának túlsúlyos szerepe rekapitulálódott helyi és országos szinten is, miközben a Munka Törvénykönyve módosításával a szakszervezetek jogosítványai bővültek, tisztségviselőik munkajogi védelmének garanciái megvalósultak. Sőt, a privatizációban az adott munkahely szakszervezetének a kormány legális beleszólást biztosított.

Abban a tényben, hogy a szakszervezetek presztízse alapvető társadalmi bázisuk – a beosztott értelmiségi, a munkás, a közalkalmazotti rétegek és a

nyugdíjas szakszervezeti tagok – körében a politikai rendszerváltás időszakához viszonyítva a '90-es években ismét jelentősen csökkent, az eddig leírtak mellett e szervezeteknek a társadalmi béke megőrzése érdekében vállalt önkorlátozó magatartása is szerepet játszott. Ezzel a magatartásukkal ugyanis hozzájárultak ahhoz, hogy a gazdasági és a pénzügyi válság, illetve az utóbbi prioritásán alapuló gyors, szervesen gazdasági-társadalmi rendszerváltás alapvető vesztesévé e rétegek váljanak. Elég, ha csak arra utalunk, hogy a közszférában a kilencvenes években átlagban 35–40%-kal romlott a keresetek vásárlóértéke. Napjainkra az e szférában dolgozók átlagkeresete nemcsak a versenyszférához viszonyítva maradt el, de több mint 10%-kal a nemzetgazdaság átlaga alatt is marad. Ennél is nagyobb mértékben csökkent az oktatás-kutatás-kultúra és az egészségügy területén dolgozók keresete³. Nem véletlen tehát, hogy napjainkban a közszférában jelentkeznek legélesebben a szociális feszültségek.

A munkavállalókon belül a szakszervezeti tagság arányának csökkenése egyúttal azt is jelzi, hogy a munkahelyek többségében az adott szakszervezet(ek) vezetése számára egyes tagjaik és/vagy tagsága egésze munkaügyi, szociális érdekeinek védelme, a többi dolgozóéhoz viszonyítva nem lett elsődleges feladat: miközben tagsága számára is az egyéni érdekérvényesítés hatékony tömeges alkalmazása lehetetlenné vált.

A SZAKSZERVEZETEK ÉS A SZOCIÁLIS ÉRDEKEGYEZTETÉS ALTERNATÍVÁJA

A szakszervezeti mozgalom és a munka világában az érdekegyeztetés választást előtt áll. Ha a szakszervezetek társadalmi presztízsének csökkenése, tagságuk szervezeti bizalmi válsága – részleges és ellentmondásos szervezeti megújulásuk a jelenlegi érdekérvényesítő képességük és vezetőik többsége mentalitásának konzerválódása következtében – folytatódik, akkor *elsorvadásuk* fokozatosan kiteljesedhet. Ez a tendencia felgyorsul, ha a jelenlegi kormány a munka világa részlegesen kiépült érdekegyeztető intézményrendszerét megmerevíti. Országos szintű érdekegyeztető szervezetekben a szakszervezeteknek a szociális partnerség helyett csak transzmissziós legitimáló és/vagy „társalkodó” szerepet kíván biztosítani, és ezzel a munkáltatók szakszervezeti mentalitását is alapvetően befolyásolja. A szakszervezetek elsorvadásának, az érdekegyeztetés kiüresítésének várható következménye az, hogy a felhalmozódott szociális feszültségek és a munkahelyi konfliktusok intézményesített demokratikus kezelése ellehetetlenül. Ugyanis ha a kormány, illetve a munkáltatók nem törekszenek a szakszervezetekkel partnerségen alapuló konszenzusra, azok gazdasági céljaival, döntéseivel a munkavállalók azonosulása, sőt még azok formális elfogadása is nehezebben valósítható meg.

A szakszervezetek szervezeteinek, funkciójának, mentalitásának megújulása, a munka világa érdekegyeztetési szervezetrendszerének kiépülése, abban

helyi, ágazati és országos szinten a szakszervezetek partner szerepének a megvalósulása tehát nemcsak tagságának, a többi munkavállalónak, hanem a munkáltatóknak, a kormánynak, a kormánypártoknak és az ellenzéki pártoknak is immanens érdeke, mert ez biztosítja a szociális feszültségek, konfliktusok demokratikus megoldását, ezáltal a társadalmi béke megőrzését és a kialakuló sztrájkhelyzetek megoldását is.

A szakszervezetek *szerves megújulása* feltételezi mentális megújulásukat. Ez a vezetésük többségére még ma is jellemző szervilis alattvalói lojalitás meghaladását jelenti, egyúttal a szakszervezetek autonómiájának megőrzését vagy megteremtését is, hogy ne váljanak a pártharcok „játékszerévé”. (Az autonómia azonban nem zárja ki a pártokkal a párbeszédet, sőt az együttműködést sem a hatékony munkavállalói érdekérvényesítés megvalósításáért.) Ez az autonómia egyúttal feltétele annak is, hogy a szakszervezetek viszonyában a pártkötődésen alapuló versengő pluralizmus helyett helyi, ágazati és országos szinten is a szolidaritáson alapuló együttműködés és a konszenzusra törekvés váljék meghatározóvá.

A szakszervezetek szervezeti megújulása mindenképp a munkahelyek strukturális átalakulásához a szakszervezetek rugalmas alkalmazkodását igényli. A globalizációhoz a szervezeti alkalmazkodás főleg a multinacionális vállalatok egyes külföldi és hazai cégeinél működő szakszervezet(ek) között a szolidaritáson alapuló folyamatos együttműködés intézményesítését feltételezi, makrószinten pedig elsősorban a magyar szakszervezetek és az európai szakszervezeti szövetségek között a szerves kapcsolatrendszer megteremtését.

A szakszervezetek funkcionális megújulása annak a gyakorlati felismerését jelenti, hogy a *munkahelyeken* elsődleges feladatuk *tagjaik egyéni és kollektív munkavállalói érdekének* védelme, illetve képviselése. Egyúttal azt is, hogy a tagság cselekvő azonosulása szakszervezetével feltételezi a rendszeres személyes kapcsolat és együttműködés megvalósítását. Ebben döntő jelentőségű olyan szakszervezeti bizalmiak kiválasztódása és tevékenysége, akik az adott munkahely szervezeti egységében szakmai, emberi kvalitásaik alapján élvezik tagtársaik bizalmát, tekintélyük van a mikro-kollektíva és annak vezetése előtt. Az ilyen bizalmi, illetve azokból szerveződött szakszervezeti vezetés képes csak a tulajdonossal és/vagy a munkahely különböző szintű vezetésével a partnervizony kialakítására: szükség szerint a szakszervezeti nyomásgyakorló eszközök hatékony alkalmazására is. Végül, de nem utolsósorban az egyes munkahelyeken a szakszervezet(ek) megújulása igényli a tisztségviselők szakmai képzését és rendszeres továbbképzését, másrészt feltételezi a szakszervezeti szerveződés szabadsága, illetve tisztségviselőik munkajogi védelme garanciáinak a biztosítását éppúgy, mint a versenyszférában is az ágazati és a helyi kollektív szerződések megkötésének a kötelezettségét. Az egyes szakszervezeti tagok munkajogi védelme érdekében is szükségesnek látszik a szakszervezeti jogsegélyszolgálat helyi vagy területi szintű rekapitulációja is.

A közszférában az egyes szakszervezetek helyi érdekérvényesítő képességének az erősítése és az önkormányzatokkal a partnervizony kialakítása igényli a közszolgálati és a közalkalmazotti szakszervezetek helyi – települési – érdekegyeztető szervezeteinek (fórumainak) létrehozását és rendszeres, hatékony működését.

A verseny- és a közszolgáltató szférákban az ágazati kollektív szerződések megkötése és az ágazati szintű érdekegyeztetés intézményesítése is feltételezi a munkáltatói oldal ágazati szerveződésének mielőbbi kiépülését, másrészt a munkavállalókat érintő jogszabályok előkészítésében az adott szakszervezet(ek) érdemi bevonását.

A verseny-, a közszolgálati és a közszolgáltató szférákon belül az ágazatközi szakszervezeti szövetségek (pl. a közszférában a közszolgálati, a közalkalmazotti szövetségek, vagy az ÉSZT) megalakulása és működése nem helyettesítheti ezeknek az érdekviszonyaiban egymástól markánsan elkülönülő szférák szakszervezeti konföderációinak hatékony működését, és az egyes szférák munkáltatói szervezeteivel a saját önálló érdekegyeztető fórum működését, amelyekben a kormány szerepe is differenciálódik.

Az egyes szférák szakszervezeteinek konföderációi és az alternatív szakszervezetek szövetségei között a szolidaritáson alapuló rendszeres együttműködés és annak stabil szervezeti keretének a megvalósítása nemcsak a magyar munkavállalók szociális érdekei hatékony képviselését teszi lehetővé, hanem az egyes szférák és ágazataik szakszervezeti érdekérvényesítő képességét is erősítheti.

A kormány napjainkban ambivalensen viszonyul a szakszervezetekhez. Mivel munkahelyeken a szakszervezetek jogosítványait, egyúttal a hatalommegosztást is korlátozni kívánja a Munka Törvénykönyv módosításával, országos szinten felismerve a társadalmi párbeszéd komplex szervezeti rendszerkiépítésének és működésének a szükségességét, kidolgozta annak koncepciótervezetét. A tervezet azt a tényt is tükrözi, hogy a civil társadalommal a hatékony párbeszéd feltételezi azok szervezeteivel az együttműködést, a döntéselőkészítésbe történő bevonásukat. Sajnálatos azonban, hogy ennek országos szintű intézményesítését – pl. a Gazdasági-szociális Tanács létesítését – a tervezet nem tartalmazza. A kormány kiemelt feladatnak tartja e párbeszéd megvalósításában a „munka világában” az érdekegyeztetés szervezeti rendszerének teljes körű, szféránként és ágazatonként is differenciált kiépítését. A tervezet ezen intézmények funkcióját a munkaügyi érdekegyeztetésre szűkíti le, és ma még az is tisztázatlan, hogy az egyes kérdésekben a párbeszéd résztvevőinek milyen kompetenciát kíván biztosítani. Mégis a kormány konszenzusra törekvésért a civil társadalommal, mindenekelőtt a munkavállalók és a munkáltatók szervezeteivel – hiányosságaival együtt – jelzi e koncepció kidolgozása, és az az igénye is, hogy azt átdolgozás után az érintett szervezetekkel előzetesen egyeztetve a társadalmi párbeszéd szervezetrendszerét és működését jogi szabályozását is megvalósítsa. Bízunk abban, hogy az

egyeztetésben a munkáltatók szervezeteinek és a szakszervezeteknek is partnerszerepet biztosít.

JEGYZETEK

¹ A bürokratikus szervezett kollektív tulajdon csődjének részletes gazdaság-szociológiai elemzését ld. Bély László-Rozgonyi Tamás, *Vállalatirányítási bürokrácia. A „Rossz” és a „Jó” vállalat példája. Gazdaság-szociológiai elemzés.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1997.

² Felhasználva Levine D.I. tipológiáját (Participation Productivity and the Firms Environment, California, 1990) a szakszervezetekkel történő hatalommegosztás fogalmát és típusait. Ld. Rozgonyi T.–Jávori I.: A Munkavállalói Résztulajdonosi Program (MRP) törvény alkalmazásának szociológiai és szervezeti hatásai. *Munkaügyi Szemle*, 1996. július–augusztus 69–70.

³ Szabó Endre: Minden törvényes eszközzel megvédjük jogainkat. *SZEF Hírlevél*, 1998. november.

POLGÁR, TIBOR

TO BUTTON IT, OR TO TAILOR IT ANEW?

– Trade unions and social partnership at a crossroads –

Summary

The period of systemic change is over in Hungary. It was accompanied by a significant fall of living standards for practically all strata of the society and by the growth of social tension. Hence it is more than a pity that the institutionalisation of social dialogue was only partially developed even between the politico-economic power and the trade unions and it had a limited functioning. This fact, and the contradictory, partial renewal of trade unions have also contributed to their ability of interest assertion remaining weaker than expected by their members (the employees). By now the trade unions have reached a crossroads: either they wither away, or they would be renewed structurally, functionally and in the mentality of their leadership.

TAGÁNYI ZOLTÁN

A DIKTATÚRÁK GYÖKEREI*

KELET-KÖZÉP EURÓPA ÉS AZ EURÓPAI PERIFÉRIA

Kelet-Közép Európa geopolitikai helyzete, történeti hagyományai miatt a periféria centruma olyan perifériáké, mint a Balkán vagy pedig a volt Szovjetunió. E terület mindig is a mezőgazdasági kisárutermelés helye volt. A birtokstruktúra elaprózódottsága következtében szélesebb skálán számítva Lengyelországtól kezdve Csehországon és a mai új Szövetségi Köztársaság keleti részén túl, pl. Kelet-Romániáig az átlagos birtoknagyság 10-től 30 hektárig terjedt. E térségben a nagyparaszti árutermelés dominanciájának hiánya miatt a középparasztság is ritkán piacozott. Ráadásul túl jelentős volt az agrárproletár réteg. Az uradalmi cselédek, időszaki szezonális munkások, a sommások; pénz és naturális bérezés mellett¹ kis, komenciós juttatott, latifundiális eredetű földparcellákon tartották fenn magukat. A torz birtokstruktúrával szemben ott volt a feudális eredetű nagybirtokrendszer, ahol állandó jelleggel cselédeket tartottak, időszaki, szezonális bérmunkásokat, sommásokat vagy németül „Deputatsarbeiter”-eket fogadtak fel, akiket pénzben, naturáliákban, illetve komencióban és részes földdel, parcellával fizettek, sőt jutalmaztak – munkaszolgáltatásaik ellenében. E területeken az iparfejlődés is torz formában haladt, s a majorsági gazdálkodás maradványaként, a XIX. században a nagybirtokon létesítettek ipari üzemeket (téglaégető gyárak, szeszfőzdék, serfőzdék, keményítőgyárak). E birtokok üzemei foglalkoztak még cukorrépa-feldolgozással és malomiparral.

Ebben a térségben a paraszti gazdaságok nem voltak elég erősek a piacozáshoz, majd pedig az agrárnépesség jelentős része a latifundiális nagybirtoktól függött az ettől származó pénzen és komencióval túl a latifundiális parcella biztosítása miatt is². A térség agrárstruktúrájának egykor s ma is

* A dolgozat a T 022904-es számú OTKA kutatás keretében készült. A magyar háború utáni agrárstruktúra történetében két diktatórikus korszak létezett. Az első, amikor ilyen eszközökkel alakították ki a termelőszövetkezeti gazdálkodást, és a második diktatúra akkor következett be, amikor diktatórikus eszközökkel és módszerekkel az Antall-Boross kormányzat a szövetkezeti szektort lerombolta és dominanciáját igyekezett felszámolni. Dolgozatunkban ezen eseményeket követjük nyomon egészen 1992 januárjáig, az ún. átmeneti szövetkezeti törvény meghozataláig.

jellemzője: mindenkinek van egy kis földparcellája mezőgazdasági kistermelés céljából. Ennek okán fogalmazódott meg a „kiskert-Magyarország” tézise is.

A kiskert-Magyarország koncepciója tény, továbbá a kelet-európai térség más országaiban is létezett. Így a német „Knechte”, „Mägde”, „Häusler”-ek és „Kottar”-okon túl az ún. sommások vagy „Deputatsarbeiter”-ek is ilyen kis sommásparcellával rendelkeztek³, vagy a mai Lengyelország területén is létezett „Deputatsarbeiter”, de ott volt a szezonális mezőgazdasági munkáson túl az uradalmi cseléd vagy lengyelesen „ordinariusz”, aki naturáliákban és latifundiális eredetű földparcellában is részesedett.⁴

Kelet-Európában a kiskert-koncepció tovább élése, funkcionálása látható, ami a nagybirtokrendszer kispárcellás latifundiális rendszerével is kapcsolatos volt. A kis- és nagyüzem, a kis- és nagybirtok közötti kapcsolat azért is jelentkezik, mert a mezőgazdasági nagybirtokon túl e latifundiális rendszer a szövetkezeti, termelőszövetkezeti gazdaság és a háztáji kisüzem közötti kapcsolatában is látható volt e térség országaiban az itteni agrárpolitikák egyes fázisaiban. Így a következőkben jelezzük a II. világháborút követő korszakban az agrárpolitikák alakulását a volt egykori „szocialista országok” esetében.

AZ AGRÁRPOLITIKÁK FŐBB FÁZISAI A KELET-EURÓPAI TÉRSÉGBEN A II. VILÁGHÁBORÚT KÖVETŐ KORSZAKBAN

A II. világháborút követően az orosz megszállási övezetben 1945 és 1947 között földosztásos földreformokat hajtottak végre, majd pedig ezzel párhuzamosan olyan merkantil gazdaságpolitikát alakítottak ki, ahol az ipar esetében a szovjet vagy a német fasiszta nagyüzemi megalománia elvét alkalmazták. Lényegében e gazdaságpolitika vagy -politikák 1947-től 1956- vagy 1958-ig voltak érvényben. E korszakban tömeges volt a falusi népesség exodusa a megalomániás ipari, ún. szocialista városokba. Az 1947-ig tartó földreformok mellett, a központi moszkvai utasítások nyomán támadások indultak a nagygazdák, a „kulákok” ellen, a középparasztságnak az a része, mely korábban árutermelő volt, ezzel felhagyott és a továbbiakban a kisgazdák száma gyarapodott. Ekkor, az 1947–1956 közötti átmeneti időszakban csak a volt agrárproletárok alakítottak ki önkéntesen termelőszövetkezeti csoportokat, vagy „kolhozokat”. Viszont a parasztság többi részét kötelező beadásokkal terhelték, nyomorították azzal fenyegetőzve, ha a kötelező beadásoknak nem tesznek eleget, akkor a kollektivizálás vár rájuk az ún. „csajkarendszer” rémével együtt. Gyakorlatilag ez volt az agrárpolitikai gyakorlat 1947-től 1956- vagy 58-ig a korábbi „európai szocialista országok” esetében, amikor is 1958-1960-tól kezdve moszkvai utasításra a módosított szovjet kolhozforma bevezetését tették kötelezővé.

Közép-Kelet-Európában központi moszkvai utasításra 1958-tól 1968-ig kezdtek a kolhozrendszert megszervezni Jugoszlávia és Lengyelország kivételével.

Ez utóbbi országokban a merev horizontális integrációval szemben a kis- és nagyüzemek közötti termelési vertikumot alakították ki. Magyarországon Kádár 1956-ban a kötelező beadást nem merte ismét elővenni, majd 1960-tól a központilag elrendelt, kikényszerített kollektivizációt új agrárpolitika követte – egészen az 1968-as háztáji reform idejéig. Magyarországon 1968 után jelent meg a háztáji termelés és értékesítés vertikuma, ami korábban a lengyel és jugoszláv mezőgazdaságban már adott volt. Ezen elvnek és rendelkezésnek megfelelően a szövetkezeti üzemet a háztáji kisparcellák tengere vette körül. Az 1968-as háztáji reform után nem minden egyes tsz-család, hanem a család minden egyes tsz-tagja 1 hektár háztájiban részesedhetett, ahol a mezőgazdasági kistermelés és értékesítés vertikuma révén megtermelhette saját szükségletére az élelmét és még járulékosan mezőgazdasági kisárutermeléssel is foglalkozott. Kádár törvénytelen gyerek lévén, akit egy agrárproletár család nevelt fel, gyerekkorától fogva megtanulhatta, hogy a paraszt számára mit jelent a tél és az 1968 utáni agrárpolitikájában egyre világosabban látható volt „az emberek élélmé utáni aggodalom”. Az 1968-as magyar háztáji reform is a jugoszláv és lengyel mezőgazdasági vertikumot követte⁵ a fiziokrata felfogás szerint, vagyis az értéktöbblet csak a mezőgazdaságban termelhető meg. Ez még odáig is vezetett, hogy Magyarország ismételten mezőgazdasági exportórré vált.

Általános vonalakban Kádár halála, valamint a rendszerváltással egyetemben a háborút követő merkantil gazdaságpolitikák újraéledése figyelhető meg, ha vizsgálódásunkat Magyarország példájára koncentrálnak. A társadalmi piacgazdálkodás és a liberális „laissez faire” elve alkalmazása után a konzervatív vagy neo-konzervatív „laissez faire” elve és elmélete kelt újból életre. Kezdetben azt hirdették, hogy a „laissez faire” elve demokratikusan mindenkire érvényes, majd ezután kialakították azt a gazdaságpolitikát, mely kizárólag csak a termelőkre és vállalkozókra érvényes. A termelők és nem-termelők között nincs egyenlőség: közöttük csak a csere létezik és a demokrácia csak az egymással nem csereviszonyban élő és „vállalkozó arisztokratákra” érvényes⁶. A gazdaságtörténet e kérdésének egyik kutatója, Montoux⁷ szerint ezen elv alapja a kereskedelem, ipari termelés és alku (trade, industry and barter) jelentkezett s lényegében az ipar (industry) hiányzott, amit még egy monetáris, restriktív merkantil gazdaságpolitika is tetézt. Ez olyan gazdaságpolitika volt, amit XIV. Lajos udvarában Colbert képviselt és rajta kívül olyan merkantil közgazdászok, mint Quesney vagy Say.

E restriktív merkantil, monetáris gazdaságpolitika következtében Magyarországon új munkahelyek kialakítása sem folyt, egyedül csak a kereskedelem és alku volt az adott. Ez a merkantil, monetáris gazdaságpolitika jellemzi a közép-kelet-európai országokat. Közismert módon Lengyelországban Balcerowicz programjáig, a volt Szovjetunióban, Romániában, Bulgáriában és Jugoszláviában árufedezet nélküli pénzkibocsájtás folyt vagy folyik, ami eddig Csehszlovákia és Magyarország esetében nem történt. Így szélesebb

kontextusban a rendszerváltás kezdetén Magyarországon lényegében a kádári korszakot megelőző merkantil gazdaságpolitika visszatérése volt megfigyelhető.

A MAGYAR AGRÁRPOLITIKA ALAKULÁSÁNAK FŐBB ÁLLOMÁSAI A KELET-EURÓPAI AGRÁRFÁZISOK RÉSZLETES FIGYELEMBEVÉTELÉVEL

A magyar gazdaságpolitika alakulásának menetében a korai megalomániás merkantil gazdaságpolitika, majd a kádári fiziokratizmus után a rendszerváltás korszakában (1989–1991) a francia forradalmat megelőző, XIV. Lajos korszakára emlékeztető merkantil, monetáris gyakorlat alakult ki. A főbb fázisok megadásával a következő fejlődési fokokat láthatjuk a magyar gazdaságpolitika esetében.

1. Az első diktatúra kora. Nagy Imre földosztása, majd kényszerítő eszközei a piaci árutöbblet kipréselése céljából a beadási rendszer bevezetésével, ezzel egy időben a kolhozosítással és kollektivizálással való fenyegetőzés.
2. Lazítás az első diktatúrán és Nagy Imre 1953-as nyári beszéde eredményeként a kolhozosítás elvének feladása 1960-ig. (Lásd az 1956–1960 közötti beadásmentes korszakot Kádár ideje alatt.)
3. A tömeges kollektivizálás 1960–1968 között: a módosított szovjet utas kolhozosítás. A merev szovjet horizontális integráció alkalmazása a nemzeti sajátosságok figyelembevételével.
4. 1968 után a Kádár-féle módosított, háztáji és a kiskertművelésen alapuló mezőgazdasági kisárutermelés megjelent, valamint ezen vertikum utóélete tartott egészen az 1980-as évek végéig.
5. A második diktatúra bevezető fázisa (1989–1991), a tsz-eknek géptársulási „Maschienenringen”-ekre és „CUMA”-ra való lebontása.
6. A második diktatúra nyílt formája 1991 végétől egészen az 1992-es évi parlamenti ún. „átmeneti szövetkezeti törvényig”. A Nagy Imre-féle kötelező beadás ismételt bevezetése a 30-as évek agrárrollójának alkalmazásával és ennek révén a mezőgazdasági kis- és nagytermelő lerablása.

Nagy vonalakban is látható, hogy az 1945–47-es reform után a hadigazdálkodásnak a Nagy Imre által bevezetett kötelező beadási rendszere létezett egészen 1956-ig, de olyan formában, hogy az 1953-as beszéde tanúsága alapján ő akkor már lemondott a tömeges kollektivizálásról és a szovjet utas kolhozrendszer átvételéről, mely egyben a megalomániás merkantil politika feladását jelentette. Ez olyan méreteket öltött, hogy 1956 és 1960 között még Kádár is eltekintett a kötelező beadástól, majd 1960-tól moszkvai utasításra a magyar viszonyokra alkalmazott szovjet horizontális kolhozüzemű mezőgaz-

daságot alakított ki. Később az 1968-as háztáji reformmal kezdődően az első diktatúra merkantil politikájától a fiziokratizmushoz kanyarodott el. Ez a fiziokrata szemléletű mezőgazdasági politika a háztáji vertikummal egyetemben még létezett a 80-as évek végén is, majd ezt követően a második diktatúra említett átmeneti fázisa után jelent meg a parlamentben az ún. átmeneti szövetkezeti törvény 1992 telére, ami azonos a kisárutermelőnek az agrárrollóval való olyan lerablásával, amikor is Nagy Imre idejében, a beadási rendszer eszközeivel az egyéni magángazda „padlását lesöpörték”.

1. Fázis

A volt kelet-európai szocialista országok esetében 1945–47 között agrárreformokat hajtottak végre, sőt Magyarországon a 100 holdnál nagyobb gazdaságokat államosították. A földosztást követve a kisgazdaság megerősödött az árutermelés nélküli közepes gazdaságok dominanciája mellett. Ekkor a piacozás hiánya következtében került bevezetésre az említett beadási rendszer, majd szintén központi moszkvai utasításra került sor a kulákok elleni kampányra. E korszakban a földben részesülő volt agrárproletár elemek hozták létre és alakították ki a közös gazdaságokat, ugyanakkor a kötelező beadás teljesítését azzal revolverezték ki az egyéni gazdákból, hogy ha ezt nem teszik meg, akkor „csajkarendszer” és kolhoz lesz, úgy, mint a volt Szovjetunióban. Ez az első korszak 1953-ig tartott.

2. Fázis

Az első rést az első diktatúra rendszerében Nagy Imre 1953-as nyári beszéde ütötte, a tömeges kollektivizáció elvének feladásával. Így a faluról a városba tartó tömeges exodus megszűnt, a beszédet követően az önkéntesen alapított mezőgazdasági termelőcsoportok tömeges méretekben felbomlottak, sőt mi több, a volt, most városban élő paraszti népességnek a falura való visszavándorlására is sor került. Kádár egészen 1960-ig ezt a kurzust fenntartotta és olyan formában, hogy a forradalom fegyveres leverése után sem merete felújítani a kötelező beadás rendszerét. A poznańi június és a magyar október után így egy 1956-tól 1960-ig tartó átmeneti korszak után csak 1960-ban került sor a volt kelet-európai szocialista országokban a nemzeti sajátosságoknak megfelelő szovjet kolhozmodell bevezetésére.

3. Fázis

Mint ahogy láttuk, az első diktatúra esetében az egyéni gazdálkodás léte mellett már ekkor is voltak Moszkva által elrendelt kampányok és ilyen volt az ún. „kulákok” elleni uszítás is. Szintén ennek megfelelően 1958–1960 között, központi utasításra az egész volt kelet-európai blokkra vonatkozóan és érintően termelőszövetkezetek alapítására került sor, Jugoszlávia és Lengyelország kivételével. Ezen utóbbi két ország esetében a kis és nagy gazdaságok közötti

vertikális integrációra és kontraktuális szerződésekre támaszkodott a mezőgazdasági termelés. Az ezen fajtájú kistermelői vertikális megoldásokhoz az 1968-as háztáji reform révén csatlakozott a hivatalos magyar agrárpolitika.

4. Fázis

A mezőgazdasági kistermelés vertikális integrációján alapuló megoldás a magyar mezőgazdaságban 1968-tól kezdve jelent meg és a magyar hivatalos agrárpolitika ezen évtől kezdődően zárkózott fel a jugoszláv és lengyel vertikális megoldásokhoz: a kis- és nagyüzemek közötti latifundiális szervezet kialakításával. A magyar háztáji reform következtében a termelészövetkezeteket úgy vette körül a háztáji kisgazdaságok tengere, mint a peon-parcella a haciendát⁸. Így a kis- és nagyüzemek közötti vertikum itt is kialakulhatott. Erre szükség volt annak következtében is, mert a háztáji műveléshez a közös és nagy gazdaságok eszközeire is szükség volt. A jugoszláv és lengyel megoldások esetében a művelési eszközök biztosítása érdekében géptársulási közösségeket alakítottak ki, itt viszont a tsz nagyüzem szolgáltatta a gépi eszközöket, majd pedig mezőgazdasági termelői szaktanácsadással is szolgált. Hasonló megoldások – az említett módon – léteztek a lengyel és jugoszláv esetekben. Így Lengyelországban, ha nem állami gazdaságok, akkor a Mezőgazdasági Körök (Kółka Rolnicze) biztosították a mezőgazdasági gépeket és eszközöket, ezek látták el a termelőt nemesített vetőmaggal, sőt mi több, ezen termelőkkel kötötték meg a kontraktuális termelői és értékesítési szerződést.⁹ Jugoszláviában közismert volt, hogy a nagy agráripari egyesületek 10 hektáros gazdaságokkal szerződtek le a tenyészállatok termelésére és későbbi felvásárlása érdekében.¹⁰ (Ez olyan vállalkozás volt, mint egykoron a magyar „bikázás”.)

Kezdetben, az 50-es években csak a volt agrárproletárok termelőcsoportjai léteztek. Az 1960-as évtől kezdődő általános kollektivizáláskor és még röviddel utána egyes tagok csak annyit voltak hajlandók a közösben dolgozni, hogy háztájijhoz juthassanak, és ebben éltek és dolgoztak visszavonultan. A tömeges elvándorlást elkerülendő, a mezőgazdaságon kívüli munkavállalást úgy szabályozták, hogy csak az szegődhetett el a városba ipari munkára, akire a tsz nem tartott igényt és ezt írásban is igazolni kellett. E kezdeti korszakban csak az egyes tsz-családok kaphattak háztájit, és nem minden egyes tsz-tag családtag. Az 1968-as háztáji reform után a tsz-család minden egyes tsz-tagja háztájijhoz juthatott és így egy család kezén akár 4 hektár háztáji is koncentrálódhatott. A tsz-t így kis háztáji gazdaságok vették körül. Ezt a tsz művelte, de ha a tag kívánta: akkor ezt az állatok számára való takarmányban is megválthatták. Ezen túl, ha a háztáji állat számára takarmányra vagy tápra volt szükség, ezt nagyüzemi áron a termelészövetkezettől is megkaphatta a tag. Így minden tsz-gazdacsalád a maga kertjében vagy

háztájiján megtermelhette a saját maga számára szükséges élelmet, sőt ezzel együtt a város számára szükséges piaci árutöbbletet is előállíthatta. Így ha egy tsz-család tenyésztés céljából beállított 2 sertést és 20 baromfit, akkor a piacozó termelés céljából járulékosan tenyésztett még 2 sertést, és még szintén 20 baromfit. Árufeleslegét vagy a tsz-en keresztül, vagy pedig az ÁFÉSZ segítségével adta el. A háztáji gazdálkodás azért is kívánatos volt, mert ez a rejtett munkanélküliséget enyhítette, elsősorban a munkanélküli fiatalok, asszonyok és öregek számára - majd töredék munkaidejükben még az iparban dolgozók számára is munkát és jövedelmet jelentett. Továbbiakban a háztáji és kiskerti termelés azért is fontos volt, mert a tsz nem tudott egész évre munkát biztosítani, ugyanis január, február és március hónapokban nem volt munka a téli holtszezon miatt, azonban ezen időszak alatt már a saját kis háztájijuk és kiskertjük kora tavaszi előkészítési munkálatait végezhették el. A háztáji művelés alapszervezete a családi termelői egység és ennek üzemszervezete, majd pedig annak következtében, hogy nem mindenki tudott munkát találni a mezőgazdaságon kívül, így a háztáji állattartás és számára a takarmánybiztosítás érdekében a családi kötelékű és szervezetű részes művelést is kikényszerítették a tsz-tagok, főként az asszonyok és az öregek a tsz vezetőségétől. A szövetkezeti termelés azon jellegzetessége következtében, hogy ebben nem lehetséges, illetve nem olyan kifizetődő az állattartás, az ágazat többnyire a háztájiba került. Bizonyos munkaintenzív kultúrák művelése szintén. A régi családi szervezetű részes termelés révén a munkanélküli asszonyok és öregek munkához és jövedelmekhez juthattak. A régi részes művelés takarmányszerzés forrása lehetett és így olcsón megtermelhették piacra a baromfin, sertésen túl a zöldség- és gyümölcsfélecségek. Magyarországi viszonylatban valamikor általánosan létezett a részes és feles ledolgozási forma. Ezt a családi munkaszervezeten alapuló részes művelési és termelési formát erőszakolta ki a tsz tagsága a termelőszövetkezetektől. Az így termelt termények a következők voltak: zöldség, gyümölcsök, málna, paprika, hagyma és más termékek. Ez a rendszer működött egészen a 70-es és 80-as években, annál is inkább, mert a tsz-ek termelésének mechanizációja és termelői specializálódása bekövetkezett, de azon ok következtében, hogy nem mindenki volt képes városi munkába ingázni, vagy pedig a tsz ipari melléküzemágában nem mindenki tudott munkát találni, így ez mégis az intenzív kultúrák fenntartására kényszerült.¹¹

Tanulmányunk bevezető részében említettük a kiskert-Magyarország jel-szavát. A kádári háztáji reform következtében, aki iparban nem tudott elhelyezkedni, vagy ha kis nyugdíjas volt, tsz-járadékos: a háztáji és kiskert művelésével termelhette meg saját konyhájára szükséges élelmét. Ha már magának termelt, akkor a tsz támogatása révén a háztájiban és a kiskertben a városi népesség élelmiszerszükségletét is megtermelhette. Ez a kiskertművelés tradíciójának revitalizációja volt és ezen termelési formát nem kizárólagosan a tsz-gazda-családok tartották fenn és alakították ki. Bárki, aki a családból

a tsz-en belül dolgozott, kaphatott háztáji parcellát a tsz-től. Sőt, mi több, az is előfordulhatott, hogy abban az esetben, ha a család feje és fenntartója az iparban dolgozott, vagy oda ingázott, a tsz-be beléptetett tsz-tag felesége, asszonya révén az egész család foglalkozhatott háztáji műveléssel a szabad vagy töredék idejében és járulékosan. Tehát nemcsak az iparban foglalkoztatott apa, hanem az asszonyon kívül a gyerekek vagy pedig a munkanélküli vagy rendkívül alacsony nyugdíjú öregek és tsz-járadékosok is a tsz-től függő háztájiban erősítették meg a vertikum működését. Ezért nyomatékkal jelezni óhajtjuk, hogy nemcsak kimondottan mezőgazdasági foglalkozású népesség foglalkozott e termelési tevékenységi formával, hanem pl. a falun élő ingázó munkásság, maga a munkásosztály is.

A 80-as évek elejére a mezőgazdaságban alkalmazott aktív népesség arányszáma 12%-ra olvadt le, így ennek ellenére 1400 ezer ilyen említett mezőgazdasági kistermelő volt Magyarországon a 70-es, de még a 80-as években is. Ez olyan mértékben is történhetett, hogy egyes városi központokhoz közel fekvő vidékeken az ipari technológiákat jobban ismerő munkások kezdtek el a piacozó fóliás mezőgazdasági és kiskerti termeléssel foglalkozni. Ez a kiskerti mozgalom, vagy másként reagrarizáció olyan mértékű volt és még jelenleg is az, hogy a munkásságnak az a része, amely faluról a város felé törekszik, elsősorban a városok elővárosi kertes periferiájára telepedett vagy telepszik le, hogy itt is folytatni tudja a kiegészítő kiskerti mezőgazdasági termelést és művelést, hogy bérén túl – amit tartós fogyasztási javak vásárlására fordít – saját maga termelje meg konyhai élelmiszerszükségeit, kiegészítve ipari jövedelmeit. Ahogy a szociológusok mondják: a jövedelmek és a bevételek alapján háztartásának kettős pillére és bázisa van.

Ebben a korszakban is ráfizetéses volt a nagyméretű szövetkezeti termelés és a veszteséges tsz-eket az állam támogatta. E kérdés már akkor is jelentkezett a tsz-ek termelését és tevékenységét kritizálók között, azonban a ráfizetéses tsz-ek állami dotációja mellett volt csak lehetséges fenntartani a kisméretű kiskerti és háztáji kisárutermelést. Ekkor a tsz-eket bírálók azt állították és hangoztatták, hogy a tsz-gazdálkodással kooperálva a háztáji gazdálkodás fenntartása, pl. a takarmányszerzés érdekében a tsz-parasztok lopta a mezőgazdasági kollektív nagyüzemeket, úgy, ahogy korábban is a parasztok, cselédek és sommások lopták a földesúri nagybirtokot. Így még pl. a szociográfusok is azt hangoztatták, hogy addig, amíg a közösben immel-ámmal dolgozik a tsz-paraszt, addig a háztáji művelése, a kiskertek vagy fóliás kertészetek fenntartása mellett a közösben vagy pedig az iparban való munkán túl a háztáji vagy kiskerti gazdaságban akár naponta 14–16 órát is dolgozott a mezőgazdasági kisárutermelő.

A tsz-gazdálkodás a jelzett körülmények miatt ráfizetéses volt, a mechanizáció és a specializálódás ellenére paradigma módjára munkaintenzív kultúrák termelését volt kénytelen alkalmazni, annál is inkább, mert érvényben

volt az általános, kötelező foglalkoztatás biztosításának követelménye és elvárása. Így ezen túl már a 70-es évek elején egyes tsz-elnökök rájöttek arra, ha kisipari vagy egyéb kisegítő melléküzemágakat hoznak létre, akkor például ezen mellékes és kisegítő üzemek: fehérneműgyárak, gombgyártó üzemek, tésztagyárak, szabászati és varrodai üzemek, fafeldolgozó fűrésztelepek a munkanélküli tsz-tag asszonyoknak tudtak munkát biztosítani, sőt mi több, ha a gazdaságban deficit jelentkezett, akkor pl. esetenként a ráfizetéses gabonatermelést ezen mellékes és kisegítő üzem jövedelmeivel ellensúlyozták. E melléküzemági kisipari és ipari tevékenység kialakulása olyan jelenséggel vethető össze – miként ezt a XIX. századi kapitalizáció esetében jeleztük – hogy az akkori nagybirtokhoz hasonlóan most a tsz-üzem is ilyen járulékos és kisegítő ipari termeléssel foglalkozott az eredeti tőkefelhalmozás elvének megfelelően. Ezt a 70-es években a pártszervek nem nézték jó szemmel, mert a hivatalos álláspontjuk alapján – a fizokratizmus elvének megfelelően – az érték-többlet és a mezőgazdasági termelés nyeresége csak pl. a gabonatermelésből származhat, és e jelzett kiegészítő tevékenységeket és azok jövedelmeit a 70-es években gazdasági bűncselekményként kezelték. A 70-es évek elején az ilyen üzemágakkal rendelkező tsz-ek elnökei ellen nyereszkesedés vádjával bírósági eljárásokat indítottak, ezáltal is kifogásolva a tsz-ek akkori iparüzési politikáját. A helyzet mégis úgy alakult, hogy végül is a pártszervek a foglalkoztatottság biztosítása miatt, majd pedig a mezőgazdasági tevékenység deficitjének kiegyenlítése következtében szabad utat engedtek az eredeti tőkefelhalmozásnak.

Mint ahogy jeleztük: a kis- és nagyüzem, a háztáji és a tsz-gazdaságok között kölcsönös kapcsolat létezett. A tsz adta és művelte a háztájit és ennek fejében a tsz-tag vagy családtagjai révén az önellátáson kívül a piacra is megtermelték a mezőgazdasági termékeket, amit latifundiális és kihelyezési módon a tsz szervezett meg és az áru értékesítését is magára vállalta. Mint ahogy korábban jeleztük, bizonyos munkaintenzív kultúrákat: gyümölcs, zöldség stb. a tsz-ek kénytelenek voltak műveltetni az általános és kötelező foglalkoztatás kötelezettsége miatt. Annak érdekében, hogy az ágazatok termelésének biztos piaca legyen, a 70-es években már a tsz-ek igyekeztek bizonyos kultúrák művelése esetében termelési szerződéseket kötni a mezőgazdasági termékeket és nyersanyagokat feldolgozó élelmiszeripari üzemekkel. A tsz-ek annak érdekében, hogy termékeik biztos piachoz jussanak: pl. az alma, paradicsom, málna vagy pedig a cukorrépa művelése esetében, ezen termékek értékesítésének biztosítása céljából szerződéseket kötöttek élelmiszeripari üzemekkel. A korabeli pártszervek nyereszkesedésnek és gazdasági bűncselekménynek tartották ezt a gazdálkodást. Viszont később, amikor rájöttek, hogy ez szintén egyenletes élelmiszeripari nyersanyagbiztosítást jelentett, már maguk a pártszervek kezdték el támogatni és propagálni ezt a nagyobb volumenű szerződéses kihelyezési mezőgazdasági árutermelési formát. Vagyis ezen megoldások esetében a kis- és a nagyüzem közötti kontraktuális vertikum

kialakulása a továbbiakban úgy jelentkezett, mint ahogy ez az amerikai „agribusiness” esetében adott, vagyis a nagy volumenű termelő megállapodik a mezőgazdasági termékeket feldolgozó élelmiszeripari üzemekkel.

E korszak gazdálkodásának történetét néhány jogi jellegű felépítményi kérdés említésével zárhatjuk le. A jelzett agrárszervezet és üzemszervezet kifordulásuk következtében végül is kialakult egy radikális technokrata agrárértelmiség. Addig, amíg a kezdet kezdetén, a tsz-szervezés kezdeti fázisában „parasztgazda” tsz-elnökök voltak, akik a régi paraszti hagyományokkal is megfelelően és a felsőbb utasítások értelmében is mindent termeltek a közös üzemekben, hogy ne kelljen pl. bizonyos takarmányokat vásárolni a tsz számára. E tsz-gazda elnökréteg pl. ismerte és méltányolta a feles és részes művelés követelését a tagok részéről – a tsz-tagok háztájijának takarmánnyal való ellátása érdekében, mivel ő is gyerekként a részes és feles művelés és gazdálkodás körülményei között nevelkedett fel. Azonban a jelzett agrár termelési és agrár ipari megoldások kialakulása következtében megjelent egy radikális, vállalkozói, agrár-nagyüzemi manageriális agrár értelmiség. A tsz-ek tagsága teljesen rájuk bízta gazdasági sorsának alakulását. A minden egyes tsz számára adott alapszabályzatok kimondták, hogy 2/3-os szavazattöbbséggel a tsz-ek feloszolhatnak, felbomlaszthatók. Minden gazdasági év lezártakor a januári és februári közgyűléseken a vezetőségnek hivatalosan be kellett számolnia a tsz tagságnak. E közgyűléseken elvileg még szavazati joggal is rendelkezhetett és feloszlathatta volna a szövetkezetet. Azonban a tsz-gazdák rétege gyakorlatilag e jogokkal nem élt. A tsz-tagság teljesen értetlenül állt a tsz-gazdálkodás ténye előtt. Ezek az emberek csak mezőgazdasági kistermelői ismeretekkel rendelkeztek, a tsz nagyüzemi gazdálkodásának tényével értetlenül álltak szemben és ezt pocskolónak tartották. Az így kialakult apátia és közöny miatt az évi zárszámadási közgyűlések teljesen formálisak voltak. A tsz-gazdák az évi zárszámadó közgyűlésre csak azért mentek el, hogy egy üveg sört és két pogácsát fogyasszanak el itt a régi gazdasági évés hagyományainak megfelelően.

AZ AGRÁRSTRATÉGIA A MÁSODIK DIKTATÚRA KIALAKÍTÁSÁNAK ÁTMENETI FÁZISÁBAN 1990–1991 ELSŐ FELÉBEN, AZ ÚN. ÁTMENETI SZÖVETKEZETI TÖRVÉNY MEGHOZATALA ELŐTT

Mint ahogy jeleztük, a tsz-eknek volt egy olyan lebomlási folyamata, mely a nyugat-európai „Maschienenringen”-ekre vagy pedig a francia „CUMA”-ra emlékeztet. Így a szövetkezeti kollektív gazdálkodás háztáji földjeinek művelése esetében már korábban is a műveléshez vagy a termények betakarításához kölcsönös kalákás segítségi csoportok alakultak ki. Ennek nagy és mély gyökerű hagyományai voltak mind a keleti, mind pedig a nyugati mezőgazdaságban. Ilyen volt az orosz munkaerő, amikor közösen végeztek el bizonyos

munkálatokat és közösen használtak bizonyos mezőgazdasági eszközöket a szovjet mezőgazdaságban is a tömeges kollektivizálás bevezetése előtt. Így a lengyel mezőgazdaságban „proste formy kooperacji”-nak nevezték azt a formát, amikor egy tulajdonos gazda eszközével dolgoztak kalákában, vagy pedig a Mezőgazdasági Kör (Kółko Rolnicze) vagy esetleg az állami gazdaság bocsátott rendelkezésre és biztosított mezőgazdasági gépeket, traktorokat stb. a csoportos munkához. Az egyéni gazdák földjeik megművelése vagy a terménybetakarítás céljából és azért is, hogy minél hatásosabban használják ki az itt alkalmazott gépeket, társulva, egymásnak sorjában művelték meg földjeiket, vagy a közösen használt géppel – kaláka segítségével – végezték el az egyes mezőgazdasági munkálatokat. Valamikor a magyar mezőgazdaságban is a magángazdálkodás menetében kölcsönösen szövetkeztek és csoportosulva végezték el egymásnak a cséplési munkálatokat a tüzes masinával. Ugyanezen géphasználati forma létezett a jugoszláv mezőgazdaságban, amit délszláv nyelven „zadrugetsvo”-nak mondanak, a régi, délszláv nagycsaládra, a „zadrugá”-ra emlékeztetve. Azt hisszük, nem kell külön hangsúlyozni: a nyugati mezőgazdaságban ismeretesek olyan megoldási formák is, mint a német „Maschinenringen”-ek, vagy pedig a francia „CUMA” géphasználati és kölcsönös segítségi csoportok. E társulások még mezőgazdasági szaknácádással is foglalkoztak és foglalkoznak.¹²

A második diktatúra átmeneti és bevezető korszakában lényegében e géphasználati közösségeket és csoportosulásokat igyekeztek kialakítani és gyakorlatilag alkalmazni a tsz-ek leépítése céljából. Mint ahogy jeleztük: a háztáji művelés esetében nagyon gyakran volt szükség kölcsönös szomszédi és rokonsági segítségi csoportok kalákaiként kialakítására. Korábban a háztáji betakarításakor a tsz gépeit vagy fogatát vették igénybe, és ez csoportosan történt, ahol pl. a pálinka áldomás a fogatos számára is kijárt. Így a tsz-tagok között is és a tsz-eken belül is kialakulhattak a géphasználati kölcsönös kalákás segítségi munkák csoportosulásai. Egy termelőszövetkezeti falu viszonyai esetében nagyon nehéz ellenőrizni, hogy a traktor- vagy pedig a tehergépkocsivezető a tsz számára végez munkát, vagy pedig a tsz-tagok magán kiskertje vagy háztáji művelését végzi. Ekkor a gép, tehergépkocsi vagy a traktor megjelenése miatt kölcsönös munkacsoportosulásokat és munkaközösségeket alakítottak ki. A továbbiakban arra vonatkozóan is vannak nyomok, hogy a traktorosok saját traktoraikkal vagy pedig a tsz gépparkjából bérelt traktorokkal vagy eszközökkel végeztek az egyéni termelők, farmer művelők és háztáji termelők számára munkálatokat. Így tehát, ha a traktoros vállalkozó nem vásárolt magának gépet, akkor korábban vagy fekete fuvar formájában, vagy pedig egészen egyszerűen bérleti formában használta a tsz gépeit, majd pedig a holtszezonban álló gépeket a háztáji kiskertek művelésére használta fel. Ez lehetséges azért is, mert a január, február, március hónapok nem képeznek munkacsúcsot a tsz-tagok, alkalmazottak számára, viszont ebben az időben már folyik a háztáji és kiskertek tavaszi előkészítési munkála-

ta, amikor is a közös gépállomány nincs kihasználva. A géptársulási közösségek megjelenése vagy pedig a tsz-eknek ilyen jellegű leépülése jól összevethető azon formákkal, amelyek a nyugati mezőgazdaságban a „Maschienenringen”-ek vagy pedig a francia „CUMA” esetében figyelhetők meg.

A második diktatúra átmeneti korszakában is megjelent a tsz-ek elleni támadás, elsősorban a Kisgazdapárt propagandája következtében. Ez a politikai szervezet provokálta ki a tsz-ek olyan szétzúzását, hogy az idősebb, valamikor egyéni gazda tsz-tagok lássanak hozzá a tsz tábláinak felosztásához és ők meg is hirdették az első földfoglalási akciókat. Így a tömegtájékoztatási eszközök már ekkor is igen sokat foglalkoztak az önkéntes földfoglalókkal. Ezzel azt akarták hirdetni, hogy ugyanolyan földosztási mozgalom és agrárreform folyik, mint ami 1945–47-ben Nagy Imre miniszterkedése idejében. A hecckampányok ellenére ezen földfoglalások távolról sem voltak tömegesek. Így ezek méretére vonatkozóan jelezni kívánjuk, hogy az Alföld nagyobb falva vagy mezővárosa esetében Battonyán, ahol a népesség száma 14 ezer fő és a tsz 3–400 tagot számlál, ezen körülmények között is a battonyai tsz esetében a földfoglalók száma kb. 320–340 fő volt. Más földfoglalási esetek is arról tanúskodnak, hogy a propagandakampány ellenére ezen jelenség nem volt általános. Így vannak olyan adatok, miszerint egy 2500 vagy 3000 fős falu 340 tsz tagot számláló szövetkezete esetében mindössze 40–60 önkéntes földfoglaló óhajtott a földeket szétosztani, felparcellázni. Ebben az átmeneti korszakban a tsz-ek az önkormányzatokhoz, a korábbi tanácsokhoz fordultak, mivel ezen földfoglalók akadályozták a közös földek művelését. A tsz-ek tehát a falusi vagy a mezővárosi tanácsoknál vagy önkormányzatoknál birtokháborítási eljárásokat indítottak az átmeneti korszakban az önkéntes földfoglalókkal szemben.

Felmerül a kérdés, hogy a tsz-ek az önkormányzatokkal együtt miért tudtak ezen átmeneti fázisban eljárni és ellenállást tanúsítani a tsz-t felszámolni igyekvő önkéntes földfoglalókkal szemben? Ez történt egyszerűen azért, mert a falusi parasztság és a tsz-ek dolgozóinak többsége ezt nem támogatta. A tsz és a szövetkezeti rendszer kialakulásával együtt a parasztság megszokhatta, hogy a háztájiban mindent megtermelhet és a közös üzemben sem kell többet dolgoznia napi 10 óránál. Így megszokta, hogy nem 16 és 18 órát güröcöl, mint magángazda korában. Egy másik érv a tsz mellett, hogy ennek keretében kispolgári fogyasztási életformához szokott hozzá. A tsz-tag a háztájiban élelmét megtermelhette és amit pénzben megkeresett, ezt elsősorban házépítésre, TV, bútorok, hűtőszekrény, porszívó, autó vásárlására fordíthatta. Így ők egyáltalán nem akarják ezt a fogyasztói életformát feladni azért, hogy az egykori paraszti gazdálkodáshoz hasonlóan ismételten napi 14 vagy 16 órát robotoljanak.

Ebben az átmeneti korszakban azért sem alakulhattak ki magánparaszti gazdaságok, nem csak azért, mert a tsz-tagok nem akarták, hanem több szálal is kapcsolódtak a fogyasztói életformát biztosító tsz-gazdaságokhoz. Vol-

tak olyan esetek, hogy pl. a tsz-tagok és gazdák adták össze az aratási benzintre valót a kombájnosok számára. A Kisgazdapárt agitációja ellenére a következő okok miatt sem lehetett ekkor megvalósítani a tsz-ek felosztását. Egyrészt a régi tsz-tagok, akik földet vittek be, nem óhajtották visszakapni földjeiket, mivel koruknál fogva fizikailag képtelenek lennének napi 14–16 órát dolgozni magán és önálló mezőgazdasági tevékenységet folytatva. Viszont a középkorú generáció, mely rendelkezik modern mezőgazdasági farmeri ismeretekkel, magángazdaságát azért sem tudta kialakítani, mivel tsz-műszaki alkalmazottként földet nem vitt be a tsz-be. Az ilyen tsz-paraszt – ha lett volna tőkéje, illetve ha voltak műszaki és technológiai ismeretei a mechanizált farmeri műveléshez –, mégse alakíthatta ki magángazdaságát. Természetesen a falun és vidéken ekkor is volt tőke, amely e korszakban farmeri vállalkozásba kezdhetett volna, de ennek birtokosa nem rendelkezett a szükséges modern mezőgazdasági ismeretekkel. Ekkor az egyéni tőkeerős vállalkozók a tsz-ek szaktanácsait vették igénybe, és ezek műszaki állományát alkalmazták, ilyen módon igyekezvén tőlük a modern farmeri mezőgazdasági ismereteket elsajátítani. Így pl. e korszakban a lengyel és jugoszláv vertikális integráció elveinek megfelelően, hasonlóan a lengyel Mezőgazdasági Körökhöz, termelősövetkezeti nagyüzemek adtak termelői tanácsokat az egyéni, farmeri jellegű vállalkozók számára. (Ebben a korszakban még nem volt tömeges jelenség, hogy a tsz-agrárértelemiség kezdett egyéni farmeri vállalkozásokba.) Ilyenek voltak a második diktatúrát közvetlenül megelőző agrárgazdálkodás, termelés jellemző vonásai. Ezt követően a kisárutermelőknek az agráröllő segítségével történő tömeges lerablására került sor az ún. átmeneti szövetekezeti törvény bevezetésével egy időben. Erről a következőkben emlékezünk meg.

A MÁSODIK NYÍLT DIKTATÚRA AGRÁRPOLITIKÁJA ÉS EZZEL EGY IDŐBEN A MEZŐGAZDASÁGI TERMELES LERABLÁSA (AZ ÚN. ÁTMENETI SZÖVETEKEZETI TÖRVÉNY)

A tsz mezőgazdasági termelés kétféle – horizontális és vertikális – integráción alapult, ami 1992 elejére a mezőgazdasági termelés dotációjának hiánya következtében felbomlott. Addig állami dotáció segítségével gazdálkodtak. Résztart ráfizetéses termelősövetkezetek voltak ugyan, de hozzájuk vertikálisan integrálódva a tsz-tagok a háztájiban kis méretekben megtermelték a városi lakosság élelmiszerszükségletét és a külpicokra szánt mezőgazdasági termékeket. A deficités tsz-ek támogatása az importált energiában térült meg, aminek fedezete a volt Szovjetunióba irányuló agrárexport volt (lásd: a gabona, hús és alma megállapodásokat). A tsz vertikumnak volt olyan változata, amikor a mezőgazdasági nyersanyagot feldolgozó vállalat szerződéses megállapodás formájában felvásárolta a tsz-ekben megtermelt, élelmiszeripari feldolgozásra alkalmas termékeket. Ez olyan megoldás volt a mezőgazdasági tsz-

termelés esetében, mint az amerikai „agribusiness”. Pl. Dél-Magyarországon a Sarkad környéki tsz-ek leszerződtek a cukorgyárral nagy méretekben termelt cukorrépájuk értékesítése és feldolgozása céljából. A Baranya megyei adatok alapján is látható, hogy az „agribusiness”-féle megoldást a hivatalos agrárpolitika 1991-re működésképtelenné tette. Baranya megyében – a mezőgazdasági árak és a termékek felvásárlásának hiánya miatt – az 1991-es év végén, az 1992-es év elejére 15 ezer hektárnyi cukorrépa betakarítatlanul maradt. A tsz-üzemekben a művelési és betakarítási gépekhez szükséges üzemanyag hiányában e nagyméretű termés nem juthatott el a cukorgyárhoz feldolgozás céljából. Tömeges méretekben sem Baranyában, sem pedig Sarkad és környéke tsz-ei nem takarították be cukorrépájukat az „agribusiness”-szerű szerződéses megállapodás ellenére, mivel az új nyugati tulajdonosok ezeket felmondták.

A magyar agrárpolitika a második nyílt diktatúra korszakában nem csak hogy a nagyüzemi vertikumot rombolta le, hanem az eddig a tsz-szel együtt kooperáló háztáji és kiskerti magángazdákat is tönkretette. Tömegesen adják fel az árutermelést, elsősorban csak azzal próbálkoznak, hogy csak saját szükségletre termeljenek. A mezőgazdasági kis- és nagytermelés, és általában a mezőgazdasági kistermelő lerablásának az alapvető okai a következők. Az állam a korábbi gyakorlattól eltérően megvonta a szubvenciót a mezőgazdasági termeléstől olyan formában, hogy 9 milliárd agrártermelési inputra 1991-ben az agrárolló eszközének alkalmazása segítségével a termelési folyamat végén 10 milliárd forint output jelentkezett. A továbbiakban a mezőgazdasági termelés és tevékenység dotációja hiányának egyik olyan következménye figyelhető meg, hogy pl. a gázolaj mezőgazdasági használatát sem támogatta az állam. A mezőgazdaság 1991–1992-ben 21 milliárd forintért vásárolt gázolajat és ebből 19 milliárd forint volt a gázolaj-adó, annak ellenére, hogy pl. a mezőgazdasági gépek nem használták az utakat. Nyugaton, ahol evidens, hogy a mezőgazdasági gépek nem használják a közutakat, ott természetesen jövedelmet sem vonnak el gázolajadó formájában.

Mit jelent a továbbiakban a mezőgazdasági dotáció megvonása a magyar mezőgazdasági kistermelés esetében? A kistermelő az agrárolló nyomása alatt dolgozik, vagyis mezőgazdasági termékeit uzorás áron adja el a viszontvásárló és árufelvásárló maffiának. A 30-as évekre emlékeztető agrárolló alkalmazásával rabolják le tehát a kistermelőket. Bár 1991–1992-ben az infláció 35–38% körül mozgott, de ha a kistermelőt az uzorás viszontértékesítő maffia nem rabolta volna le, vagyis ha nem alkalmazták volna az agrárolót, akkor az infláció is 50%-ra emelkedett volna. A mezőgazdasági kistermelőknek az agrárollóval való lerablása olyan méreteket öltött, hogy a mezőgazdasági kistermelők tömegesen hagytak fel az árutermeléssel. Így Magyarországon 1400 ezer mezőgazdasági kistermelő volt és a kistermelés felszámolásának mértéke olyan, hogy 1992-re a jelzett kistermelői számból 8 ezer gazda hagyott fel marhatartással, tejtermelés céljából és 80 ezer kisgazdaság szűnt

meg sertéstenyézzéssel foglalkozni. A mezőgazdaság hátrányos megkülönböztetését még az is jelzi, hogy pl. az 1991-es évi előírások alapján az ipari minimálbér 8 ezer forint, viszont a mezőgazdaságban és a termelőszövetkezetek esetében az állami dotáció megvonása következtében helyenként még a 7 ezer forintos mezőgazdasági minimálbért sem tudták a tsz-ek kifizetni. Az a paradox helyzet alakult ki, hogy az állam megvonta a dotációt a mezőgazdaságtól, azonban ennek ellenére államilag büntették azokat a tsz-eket, melyek a mezőgazdasági minimálbért nem fizették ki.

Az átmeneti korszak agrárstratégiájával kapcsolatosan korábban jeleztük, hogy megindult a hecckampány a mezőgazdasági tsz-földek felosztása érdekében. A régi paraszti mentalitás, majd pedig a Kiszgazdapárt földosztási kampánya miatt is és ennek megfelelően a volt hajdani gazdák saját földjüket, illetve a határban azt a földet akarják visszakapni, mely korábban birtokukban volt. Ezt a kérést azért sem lehet teljesíteni, mert a gépi művelés következtében a föld aranykorona értéke megváltozott, vagy pedig azért sem, mert itt most tsz-építmények vagy kommunális épületek vannak, amelyek a tsz-ek tulajdonát képezik.

A Kiszgazdapárt azt sugallja, hogy gazdálkodási céllal vigyenek ki földeket a tsz-ekből. A gyakorlatban azonban nem mindig ez történik. A tsz-ek igyekeznek kikötni, hogy gazdálkodás és ne telekspekuláció céljával vigyenek ki tőlük földeket. A Kárpótlási Hivatal szerint is a földekért kapott kárpótlási kötvényeket egyesek városi lakások vásárlásába fektetik.

Viszont abban az esetben, ha mezőgazdasági földet kapnak vissza, akkor ezeket a következő módon művelik. Így a szabolcs-szatmári Fábánházán a visszakapott új földön a gazdák a régi hagyományos intenzív dohánykertszettel foglalkoznak újból. A régi hagyományos gazdálkodási forma tovább élésének egy másik és további lehetősége szintén az ország keleti felén, hogy a volt régi bérleti juhászatot a volt tsz-tagok, vagy a munkanélküli volt állami gazdasági dolgozók felújították. A román határhoz közlelő adottak olyan adatok, miszerint egy állami gazdaság volt alkalmazottja 80–100 hektár nagyságban földet bérelt és a régi román transzhumációs gazdálkodási módot űzi gyapjú termelése céljából, ami szintén adott az ország más keleti részein az említett Fábánházán is túl. A tsz-ek tehát, ha kérik, kiadják a földeket és mindenki gazdálkodhat saját maga kölcsönzött, illetve bérelt eszközeivel, de a régi gazdák a Kiszgazdapárt politikájának megfelelően a fentebbi és megadott szempontok miatt nem tudnak okszerű és modern gazdálkodást folytatni, mert ehhez modern mezőgazdasági szakismeretekkel nem rendelkeznek, tőkéjük nincs, ennek hiányában pedig nem is tudnak igénybe venni modern földművelési technológiát.

Mint ahogy jeleztük – az átmeneti korszakra vonatkozóan – ekkor még hivatalosan vagy félhivatalosan, de lehetséges volt a géptársulási közösségek fenntartása, illetve a tsz-eknek ezekre való lebontása. Azonban az újabb és átmenetinek nevezett szövetkezeti törvény esetében már a közös géppark

ellen is támadás indult. (Bár a tsz-ek az állam segítségével vásárolták meg gépeiket, s nem a tsz-tagok vitték be a masinákat, a termelőségvetkezetek műhelyei tartják karban.) A tsz közgyűlése kétharmados szavazati arány mellett kimondhatja a tsz felosztását és a közös oszthatatlan alapot, a vagyont és gépparkot feloszthatják. Az ún. átmeneti törvény pont ezt szeretné elérni és a gépparkot igyekszik illetéktelen kezekbe átjásznani. Az említett feltételek mellett, ha pl. a közös géppark is felosztásra kerülne, akkor ezen géppark olyan gazdák kezébe kerülne, akik maguk géppel művelni képtelenek koruk, szakismeretük és tőkehiányuk következtében. A korábbiakban azt is említettük, hogy a tsz-közgyűlések jobbra formális jellegűek, mivel a tagság rábízta a gazdaság vezetését az agrár értelmiségre. Most viszont az átmeneti törvény alkalmazása esetében kimondják, hogy kétharmados részvétel nélkül is lehetséges a tsz-ek felosztása és öt fő is kialakíthat tsz-t vagy mezőgazdasági társulást.

A második diktatúra ún. átmeneti törvényével kihirdették, visszaállították a földosztás utáni demokratikus földviszonyokat és a parasztságot visszavezetik az egyéni gazdálkodás korszakába, a Parlament pedig visszatért az 1945–47-es évi földreformokhoz. A mezőgazdasági termelés esetében szerintük nem létezhetnek termelői társulások és a régi típusú értékesítési szövetkezetekhez kell visszatérni. Állítják, hogy valamikor a földbirtokos arisztokrácia alakította ki, hozta létre ezeket. Most a „hagyományok” deklarálását tűzték ki célul olyan értékesítési szövetkezetek kialakításával, mint a volt magyar Hangya, vagy pedig a német „Raiffeisen” szövetkezeti társulás. Ezek valamikor nagyon is közismertek voltak és hagyományaikat később a szövetkezeti korszakban az ÁFÉSZ-ek képviselték, tehát maguk a termelőségvetkezetek valósították meg ezt a szövetkezeti fajtát a tsz-tagok háztáji termékeinek felvásárlásával, értékesítési tevékenységgel is foglalkozván.

Ezen alkotmányjogi manipulációkban is jól látható a jelenlegi ún. átmeneti törvény révén a tsz-ek elleni hecckampány. Az általunk „átmeneti”-nek nevezett korszakban géptársulási közösségek, „Maschienenringen”-ek és „CUMA” jellegű közösségek léteztek a tsz-ek akkori lebontási folyamatában. Jelenleg a zsarolás és a hecckampány ezen a téren is beindult a tsz-ek ellen. Január, február és március hónapokban a tsz-nagyüzemekben nincsenek kihasználva a mezőgazdasági gépek és kihasználtságuk szezonális jellegű. Ezzel egy időben folynak a háztáji és kiskertek művelésének tavaszi előkészítési munkálatai, de a megindult propaganda miatt nemcsak hogy feketén nem mernek munkát vállalni a tsz-ek gépeivel a traktorosok, hanem még attól is félnek, hogy kibéreljék a tsz-ektől e munkagépeket. Nem akarják, hogy bérleti díj fejében keresetbe jussanak, mikor a holtszezonban a tsz-ek parlagon heverő és kihasználatlan gépeit igénybe veszik. A tsz-ek traktorosai még attól is félnek, hogy saját költségükön gépeket vásároljanak és ezeket bérmunka és béres művelés fejében és formájában hasznosítsák. Ilyen mélyek a tsz-ek elleni propaganda gyökerei.

A demagógia gyökerei nyilvánvalóak. Egyrészt maguk hangoztatják, hogy megvalósították a valódi szövetkezeteket, és így a régi értékesítési szövetkezeteket. Ezzel szemben a nyugati vállalkozói tőkeérdekeltség a termelés területén is propagálja a szövetkezeti művelést. Abban az esetben, ha nyugati tőke hatol be (pl. lásd a franciákat), akkor maguk a külföldi vállalkozók alakítanak ki géptársulási közösségeket és ők maguk propagálják az együttes és közös termelést, miközben ezzel egy időben a kereskedelmi vertikumot alkalmazzák a nyugati szövetkezeti elveknek megfelelően. Vannak konkrét esetek, hogy pl. a juhászat és a gyapjú előállításakor maguk a francia vállalkozók terjesztik el a géptársulási csoportosulásokat és propagálják ezen egyszerűbb szövetkezeti formákat.

Ezeket a jelenlegi magyar kormányzati agrárpolitika nem hajlandó megtűrni, tehát maga a hivatalos agrárpolitika nem óhajtja elfogadni, miközben a magán, családi termelést propagálja. Így több adat és nyom van arra vonatkozóan, hogy a juhászaton túl a takarmánytermelés megszervezése esetében is hasonló vertikumokat – amikor korábban a tsz-ekben voltak – maguk a nyugati vállalkozók igyekeznek propagálni. Az ilyen jellegű vállalkozások megtérülése azonban több mint 5 év, vagy akár 8 évig is eltartó folyamat. Maga a behatoló idegen tőke is terjeszti és propagálja ezen vertikális megoldásokat, sőt maguk a világbanki szakemberek is azt hangoztatják, hogy a mezőgazdasági termelés nem képzelhető el állami támogatás nélkül, jóllehet erről a magyar kormányzati szervek hallani sem akartak. Így a kistőkés és kisméretű vertikális szervezetű agrárvállalkozások esetében olyan helyzet alakult ki, hogy pl. ott volt az ún. bajor kölcsön, de a magyar állam által alkalmazott agrárólló és agrárjöveldelmi diszparitás miatt is egészen egyértelműen a termelők nem voltak hajlandók igénybe venni e kölcsönöket (a ráfordítások ugyanis nem térülnek meg). A magyar kormányzat nem akar hallani a mezőgazdasági termelés szubvenciójáról, sem pedig arról, hogy a nyugati javaslatok ellenére is az egyszerűbb szövetkezetekben történjen kölcsönös munkasegítési formákban, mint amilyenek pl. a géphasználati körök.

Annak ellenére, hogy pl. a tsz-ek traktorosai számára meg akarják nehezíteni a géptársulási közösségek létrehozását, nagyon sokszor felmerül a kérdés, hogy az egyéni gazdálkodás esetében hogyan lehetséges a közös gépi művelés. Abban az esetben, ha valaki gépet vásárolna vagy vásárol, akkor a gazdasági racionalitás szabályainak megfelelően arra jön rá, hogy legalább 9–10 gazda társulása esetében érdemes gépet vagy traktort vásárolni és használni, mert egyébként a gép kihasználatlanul parlagon hever. Ráadásul az is megnehezíti a helyzetet, hogy a tsz állományában lévő és a jelenleg rendelkezésre álló eszközök, gépek szovjet gyártmányúak és energiapazarló az üzemeltetésük.

A jelzett és propagált tendenciák elsősorban a kisárutermelők számára volnának kedvezőek, de a kistermelőket annyira elriasztották már a piacozástól, hogy csak saját szükségleteik számára termelnek, félnek a lánckereskedői

és felvásárlási maffia kizsákmányolásától. A kistermelés utáni érdeklődés annyira alábbhagyott, hogy a kistermelők számára is nagykereskedelmi áron árulják a kerti vetőmagot a 400–500 hektáros gazdaságokon túl még az 1 hektáros gazdaságoknak is, nem is beszélve arról, hogy a vetőmag-kereskedelmi láncolatból eltűntek olyan megrendelők, akik valamikor 4000 vagy 5000 hektáron vetettek kerti veteményeket és termeltek vetőmagot.

A mezőgazdasági kis- és nagytermelő tehát nem érdekelt a mezőgazdasági termelésben. Láthattuk a tsz háztáji vertikum lebomlását és az „agribusiness”-szerű nagyüzemi vertikum összeomlását a tsz-ek, állami gazdaságok, valamint a cukorgyárak szerződésükösei ellenére. (E gazdaságok nem tudták megtermelt cukorrépájukat üzemanyagihiány miatt betakarítani és felszedni.) A kormány ugyan meghirdette a maga agrárpolitikáját a mezőgazdasági vállalkozások szabadságának hangoztatásával és a mezőgazdasági vállalkozók számának gyarapítása érdekében, azonban e vállalkozóknak valóságos kálváriát kell végigjárniuk.

A vállalkozói nehézségekről az alábbi megtörtént eset tanúskodik. Egy 27 évet tsz-nél alkalmazott kulák származású volt műszaki alkalmazott, akinek apja kulákként lépett be a tsz-be, a kisgazdapárti elképzelés szerint örökös-ként követelte vissza apja volt földjeit a tsz-től. Ezt nem kapta meg, ugyanis a jelenlegi előírások alapján csak azok kaphatják vissza a tsz-be bevitt földeket, akik azt ténylegesen bevitték és így ez a jelenlegi előírások alapján az utódokra és leszármazottakra nem vonatkozik. Mivel ez a vállalkozó 27 évig tsz műszaki és mechanikai üzemben volt alkalmazva, benzinkutas vállalkozásba akart kezdeni, viszont nem benzinkutas vállalkozó nem kapta meg a start-hitelt. Ezután falujában a többi tsz-gazda visszajáró és visszaadott földjeit bérelte ki, de magángazdálkodáshoz ezeken azért sem kezdhetett, mert eszközei nem voltak, gépeket vásárolni nem tudott. Végül is uzsorás feltételek mellett sikerült elérnie, hogy a tsz-től 500–600 hektár földet béreljen cukorrépa termelése és művelése céljából, viszont ehhez sem volt megfelelő művelési eszköze. Bérelt földjén a cukorrépa művelését úgy tudta megvalósítani, hogy a falubeliek a régi cukorrépa-egyelés hagyományainak megfelelően kalákába állnak össze. A környéken munkahiány van, kevés a munkalehetőség és csak a kézi egyelők és kapálók számára tud munkát biztosítani, de még így is a hivatalos szervek ellenállást tanúsítottak az ilyen vállalkozással szemben. Nemcsak hogy munkahiány van a falun, hanem még az élelem megszerzése is nehézségekbe ütközik. A hatóságok ennek ellenére megkötötték a kezét, de bérelt földjén több embert is tudott volna alkalmazni a régi kommciónó elvének megfelelően. A cukorrépa művelése fejében sertést, baromfit, bort, kukoricát és még gabonát is tudott volna adni embereinek, csak szegődjenek el hozzá és a hatóságok ne akadályozzák az ilyen irányú elképzeléseit.

Vállalkozóknak tehát a bérleti cukorrépa-földek művelése esetében a régi kommciónó, summás és cselédbérezést alkalmazná, ha vállalkozása szabad utat nyerne. A magángazdálkodás Fábíánházán a régimódi dohánykertészetet

élesztette újra. A régi juhászat is felelevenedett egyes, a román határhoz közeli területeken. E területekről származnak olyan értesülések, hogy a vállalkozói kedv a régi feles és bérleti juhászat formájában valósult meg. Egy kelet-magyarországi tsz-faluban egy vállalkozó, miután tsz-tagként munka nélkül maradt, hogy megéljen, felesbérleti juhászatba kezdett. A tsz esetében a juhtartás ráfizetéses volt, viszont mint tsz munkanélküli gazda, földet bérelt a tsztől és felesbérlet formájában juhgyapjú-termeléssel foglalkozott. Olyan vállalkozói és művelési mód ez, melyet pl. az 1828-as *Conscriptio Regnicolaris Incolae Hungarorum* esetében a források feles juhászatnak és juhtartásnak neveznek (lásd Varsány község Nógrád megyei 1828-as összeírását: *Opilines medialistae*).

A korábban említett cukorrépa-művelő vállalkozó neve anonim és a helység neve sem lett megadva, viszont a vállalkozás valódi nehézségeiről, terheiről és kockázatáról egy kiskunlacházi káposztasavanyító beszél. A vállalkozás alatt azt értik az emberek, hogy kis munkával gyorsan lehet meggazdagodni. Viszont a valódi vállalkozás a tisztas árucsere szolid árak mellett és ennek fejében még a garancia vállalását jelenti. Ha az árak szolidak és az adásvétel korrekt, akkor a vállalkozó mindig talál magának megrendelőt, kliensét. A kiskunlacházi vállalkozó elbeszélése szerint a tsz-ben a savanyított káposztával való foglalkozás és ennek előállítása nem volt kifizetődő, viszont magánvállalkozásba kezdve kiszámította, hogy a 4–5 forintért megvásárolt vagy megtermelt káposzta savanyítva 15–20 forint ellenében nyereségesen értékesíthető. A káposztasavanyítási üzem uzsorás feltételek között indult be: a savanyításhoz szükséges gyalut és hordókat a rokonok és szomszédok hordták össze számára, majd pedig a savanyítást kezdetben saját lakásán védőfólia és takaró alatt folytatta. Még a savanyított káposzta kiárusításához szükséges edényt is ő adja, és ő maga szállítja a savanyított káposztát az ABC áruházakba és az ÁFÉSZ-hez. Sőt, mi több, ha olyan áru kerül forgalomba, amikor is pl. az edény nem megfelelő előkészítettsége miatt rossz minőségű savanyított káposzta szállítmányt vagy adagot kap a vevő, akkor azt ő maga cseréli le és szállítja le ismételten 24 órán belül a megrendelő számára. Persze nem minden vállalkozó bonyolít és hajt végre ilyen korrekt adásvételi akciót.

Az „agribusiness”-féle vertikális, mind pedig a kisárutermelői vertikális szervezet, termelői és értékesítési szerkezet megszűnt létezni és nem is működik a gyakorlatban. Ez súlyos vereség a magyar mezőgazdaság számára, ugyanis az eddigi állami szubvenció ellenére a kiskert és háztáji tulajdonos megtermelte a városi népesség élelmét, és a korábbiakban a magyar külkereskedelem esetében a magyar tsz-gabona mindig exportképes vastartalék volt még dolláros vevőt is garantálva, nem is beszélve a gabonáért, húsert és almáért a volt Szovjetunióval kötött energiaszállítási megállapodásokról. Bár a termékek nem az EU minőségi szabványainak feleltek meg, hanem dömpingárúk voltak, mégis egy fajta piaci egyensúlyt tudtak teremteni. A magyar mezőgazdasági termékek minőségváltozása után agrártermékeinkkel bejutha-

tunk a Közös Piacra, de nem annyira állami támogatás és áldozatok nélkül, ahogy ezt az agrárkormányzat elképzelte az Antall-Boross kormányzat idején. Ha az állami agrártámogatások területén nem történik érdemi változás, akkor a válság még jobban elmélyül és az agrárolló még jobban kinyílik. Pedig a tények azt mutatják, hogy az Antall-Boross kormány annyira kedvet kapott a magángazdálkodás elterjesztéséhez és a szövetkezetek felbomlasztásához, hogy az átmeneti szövetkezeti törvény végrehajtási rendelete alapján legalább 1992. március végére a földek nevesítésének meg kellett történnie és a megigényelt földeket április végéig a tsz-eknek ki kellett adni. Azonban a tsz-tagság apátiája és az agrárkormányzat tehetetlensége következtében ezen folyamatok mélyen belenyúltak a rendszerváltás idejébe.

JEGYZETEK

¹ Az agrárproletariátusra és időszaki mezőgazdasági munkásokra vonatkozóan lásd: Tagányi Zoltán: A varsányi agrárproletariátus, mezőgazdasági munkások és gazdák bérezése és munkaszervezete. In: *Agrártörténeti Szemle*. XXIV. évf. 1982/1-2. 53-61.

² A mezőgazdasági kis- és nagyüzem latifundiális kapcsolatára vonatkozóan lásd: Tagányi Zoltán: Agrárforradalmak és parasztság. Egy történeti fejlődés összefoglalási kísérlete; megjegyzések a modern agrárrendszerek kialakulásához. In: *Agrártörténeti Szemle*. XXIII. évf. 1981/3-4. 564-574.

³ A német Deputatsarbeiterekre vonatkozóan lásd a varsányi agrárproletariátusra vonatkozóan írottakat (1. sz. jegyzet). A németországi magdeburgi Börde-ét a varsányi viszonyokkal vetettük össze.

⁴ A lengyel majorsági gazdálkodás munkaerőszervezetét és a cselédrendtartásokat: Tagányi Zoltán: A protoindusztrializációs kapitalizmus születése Európa területei közötti munkamegosztás szemszögéből (avagy a lengyel majorság és majorsági protoindusztrializáció térszerkezete) című kéziratot tanulmányunkban írtuk meg.

⁵ A lengyel mezőgazdasági vertikumra vonatkozóan lásd: Tagányi Zoltán: A lengyel mezőgazdaság és Csajanov című kéziratot tanulmányunkat (Budapest. 1989. 50 oldal). A jugoszláv vertikumra vonatkozóan pedig a leginkább rendszerezett formában Imrich Stanek tudósított. Lásd: *Landwirtschaft in Ost und West. Ein Vergleich ausgewählter Agrarsysteme*. Verlag Eugen Ulmer. Stuttgart, 1973. (Lásd Tagányi Zoltán ismertetését, in: *Agrártörténeti Szemle*. XIX. évf. 1977/3-4. 592. 95.)

⁶ A „laissez faire” elvének ezen alakulását: Julian le Grand and Saul Esterin: *Market Socialism*. Claredon Press. Oxford. 1989. 1-138. című munkája alapján láthatjuk.

⁷ Lásd: Paul Mantoux: *The Industrial Revolution in the Eighteenth Century. An Outline of the Beginnings of the Modern Factory System in England*. Harper and Row Publishers, New York. 1961. 566.

⁸ Ezen haciendarendszerre vonatkozóan lásd közelebről: Tagányi Zoltán: Agrárforradalmak és parasztság... i.m. 2. sz. jegyzetben.

⁹ Lásd Tagányi Zoltán kéziratot tanulmányát: A lengyel mezőgazdaság és Csajanov. Budapest. 1989. 50. old. (Lásd az 5. sz. jegyzetet.)

¹⁰ A jugoszláv vertikális integrációra vonatkozóan lásd Imrich Stanek idézett munkáját. (Lásd az 5. sz. jegyzete.)

¹¹ A magyar termelőség-szövetkezeti gazdálkodás ezen rétegére vonatkozóan lásd: Tagányi Zoltán: Tanya, falu és mezővárosi parasztság. Egy magyar jelenség? In: *Agrártörténeti Szemle*. XXXV. évf. 1993/1-4-es szám. 251-285.

¹² A termelőség-szövetkezeti gazdálkodás Maschienenringenekre és CUMA-ra való lebomlását legelőször 1993-ban Tagányi Zoltán: A magyar termelőség-szövetkezeti gazdálkodás jövője a kelet-nyugati összehasonlítások fényében. (20 oldal) című tanulmányunkban írtuk meg.

MEZŐ FERENC

ÉSZAK-ÍRORSZÁG PROTESTÁNSAINAK IDENTITÁSZAVARÁRÓL¹

A jelenlegi magyar szakfolyóiratokban ha szóba kerül Észak-Írország², akkor általában a katolikus írek kerülnek górcső alá és kevésbé foglalkoznak az ott élő protestánsok³ identitásképeivel, pedig ez legalább annyira érdekes problémákat és alapvető kérdéseket vet fel. Bár a hírforrások csatornáiban az elmúlt időben egy meglehetősen bigott protestáns szervezet, az Orániai Rend neve egy rövidke időre bevésődhetett a nemzetközi hírek iránt érdeklődők tudatába⁴. E tanulmány célja az ezzel kapcsolatos, külföldi periodikákban megjelenő elemzések bemutatása, valamint ezeken keresztül a protestáns önazonosság keresésének, problémáinak, nehézségeinek a felvillantása. A szerző célja annak a vizsgálata, hogy az északír protestáns népesség körében mennyire hiányos az identitás és ennek pótlása milyen helyzeteket teremt. A tanulmány kifejezetten azt vizsgálja, hogy a protestánsok és az unionisták milyen nézetekkel, elméletekkel pótolják saját képi világukat az Ír-szigetről.

Walker Connor mutat rá: a „nemzet” és az „állam” két különböző jelentésű fogalom. Az államok nemzetközi határai kulturális határok széles skáláját tárják elének, amelyeknek nem mindegyike egyformán jelentős egy országnak vagy az ott élő népnek. Legtöbb esetben a politikai határok, amelyek körülhatárolják az egyes országokat, több helyen megszakadnak a kulturális tereken, ezzel is különböző mélységekben és értelemben kijelölve az etnikumok és az egyéb lakosság közötti szimbolikus határokat. Egy olyan helyzet, amikor egy új, kijelölt politikai határ kettéválaszt nemzeti vagy etnikai csoportokat, extrém példája lehet a modern világban az állam és nemzet közötti átmenetiség hiányának, de ez nem példátlan. A legtöbb állam határa kulturálisan kapcsolódó csoportokat választ el.

Ezt már többször megfogalmazták liberális ulsteri értelmiségiek, akik – John Wilson Foster szavaival élve – gyakran fordultak az ír táj felé, amely néha csatlakozni látszott a mozgalmakhoz. Szerinte a regionalitás – a helyhez kapcsolódó én-tudat – összetartozást teremthet a katolikusok és a protestánsok között Észak-Írországban. John Hewit-nek, Ulster legismertebb költőjének látomásából kiindulva Foster egy elsősorban helyileg sajátos szintézist képzel el, amelyben az ulsteri katolikusok és protestánsok képi világa megegyezik szülőhelyükről és amely egyfajta hagyományos és történelmi öntudatot biztosít, miközben a régió kulturális és nyelvi sajátosságait hangsúlyozza. Ez a

szintézis magában foglalja azt, hogy az ulsteri kultúra több kell hogy legyen, mint más népek vagy országok gondolat- és képi világának utánzása. Az ulsteri nép sokáig szenvedett az ír nacionalizmus és a brit nemzet közötti pszichológiai gyarmatosításától, amely meghamisította az öntudatukat és eltérítette az önmegvalósítás helyes útjától; Foster szerint egy kultúra nem az igazi, ha egy másiknak a kifejeződése, mert akkor az nem önkifejezés.

Szerintünk ez pontosan meghatározza a kapcsolatot az ulsteri unionisták és a terület között, melyet birtokolnak. Ez jelenik meg abban is, amit az Opsahl Report „konfliktusnak”, sőt az „én-tudat” zavarának nevez. Ennek az állapotnak egyik nyilvánvaló oka, hogy az identitás összetett fogalom, amely magában foglalja a politikai hovatartozást, állampolgárságot, kulturális vagy etnikai nacionalizmust és alkotmányos előnyöket, amelyek nem szükségszerűen jelennek meg egy személy szocio-politikai viselkedésében. Egy másik tényező, amely Miller érvelésében jelenik meg az, hogy az unionisták sosem dolgoztak ki nacionalista ideológiát, amely embercsoportok és területek között a legerősebb nem nyelvi köteléket jelenti. Inkább azt a szerződéses utat választották, amely a brit koronához való hűséget jelenti, és amely az Egyesült Királyság alkotmányosságát szimbolizálja, mely megvédi érdekeit főleg vallási tekintetben.

A jóléti állam szerkezetében végrehajtott változtatások ellenére a radikális unionisták – akik a lojalista félkatonai szervezetekben is jelen vannak – megpróbálják visszaállítani azokat a szociális intézményeket, amelyeket a háború utáni keynesi⁵ konszenzus hozott létre. Így a Nagy-Britanniával való kapcsolat meghatározza az unionista politikai viselkedést. Viszont ez kiemeli az unionista identitás problémáját, amelyet nem definiálhatunk csak politikai kritériumok alapján, hiszen azok feltételesek és változóak.

Az az állandó feltételeesség, amely a Nagy-Britanniával való kapcsolatot jellemzi, és Nagy-Britannia egyre inkább megkülönböztetett figyelme Észak-Írország felé sok unionistát meggyőzött arról, hogy identitásuknak az Ír-szigetnek is kötődnie kell, ami azt jelenti, hogy valamilyen módon ők is írek.

Az, hogy ezt az ellentmondást eddig nem sikerült megoldani, nagyban hozzájárult ahhoz, hogy 1972 óta az unionista politika háttérbe szorult és azóta a Westminsterből irányítják Észak-Írországot. A Nagy-Britanniával való kapcsolat lényege az állampolgárság elkülönülése és ez a kapcsolat adja az egyetlen alapot arra, hogy az unionista identitás ne egy másik ország identitásának utánzása legyen. Bár a protestáns probléma kulturális és politikai probléma egyben, Észak-Írország és Írország fő problémája nem a kormányzás kérdése. Inkább az identitások vitatása és keveredése az, ami az egész ulsteri népeiséget jellemzi, de főleg a protestáns többséget.

TERÜLETISÉG ÉS IDENTITÁS

A liberális demokrácia győzelme és a kapitalista piacok hegemoniája a világ sok részén együtt járt a nacionalista érzelmek feléledésével – különösen amelyek mostanában rázták le a „működő szocializmus” totalitárius rendszerének változatait – és azok politikai megnyilvánulásait. Sok kommentátor szerint a nacionalizmus csak viszonylag új társadalmi és kulturális jelenség – ideértve Fukuyamát is (1994) –, aki „különösen modern jelenséggént” írja le, mert az visszahelyezi a birtokos-jobbágy viszonyt a kölcsönösség és egyenlőség elismerése helyett. Ez demokratikusabb és jogosabb – mondja – egy örökletes monarchiánál, de nem „teljesen ésszerű”⁶, mert mind benne foglalva, mind kizárva (kimondva-kimondatlanul) csak néhány embert ismer el a kiváltságos csoport tagjaként, szemben minden emberrel, amely az alapja Fukuyama elméletének az individuális értékekről mint a történelem nélküli társadalom talppontjáról.

Miért fontos kortárs jelenség a nacionalizmus, miért választott identitáski-fejezési forma manapság a világ számos részén? Fontos ezeket a kérdéseket feltennünk, látván a politikusok és mások által felszított nacionalista érzelmeket. A jelenlegi összefüggésben a nacionalizmus és territorialitás közötti kapcsolat, és ennél fogva a kulturális szempontokon alapuló nemzetállamok kialakulása különösen érdekes.

Sehol sem tisztább ez jelenleg, mint a széttöredezett Jugoszláviában, ahol a szövetségi állam etnikai vonalak mentén történt felbomlása, és hasonlóképp egyik alkotórészének (Bosznia-Hercegovina) belső szerkezete van a Tito utáni politikai térkép kialakulásának középpontjában. Az „etnikai tisztogatás” magában foglalja a tér használatát a hatalom gyakorlására a nemkívánatos csoportoknak némely területekről való eltávolítása által, és korlátozásukat mások által: ez ismét teljes *apartheid*, még hatalmasabb gyűlölettel és az ember semmibevételével.

Ez egyáltalán nem újdonság a világnak ezen a részén. Wilkinson (1951) egy nagymértékben mellőzött művében rámutatott, hogy a határok meghúzása Macedóniában az I. világháború után miként foglalta magában az etnikai határok figyelmen kívül hagyását – igazából éppúgy, mint az Észak-Írország és az Ír Köztársaság közötti határrendezés. A kulturális csoportok által használt területek a territoriális egységek világát alakítják ki. Ezekben nem képesek szabályozni és elhárítani a globális kapitalizmus erőit, ám képesek – és ez sokak számára lényegesen fontosabb – oly módon megszervezni társadalmi és kulturális életüket, hogy az individuális érték (amit Fukuyama a történelem nélküli társadalom fő vonásának tart) teljes mértékben tagadottá válik.⁷

A nacionalizmus és államiság eszméi szoros összefüggésben vannak a területi kérdésekkel. A „táj” a nemzeti identitás és legitimitás egyik szimbóluma. Vannak ősi nemzeti tájak, amelyek egy nép emlékezetében és mítoszai-ban élnek. Ezek a tájak „otthonná” válnak, és legfőbb jellemzőjük az, hogy

különböznek az összes többi tájtól. Ezek a tájak metaforákként szolgálnak és – Anderson szavaival élve – „képzelt” közösséget alkotnak, amelyek közös kultúrával, politikai rendszerrel és hagyományokkal rendelkező embereket foglalnak magukba. Ezek a hagyományok hozzák létre az emberi közösségeket.

Ezek teszik lehetővé, hogy emberek úgy éljenek együtt, hogy nem ölik egymást, hanem meghalnak ezért a közösségért. Bár minden nacionalista ideológia társadalmi termék – nagyrészt önámítás. Egy állam csak akkor maradhat fenn, ha meg tudja őrizni ezt a földrajzi közösségtudatot. Ez történt a XX. századi Írországbán is. A meghatározó kulturális image a kelta, a nyugat-ír kultúra és a skót, valamint a katolikus értékrend egysége. Így keletkezett a „rejtett Írország” mítosza, amely a múltban gyökeredzik, de a brit gazdasági, politikai és vallási megkülönböztetés áldozata. Ez a kulturálisan fejlett képzeletvilág, sőt ideológia szerves részét képezte a XIX. századi ír függetlenségi mozgalomnak. Ezt a kulturális képzeletvilágot átszövi a katolikus hitvilág, és ezáltal segít érvényesíteni a nagypolgárság, a tehető farmerek és üzletemberek, valamint a katolikus egyház akaratát. Az ő közös érdekük volt az új ír állam létrehozása, amiben a protestánsoknak nem sok szerep jut.

Ezzel ellentétben politikailag Észak-Írország sosem volt egységes, sem protestáns, sem katolikus oldalról. A protestánsok az 1880-as évek óta – mióta elmélyült az ellentét a nacionalisták és az unionisták között – úgy érzik, hogy őket nem tekintik íreknek. Az unionisták védtelennek és alacsonyabb rendűnek érzik magukat, részben mert sem a brit, sem az ír múltat nem tekintik magukénak és mert úgy érzik, a történelmet felhasználják ellenük. Sokan úgy érzik, hogy a katolikusok lenézik őket, mert ők az egykori elnyomók leszármazottai. Az unionisták – részben az utóbbi idők erőszakhullámai miatt – elutasítják az ír kultúrát, de nem teremtenek maguknak másikat, inkább a brittel azonosulnak.

Az ír ellentétek ahhoz is vezettek, hogy kialakult egy katolikus identitás. A brit állampolgárok közül a katolikusok egységesebbnek tűnnek és hangsúlyozzák a közös ír kultúrájukat. A protestáns identitás kialakulását viszont az is nehezíti, hogy napjainkban az „írség” definíciója átfogalmazódik egységes fogalomból összetett fogalomkorré. Bár az Ír-sziget társadalma igen változatos és a politikai élet nyilvánvalóan protestáns és katolikus oldalból áll, sok északír katolikus úgy gondolja, hogy a sziget egységet jelent, amelynek csak ideiglenesen leválasztott része a hat északír megye.

Egyszerűen szólva a protestánsok – akik XVII. századi skót és angol telepek leszármazottai – azt nem tudják, hogy kik ők, csak azt, hogy kik nem. Bár néha ulsterinek vagy északírnek mondják magukat, általában inkább britnek. (1968-ban 39%-uk, míg 1996-ban 71%-uk gondolta így). Az Opsahl Report szerint a vallás a meghatározó tényező és a protestánsok vallási okok miatt nem szimpatizálnak az Ír Köztársasággal. Ez nemcsak a vallás fontosságát jelzi, hanem azt is, hogy egy protestáns az identitását protestáns szimbólumokban találja meg, annak ellenére, hogy nem hívő.

Az 1991-es népszámlálás eredményei azt sugallják, hogy a fokozódó etnikai elkülönülés okai az etnikai konfliktusok és a migráció. A katolikusok – a lakosság 42%-a – túlnyomó többségben van Fermanagh, Tyrone, Down és Londonderry megyékben, valamint Belfast egyes részein. A protestánsok Belfast többi részén, Közép- és Észak-Downban, Antrimban és Coleraine körül. Tehát helyi szinten a két vallási csoport elkülönül, ami békeidőben kiegyensúlyozott viszonyt jelent. Krízisidőszakokban viszont a helyzet feszültté, sőt gyilkossá válik (Graham, B. 1998).

Azonban az unionisták között sincsen teljes egység. Minden egyén különböző társadalmi osztályba, nembe tartozik. Létezik városi-vidéki ellentét is. Ez volt a helyzet az Orániai Rend esetében is, amikor a vidéki támogatottságú „Drumcree Szelleme” mozgalom és a belfasti támogatottságú vezetés állt szemben egymással. A kis politikai pártok, amelyek a protestáns félkatonai szervezeteket képviselik, ugyanígy szemben állnak Belfasttal és a többiekkel. Az északír protestánsok identitása a helyzettől függ, néha ulsteriek vagy britek, máskor írek.

A protestánsok közötti különbségek néha a kegyetlenségig fajulhatnak. Az „Orange-izmus” például inkább munkásosztálybeli és vidéki jelenség, amely zászlókkal, graffitikkal, falfestményekkel és menetelésekkel párosul. A protestánsok tudják, hogy melyik városrész vagy vidék melyik mozgalom területe. Rolston (1991) szerint a falfestmények különbözősége a lojalista politikai konszenzus hiányát jelzi. Mégis, a falfestmények tanulmányozása belülről irányított folyamat, amely a múltat és a jelenlegi kulturális jelenségeket is megvilágíthatja. Sőt a protestáns identitás múlttal való szoros kapcsolatát is demonstrálja, valamint a történelem szerepét napjainkban. Az együtt menetelés is a múltra utalhat és a közösségtudat gyökerét jelentheti. Bár az Orániai Rend menetelése nem egységesen támogatottak és a lojalisták a hagyományok elvesztésétől félnek, a lojalista menetelések egyre gyakoribbá válnak.

AZ UNIONISTA IDENTITÁS FELDARABOLÓDÁSA

Napjainkban az unionizmus igen decentralizált, nincs megegyezés arról, hogy mit jelent a brit identitás és a jövőbeli politikai célokról sem. Gallagher különbséget tesz az „Ulsteri Protestáns Nemzet” és a „brit nemzet része” között. Porter szerint az unionizmusnak 3 fajtája van: kulturális (amely ragaszkodik a protestáns-brit létformához), liberális (amely azt a szabadságot és állampolgárságot akarja, ami az Egyesült Királyság más részein megvan). Porter ezeket elutasítja és a harmadik típus, a polgári mellett áll ki, amely elfogadja Észak-Írországot britnek és írnek, és az egyenlő megbecsülést kívánja.

Az unionizmus 3 fajtájának céljai különbözőek: a kulturálisnak a decentralizáció, a liberálisnak az integrálódás, a polgári pedig szét szeretné választani a kulturális (anyagi) és állampolgársági igényeket.

Az integrálók – akik Potter szerint a liberális unionisták, Gallagher-nél pedig a „brit nemzet részei” – szerint Észak-Írország fizikailag különálló egység, de nem szerves része az Egyesült Királyságnak. Az északír identitás nem az írből ered. A decentralizálók – kulturális unionisták, illetve „Ulsteri Nemzet” – véleménye az, hogy szükséges az önkormányzás bizonyos foka és Észak-Írország inkább ulsteri, mint brit vagy ír. Fennmaradó kérdés azonban, hogy milyen fokú legyen ez az önkormányzat. Továbbá kérdéses a hatalommegosztás a protestánsok és a katolikusok között, illetve a kantonokra osztás és az elkülönülés (történelmileg és kulturálisan) Írország többi részétől.

Porter polgári unionizmusa szerint viszont el kell ismerni Ulster kulturális különállását Írországon belül és kialakítani egy olyan image-t, amely kifejezi Ulster sajátosságait. Az biztos, hogy a XIX. század végén a változó és változatos identitások egységes, angolokkal szembeni ellenállássá olvadtak össze. Nyugat-Írország, mely az „írség” utolsó menedéke volt, a nemzeti identitás egyedüli megtestesítője lett.

A kulturális és liberális unionisták szerint a politikai oka az, hogy a nacionalisták nem ismerik el a tényt, miszerint két külön nép él Írországon és azt sem, hogy egyenlő jogokat adjanak az unionistáknak. A kulturális unionisták egy ír-katolikus agrár társadalmat képzelnek el, míg ez semmiképp sem felel meg a északi iparvidékeken élő protestánsoknak. Az ír katolikus egyház sikeresen használta fel az ír-kelta történelmet az ír identitás saját verziójának kialakításához. Eszerint minden, ami ír, az katolikus és republikánus, így a protestánsok – még ha elleneztek is az unionizmust – kirekesztődtek az „ír” kategóriából. Az unionista észak viszont nem dolgozta ki a saját stratégiáját. Az, hogy a nacionalisták nem voltak hajlandók részt venni Észak-Írország image-ának kialakításában és hogy az unionistáknak nem volt meg a történelmi alapjuk hozzá, kulturális széttagoltságot és politikai tehetetlenséget eredményezett.

A Stormont-kormány 1972-es összeomlása után az unionista vezetők nem igazán foglalkoztak Ulster politikai identitásának kialakításával. Másrészt az unionista kormány kialakított egy „mesteri inaktivitás” nevű stratégiát a múlt-ra vonatkozóan, amely megakadályozta Észak-Írországot abban, hogy olyan ország legyen, amely maga határozza meg a sorsát. Az unionista vezetés arra viszont nagy hangsúlyt fektetett, hogy Észak-Írország megkapja a részét az Egyesült Királyság anyagi és jóléti juttatásaiból. Végeredményben az unionista identitásból hiányzik a területiség érzése. Az északír örökség, főleg az alacsonyabb társadalmi osztályok számára a protestáns hit szentségére épül, amelyre a politikusok is építenek. Az IRA erőszakkampánya csak még inkább fokozza ezt. John Dunlop, a presbiteriánus egyház (a legnagyobb protestáns felekezet Írországon) egykori elnöke szerint az IRA erőszakos tevékenysége az ír probléma félreértéséből ered, mert az ír republikánusok nem ismerték fel, hogy a probléma a szomszédjuk, nem pedig Nagy-Britannia.

Az unionista értelmezés gyakran csak néhány eseményt vizsgál. A vitatott események között, melyek a protestánsok érkezése óta történtek, megtalálható pl. az 1641-es felkelés, amikor katolikusok lemészároltak protestáns telepeket, a Derry-i csata 1689-ből, a Boyne-i csata 1690-ből, a Home Rule hiánya 1912–1914-ig és 1916. július 1., amikor a 36. ulsteri sereget Fliepua mellett elpusztították a somme-i csata első napján, és az angol–ír megállapodás aláírása 1985-ben. A protestáns képi világ ezeket az eseményeket véraldozatként vagy a katolikusok rémtetteiként írja le. Walker szerint nincs kontinuitás a XVII. század óta és 1641, 1689 és 1690 csak a XIX. században vált fontossá, akkor, amikor a vallási ellentétek elmélyültek Írországbán, és megjelent az unionizmus és a nacionalizmus.

Az integráló vagy liberális unionisták szerint ez nem jelent problémát, sőt az unionista kötődés hiánya inkább pozitívum, mert a közösségi tudat így inkább a progresszív, liberális és demokratikus Nagy-Britanniához kötődik. Az Egyesült Királysághoz tartozás az egység érzetét adja, és így nincs szükség egy külön északír identitásra. Colley szerint viszont Nagy-Britannia kitalált nemzet, amelyet háborúk hoztak létre, és amely más, sokkal ősbibb kultúrákra telepedett rá. Nem politikai vagy kulturális megegyezések tartják össze, hanem az, hogy különbözik „a többtől” (régén a franciától, ma az egységes Európától). Bár az Egyesült Királyság Európa legcentralizáltabb állama, a kulturális problémák megmutatkoznak a régiók széthúzásában vagy pl. az etnikai kisebbségek elismerésének hiányában. A skót kulturális nacionalizmus csak egy példája annak, hogy az Egyesült Királyság egysége csak illúzió. Ez azt sugallja, hogy bár az unionizmus megjelenhet egy ilyen sokszínű országban is, ez nem tud létrehozni brit identitást, hiszen a „britség” állandóan változó fogalom, ráadásul Észak-Írországbán sok nacionalista el sem fogadná. Bár napjainkban újabb próbálkozások vannak a brit identitás létrehozására, az unionizmus csak részben tudja ezt megvalósítani.

ULSTER KÜLÖNÁLLÁSA

Az unionisták nagy része decentralizációpárti. Lehet, hogy kifejezik a lojalitásukat és hűségüket a brit koronának, de ez inkább egy átmeneti, könnyen változó állapot, mint valamiféle állandó identitás. Így viszont az unionista identitás nem fejezhető ki sem politikai szempontból, sem a republikánusokkal való szembenállás szempontjából, hiszen republikánusok csak Észak-Írországbán és az amerikai írek között vannak. Sőt, mivel kitartanak amellett, hogy a viszony Nagy-Britanniával feltételes maradjon, az identitásuknak magába kell foglalnia az Ír-szigetet mint otthonát és az ottani szociális és politikai viszonyokat. Tehát bármilyen jövőbeli politikai rendszernek gyengítenie kell az uniót, főleg mivel Nagy-Britannia is hajlandó a megegyezésre a területi szuverenitás kérdésében. Ez viszont az unionista politika lényegének bukását

jelent, bár ezt nem ismerik el. Az a szelektív, szaggatott és csak bizonyos eseményeket kiemelő történelem, amelyet az unionista állam választott magának, nemcsak hogy nem volt alkalmazható a nacionalista népeiségre, de még a legitimálás eszközének sem, hiszen hiányzott a helyhez való kötődés. Mivel nem volt olyan átfogó szóbeli hagyomány, amely magába foglalta volna a hatalom és a hely kölcsönös megerősítését, az unionisták sem rendelkeztek legitimitással és fennhatósággal a terület felett, amelyet irányítani akartak.

Minden decentralizáló irányzat osztja azt a nézetet, hogy az Ír-sziget nem természetes társadalomföldrajzi egység. „Nincs olyan történelmi szükségesség, amely szerint a szigetet valaha is egyesíteni kellene”, hiszen Észak-Írország egysége csak vitatott, de legitimált. Az Írországgal való egyesülés sem politikai, sem kulturális cél nem lehet. Észak-Írország akkor sem maradhat fenn, ha egy olyan Nagy-Britannia felé fordul, amely legjobb esetben kétértelműen, legrosszabb esetben pedig ellenségesen viselkedik vele, és amely kijelentette, hogy nincsenek fontos politikai érdekeltségei Írországnak. Mi több, a decentralizáló eszmék felhozzák a szélsőségesebb politikai megoldások kérdését is: szétválás vagy függetlenség – tárgyalások révén.

A decentralizáló ellentmondásai, a változó brit és ír érdekeket északon a „britség” katolikus elutasítását látván és mivel tudják, hogy szükség van valamiféle legitimációra, a protestáns középréteg gyakran foglalkozott a területi kultúrával és annak történelmi örökségével. Ebben az a nehéz, hogy az unionistáknak így találni kell olyan földrajzi választóvonalakat Ulster és Írország között, amelyek kifejezik, hogy Ulster egy, a sziget többi részétől különböző régió. A területi kultúra elfogadása viszont annak az elfogadását is jelentené, hogy a régió az Ír-sziget része, amely változatos kultúrát magába foglaló hely. Ez visszatérő érv, amikor a katolikus és protestáns Ulster hasonlóságát bizonyítják.

Mivel egyre többen elfogadják, hogy az unionisták által kreált helyi történelemnek sok a negatív oldala, újabban egy északi származású mítosz bukkan fel a területiséghez kapcsolódva, amely legitimálná az ulsteri protestánsok területi jogait az Ír-szigeten belül. Ebben főszerepet foglal el az a jelképrendszer, mely szerint Észak-Írország kulturálisan és történelmileg elhatárolható Írország többi részétől. Ez mint egy állítólagos etnikai nacionalizmus kifejezése nem lenne önmagában elkülönülést jelentő, ha a katolikusok elfogadnák. Ennek a koncepciónak a lényege a közös múlt, amelyet a dél-ulsteri dombvidék – a sziget történetének legtartósabb határa – választ el Írország többi részétől. A kulturális különállás oka nem a XVII. századi telepítések, hanem a Dalriadan Sea régió mélyen gyökerező történelmi közösségtudata. Ironikus az, hogy ezek a tendenciák pont azokat az ősi hagyományokat szokták felhozni a területi identitás létrehozására, amelyekből az ír nacionalisták az ír-kelta mitológiát származtatják. Adamson például olyan folyamatos nyelvi hagyományt keres, amely a jelenlegi Ulstert a vaskori mesékkel és mon-

dákkal köti össze. A mai Ulster első lakói már egy ulsteri skót kulturális provinciában éltek, amikor az ír-kelták megérkeztek Írországba. Az ulsteri skótokat az ír-kelták lassan visszaszorították a mai Down és Antrim megyék területére. Az Emain Macha erőd, Ulster fővárosa a Kr.e. 1. században ennek a mitológiának a központjává vált. Cú Chulainn, az ulsteri mondavilág hőse feltámadt és a megszálló kelták elleni ulsteri ellenállást vezette.

Így a skót emigránsok, akik a XVII. században érkeztek Ulsterbe, ezt a kultúrát örökölték, mely az előző évezredből eredt és összekötötte Ulstert, Angyilt és Gallowayt. Az ulsteri skót letelepedést ezért nem mint különböző kultúrák ütközését vagy az ír-kelták elnyomó politikáját kell látnunk, hanem a skót-ír népek újraegyesülését, akiket a megszálló ír-kelták űztek el saját területeikről. Így a skót telepesek és az északkeleti ír népek közös kulturális ősökkel rendelkeznek. Ennek a mítoszrendszernek a célja, hogy létrehozzon egy ulsteri területi kötődést, amely kialakít egy különálló, etnikailag egységes képet az északról, amely legitimitását egykori függetlenségéből és dicső múltjából származtatja. Ez populista teória, amelyen a történészek gúnyosan mosolyognak. Ráadásul léteznek olyan unionisták, akik mint telepes társadalomra néznek magukra, mint valaha az amerikai kolóniák. Mégis ez a skót-ulsteri migrációs legenda erősen jelen van az unionista tudatvilágban.

Az ulsteri területi öntudat és ennek képi megjelenítése a decentralisták és a függetlenségre törekvők számára egyaránt fontos. Az, hogy a provincia mindig különálló és távolálló volt Írország többi részétől, az ulsteri–brit kapcsolatok középpontjába a Skóciával való kulturális kapcsolatokat és szimpátiát helyezi. Manapság próbálják elfogadtatni az ulsteri-skót nyelvet, de nem sikerült, mert a szakértők nem találtak bizonyítékot arra, hogy létezik ilyen nyelv. A harc a legitimitásért és az északír területi identitásért kettős helyzet elé állítja az unionistákat. Egyrészt hangsúlyozza, hogy részben írek, másrészt azt, hogy az unió nem tudott többet adni, mint egyre inkább meg egyezésre vitt politikai hűséget. Ulster sem irré, sem britté nem válik és az ulsteri és skót kapcsolat csak azt mutatja, hogy a decentralizáció és függetlenség csak két külön intenzitású elkülönülési stratégia, nem pedig kétféle stratégia.

ÍRORSZÁG ULSTERBEN

Napjainkban az északír társadalom foglalkozik a modernséggel és a modernizálással, pluralizmussal és új politikai megoldásokkal, amelyek túlmutatnak az eddigi szűk látókörű politikán. A kulturális területiség gondolata fontos szerepet játszik az ilyen próbálkozásokban. Mint láttuk, az a gondolat, hogy a területiség és annak képi megjelenítése fontos szerepet játszik az identitás kialakításában – mint ahogy ez John Hewitt költészetében is – állandó téma. Protestánsként Hewitt nem támaszkodott a vallásra, hogy ír identitását meg-

határozza, hanem inkább Ulstert mint földrajzi és gazdasági egységet vette alapul arra, hogy a rajta élő népek hagyományainak és történelmének a sajátosságát vizsgálja. Hewitt valami olyat akart létrehozni, ami nagyon különbözik a hagyományos racionalizmustól.

Az ír földrajztudósok sokat vizsgálták Írország kulturális változatosságát, a regionális különbségeket – amelyek közül Ulster csak egy. Nem fogadják el, hogy Ulster lekapcsolt ír terület és hogy az ír-kelta kultúra folytatása, hanem inkább úgy látják Írországot, mint egymás mellett élő különböző régiókat. Whelan szerint Írország mindig is olyan sziget marad, amelyet nagyon különböző régiók építenek fel, és amelyre nem alkalmazhatóak átfogó kulturális általánosítások.

A sokféleség kétélű dolog, egybeolvasztó és kirekesztő oldala is van. Lyons szerint Írország amellett, hogy alapvetően egységes, lényeges és áthidalhatatlan különbségek is léteznek benne, amelyeket a jelenkori politika használ ki. Szerinte ez a kis sziget olyan kultúrák hazája, amelyek sem együtt, sem külön nem tudnak élni. Evans szerint viszont az őshonos és behozott kultúrák közötti konfliktus dinamizmust kölcsönöz az ír társadalomnak. Írország sziget jellege vonzotta a hódítókat és kialakította ezt a sokféleséget. Szerinte Írország nem különbözik a többi európai államtól, amelyek ugyancsak különböző régiókból jöttek létre. Evans szerint olyan pluralisztikus, emblematisztikus megjelenítését kellene kidolgozni a területnek, amelyben Ulster 9 közigazgatási egysége egyesülne és bár szerkezetileg különállna, csak egy különböző régió lenne Írországon belül, egy eleme a sziget változatos lakosságának, hagyományainak és történetének.

KONKLÚZIÓK

Az Észak-Írországban zajló politikai folyamatok sikertelenségét mutatja – a sajnálatos vérengzés után – az is, hogy a protestánsok koncepciói a területhez való viszonyról meglehetősen vitatottak. Foster megjegyzése szerint (1991:281) Észak-Írországról a lakosok többségének kellene magának képet kialakítani. Ami a politikai kontroll legitimitációját illeti a hat országrész fölött, azt mondhatjuk, hogy az egymástól független események és időpontok miatt az egymást követő unionista kormányok kísérletei a párbeszéd kialakítására és egységes Észak-Írország kép létrehozására nem voltak megfelelőek, nemcsak a katolikusok számára, akiknek ez semmi jelentőséggel nem bír (azon túl, hogy az elnyomást szimbolizálja), de a protestánsok számára sem. A politikai gazdaság nem hozott létre egységes, területhez kapcsolódó kultúrát, amelynek segítségével az unionisták megbékélhetnének írországi területi elhelyezkedésükkel. Részben ezt mutatta az agresszívan ír-kelta és katolikus kép, melyet de Valera határozott meg, és amely benne foglaltatott az Ír Szabad Állam 1937-es alkotmányában. Mert ennek a kelta-katolikus elképzelés-

nek maradványai csupán arra jók, hogy aláássák az arra irányuló kísérleteket, hogy Írországban létrejöjjön valamiféle politikai konszenzus.

Ugyanakkor azt is be kell látnunk, hogy ez az „elképzelés” meglehetősen sikeres volt a területi és hatalmi helyzet alakulásában az Ír Köztársaságban. Területhez kapcsolódó hatékony (szoros) kapcsolat jött létre, amely erősen egységes nemzetállam alapját képezi. Az ellentét Észak-Írországgal szembevetendő. Az unionista kormányok a politikai identitástól (a Britanniához fűződő kapcsolattól) függték és kudarcot vallottak annak a területnek a megformálásában, melyet kormányozni akartak – így a terület feletti ellenőrzésük átmenetnek bizonyult. Az irodalomban, a történelemben és a földrajzban kifejeződik az a nézet, mely szerint az északír identitás sokarcú, és hogy az „írség” ennek a részét képezi. Megfigyelhető a helyhez kötődő metaforák létrejötte, amelyek magukban foglalják a változatosságot. De a politikai konszenzus hiánya miatt ezek vitatott kérdések maradnak.

Anderson szerint a brit Észak-Írország és az egész Írországot magában foglaló Köztársaság verziója nem más, mint gyakorlatilag elérhetetlen eszménykép. A legtöbb protestáns nem akar ennek az ír államnak a része lenni, míg még nagyobb az ellentmondás abban, ha egy olyan köztársaságnak lesznek a részei, amely leginkább a gazdasági növekedésével, az EU-ban elfoglalt pozíciójával foglalkozik. Mégis, az unionistáknak újra fel kell fedezniük kultúrájuknak azt a részét, amely ír. Belátható időn belül meg kell osztaniuk Észak-Írországot egy nagy lélekszámú kisebbséggel, amelynek bár állampolgársága kérdéses, kulturálisan írnek tartja magát. Pluralista értelmezések szerint ez főleg akkor következik be, ha figyelembe vesszük az ír társadalomban tovább erősödő szekularizálódást. Ez azt jelenti, hogy az unionisták többé nem definiálhatják magukat mint az ír-kelta állammal szembenállók. Az itt felsorakoztatott politikai irányzatok egyike sem próbált meg létrehozni átfogó északír területi kultúrát, amely a területiséget összekötné a politikával, a protestánsokat pedig a katolikusokkal. Főleg a protestánsoknak kellene eldönteniük, hogy kik ők és nem azt, hogy kik nem. Ez azért is sürgős, mert kizárt a visszatérés a stormonti protestáns uralomhoz, mely egykor Írországot politikailag definiálta. Mivel az unionisták figyelmen kívül hagyták a területi kultúrát, és úgy definiálták Észak-Írországot, mint külön politikai egységet, társadalmi rendszerük már nem változtatható meg. Nem fogadták el, hogy a politikai hatalom gyakorlása a területiség definícióját, legitimálását és kihasználását is megköveteli, főleg mivel a brit államhoz való viszonyuk ellentmondásos. A probléma megoldása egy sikeres politikai rendszerről való egyeztetés előkészítése lenne Írország jövőjére nézve.

JEGYZETEK

¹ A tanulmány megírását a „Pro Renovanda Cultura Hungariae” Történelem-Földrajz Szakalapítvány, a Tempus program és a Kereskedelmi Bank Universitas Alapítvány támogatása tette lehetővé.

² Észak-Írország teljes területe 14 148 km², észak-déli kiterjedése 135 km, kelet-nyugati 175 km. Központja Belfast (280 000 lakossal).

³ Ha a száraz számadatokat tekintjük, akkor az össznépesség Ulster területén 1 610 300 fő (1993), ebből 39%-ot a katolikus ír tesz ki, a többség 55%, a szóban forgó protestánsokat teszi ki, akik közel sem képeznek egységet, de ez a továbbiakban remélhetőleg részletében is kiderül. Legnagyobb aránya ezen belül a presbiteriánusoknak van, ez képezi az Ír Egyházat, mely az Angol Egyházból 1871-ben ágazott ki, ezenkívül a metodisták vannak a legnagyobb számban.

⁴ Pontosabban a menet útvonala körüli vita és annak nyomán felvillanó, majd tomboló erőszak, lángra lobbantott katolikus templomok, valamint három ártatlan kisgyermek halála. A Belfasttól 40 kilométerre délre található 30 ezres Portadown városából az említett rend tagjai minden júliusban elzarándokolnak a közeli Drumree templomához, ahol megemlékeznek az első világháború egyik legvéresebb ütközetében, az 1916-os somme-i csatában elesettekről, amikor a 36. ulsteri sereget Fliepuia mellett elpusztították a csata első napján. A városba való visszafordulás után már ünnepelnek: azt a győzelmet, amelyet 1690. július 12-én a protestáns II. Mária férje III. Orániai Vilmos aratott Boyne-nál a Stuart-ház visszaállításán igyekvő katolikus II. Jakab csapatai fölött (HVG. 1998. júl. 11. 19.).

⁵ A nyugati gazdaságelméletek, így maga Keynes is – részben a munkásmozgalom, majd a szocializmus konkurenciája miatt – szükségesnek tartották, hogy az úgynevezett szabad piacot liberalizálása esetén is keretek közé szorítsák, mert különben a piac negatív kihatásai a pozitív hatásoknál dominánsabbá válnak. Ennek felelt meg Angliában a Beverage-terv, melyet később az említett Keynes elgondolásai alapján a Labour-kormány valósított meg, szociális hálójával és az ezt kiszolgáló intézményrendszerrel, ami a második világháborút követően még inkább kiteljesedett.

⁶ Be vagyunk zárva a sematikus gondolkodás ketrecébe, ez valójában – a wittgensteini meghatározás szerint – nem is gondolkodás, sémákat húzunk rá minden bennünket körbevevő jelenségre, ha ennél is tovább haladunk e fonal mentén, akkor a racionalizálás túlzásaira bukkanunk, de ez már elszakítana bennünket a tanulmány tárgyától. A dolgok és viszonyok megértése nem egyrétegű, mert a világ megszámlálhatatlan rétegből van összefonva.

⁷ Fukuyama érdekes módon úgy érvel, hogy a liberalizmus végső fokon megszüadítana minket a nacionalizmus béklyójából éppúgy, miként a vallás bilincseiből. „Ahhoz a mértékhez, ahogy a nacionalizmus képes meggyengülni és modernizálódni, mint a vallás, ahol az individuális nacionalizmusok elfogadnak egy elkülönült, de egyenlő státuszt követőkkel, az imperializmus és a háború nacionalista alapja meggyengül.” A nacionalizmus elenyészése magával hozza az interetnikus tolerancia növekedését, az identitások elkülönülésével, de egyenlő félként való szövetségével. Hiszi, hogy: „Miként a vallást, a nacionalizmust sem fenyegeti az eltűnés veszélye, de – mint a vallás – úgy tűnik, sokat veszített azon képességéből, hogy az európaiakat arra ösztönözze, hogy kockáztassák kényelmes életüket az imperializmus érdekében.” Ez ellen szól jellemzése a szóban forgó jugoszláviai és más nacionalizmusokról, melyek intoleránsak, sovíniszták és megjelenésükben agresszívek. Ezek Európa legkevésbé modernizált részén találhatóak, nem tűnik valószínűnek más, fejlettebb országok általi befogadásuk, és sok esetben „átmenetiek” egy új demokratikus rend felé való haladásban. Végső soron – következtet – a liberális demokrácia államai a kapitalista piacok hegemoniájával győzedelmeskednek rajtuk és minden csodás lesz!

HIVATKOZÁSOK

- Anderson, J. (1991) Territorial sovereignty and political identity: national problems, transnational solutions? In: *In Search of Ireland: A Cultural Geography*, ed. Graham, B. 215–236. Routledge, London
- Colley, L. (1992) *Britons: Forging the Nation*. Yale University Press, London
- Connor, W. (1978): A Nation Is a Nation, Is a State, Is an Ethnic Group, Is a ..., *Ethnic and Racial Studies* (1) 377–400.
- Connor, W. (1993): Beyond Reason: The Nature of the Ethnonational Bond. *Ethnic and Racial Studies* (16) 373–389.
- Evans, E.E. (1981): *The Personality of Ireland: Habitat, Heritage and History*. Blackstaff Press, Belfast
- Foster, J.W. (1991) *Colonial Consequences: Essays in Irish Literature and Culture*. Lilliput Press, Belfast
- Fukuyama, F. (1994) *A történelem vége*. Európa. Budapest
- Fukuyama, F. (1997) *Bizalom*. Európa. Bp.
- Graham, B. (1998) Contested images of place among Protestants in Northern Ireland, *Political Geography*, No. 2, 129–144.
- Harvey, D. (1989) *The Condition of Postmodernity*. Basil Blackwell, Oxford
- Porter, N. (1996) *Rethinking Unionism: An Alternative Vision for Northern Ireland*. Blackstaff Press, Belfast
- O'Neil, D.J. (1994) Ír nacionalisták és a római katolikus egyház. *Kisebbségkutatás*, 1. sz. 40–43
- Rolston, B. (1991) *Politics and Painting: Murals and Conflict in Northern Ireland*. Farleigh Dickenson University Press, Toronto
- Wilkinson, H.R. (1951): *Maps and Politics: A Review of the Ethnographic Cartography of Macedonia*. Liverpool Univ. Press
- Whelan, K. (1993): The bases of regionalism. In: *Culture in Ireland-Regions: Identity and Power*, ed. P. Ó. Drisceoil, 5–63. Institute of Irish Studies, Belfast

CSÁMPAI OTTÓ (POZSONY) – BARSINÉ PÁLMAI ÉVA (GYŐR)

AZ 1945–1949 KÖZÖTTI SZLOVÁKIAI MAGYAR ISKOLANÉLKÜLISÉG TÁRSADALMI KÖVETKEZMÉNYEI

Félművelt generáció vagyunk, mert:
vagy nem volt iskola,
vagy nem volt tanító,
vagy nem volt tankönyv,
vagy szénszünet volt ...
(*Melocco Miklós*)

A határokon túl élő magyarság sajátos problematikájáról az elmúlt években, évtizedekben kevés szociológiai felmérés készült. Ennek a helyzetnek máig húzódo politikai, történelmi és társadalomlélektani okai közismertek. Örven-
detes tény, hogy a közép-európai politikai változásokkal elhárultak az akadályok a fenti problémák feltárása elől. Porondra léptek a tudomány kevésbé művelt ágának – az etnoszociológiának művelői is.

Kutatásunk célja a dél-szlovákiai, főleg a csallóközi magyarság 1945–1949-es évek iskolaköteles korosztályainak életútvizsgálata. Egy sajátos történelmi tény – nevezetesen a magyar iskolák megszüntetésének és a szlovák nyelvű oktatásra való áttérésnek – következményeit vizsgáltuk, az érintettek társadalmi mobilitására gyakorolt hatásokat, az elért iskolai végzettség és foglalkozások presztízsének tükrében.* A kiválasztott módszerek, a helyes mintafelvétel és az empirikus tények hitelesítése céljából első lépésben Dióspatonyban végeztünk kérdőíves próbavizsgálatot és készítettünk problémafeltáró mélyinterjúkat. A mélyinterjúk a családi és foglalkozási életutak fordulópontjait igyekeztek megragadni az iskolai életút jellegzetes alakulásának összefüggésében. Vizsgálatunk a továbbiakban Csallóköz különböző településeit ölelte fel, melyekben több mint 150, 1935–1942 évben született emberhez fordultunk kérdéseinkkel. Alapvető hipotézisünk az volt, hogy a nem magyar nyelvű oktatás jelentős mértékben járult hozzá az érintett korosztályok tagjainak alacsony szintű mobilitásához – figyelembe véve az iskolai végzettség konvertálhatóságának jellegzetességeit és szerepét az életstratégiák kialakításában. Hipotéziseink megfogalmazásánál számoltunk azzal, hogy a két nép együttélését eddig beárnyékoló sérelmi politika is keresztezi a magyar iskoláztatás ügyét és a fiatal szlovák demokrácia eddigi intoleranciája aktualizálja a jogos magyar sérelmeket.

* * *

A mintánkban szereplő egyének az általunk vizsgált időszakban iskolás korú, alsóosztályos gyermekek voltak. A kisiskolás kor új fordulópontra jelent a kisgyerekek eddigi, elsősorban a család általi szocializációjában.

A régebben végzett kutatások eredményeinek összegzéseiből főleg azt a megfogalmazást tartjuk lényegesnek, amely szerint az, aki „élete első néhány évében nem tanul meg valamilyen nyelvet – amelyre később anyanyelvként tekint vissza – az semmiféle nyelvet nem fog jól megtanulni már ...” [Csepeli é.n. 19–20]. Azonban az anyanyelv vagy bármilyen nyelv megfelelő, irodalmi szintű elsajátítása általában az iskolai nyelvi oktatás keretében történik. Annak megfelelő ismerete pedig egész életre meghatározó jelleggel befolyásolja a későbbi ismeretek megszerzését, a pályaválasztás alakulását is.

Nem elhanyagolható szempont tehát a nyelvi képzés színvonala az iskolában, nem beszélve a megfelelő színvonalú anyanyelvi képzéshez való hozzájutás lehetőségéről.

* * *

A gyermeki önközpontúság a szocializáció folyamatában egyre veszít erejéből és egyre inkább kényszerül, hogy magán kívül más azonosítási keretek létrejöttére is rábrenjen és azonosulni tudjon a számára előnyös integrációkkal. Ilyen magától értetődő vonatkoztatási csoport a nemi és életkori csoportokon kívül a nemzeti (vagy más etnikai) csoport. Az identitás alkotórészeként kifejlődő nemzeti hovatartozás tudata minőségi szakasz a gyermek fejlődésében – a gyermek világtérképének központjának áthelyezését jelenti.

Ez a folyamat a nemzeti szocializáció, mely a szocioetnikai közösség mint saját csoport, és a nemzeti idegen csoportok létrejöttére vonatkozó érzés és tudás kialakulási folyamataként értelmezhető. A nemzeti hovatartozás beépülése a személyiségbe elsősorban a szociokulturális környezet hatásainak műve, melyeket a szocializáció ágensei közvetítenek. Ezek közül az egyik legfontosabb a család, amely nemcsak a személyes kommunikáción keresztül segíti a szocializációt, hanem kitüntetett szerepet tölt be a nemzeti attitűd kialakításában is. A gyermek a családban találkozik először a nemzeti hovatartozást kultiváló üzenettel.

A hovatartozást kultiváló ideológiai minták sorsa a családban több generációt tekintve a család társadalmi pályájának ívével függ össze. A felfelé ívelő családi helyzetek feltehetően egészen másként kondicionálják a hovatartozást – s köztük a nemzeti hovatartozással összefüggő ideológiákra való fogékonyságot az utódokban, mint a lefelé ívelő család pályák. A családok történeti pályájának alakulása természetesen nagymértékben függ attól, hogy milyen traumák, sorsfordulók következtek be, amelyek szükségképpen konkrétan érintették a hovatartozással kapcsolatos érzelmeiket. Ide tartoznak a

régmúlt nem eléggé feltárt eseményeinek (lakosságcserek, kitelepítések, politikai perek, jogtalan sérelmek, meghurcoltatások stb.) következményei is, amelyek – ha változó mértékben is, de – szinte minden közép-európai családban személyes tartalomként vannak jelen a család tudatában, s ezzel párhuzamosan a (nemzeti) szocializációra ható kommunikációban is.

A felvidéki magyarság viszonylatában a fent említett önkényes politikai akciók körébe tartozik az 1945 májusában a magyar tannyelvű iskolák bezárása és a magyar tanítók elbocsátása Szlovákia magyar lakta területein. E korszak szakadást jelentett a szlovákiai magyar oktatás történetében és nem kevés sajátossággal bírt, amely közvetve vagy közvetlenül hatást gyakorolt az érintett iskolaköteles korosztály későbbi társadalmi mobilitására is. Ugyanakkor nem hanyagolható el az sem, hogy a család mellett az iskola az a meghatározó intézmény, amely kikerülhetetlenül befolyásolja (segítve vagy gátolva) a nemzeti öntudat és érzelmi világ kialakulását. A nemzeti attitűd kialakulására különösképp kedvező szakasz a 6–10. életév közötti korszak. Ebben az időszakban alakul ki optimálisan a nemzeti szocializáció érzelmi talapzata, középpontjában az identitásérzettel. Egyfelől a tananyag, másfelől a tanítók attitűdjei, értékei és nem utolsósorban az iskolai szervezetben megvalósított rituálé miatt.

A vizsgálatok során izgalmas feladatnak mutatkozott annak a hatásmechanizmusnak az elemzése is, amikor a család és az iskola által közvetített minták ütközése történt, és a konfrontációra vagy harmóniára való törekvés valósult meg.

TÖRTÉNELMI VÁLTOZÁSOK

Különösen drámai fejleményeket rejtett magában e folyamat az általunk tárgyalt időszakokban a nemzetrészek körében, nevezetesen a szlovákiai magyar etnikumában is, mikor a többségi nemzet intoleranciáját nemzetközi egyezmények, köztük az 1946-os évi párizsi „békedekrétum” cikkelyei legitímálták. A magyarsággal szemben folytatott szlovák nemzetiségi politikát részletesen elemezték [Janics 1989]. A párizsi konferencia szellemét is a győztesek nemzeti érdekeinek érvényesítése határozta meg, így magyar vonatkozásban logikus következménye lett a magyar etnikum törvényen kívül helyezése.

A magyar tannyelvű iskolák beszüntetése csupán egyik állomása volt a magyar nemzetrészt ért támadásoknak. A Magyarországhoz visszacsatolt területek 1945-ben Csehszlovákia részévé lettek, Kárpátalja kivételével. E területeken a Szlovák Nemzeti Tanács és a helyi nemzeti bizottságok vették kezükbe a hatalmat. Rendeletileg elbocsátották a magyar nemzetiségű közalkalmazottakat, majd a magánalkalmazottakat is. A magyarok tulajdonában lévő kis- és középüzemeket, beleértve a kisiparosok műhelyeit is nemzeti gondnokság

alá vették. Párhuzamosan ezzel megkezdődött a kitoloncolás is. Először kb. 20 ezer magyart utasítottak ki az országból. A szlovákiai magyarokat tömegével kényszerítették a csehszlovák munkatáborokba, de Szlovákia keleti részéből már 1944 őszén ezrével vitték a magyar férfiakat a Szovjetunióba.

A csehszlovák kormány azonban korántsem érte be ennyivel. 1946. február 27-én egy lakosságcsere egyezmény értelmében a kormány jogot szerzett arra, hogy kitoloncolja azokat a magyar etnikumhoz tartozó személyeket, akik egy 1945-ben hozott rendelet alapján fasisztának minősültek. Továbbá az volt az igyekezete, hogy áttelepülésre kényszerítsen ugyanannyi magyart, ahány magyarországi szlovák nemzetiségű állampolgár önként Csehszlovákiába költözik. Az egyezményt egyoldalú csehszlovák sikernek kell tekintenünk. A csehszlovák hatóságok 1946. június 17-én kiadott rendelete értelmében megkezdték a reszlovakizációt [lásd Vadkerty 1993]. A magyarokat választás elő állították: vagy szlováknak vallják magukat, s akkor megkapják az állampolgárságot, vagy nem, s akkor vállalniuk kell a további bizonytalanságot és üldözetest. A létfeltételeiben megingott magyarság – minthogy segítséget sehonnan sem várhatott – eleget tett a hatóságok követeléseinek, s így a reszlovakizáltak száma 327 ezer főre rúgott. A további 200 ezer személy azonban ilyen körülmények között is nyíltan vállalta magyarságát.

A magyarokat sújtó rendeletek egésze emberi méltóságában aláta meg a csehszlovákiai magyar etnikumot. 1945. augusztus 2-án nemcsak az 1938-ban Magyarországhoz visszacsatolt területeken élő, de a többi magyar nemzetiségű is elvesztette csehszlovák állampolgárságát és „hontalanná” vált. Jogfosztottságuk következtében nem élveztek semmilyen jogi védelmet, ezért ki voltak szolgáltatva bárki kénye-kedvének.

1945 májusában megszűnt az összes magyar iskola, elbocsátották a magyar pedagógusokat. A szlovákiai magyar iskolakérdésnek jogi érdekessége, hogy a magyar iskolákat törvényesen nem tiltották be. A pedagógusok elbocsátásával azonban az egész magyar nyelvű iskolarendszer összeomlott, többször a helyi hatóságok túllapásai következtében.

A teljes iskolanélküliség 1945 tavaszától 1949 tavaszáig tartott; a magyar iskolakötelesek négy évig voltak kirekesztve a kötelező oktatásból, de még 1950-ben is az iskolaköteles magyar tanulóknak a fele sem járt magyar iskolába.

A magyar etnikum jogfosztásának különböző formái egyszerre és egy időben érintették az iskolaköteles gyermekekkel bíró magyar családokat. Ahol a felnőtteket egyszerre érte állampolgári és nemzetiségi atrocitás, ott nemcsak emberi méltóságuk szenvedett csorbát, hanem az üldöztetés sajátos légkörében megrendült nemzeti-etnikai azonosságtudata is.

AZ EMPIRIKUS VIZSGÁLAT

A kutatás keretében 16 személlyel, illetve családdal készítettünk mélyinterjúkat és 152 személlyel kérdőíves vizsgálatot Csallóköz 9 településében. A kérdőíves vizsgálathoz a kiválasztás az érintett korcsoportokból véletlenszerűen történt, fele-fele arányban elosztva férfiak és nők között. A mintába foglalt személyeknek a zöme (46%) csupán alapfokú iskolai végzettséggel rendelkezik, 30% végzett szakmunkásképzőt, 20% érettségizett és csak 4%-nak van főiskolai, ill. egyetemi végzettsége. Ez a tény is bizonyítja mobilitásuk rendkívül alacsony szintjét. (Ezzel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy az 1991-es népszámlálás által rögzített adatok szerint a magyar lakosságnak is csak 2,89%-a rendelkezik egyetemi, illetve főiskolai végzettséggel, a szlovák lakosoknál ez 6,08% volt. Ez az alacsony arány abból adódik, hogy a népszámlálás az összpopulációt érintette, míg vizsgálatunk csak egy korosztályt. Azonkívül figyelembe kell venni azt a tényt is, hogy vizsgálati alanyaink sokkal később, több esetben 30–40 éves korban különféle levelező tagozatokon jutottak főiskolai vagy egyetemi végzettséghez.)

A mintában szereplők 72%-a jelenlegi lakóhelyén kezdte alapiskolai tanulmányait, 28% máshol, s ezek közül többen Csehországban (ismereteink szerint csak Dióspatonyból 30 gyerek került a deportálások során csehországi iskolákba, ahol egyik napról a másikra egy számukra teljesen idegen nyelvre kellett áttérniük). Arra a kérdésre, hogy hányadik évfolyamban kellett áttérniük a más nyelvű oktatásra (szlovák vagy cseh), a vizsgálat alanyainak fele (51%) nem tudott választ adni, nem emlékszik pontosan a történetekre. Azonban az érintettekben, akiknek tudatos élményei vannak ezekről az eseményekről, ezek egyöntetűen negatív érzelmeket váltottak ki – félelemmel, ellenszenvvel viseltettek a szlovák nyelvű tanítás bevezetésével szemben. Ugyanakkor voltak olyanok is – és ez megfelel a kisgyermekkor lelki sajátosságának – akik kíváncsisággal viseltettek a történetek iránt, de ezek inkább a cseh tannyelvű iskolákból kerültek ki. De az ő esetükben is arról volt szó, hogy hiába végeztek el korábban magyar nyelven pl. három osztályt, a cseh nyelv ismerete hiányában újra az első osztályba írták őket.

A megkérdezettek nagy része értékelte úgy, hogy nehéz volt számára a szlovák nyelvű tanításra való áttérés, sokan azok közül is ezt a véleményt vallották, akik az előző kérdésben úgy nyilatkoztak, hogy nincsenek emlékeik ezekről a tényekről. Az okokat elemezve egyértelműen azt vallották, hogy nem értették a nyelvet, a tanító pedig nem tudott magyarul: „Ültünk a padokban, néztük a tanítót és hónapokon keresztül egy kukkot sem értettünk abból, amit mondott. Persze, majdnem minden év végén megbuktunk, úgy három éven keresztül ... Milyen érzés is volt számunkra az iskolával való ismerkedés?: kudarc, kudarc, kudarc ...” Ez a kudarcérzet folyamatosan beépült a magyar kisiskolások önképébe is, hiszen a szlovák tanítók mindig azt hajto-

gatták, hogy milyen gyenge képességűek ezek a magyar gyerekek. Milyen sokan és hányszor kell osztályt ismételniük.

A nem konzekvens válaszok azt sejtetik velünk, hogy az egyéni és kollektív emlékezés tényei sok esetben nehezen közelíthetők meg csak a hagyományos makroszociológiai módszerek révén. Az elhallgatás, elhallgattatás, a politikai drill szocializációs mechanizmusának korábban traumatizáló hatásaival is számolnunk kell bizonyos speciális élettények felidéztetése, vizsgálata folyamán. Az identitás különböző mozzanatainak vizsgálata során nemegyszer találja magát szembe e dilemmákkal a kutató. Ezért a mélyinterjú, az élettörténet elmeséltetése interdiszciplináris megközelítéssel sokkal termékenyebb, intenzívebb eredmények eléréséhez segített hozzá bennünket – főleg a klinikai pszichológia és a szociológia sajátos nézőpontja és módszertana segítségével.

A legnagyobb nehézséget a vizsgált személyeknél az okozta, hogy a felnőtt családtagok sem tudtak szlovákul, más volt a szlovák írásmód, de elsősorban magyarul gondolkodtak. A megkérdezettek szinte egyöntetűen azt vallották, hogy sikerült jó szinten elsajátítaniuk a magyar nyelvet, sőt nagy részük nagyon is jónak értékelte magyar nyelvtudását (ezek a válaszok tartalmaznak bizonyos túlzásokat, mivel tapasztalati tény, hogy több, a nyelvet rosszabbul bíró egyénnel lehet találkozni Szlovákia magyar lakta területein).

Bennünket a jelen kutatás esetében az iskolai oktatás színvonala és hatása érdekelt, illetve a nyelvek cseréjének következményei, és az oktatásnak a társadalmi mobilitásra gyakorolt hatásai. A szlovák nyelv elsajátításának színvonaláról a megkérdezetteknek csak 6%-a válaszolta azt, hogy nagyon jól sajátította el a szlovák nyelvet, 22% válaszolta azt, hogy jól, míg 47% közepesen és 25% rosszul. Kértük továbbá, hogy jellemezzék a szlovák nyelvű oktatást különböző szempontokból. A tanítók szlovák nyelvtudásával összességében elégedettek voltak, de a szakmai tudásuk megítélése már bonyolultabb feladat elé állította őket: az idők távlatából sokan nem tudták megítélni a kérdést. Többen úgy vélték, hogy ehhez ők nem kellően iskolázottak, és így nem is tudnak véleményt formálni. A megkérdezettek 11%-a nagyon jónak minősítette a tanítók szakmai felkészültségét, 51%-a jónak, míg 30%-a közepesnek és 8%-a rossznak tartotta. A kérdőívben szereplők véleménye kissé „rózsaszín” képet fest e tényről, ha összevetjük az interjúalanyok esetében többször hangoztatott véleménnyel, miszerint a „gyorstalpaló” képzőkben tanult szlovák alapképzettségű tanárok együtt tanulták a nyelvet a tanulókkal; a tanító keverte a szlovák és a magyar szavakat. Nem alkalmaztak megfelelő módszertant. Azok a tanulók, akik magyarul kezdtek tanulni és később szlovák nyelvre kellett áttérniük – csak 3. osztályos korukra tanultak meg rendszeren magyarul olvasni, szlovákul sokkal később. Ez történt a Csehországba kitelepített családok gyerekeivel is, ott azonban a tanítók felkészültsége magasabb színvonalú volt, és az interjúalanyok egybehangzóan állítják, hogy civilizáltabb, emberségesebb bánásmódban volt részük az iskolában. Sőt töb-

ben úgy vélekedtek, ha ott marad a család, életük, sorsuk talán sikeresebben alakul ... (?)

Az iskolában folytatott erkölcsi neveléssel kapcsolatos vélemények eléggé nagy szórást mutattak – a megkérdezettek 11%-a nagyon jónak, 54%-a jónak, 33%-a közepesnek és 2% rossznak minősítette. Leginkább a családi életre való felkészítéssel kapcsolatban mutattak nagy elégedetlenséget a megkérdezettek. A válaszolók 23%-a alacsony szintűnek értékelte, 30%-a közepesnek, 37%-a jónak és csak 10%-a nagyon jónak. A családi életre való felkészítés talán nem is kapott elég hangsúlyt a korabeli nevelés keretei között. Ugyanakkor az oktatás szakmai követelményei sem elégtelnek ki megfelelően a napi iskolai gyakorlatban.

A tanítók emberi magatartásának megítélésében is eléggé szórtak voltak a válaszok. A megkérdezettek 9%-a kimondottan ellenszenvesnek tartotta szlovák tanítóit, 36%-a közepesnek ítélte emberi tulajdonságaikat. 44% energikusnak, szigorúnak ítélte őket, míg 11% úgy vélte, hogy megértéssel voltak irántuk a szlovák tanítók. Pszichológiai szempontból világosan érthető ez a vélemény. Valószínűleg idegenkedés, távolságtartás volt tapasztalható a tanítók részéről, ez derült ki az interjúkból is. Bár voltak kivételek is – többen említették, hogy néhány remek embert is megismertek a szlovákot sem egészen jól beszélő, egyébként szlovák származású tanítók között. Már maga a nyelvi kommunikáció lehetetlensége megalapozta a tanulóknál az iskola, a tanulás és a tanító személyével szembeni negatív attitűd kialakulását. A politikai parancsszóra odahelyezett tanítók nagy része e nehéz emberi helyzetet csak tovább súlyosbította eleve ellenséges, lekicsinylő viszonyulásával. Tisztelet annak a magyarul is beszélő szlovák tanítónőnek és más társainak, akik emberséget tanúsítottak: „Ha körmöst is osztogatott, de nemcsak a magyar gyermekek kaptak – és többször mondogatta: okos és szép gyermekek vagytok, csak tanuljatok!”

Nagy élmény minden kisiskolás életében az első könyv, amelyre sokan és szívesen emlékeznek. Nem mindegy azonban, hogy anyanyelvükön vagy idegen nyelv közvetítésével jutnak ehhez az élményhez. Ezzel kapcsolatban megdöbbentő a válaszok szórása. A tanulók 39%-ának nem az anyanyelvén volt módja élete első meséskönyvét elolvasni. Csak kevesen emlékeztek az első könyv címére – a magyar közül legtöbben a János vitézt és az Egri csillagokat említették, bár többen emlékeztek az első szlovákul elolvasott könyv címére is. A magyar nyelvre való áttérés később valószínűleg elnyomta a tudatban a korai szlovák nyelvű irodalmi élményeket.

A szlovák nyelvre való áttérést a gyerekek szüleinek 70%-a szükségszerűségként fogadta el. Egy centralizált, zárt, diktatórikus államban a helyi társadalom, különösen a falusi régiókban az ellenállás nem sok lehetőségét mutathatta fel, köszönhetően a korábbi politikai szocializáció és az emberek nem megfelelő képességeinek.

Szerettünk volna képet kapni interjúalanyaink életútjáról is, mivel köztudott, hogy milyen nagy jelentősége van ez utóbbinak a jobb társadalmi státusz megszerzésében. Kérdéseinken keresztül szembesítettük a vágyott és a valódi pályaválasztást. A megkérdezettek 18%-ának nem volt határozott elképzelése, milyen szakmára vágyott volna, illetve nem emlékszik az akkori elképzeléseire. Csak 23% vágyott kimondottan értelmiségi szakmára – itt a tanító, orvos, óvónő dominált. 48% valamilyen szakmát említett meg – a nők az elárusítónő és varrónő, a férfiak villanyszerelő, géplakatos, vasutas szakmákat. A megkérdezettek 8%-ánál valószínűleg a szülők foglalkozásának folytatása volt a cél – maradni a mezőgazdaságban. A maradék 3% inkább romantikus célokat kergetett – katona, hivatalnok, tengerész szeretett volna lenni.

Vizsgálati alanyaink 11%-a nem adott választ arra a kérdésre, sikerült-e vagy sem gyermekkori vágyait megvalósítani a pályaválasztás terén. A megkérdezettek 25%-a azt vallotta, hogy sikerült, azonban a további 22% úgy válaszolt, hogy csak részben sikerült olyan foglalkozást választania, amelyre gyermekkora óta vágyott. Nem nehéz felfedezni e válaszok tartalmi vizsgálata során, hogy az első generációs mobilitási lépcsőt jelentő szakmunkássá válás is csak 1/3-ának sikerült, magasabb státuszt igénylő szakmát pedig még a vágyak szintjén sem céloztak meg.

Elég jelentős azok aránya (55%), akik nem tudtak igazán választ adni arra a kérdésre, miért nem sikerült a pályaválasztásuk. Ezek után a legtöbben (20%) az anyagi okokat említik mint a vágyott szakma választásának legfőbb akadályát. Jellemző adat e térség munkavállalóinak politikai, gazdasági és szociális elesettségére, hogy az első generációs szakmunkássá válás egzisztenciális áldozatának vállalására is képtelennek mutatkozott. A megkérdezettek 8%-a a tájékozatlanságot, az információhiányt említette, míg további 8% a szlovák nyelvismeret hiányát, illetve a vágyott szakma magyar nyelvű oktatásának hiányával indokolta.

Szerettük volna megtudni, ma hogyan vélekednek arról, volt-e az iskolaváltásnak közvetlen hatása életük alakulására. A megkérdezettek 16%-a úgy nyilatkozott, hogy életét lényegesen nem befolyásolták az iskolaváltás körülményei, és további életútjuk valószínűleg ugyanúgy alakult volna, bár titokban reménykedtek egy megálmodott foglalkozás megszerzésében és magasabb társadalmi státusz elérésében. A megkérdezettek 27%-a nem tudta a kérdést megítélni. További 26% elképzelhetőnek tartotta, hogy élete esetleg más irányt vesz, ha iskoláztatása körülményei nem így alakulnak. 31% azonban határozottan állította, hogy pályaválasztásuk lényeges fordulatot vett volna, ha nem történik az iskolaváltás.

A minta mai társadalmi helyzetét vizsgálva, a vizsgálat alanyai szubjektíve úgy ítélik, hogy a család anyagi helyzete egyöntetűen jobb a szüleikénél. Úgy vélik, hogy szüleik anyagi helyzetéhez képest, jelenlegi társadalmi állapotuk emelkedést jelent, noha viszonylagosan sokan elégedetlenek mostani helyzetükkel.

Továbbiakban az iránt érdeklődtünk, hogy vajon milyen szerepet játszott maga a nemzetiségi hovatartozás a társadalmi helyzet kialakításában. A megkérdezettek 14%-a szerint nincs jelentősége a nemzeti hovatartozásnak, 73% viszont határozottan állította, hogy hátrányt jelent, ha magyar származású és ezt deklarálja. Néhányan megkerülték a választ azzal, hogy attól függ, Szlovákia melyik részén él az illető. Csak nagyon kis részarány (3%) válaszolt úgy, hogy előnyös, ha valaki magyar származású Szlovákiában, azonban nem részletezték, milyen szempontból. Míg a próbavizsgálat során a nemzeti hovatartozást a válaszolók fele tartotta differens tényezőnek, amelyből semmi haszna nem származik, a kutatás további eredményei megcáfolták ezt a véleményt. Korábbi kutatási tapasztalataink alapján a próbavizsgálat nem egészen konzekvens eredményeihez hozzájárult az őszinte válaszadás elhárítása is, melyet a félelem, bizonytalanság vagy megszokás, beletörődés érzései motiváltak. Ha hozzávesszük azok arányát, akik úgy vélik, hogy hátrányokat is elszenvedtek emiatt, nem különösebben megnyugtató kép rajzolódott ki előttünk. Mára azonban a helyzet megváltozott – az emberek bátrabbak és többségük nyíltan meri vállalni magyarságát.

A nem éppen magas társadalmi státusz elérése ellenére feltettük a kérdést, hogy szakmai boldogulásukban melyik tényezőnek volt a legnagyobb szerepe. A pályaválasztásban is a megkérdezettek felének (51%) esetében a szülőké volt a döntő szerep; az iskola kevésbé orientálta őket (23% válaszolt így). Többen azt válaszolták, hogy saját akaratuk és elképzelésük szerint választottak pályát.

Amikor arra szeretnénk volna választ kapni, hogy a nem anyanyelvű iskolai oktatásnak milyen hatása volt vizsgálati alanyaink életének további alakulásában – elsősorban a pályaválasztás és az elért társadalmi státusz szempontjából –, fontos kontrollt jelentettek azok a válaszok, melyekben a gyermekeikkel kapcsolatos jelenlegi aspirációkat vallották meg. Először a vágyak, majd a valóság szintjén. Mindkét esetben döntő többségük (96%) magyar tannyelvű iskolába íratná gyermekét, csak 4% szlovákba. Figyelembe kell venni azonban, hogy vizsgálatunkat olyan területen végeztük, ahol a magyarság többséget alkot. Vannak azonban veszélyeztetett területek – pl. Nyitra vidéke –, ahol a magyar nemzetiségű tanulók 44,7%-a szlovák alapiskolát látogat.

Az előző részekben érintettük azokat a történelmi tényeket, amelyek igen kedvezőtlen körülményeket jelentettek az érintett korosztály nemzeti-etnikai azonosságtudata szempontjából. Az empirikus vizsgálat során nem tudtuk megkerülni ezeket a kérdéseket sem. A magyarsághoz való érzelmi kötődés intenzitásáról a válaszok szórása a következő képet nyújtja: a megkérdezettek 68%-ának életében fontos, illetve különösen fontos tényező a magyar mivolta, s csak 27%-uk vallotta, hogy nem találja különösképpen fontos tényezőnek a nemzeti hovatartozást. Meg kell jegyeznünk, hogy a mintát majdnem hogy színmagyar falvakból választottuk, ahol a nemzeti hovatartozás előnyét vagy hátrányát a mindennapi életben nem érzékelik teljes egészében. Összességé-

ben azonban ragaszkodnak magyarságukhoz – az erőszakos „reszlovakizáció” és a magyar etnikum elleni atrocitások indirekt módon az ismert szociálpszichológiai törvényszerűségnek megfelelően elmélyítették az érzelmi kötődést. Az adott kérdéskörhöz szervesen hozzátartozott annak a kérdésnek megítélése, hogy milyennek értékelik esélyeiket néhanly a demokráciában állampolgári esélyegyenlőséget garantáló lehetőség elérésére. A megkérdezettek 95%-a ítélte úgy, hogy nem lát esélyt a magyarok számára pl. magasabb állami, politikai tisztség betöltésére, illetve nagyon nehezen elérhetőnek véli. 62% gondolja, hogy gyermekeik nem, vagy csak nagy áldozatok árán élhetnek a legjobb színvonalú iskoláztatás lehetőségével, míg a megkérdezettek 38%-a lát ugyan esélyegyenlőséget, ebből azonban sokan a protekciót említették mint egyetlen reális esélyt.

A szólásszabadság érvényesülése megítélésében szinte ugyanolyan arányban oszlanak meg a válaszok: 39%-uk vélekedik úgy, hogy bármikor, bármilyen témában elmondhatja szabadon a véleményét, 61% határozott nemmel felelt a kérdésre. Többen hozzátették, hogy formálisan senkibe sem fojtják bele a szót, bővültek a fórumok is, de a szabad véleménynyilvánítás továbbra is nemhivatalos következményekkel jár. Jobb követni a „ne szólj szám, nem fáj fejem” tanácsot.

Végezetül két számadat, amely bizonyítja a vizsgált korcsoportok alacsony szintű mobilitását. A megkérdezettek 67%-a élete során nem töltött be semmiféle magasabb munkakört vagy beosztást. A további 33% ugyan elért bizonyos fokot a foglalkozási ranglétrán, de ezek sem haladták túl az életévekkel és tapasztalatokkal általánosan elérhető fokot. Természetesen ezt főleg a közösségi munkában igyekeztek kompenzálni – a megkérdezettek elég jelentős része (39%) életútja során aktív szerepet vállalt a különböző társadalmi szervezetekben – Csemadok, nőszövetség, ifjúsági szervezetek, vöröskereszt stb.

ÖSSZEGZÉS

Az elvégzett vizsgálat lényegében igazolta a felállított fő hipotézist, amely szerint a magyar ajkú oktatás megszakítása jelentősen befolyásolta az érintett korosztály tagjainak alacsony szintű mobilitását. Az iskolai végzettségi tőke konvertálására nemigen nyílt lehetőségük, szüleik társadalmi helyzete és az adott politikai légkör révén kialakult következmények ezt nem tették lehetővé számukra. Az eltelt évtizedek távlatából az interjúalanyok és a kérdőíves mintába kiválasztottak zöme elképzelhetőnek tartja, hogy élete másként (jobban) alakul, ha nem következik be az erőszakos iskolaváltás, azonban véleményük szerint határozott fordulatra amúgy sem számíthattak, mivel magyar származásuk miatt majdnem hogy az egész életük során hátrányos megkülönböztetésben részesültek. A mintánk által képviselt generáció tagjai közös sorsát az idő előtti biológiai és pszichikai elhasználódás jellemzi, ami bizonyára nagy-

mértékben játszhatott szerepet abban, hogy számosan korán, 50–60 éves korukban távoztak az élők sorából. Az említett iskola nélküliség az oka annak is, hogy Szlovákia területén ebből a korosztályból nem termelődött ki életképes értelmiségi réteg, amely hatékonyan tudta volna befolyásolni környezetét. A vizsgálat során feltett kérdésekre adott válaszok ugyanakkor felszínre hozták azokat a félelmeket is, melyek szerint főleg a vegyes lakosságú területeken a nemzetiség szerinti megkülönböztetés még sokáig negatív kihatással lesz a magasabb társadalmi státusz elérésére, sőt az elkövetkezendő évek folyamán a gyerekek is ki lesznek téve ennek a veszélynek.

JEGYZETEK

* A szerzők külön köszönik Koncsol László írónak az ötletet, aki a magyar iskolák bezűntetése után csak a „zöld határt” átlépve folytathatta tanulmányait. Köszönetünket fejezzük ki továbbá Dr. Idei Miklósnak, a Győri Apáczai Csere János Tanítóképző Főiskola tanárának, aki önzetlenül támogatta munkánkat, Dióspatony polgármesterének, Lelkes Vincének a megfelelő feltételek megteremtéséért, a Komáromi Városi Egyetem diákjainak a kérdőíves vizsgálat lebonyolításáért és mindazon ismert vagy ismeretlen interjúalanyoknak, akik kimondták vagy leírták véleményüket.

¹ Csepeli Gy.: *Nemzeti tudat és érzésvilág Magyarországon a 70-es években*. Budapest. Múzsák Közművelődési Kiadó é.n.

² Janics K.: *A hontalanság évei*. Budapest. Hunnia 1989

³ Vadkerty K.: *A reszlovakizáció*. Pozsony. Kalligram 1993

TÓTH RENÁTA

A MUNKAI DŐ CSÖKKENTÉSE ÉS RUGALMASABBÁ TÉTELE MINT A FOGLALKOZTATÁS BŐVÍTÉSÉNEK LEHETSÉGES ESZKÖZE

A munkanélküliség tömegessé válásával egyre hangsúlyosabban vetődik fel a munka szerepének újrafogalmazása, a munkanélküliség csökkentése és újfajta foglalkoztatási formák kidolgozása iránti igény. Új elképzelések, javaslatok fogalmazódnak meg a munka világával és a foglalkoztatás reformjával kapcsolatban, amelyek megvitatására számos fórumon sor kerül. A munkaidő csökkentésével, életciklusok közötti átszervezésével és rugalmasabbá tételével kapcsolatos koncepciókkal és megvalósításuk lehetőségeivel foglalkozott a UN European Regional Follow-up to the World Summit for Social Development konferenciasorozat „*International Expert Meeting on Innovative Employment Initiatives*” elnevezésű, 1998 februárjában tartott bécsi találkozója is. A találkozó anyagát rögzíti Bernd Marin *Modernizing Times and New Work – Boosting Unemployment by Enterprising Workhours and Flexible Lifetiming* című tanulmánya, amelyet az alábbiakban röviden ismertetek. A tanulmány egyrészt általános áttekintést ad a témáról, másrészt bemutatja a munkaidő csökkentésének és rugalmasabbá tételének a gyakorlatban alkalmazható, illetve alkalmazott formáit.

A munka világának története során a munkaidővel, a szabadsággal és a munkavégzés szüneteltetésével kapcsolatos szabályozás fokozatosan változott, legfontosabb állomásai az éjszakai munka szabályozása, a napi nyolcórás munkaidő, a hatnapos, majd ötnapos munkahét, a 48, 40 majd 35 órás heti munkaidő, a fizetett szabadság bevezetése és fokozatos kiterjesztése, a betegszabadság, baleseti táppénz, szülési szabadság, továbbképzés, korai nyugdíjazás stb. lehetőségének megteremtése voltak. A munkaidő tehát fokozatosan csökkent, és emellett egyre többféle lehetőség nyílt arra, hogy egyes időszakokban a munkavállaló betegség, szülés vagy egyéb okok miatt átmenetileg ne dolgozzon. Manapság a köztudatban az a kifejezés, hogy „munkaidő-csökkentés” általában nem a munkafeltételek javulásához, hanem sokkal inkább a munkanélküliség növekedéséhez, a munkaerő iránti igény csökkenéséhez kapcsolódik. Egészen idáig a foglalkoztatással kapcsolatos kutatások is kevés figyelmet szenteltek a kérdésnek, és nem készültek összehasonlító empirikus vizsgálatok, amelyek alátámasztanák vagy megcáfolnák az ezzel

kapcsolatos félelmeket. Azok a tanulmányok, amelyek a témával kapcsolatban rendelkezésre állnak, többnyire valamely érdekcsoporthoz kötődően készültek, nem kellőképpen alátámasztott feltételezésekből indultak ki, és ebből következően ellentmondásos eredményekre vezettek. Ugyanakkor egyes országokban léteznek a munkaidő reformjával kapcsolatos kísérletek, foglalkoztatáserkentő, rövidebb, rugalmasabb és produktívabb munkaidő-felhasználási gyakorlatok, amelyeket érdemes lenne tanulmányozni. Ezen kísérletek értékelésére és szisztematikus elemzésére azonban mindeddig nem került sor. Pedig a munkaidő-csökkentés és a munkával töltött életszakasz „átszervezése”, megfelelő formában és megfelelő feltételek mellett történő alkalmazása jelentős mértékben hozzájárulhat a munkanélküliség csökkentéséhez és a foglalkoztatás bővítéséhez, fontos szerepet tölthet be a munka szervezetének folyamatos modernizációjában és a versenyképesség növelésében. Mindemellett ezen eszközök alkalmazása jobb időkihasználást és életminőséget is eredményezhet azáltal, hogy humanizálja a munka világát, és az eddiginél jóval nagyobb lehetőséget biztosíthat a szakmai és a magánélet összehangolására, összeegyeztetésére.

Az, hogy a munkaidő-csökkentés kérdése mégis tabunak számít, alapvetően két okra vezethető vissza: egyrészt több csoport részéről erős ellenérdekeltség, másrészt pedig számos téves előfeltevés kapcsolódik az ilyen irányú elképzelésekhez.

A munkaidő-csökkentés bármely formájának bevezetése erős ellenállásba ütközhet mind a szakszervezetek, mind a vállalatok vezetése részéről, hiszen bizonyos szempontból mindkét fél ellenérdekel. A szakszervezetekkel valószínűleg nehezen lehetne elfogadtatni a munkaidő csökkentésével arányos havi bércsökkenést, ami viszont azt eredményezné, hogy a vállalatoknak kevesebb munkavégzésért ugyanannyi bért kellene kifizetniük. A vállalatok szempontjából ez az egységnyi munkaidőre jutó költségek jelentős növekedését jelenti, és végeredményben a munkaerő iránti kereslet és a foglalkoztatás csökkenéséhez, tehát éppen az eredeti elképzeléssel ellentétes eredményre vezethet.

A fenti folyamat elkerülése és a munkaidő-csökkentés alkalmazásának sikeressége érdekében nagyon fontos, hogy minden ilyen jellegű intézkedés bevezetését megelőzze a társadalmi partnerek közötti érdekegyeztetés, a járulékos költségek és hasznok megosztása. A munkaidő-csökkentés különféle formáinak bevezetésével kapcsolatban a kormányok részéről is megfigyelhetők bizonyos fenntartások, elsősorban attól tartanak, hogy a munkaidő-csökkentés alááshatja a nemzeti gazdaság versenyhelyzetét.

A közvetlenül érintettek mellett közgazdászok, társadalomtudósok és politikusok egyaránt számos olyan feltevést fogalmaztak meg a munkaidő-csökkentéssel kapcsolatban, amelyek bevezetésének lehetséges negatív következményeire, káros hatásaira és veszélyeire figyelmeztetnek.

Mindezeket összegezve, a legfontosabb ellenvetések tehát az alábbiak:

- A munkaidő-csökkentés bércsökkentés nélkül növeli a vállalatok bér- és termelési költségeit, ami a kiélezett nemzetközi piaci verseny feltételei mellett jelentősen rontja helyzetüket.
- Amennyiben a munkaidő-csökkentés arányos mértékű bércsökkentéssel jár, a munkavállalók helyzetét rontja, hiszen jövedelemcsökkenést eredményez. A munkavállalók jövedelmének csökkentése pedig a kereslet csökkenéséhez vezethet.
- Az egy munkavállalóra eső összes munkaidő csökkentése együtt jár a gazdasági növekedés, a produktivitás és a foglalkoztatás visszaesésével.
- A munkaidő költségei a helyi hatóságokra hárulhatnak, amennyiben a munkaidő-csökkentést alkalmazó vállalkozások támogatásokat vagy adómentességet, illetve -kedvezményt igényelnek.

Amint az a fentiekből is kiderült, a munkaidő-csökkentés számos veszélyt és konfliktust rejt magában, és ha nincsenek biztosítva a megfelelő feltételek, csapda is lehet. Elsősorban az ettől való félelemnek köszönhető, hogy mindaddig tisztázatlanok a munkaidő-csökkentés és a munkaidő rugalmasabbá tételének rövid és hosszú távú strukturális hatásai. A tanulmány azonban felhívja a figyelmet arra, hogy a munkaidő-csökkentés csapdájától való félelem könnyen egy másik csapdához vezethet, nevezetesen ahhoz, hogy meg sem próbálják alaposan felmérni a munkaidő változtatásának lehetőségeit és a foglalkoztatás egészére gyakorolt hatásait, és ezáltal olyan eszközt mellőznek, amely hozzájárulhatna a foglalkoztatás bővítéséhez.

A munkával töltött életszakasz csökkentése nélkül elképzelhetetlen a jelenben és a jövőben is a foglalkoztatás bővítése, illetve a munkanélküliség csökkentése, ugyanakkor a munkaidő-csökkentés nem minden formája vezet a foglalkoztatás növeléséhez. Hatásai nagyon különbözőek lehetnek makro-, mezo- és mikroszinten, más-más következményekkel járhat az egyes vállalatokra (a kis-, közép- és nagyvállalkozások) nézve, a különböző gazdasági szektorokban (a hanyatló hagyományos ágazatok és a gyorsan, dinamikusan fejlődő új ágazatok) és az egyes nemzetgazdaságok esetében. Fontos tehát megvizsgálni, hogy egy adott környezetben és adott feltételek mellett milyen formában alkalmazható, és milyen következményei lehetnek.

Van azonban számos általános érvényességű feltétele is annak, hogy a munkaidő-csökkentés munkahelyeket teremtsen, csökkentse a munkanélküliséget, és ne éppen ellenkező eredményekre vezessen. Ezen feltételek közül az alábbiak a legfontosabbak:

- Átfogó törvényi szabályozással kell biztosítani a háttérrel, ugyanakkor szükség van nagymértékben decentralizált, szektorspecifikus, egyedi, helyi és vállalati szintű megállapodásokra, folyamatos egyeztetésre és alkura, különböző szinteken. „Ugyanabba az irányba haladni, eltérő sebességgel és eszközökkel”.

- Meg kell találni a módját a különböző érdekek összeegyeztetésének, amihez a munkáltatók, a munkavállalók és érdekvédelmi szervezeteik, valamint a kormányzat együttműködése is szükséges.
- A munkaidő csökkentése a versenyképesség megőrzése érdekében nem befolyásolhatja az egységnyi bérköltség alakulását, de nem vezethet a bérek csökkenéséhez, és ezáltal a kereslet visszaeséséhez sem.
- Az elsődleges szempontnak a produktivásban jelentkező általános nyereségeket kell tekinteni.
- A munkaidő-csökkentést tömegesen (minimum 5%) és rövid idő alatt kell megvalósítani, hogy a foglalkoztatásra gyakorolt hatásai nyilvánvalóak lehessenek, hatékonysága ugyanakkor közép és hosszú távra tervezhető.
- A munkavállalók meghatározott ideig elsősorban vagy kizárólag (a jövedelemhierarchiában elfoglalt helyüktől függően) a szabadidő növelésének köszönhetően bekövetkező életminőség-javulást kapják „fizetés-ként”.
- A munkaidő-csökkentést kizárólag más, a munka átszervezéséhez kapcsolódó eszközök bevezetése mellett lehet alkalmazni, amelyek növelik a munkavégzés rugalmasságát. A munkaidőt éves viszonylatban kell meghatározni, és lehetővé kell tenni a fizetett szabadság rugalmas felhasználását.
- Merev és egységes munkaidő-rendszerekben, ahol mindenki egyszerre kezd és fejezi be a munkavégzést, ugyanakkor megy szabadságra stb., a munkaidő-csökkentést csak nehezen vagy a költségek növekedésével lehet megvalósítani, éppen ezért fontos a nagyobb rugalmasság. Ha szükséges, a munkaidő-csökkentést a nyitvatartási vagy üzemeltetési idő kiterjesztésével kell kompenzálnia (pl. hétvégi munkavégzés, amelyet nem magasabb bérrel, hanem több szabadidővel „fizetnek meg”). Tehát el kell választani egymástól a munkaidőt és az üzemeltetési időt.
- Minden ilyen eszköz alkalmazása aktív munkaerő-piaci és -képzési politikát feltételez, annak érdekében, hogy elkerülhető legyen a képzett munkaerő hiánya, ami megghiúsíthatja a munkaidő csökkenését ezáltal, hogy túlmunka-növekedést és veszteségeket eredményez.
- A munkaidő-csökkentés – bizonyos feltételek mellett – lehet átmeneti jellegű, és amennyiben lehetséges, önkéntesnek kell lennie, biztosítani kell a lehetőséget a részmunkaidős és egyéb munkavégzési formák közötti választásra.
- A munkaidő-csökkentés nem vezethet a közkiadások növekedéséhez.

A napi munkaidő 12–36 perccel való csökkentése megfelelne ugyan a heti 35 órás munkahét bevezetésére vonatkozó követelések által támasztott igényeknek, de korántsem jelent olyan mértékű munkaidő-csökkentést, amely új munkahelyeket teremthet, és nem eredményez értékelhető szabadidő-növekedést

és életminőség-javulást sem. Ahhoz, hogy a reform a kívánt eredményhez, azaz a munkanélküliség csökkentéséhez vezessen, valójában nem egyetlen intézkedésre, hanem számos komplementer eszköz együttes alkalmazására van szükség, amelyek 5–10 százalékkal csökkenthetik a munkaidőt az egy-egy jutó munkavégzés vagy az egész munkával töltött életszakasz viszonylatában.

A munkaidő csökkentésének és a munkaidő életciklusok közötti átcsoportosításának eszközei lehetnek például az alábbiak:

- 4 napos munkahét (6 vagy több napos üzemeltetési idő mellett)
- 30–32 órás munkahét
- 1 vagy 2 hónappal több fizetett szabadság évente, továbbképzési, gondozási, családi, szülői stb. szabadság
- részdíős munkavégzés
- pályakezdők fokozatos munkába állása
- részleges nyugdíjazás
- 1200–1500 óra munkaidő évente
- 180–200 szabadnap évente.

Fontos hangsúlyozni, hogy ezen eszközök egyikét sem lehet egységes módon, kötelező érvénnyel bevezetni – hiszen életciklusonként más és más formák igénybevételére nyílik lehetőség – tág teret kell biztosítani a rugalmasságnak és az egyéni választási lehetőségeknek.

A munkából származó jövedelem és a szabadidő kiegyenlítettebb elosztására kell törekedni. A prémiumok, éjszakai, hétvégi munkáért járó pótlékok pénzbeni kifizetése rugalmasan felhasználható szabadsággal, hosszabb idejű, megszakítás nélküli szabadidő biztosításával helyettesíthető. Mindez megteremthetné a munkavégzés humanizáltabb formáját, amely javítja az életminőséget azáltal, hogy a munkavállalók jelentősen több, értékesen hasznosítható szabadidővel rendelkezhetnek. A munkaidő-csökkentés, az üzemeltetési idő kiterjesztése, a munkaidő éves meghatározása és rugalmasabbá tétele tehát olyan egységet alkot, amelynek feltételeit együttesen kell kidolgozni és megvitatni.

A munkaidő-csökkentés különféle formái szükséges, de nem elégséges eszközei a nagyarányú munkanélküliség leküzdésének, de fontos előnyük más eszközökhöz képest, hogy az eredményességhez rövidebb idő szükséges, mint például az oktatási és a gazdaságpolitikai eszközök esetében, ezenkívül, ha megfelelően alkalmazzák és kombinálják aktív foglalkoztatáspolitikai eszközökkel, az eredmények kiszámíthatóbbak, mint bizonyos oktatási programok várható eredményei.

A tanulmány számos munkaidő csökkentését és a munkavégzés rugalmasságának növelését egyaránt szolgáló modellt és már működő formát mutat be, amelyek közül csupán egyetlen példát emelek ki. Különböző formában néhány helyen már a gyakorlatban is bevezették azt a rendszert, amely

hosszabb idejű szabadság lehetőségét biztosítja a munkavállalóknak, a munkaidő-csökkentésért cserébe. Ezen eszköz sikeres alkalmazása alapvetően attól függ, hogy általános és kötelező vagy szabadon választható formában alkalmazzák-e, a jövedelem mekkora hányadát biztosítják a szabadság idejére, lehetőség van-e a más jellegű munkavállalásra a szabadság ideje alatt, kötelező-e a vállalatoknak alkalmazni valaki mást a szabadságát töltő munkavállaló helyett, és hogy van-e garancia a munkavállaló további alkalmazására a szabadság letelte után.

Eleinte csak az egyetemi kutatóknak, professzoroknak biztosították a lehetőséget, hogy hosszabb időre ún. kutatószabadságot vegyenek igénybe, az utóbbi évtizedekben azonban fokozatosan más területeken is alkalmazni kezdték. Először 1967-ben az USA-ban vezettek be az acélmunkások számára egy olyan programot, amely lehetővé tette, hogy az idősebb dolgozók négyévente 13 hetes szabadságra menjenek. A nyolcvanas években számos más vállalat is átvette ezt a gyakorlatot, illetve új formákat dolgoztak ki, amelyek lehetővé tették, hogy a munkavállalók választhassanak különféle pénzbeli juttatások – például béremelés vagy életbiztosítás – és szabadságformák között. Például 1987-ben Berlinben a tanárok számára kidolgoztak egy a részmunkaidős munkavégzés és a „kutatószabadság” elemeit elegyítő formát, amely lehetővé tette, hogy a tanárok munkaidejük csökkentése és az ezzel arányos bércsökkentés mellett egyéves fizetett szabadságra menjenek, minden negyedik-hetedik évben. Az iskolák dönthették el, hogy kívánják-e ideiglenesen helyettesíteni a szabadságukat töltő tanárokat állás nélküli tanárokkal. Az intézmények mintegy 60 százaléka élt ezzel a lehetőséggel, és még jó néhány évvel később is csak a tanárok 4 százaléka vette igénybe a munka- és a szabadidő átcsoportosításának ezt a formáját. Az eredmények összességében elmaradtak a várakozásoktól. Mindebből arra következtethetünk, hogy még nagyon kedvező feltételek mellett is kicsi a valószínűsége a munkaidő önkéntes csökkentésének.

Egy másik német modell arra épül, hogy kilenc munkavállaló között osztanak meg nyolc álláshelyet oly módon, hogy munkabérük 89%-ra való csökkentése mellett, a munkavállalók 12 hetes szabadságra mennek minden második évben (ami minden alkalommal más-más évszakra esik). A modell legnagyobb előnye, hogy bárhol alkalmazható, ágazattól, a vállalat nagyságától, az alkalmazottak státuszától függetlenül, minimális jövedelemcsökkenéssel jár, elfogadható mind a munkáltatók, mind a munkavállalók számára, és a foglalkoztatás bővítésére gyakorolt kedvező hatása nyilvánvaló.

JEGYZET

¹ *European Centre for Social Welfare Policy and Research. Bécs, 1998*

PROGRESS THROUGH PARTNERSHIP

Edited by: Katalin Lévai
Social Innovation Foundation, Hungary,
Budapest 1999. 153. o.

1999 legelején tetszetős külsővel jelent meg egy tanulmánykötet angol nyelven Budapesten a British Council támogatásával. A kiadványban hat írás található, valamennyi az idősgondozás területéről. Számba veszi a helyzetet Budapest két nagy kerületében, Egerben és Debrecenben. Áttekinti az *idősgondozásban* ma tapasztalható szociális szolgáltatások színvonalát, az érvényesülő és érvényesíthető standardokat.

A munka, melyről a kötet beszámol, háromszendős tevékenység eredménye, amit hat, különböző intézményeknél dolgozó és oktató kutató, több száz magyar szociális munkás, illetve az idősgondozásban foglalkoztatott, valamint a londoni *National Institute of Social Work* végzett el a *British Council* anyagi támogatásával és nagyfokú szakmai-emberi érdeklődése mellett.

A háromszendős program során a kutatók is új, nálunk még kevésbé gyakori módszereket alkalmaztak: *akciókutatást* folytattak, azaz egyszerre végeztek résztvevő megfigyelést, a programok előkészítése során készítettek mélyinterjúkat, és szerveztek trainingeket szociális dolgozók nagy csoportjai számára. A csoportok a későbbiekben változatlanok maradtak, csak a helyszín változott, lehetőséget kínálva arra, hogy az ország különböző részein élők megtudják: a szociális szférában a problémák többé-kevésbé azonosak, a megoldás azonban sokféle lehet.

A *trainingekre* érkező brit szakértők azt mutatták meg, hogy a rendelkezésre álló anyagi eszközöket is lehet jobban felhasználni, a szolgáltatások színvonalát emelni, ha a helyi szervezetek szorosabb együttműködést építenek ki, ha az önkormányzatok támaszkodnak a civil szférára, ha az ügyfél-központúság széles körben általános szemléletté válik az ellátásban. Általában a brit hozzájárulás az anyagiakon kívül nagy hangsúlyt helyezett a partnerségre és együttműködésre, a gyakorlati eredményekre a szolgáltatásokban.

A program keretében három training megrendezésére került sor, mindegyiken részt vettek az

érintett önkormányzatok szociális területért felelős vezetői, az önkormányzati idősgondozási intézmények munkatársai, az idősekkel foglalkozó civil szervezetek képviselői a kiválasztott településekről, illetve kerületekből. Ezekben a többnyire két-napos összejöveteleken a brit tapasztalatok alapján új szemléletet sikerült elterjeszteni, új gyakorlatokat bemutatni, egyfajta „community” mentalitást meghonosítani.

A projekt célja nemcsak az Egyesült Királyság mint megbízható partner hírnevének öregbítése volt, hanem az is, hogy az átmenet éveiben a magyar társadalom egyik sebezhető rétegének, az *idős korú népesség* ellátásának minőségét más munkamódszerrel, más szemlélettel és technikákkal lehessen javítani olyan körülmények között, amikor nem lehet számítani az anyagi források gyors bővülésére. A brit szemlélet, amely ma már a szociális ellátás széles körű elterjesztése mellett a legtöbbet a *lakóközösségek* különböző csoportjainak, szereplőinek összefogásától várja, amikor helyi szociális problémák megoldásáról van szó, a trainingek mellett azt is eredményezte, hogy – más projektek bevonásával és segítségével kombinálva – *létrejött a Szociális Innovációs Alapítvány*, amely a lezárulóban lévő program eredményeként továbbra is élvezi a British Council, illetve a Know How Fund támogatását újabb feladatai elvégzéséhez. Az Alapítvány célja a három év alatt elsajátított sokféle technika, ismeret, módszer hasznosítása, felhasználása további trainingek szervezésében, települési közösségépítésben, a helyi problémák felvállalásában. Hogy a kezdetektől még valamikor 1994 januárjában lassanként hogyan bontakozott ki ez a hároméves Network projekt, hogyan bontakozott a kutatási szakasz után a képzési, majd a tapasztalatokat elterjesztő fázis és jutottunk el az Alapítvány létesítéséig, arról *John Warwick*, a brit együttműködést kézben tartó, fáradhatatlan és a sajátos magyar szokásokat derűs rezignációval elviselő tapasztalt szakember írása foglalja össze.

A British Council magyarországi igazgatója elő-

szavában úgy méltatja a projektet, hogy az komoly hozzájárulás Magyarország *európai integrációjához*, Európában a szociális ellátásban szokásos standardok bevezetésével, a követendő gyakorlatok elterjesztésével.

A kötet hamarosan magyar nyelven is napvilágot lát. Az angol változat, amely Lévai Katalin szerkesztő keze munkáját dicséri, nagy megtisztel-

tésben részesült, olyanban, amit talán magyar könyv még nem élt meg: *ünnepélyes bemutatására a brit Lordok Házában került sor 1999. január 26-án*. Az eseményen számos munkaspárti főrend, a szociális munka neves brit képviselője és a British Council magyarországi igazgatója mellett jelen volt hazánk londoni nagykövete is.

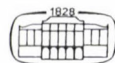
Gáthy Vera

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó Rt. ügyvezető igazgatója
A nyomdai munkálatokat az AKAPRINT Nyomdaipari Kft. végezte
Tördelés: Ádám Krisztina
Felelős vezető: Freier László
Budapest, 1999. — Nyomdai táskaszám: 9923811
Felelős szerkesztő: Rozgonyi Tamás
Műszaki szerkesztő: Marton Andor László
Megjelent: 12,5 (A/5) ív terjedelemben
HU ISSN 0231-2522

Az Országgyűlési Könyvtár
állományából törölve

Szántó Miklós

A magyar szociológia újjászervezése a hatvanas években

Hogyan vált lehetségessé, sőt szükségessé – az akkori befolyásos körök ellenállásával szemben – a magyar szociológia újjászületése? Hogyan intézményesedett ez a régi-új tudományág? Milyen nemzetközi és belső tényezők hatására került sor a hatvanas évek legelején a Filozófiatörténeti Intézetben szervezett csoport létesítésére, s ebből a magból miért és hogyan alakult ki az önálló akadémiai kutatócsoport, miképpen történt – az évtized végén – „felfelé buktatva” a kutatóintézetté válás? Szép legenda vagy igaz valóság, hogy az MTA Szociológiai Kutatócsoportjának alig néhány éves izgalmas és viharos korszaka volt a magyar szociológia hőskora?

Szántó Miklós, a szociológiai tudományok doktora a „résztvevő megfigyelő” pozíciójából dolgozta fel és adja közre a hatvanas évekbeli történetek krónikáját, megvilágítva az események hátterét. A hitelességet az interjúk és a nagyrészt eddig feltáratlan dokumentumok biztosítják.

A könyv a Társadalomkutatás korábbi számaiban részletekben közölt tanulmányt most terjedelmében és a tárgyalt korszakot (1958–1970) illetően is kibővített formában tartalmazza.

ISBN 963 05 7600 7

348 old.

Ár: 1950 Ft

A könyv megrendelhető:

Akadémiai Kiadó, vevőszolgálat
1117 Budapest, Prielle Kornélia u. 4.
Tel: (36-1) 464-8220 464-8202
E-mail: custservice@akkrt.hu

www.akkrt.hu

Ára: 672,- Ft áfával

TÁRSADALOM- KUTATÁS

1999
3-4

Akadémiai Kiadó·Budapest

Kiadó: 1117 Budapest, Prielle K. u. 4.
Szerkesztőség: 1014 Budapest, Úri u. 49.
Szerkesztőségi titkár: Heleszta Éva
Tel.: 375-9011
Fax: 224-6745
E-mail: h8757 rozgonyi@ella.hu

Előfizethető az Akadémiai Kiadó Rt.-nél,
1117 Budapest, Prielle Kornélia u. 4.
Telefon: 464-5427

A4/9455

Az Országgyűlési Könyvtár
állományából törölve.

TÁRSADALOMKUTATÁS

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK FOLYÓIRATA**

A szerkesztőbizottság tagjai:

KULCSÁR KÁLMÁN főszerkesztő,
HARMATHY ATTILA, SOMLAI PÉTER, SZALAI ERZSÉBET, TAMÁS PÁL

Szerkesztők:

GÁTHY VERA és ROZGONYI TAMÁS

SZERZŐINK

FÓNAI Mihály, Bessenyei György Tanárképző Főiskola, Nyíregyháza

GÁTHY Vera szociológus, tudományos főmunkatárs, MTA Szociológiai Intézet

JÁVOR István szociológus, MTA Szociológiai Intézet

KISS Éva tudományos főmunkatárs, MTA Földrajztudományi Kutató Intézet

LAKI László tudományos főmunkatárs, MTA Politikatudományi Intézet

MEZŐ Ferenc tanársegéd, KLTE Társadalomföldrajzi Tanszék, Debrecen

NYERGES Mihály tanszékvezető docens, Testnevelési Egyetem

PAPHÁZI Tibor szociológus, tudományos munkatárs, MTA Szociológiai Intézet

RÁCZ Attila egyetemi hallgató, JATE Bölcsészettudományi Kar, szociológiai szak

ROZGONYI Tamás szociológus, tudományos főmunkatárs, MTA Szociológiai Intézet

SZÁNTÓ Miklós szociológus, nyugdíjas

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó Rt. ügyvezető igazgatója
A nyomdai munkálatokat az AKAPRINT Nyomdaipari Kft. végezte
Tördelés: Ádám Krisztina

Felelős vezető: Freier László

Budapest, 2000. — Nyomdai táskaszám: 24231

Felelős szerkesztő: Rozgonyi Tamás

Műszaki szerkesztő: Marton Andor László

Megjelent: 12,5 (A/5) ív terjedelemben

HU ISSN 0231-2522

TARTALOM

145 Szántó Miklós Hegedűs András emlékezete

Tanulmány

- 149 Kiss Éva Lokális reakciók az átmeneti időszak kihívásaira egy határ menti faluban: a szobi tapasztalatok
- 163 Gáthy Vera A többpártrendszerek és a koalíciós politika kibontakozása. India és Magyarország esete
- 187 Mező Ferenc Kurdok itt, kurdok ott, a politikai határok ellenére
- 200 Jávor István – Papházi Tibor –
Rozgonyi Tamás Árvízi anziksz

Műhely

- 217 Laki László – Nyerges Mihály A fiatalok sportolási szokásai
- 245 Szántó Miklós Tengerentúli magyarság

Konferencia

- 257 Tíz év után – 1989–1999

Könyvszemle

- 259 Rác Attila Somlai Péter: Szocializáció, a kulturális átörökítés és a társadalmi beilleszkedés folyamata. Corvina, Budapest, 1997. 195 o.
- 261 Fónai Mihály N. Szabó József: Magyar kultúra – egyetemes kultúra. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1998.
- 263 Gáthy Vera Széman, Zsusa: Two towns: social alternatives in a time of change. (Két város szociális alternatívái az ezredfordulón.) British Know How Fund for Hungary, MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest, 1999. 101 o.

CONTENTS

- 145 Szántó, Miklós In memoriam András Hegedűs
-

Papers

- 149 Kiss, Éva Local Reactions to the Challenges of the Transitional Period in a Border Village: the Case of Szob.
- 163 Gáthy, Vera The Indian National Congress as a Dominant Party – Lessons for the New Democracies of Central and Eastern Europe.
- 187 Mező, Ferenc Kurds Here and Kurds There, Despite the Political Boundaries
- 200 Jávor, István – Papházi, Tibor – Rozgonyi, Tamás Greetings from the Floods
-

Workshop

- 217 Laki, László – Nyerges, Mihály Habitual Sports Activities of the Youth
- 245 Szántó, Miklós Overseas Hungarians
-

Conference

- 257 Ten Years After – 1989–1999. A First Balance
-

Book Review

- 259 Rácz, Attila Somlai Péter: Szocializáció, a kulturális átöröklés és a társadalmi beilleszkedés folyamata. (Socialisation, the Process of the Transfer of Cultural Heritage and Social Adjustment). Corvina, Budapest, 1997, pp. 195
- 261 Fónai, Mihály N. Szabó, József: Magyar kultúra – egyetemes kultúra. (Hungarian Culture – Universal Culture) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1998
- 263 Gáthy, Vera Széman, Zsusa: Two towns: social alternatives in a time of change. Két város szociális alternatívái az ezredfordulón. British Know How Fund for Hungary, MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest, 1999, pp. 101

SZÁNTÓ MIKLÓS

HEGEDŰS ANDRÁS EMLÉKEZETE

Gyakran mondjuk: egy életed van, nincsen másik. Ez igaz is: élet és halál végletes ellentétében. Ám az ember születésétől az elmúlásig olyan zezgugos utat tehet meg, amelyen – a szakaszhatárokon túl – mintha egy más személyiség eltérő történései folytatódna. Hány élete volt Hegedűs Andrásnak?

Ha több volt (fél évszázados ismeretségünk folyamán legalább négy különböző életét követhetem nyomon), ezen írásomban melyikre emlékezzem és emlékeztessenem az olvasókat?

Az elsőről azért nincs mit mondanom, mert arról ő maga be- és elszámolt *A történelem és hatalom ígézetében* című könyvében. A leszámolás vége felé Marcus Aureliust idézi: „Tévedtem, tudom, de nem való, hogy a jó és az igaz felé törve, lábam ma is a múlt botlása kösse.” Egy 1980-as interjúban kijelenti, hogy a régi Hegedűs 1956-ban halt meg.

Ha lehetséges teljes „damaszkuszi fordulat”, Ő azon kevesek közé tartozott, akik mélyen megrendülve és valóban újjászületve, megtették azt: Saulusból nem Paulus lett, hanem Hegedűs András szociológus. Ez a második élete. A harmadik a hetvenes évek második felében indult. Akkor vált egy politikai utópia – a fantáziákébe reális elemeket építve be – megbízás nélküli utazó nagykövetévé és hazai prófétájává. Ez az elképzelése, ahogy 1980 elején a *Spiegel*-ben kifejtette, nagyjából így foglalható össze: Kelet-Európában a többpártrendszer nem reális megoldás. Autonóm, nyomást gyakorló csoportokra van szükség, amelyek nem akarják pártalapon működve megragadni a hatalmat, de képesek a megegyezésre az önként demokratizálódó szocialista hatalommal. Ezt az utópiát túlhaladta és levette a napirendről a történelem. A negyedik élete a betegségével kínló ember évtizedes szenvedéstörténete. Erről beszélni visszatart a részvét és a tapintat.

A szociológus korszaka az, ami maradandó, erős hatású, kitörölhetetlen. Ezt tartom legnagyobb teljesítményének. Mielőtt azonban erről írnék, szeretnék visszautalni különböző életei kapcsolódó pontjaira. A „szakaszhatárokon” átutazó ugyanaz az ember, nem bújhat ki a bőréből, az élethatárok viszonylagosak. Az sem mellékes, hogy az utastársak hisznek-e neki, vagy kételkednek benne. Ez is lényeges. Amikor a hatvanas évek elején Hegedűs visszautasította a pártkáderek bejáratott páternoszterével működő karriermodell, és ehelyett a tudományos kutatók rögzös útját választotta, voltak, akik azt gondolták,

hogy az új vezetőgarnitúrát rühelli, és „szélsőbalról” int nemzet. Mások – a pragmatikusok – úgy vélték, hogy bizonyára az árat, a KSH elnökhelyettesi beosztását kevesli, ezért ráigérték: megkapja az elnöki posztot, az már miniszteri rang. Ezek megsértődtek, amikor elhárította ezt a lehetőséget. És voltak, a másik oldalon, akiknek a hátukon végigfutott a hideg, hogy a sztalinista Hegedűs lesz a főnökük. Azt, hogy a múltja elkísérte, megtapasztalhatta harmadik és negyedik élete során is. Nyugat-szerte tartott előadásokat, világlapok készítettek vele interjúkat, és a sztereotip kezdő kérdés mindig elhangzott: hogyan és miért lett a Varsói Szerződést aláíró miniszterelnökből az 1968-as csehszlovák beavatkozást elítélő szociológus? (A rendszerváltó évtized Hegedűs-faggatói sem kivételek.) Válaszaiból világos, hogy az első harmincöt esztendejének tetteiért élete további negyvenegy évében szakadatlanul vezekelt.

Szociológus korszakában sem volt könnyű a sorsa: a kör, ahonnan távozott, fokozott érzékenységgel és növekvő ingerültséggel fogadta gondolatait: sőt, még az egyetértők is nemegyszer felhorkantak, miért pont ő mondja, aki ... A rendszertől távol és szemben állók is gyanakodva figyelték, a hátsó szándékot fürkésztek. A Hegedűst megismerő és megszerető, barátává lett csapat pedig nem nőtt sereggé.

Szociológus pályája azzal a gyötrő kíváncsisággal kezdődött, hogy valójában mi is történt velünk 1956-ban?

Arra törekedett, hogy értelmezze a folyamatot, kereste, hogyan éljen, dolgozzon tovább, és eközben rálelt arra a tudományos diszciplínára, amelytől minderre választ remélt: már moszkvai emigrációjában buzgón foglalkozott a szociológiával. Hazatérése után ezt folytatta a Közgazdaságtudományi Intézetben.

1960-ban lett a Központi Statisztikai Hivatal elnökhelyettese. Ez a beosztása egy ideig jól szolgálta a már kialakított elgondolást: hiteles adatokat nyerni a magyar társadalom mérhető folyamatairól és megtanulni a módszereket, ahogyan ezeket az adatokat gyűjtik és elemzik.

A KSH jó iskola volt számára, miközben az 1960-ban megalakult akadémiai Szociológiai Bizottság titkára lett. Három év múlva váltott, és az általa szervezett Szociológiai Kutatócsoport igazgatójaként működött tovább, és ezt az intézményt befolyásos, Kelet-Európában mindenfelé irigyelt – a nyugati szociológiai közélet által is elismert – tudományos műhellyé fejlesztette. Jó alkotóközösség vette körül. (Távol állt tőle a „mester” attitűd, aki tanítványait neveli. Többet tett: a bizalom alapján hagyta dolgozni lelkes, zömében jó képességű munkatársait.) A Csoportban kialakult harmónia nem volt magától értetődő. Vitaközös társaság volt, amely állandó konzervatív nyomás alatt lévő politikai térben működött. A Kutatócsoport hatása kisugárzott egész tudományos közéletünkre, sőt, meghatározta az egész évtized során a társadalomtudományos és politikai közbeszédet.

Saját átalakulása sebességét Hegedűs kissé ironikus csodálkozással vette tudomásul. Amikor egy ízben új tanulmányát előzetes elolvasásra adta és a

szemére vettem, hogy keveset törődik a pontos fogalmazással, elnagyolja megállapításait, vállat vont: „Lassú az átfutás, és mire ez az írás megjelenik, messze túlmegegyek a mostani gondolataimon.” Ez az alapállás hatott a Kutatócsoport legnagyobb horderejű vállalkozására is, a Gyöngyös környéki vizsgálatra, amelyet később maga is kudarcként tartott számon.

Aki ma – kezdőként – olvassa Hegedűs egykori könyveit, tanulmányait, nehezen értheti meg írásai átütő hatását. Ahhoz ismernie kellene azt a légkört, amelyben a gazdasági reform megfogant, kifejlődött, érzékelnie az új gondolatokra szomjas tömegek lelkiállapotát. A szociológia a reformkorszak szülőtte volt, és egyik hajtómotorja lett. Hegedűst ez a lendület vitte előre, sodorta napról napra újabb konfliktusokba a reformellenes erőkkal szemben. A Kutatócsoport igazgatójaként lett a *Valóság* című folyóirat vezetője is, amely vele és általa népszerű közvélemény-formáló orgánummá erősödött. Ebben jelent meg a jelentős elidegenedés-vita, itt borította fel Hegedűs a társadalmi struktúra megkövesedett, dogmatikus nézetrendszerét, itt indította el az igazgatási apparátus gyökeres reformját követelő eszmecserét. Mindig úgy, hogy szembesítette a rendszer hibás gyakorlatát a hirdetett értékekkel. 1965-re ez a szerkesztéspolitikája olyan mértékben váltotta ki a politikai vezetés konzervatívjainak rosszallását, hogy nyomásukra kurtán-furcsán leváltották. A kemény figyelmeztetés sem hatott rá, ment tovább választott útján, továbbra sem tért ki az összecsapások elől. 1968 csak betetőzte ezt a folyamatot.

A csehszlovák beavatkozást Korcsulán elutasítók közt két intézeti kutató is volt. Az egyik: Márkus Mária, Hegedűs évtizede legközelebbi munkatársa, állandó társszerzője. (A nagy múltú lengyel szociológiával és ezen belül különösen a munkaszociológusokkal való együttműködés neki köszönhető. Ez a lengyel fiatalasszony volt – férjén, Márkus Györgyön keresztül – az egyik összekötő láncszem a Lukács-körhöz. Az amerikai szociológiával való helyszíni megismerkedése mindkettőjüknek gyümölcsözőt. Együtt dolgoztak, gondolkodtak. Hegedűs mint kutató nem is ítélné meg Márkus Mária szerepe nélkül.) A másik tiltakozó ugyancsak kollégánk, Heller Ágnes volt, a legismertebb Lukács-tanítvány. Ami tehát 1968 augusztusában bekövetkezett, az Hegedűs és a Kutatócsoport számára is csapdahelyzetnek bizonyult, amelyből ő a kitörést választotta: éppen úgy, mint Lukács György, megírta a vezető párt-szervnek, hogy ártalmasnak tartja a szomszédos szocialista ország lerohanását. Tudta, mit kockáztat. Összeforrt a Csoporttal, munkájával, mégsem habozott: számot vetett azzal, hogy leváltják.

Leváltása után továbbfejlesztette gondolatrendszerét, és minden lehető fórumot felhasznált, hogy kifejtse álláspontját a szociológia kritikai funkciójáról, ehhez való jogáról és kötelességéről. Felvetette a Max Weber-i alapon értelmezett – állami és párt – bürokrácia reformjának szükségességét. Fejtegetése a gazdasági reformtól elválaszthatatlan társadalmi megújulásról konzervatív oldalon megrettenést, felháborodást keltett, éles vitákat váltott ki. A retrográd ellentámadás akkor néhány évre leblokkolta a reformfolyamatot,

eltávolította irányítóit. E folyamat mélypontján koncepciók felelősségre vonás következett, ennek szenvedő alanyai közt Heller Ágnes, Márkus Mária és mások mellett Hegedűs András is részese lett. Kiszorultak a tudományos közéletből. Hegedűs ekkor utazta be Európát, és mindenütt szívesen látott előadó volt. De ez már a harmadik élete.

Mi a magyarázata annak, hogy – bár működött a hatvanas évtized során a szociológia területén régen is megbecsülést szerzett két idősebb „mester”: Erdei Ferenc és Szalai Sándor – a korszak reprezentatív kutatójává mégis Hegedűs András vált? Mégpedig annak köszönhetően, amit Szelényi Iván így jellemezett: „Ő volt minden fontos szociológiai és társadalomtudományi vita kezdeményezője ... A pontos névadás önmagában is jelentős tudományos teljesítmény, és Hegedűs fontos névadó szerepet játszott, elméletileg lényeges kérdéseket vetett fel. Számomra ő marad a korszak programadó teoretikusa.” Úgy vélem, hogy Hegedűs a független, kritikus szociológus – C. W. Mills alakjával fémjelzett – alkotó értelmiségi ideáltípusa akart és tudott lenni. A civil társadalom nyomását kívánta kifejezni – a bíráló fegyverével – a korlátlan hatalmat gyakorló bürokráciára, annak érdekében, hogy a tömegek demokratikus ellenőrzése által az igazgatás szolgálattá, emberivé váljon. Ezek a gondolatok ma is időszerűek. Ezért joggal gyászoljuk Hegedűs Andrást, és kötelességünk örökségére emlékeztetni a mai nemzedékeket.

KISS ÉVA

LOKÁLIS REAKCIÓK AZ ÁTMENETI IDŐSZAK KIHÍVÁSAIRA EGY HATÁR MENTI FALUBAN: A SZOBI TAPASZTALATOK

BEVEZETÉS

Hazánkban a települések majdnem egytizede határos közvetlenül az ország-határral valamilyen mértékben, de a határ menti zónába ennél jóval több település sorolható be (Kovács T. 1991). Az előbbiek közé tartozik Szob is, amely egy nemzetközi kutatás keretében került kiválasztásra. E projekt alapvető célkitűzése a posztszocialista falusi átalakulás folyamatának értékelése néhány volt szocialista ország községeiről készített esettanulmányok összevetésével. Elméleti megközelítésben a vizsgálat arra irányult, hogy az adott településre kívülről ható (ún. szupralokális faktorok, pl. politikai, gazdasági, kulturális tényezők) és belülről ható (ún. lokális, politikai, gazdasági, kulturális stb.) faktorok kölcsönhatását hogyan élik meg a település aktorai (pl. gazdasági létesítmények, vállalkozások, háztartások, egyének) és milyen választ adnak azokra, amelyek lényegében az ún. fennmaradási vagy túlélési stratégiának a megnyilvánulásai (Varis, E. 1997, Tykkylainen, M. 1997, Oksa, J. 1997) (1. ábra).

Ebben a tanulmányban az összehasonlító vizsgálat egyik színhelyét képező hazai községben, a Szobon megfigyelt lokális reakciók közül elsősorban azokat mutatjuk be, amelyeket három különböző szinten (ipari cégek, háztartások, egyének) adtak. Azt foglaljuk össze, hogy a rendszerváltozás kihívásaira hogyan reagáltak a településen működő ipari cégek, a háztartások és az egyének, továbbá hogy milyen stratégiákat alkalmaztak fennmaradásuk érdekében, azaz hogyan alkalmazkodtak az új körülményekhez. Mivel az itteni változások és az azokra adott válaszok valószínűleg sok rokon vonást mutatnak az ország más falusi településeiben megfigyelhetőkkel, ezért a szobi példa mintegy azok tükréént is szolgál.

A kutatás során főként a szociálgeográfia módszereire támaszkodtam. Interjúkat készítettem a helyi önkormányzat vezetőivel és több önkormányzati képviselő-testületi taggal (pl. iskolaigazgató, házi orvos, vállalkozó), valamint az ipari létesítmények vezetőivel is. A háztartások és az egyének által adott válaszok megismerését, az életkörülményekben bekövetkezett változások fel-tárását az 1998 nyarán végzett kérdőíves felmérés tette lehetővé. Ezeken kívül

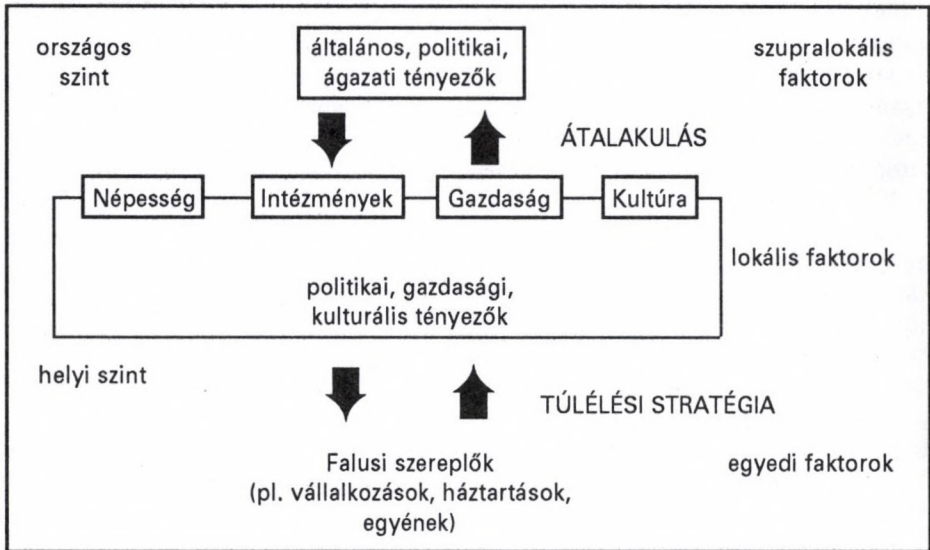

felhasználtam még a településről eddig megjelent publikációkat és egyéb írásos anyagokat (pl. helyi újság), valamint a rendelkezésre álló statisztikai és helyi gyűjtésű adatokat is.

Szob kutatási területként való kiválasztását elsődlegesen a földrajzi fekvése indokolta. Ugyanis nemcsak az ország- és a megyehatár mentén található, hanem relatíve közel van a fővároshoz is, amihez jó közlekedési kapcsolatok fűzik. Ennek ellenére a szocializmus évtizedeiben mint „kétszeresen” is határ menti falu a perifériát jelentette. A főváros és Vác viszonylagos közelsége sem volt elegendő ahhoz, hogy ne tartozzon a megye elmaradott területei közé, habár e hátrányos helyzetű térség kisebb központjaként működött (Faludi E. 1990). Abban az időben a határ átjárhatatlansága tényleges falat, korlátot jelentett a fejlődésében, de ma már ez egyre kevésbé okoz gondot. Szob mellett szólt az is, hogy a magyar falusi társadalmi, gazdasági átalakulásnak azon sajátos típusát képezheti, ahol a gazdasági életben elsősorban a nem mezőgazdasági tevékenység játsza a vezető szerepet. S ebből az aspektusból szintén figyelmet érdemel, hiszen a rendszerváltás után sok községet nagyon érzékenyen érintettek a helyi iparban bekövetkezett változások.

1. ábra

A falusi átalakulás szemantikus modellje

Szerkesztette: Kiss É., Varis E. (1997) és Oksa J. (1997) alapján.

A LOKÁLIS IPARI CÉGEK REAKCIÓI

Az ország iparának egészében, a makroszinten megindult új tendenciák eltérően hatottak a szobi üzemekre, a mikroszintre, amit az egyes cégek sorsának alakulása is igazolt. A szobi ipar alapos vizsgálata azért is tanulságos, mert az nemcsak ágazati struktúrájában (kőtermelés és -feldolgozás, gépipar, sütőipar és üdítőital-gyártás), hanem szervezetében is sokszínű. Egyaránt otthont ad ipari telephelynek, vállalati székhelynek, agrár-melléküzemágból önállósodott és új alapítású cégnek. Tulajdonosi megoszlásuk is igen széles skálán mozog. Az egykori szocialista vállalatok privatizálásában főként a külföldi tőke vett részt, míg a mezőgazdasági melléküzemekben a korábbi szövetkezeti tagokból szerveződött csoport. Ám egy helyi vállalkozó személyében, aki saját kisüzemet alapított, már megjelent a hazai magántőke egyik képviselője is.

Az egyes cégek különbözőképpen éltek meg a számukra is új szakaszt nyitó rendszerváltozást, és más-más módon, eltérő fennmaradási stratégiák alkalmazásával reagáltak a kihívásokra, amelyek más kutatások eredményeivel is összhangban vannak (Kiss É. 1993). Voltak olyan ipari üzemek, amelyek túlélésért folyó küzdelme hiábavalónak bizonyult, és megszűntek (pl. Kenyér-gyár, Műszeripari Kiszövetkezet). Voltak olyanok (pl. Szobi Szörp Rt., Pest Környéki Kőbányák Kft.), amelyek viszont sikerrel vették az akadályokat, túléltek az átszervezéseket, s ezt nemcsak a külföldi (döntően francia) tőkének köszönhetik, hisz azok is lényegében azokba a cégekbe fektettek be, amelyekben hosszú távon láttak perspektívát. Az átalakulással párhuzamosan azonban megváltozott a méretük, a szervezeti formájuk, a tulajdonosuk, a termékstruktúrájuk, a foglalkoztatottjaik száma, a felszereltségük és a településen, sőt az ágazaton belül elfoglalt pozíciójuk is, de mégis ezek a cégek tekinthetők a község legjelentősebb és legstabilabb ipari létesítményeinek.

A Szobi Szörp Rt. nemcsak Szobnak, hanem környékének is a legnagyobb ipari létesítménye, amely a fennmaradás és a versenyképesség megőrzése érdekében közel egymilliárd forintos fejlesztést, jelentős profiltisztítást, létszámleépítést hajtott végre. S úgy tűnik, sikerrel, mert ágazati szerepköre nem csorbult, a belföldi piaci részesedése a szörpeladás terén változatlan, a gyümölcslepiacra pedig erősödött, így napjainkban az ország egyik igen előkelő helyen álló üdítőital-gyártója. Gondokat egyedül az orosz válság többszöri hulláma okozott a külföldi értékesítésben, de hatékony marketingmunkával és új piacok felkutatásával ezeken a nehézségeken is hamarosan túljutnak.

A nagyközség másik fontos ipari létesítménye a Pest Környéki Kőbányák Kft. Szobi Üzeme, amely telephely volta ellenére szintén prosperál. Ezt azért kell hangsúlyozni, mert a rendszerváltozás után nagyon sok falusi ipari telephely az elsők között esett áldozatul az átszervezéseknek, a racionalizálási törekvéseknek. Ennél a cégnél azonban látványos fejlesztéseket hajtottak végre, és új technológiákat vezettek be. Ma már a kőbányászat számítógépezérelt, és nagyon modern, korszerű gépekkel folyik a kőfeldolgozás is. A

cég jövője miatt egyáltalán nem aggódnak a vezetők, mert úgy gondolják, hogy termékük jó minősége garantálja számukra az optimizmust. Mint az ország egyik vezető cége bátran néz a kihívások elé, hisz piaci és ágazati pozíciója nagyon kedvezőnek tűnik hosszú távon is.

Az egykori tsz-melléküzemágból 1992-ben kifejlődött Ballast Kft. sorsa viszont megpecsételődni látszik, annak ellenére, hogy az önállóvá válás és a piac elvesztése új termékek gyártására sarkallta őket. A nagy reményekkel indult vállalkozás helyzete különböző okoknak (piaci viszonyok, olcsóbb külföldi termékek, adóterhek, egyéb pénzügyi szabályozók) betudhatóan megrendült. Kilátástalan sorsukra utalnak a cégvezető szavai is, aki már egyáltalán nem bízik a Kft. tartós fennmaradásában, és aki úgy véli, hogy jelenleg számukra csak egyetlen stratégia létezik, mégpedig a napról napra való létezés, vagyis az egyes napoknak a túlélése, átvészélése.

A magánvállalkozás keretében működő pékséget a régi kenyérgyár üzemvezetője és egy közeli ismerőse együttesen alapította az 1990-es évek elején. Ez először betéti társaságként üzemelt, majd a rövid idejű közös tevékenység során felmerült feszültségek a Bt. felbomlásához vezettek. Így az egykori beltag Éva Baker Kft. néven szervezte újjá a céget, amit most már egymaga irányít, miközben 17 főt, túlnyomóan helyi lakosokat foglalkoztat. Számára tehát a túlélési stratégia ennek a kisüzemnek a létrehozása és átszervezése volt. Tulajdonképpen ez a sikeres magánvállalkozás az egyik kitűnő példája a fennmaradási stratégiának. Rajta kívül mások is megkísérelték a vállalkozóvá válást, ha nem is az iparban, de számos ok (tőkehiány, tapasztalatlanság, új élet- és munkastílusból fakadó problémák, adóterhek stb.) miatt jóval szerényebb eredménnyel jártak.

Az is nyilvánvalóvá vált a kutatás során, hogy az 1989 utáni változásokra a szobi ipari cégek igen hasonlóan reagáltak. Kifejeződött ez abban is, hogy többnyire azonos eszközökkel, módszerekkel (piacbővítés, korszerűsítés, átszervezések stb.) próbálták meg leküzdeni a felmerült problémákat azért, hogy fennmaradjanak. Ennek ellenére a jövőbeni sorsuk mégis igen különböző lehet. Óriási szerepet játszhat abban tulajdonosaik tőkeerőssége. Szobon is elsősorban azok a cégek számíthatnak hosszú távú fennmaradásra, amelyek tulajdonosai tőkeerősek, akiknek a zöme viszont a külföldi befektetők közül kerül ki. Ezen cégek számára már nem a fennmaradás a cél, hanem a további fejlődés, az integrálódás a globalizálódó gazdaságba, ami bizonyára a település sorsára is ki fog hatni. Ugyanakkor azok a cégek, amelyek kevésbé tőkeerősek, nem valószínű, hogy tartósan eredményesen tudnak majd működni. Számukra az egyetlen stratégia egyelőre a nehéz körülmények átvészélése, illetve a minél tovább „kihúzni” valahogy. S hogy mi lesz velük azután, az csak az elkövetkező évek változásai függvényében fog kiderülni.

ÁTALAKULÓ ÉLETKÖRÜLMÉNYEK ÉS A HÁZTARTÁSOK STRATÉGIÁI

Az 1989 óta zajló politikai, társadalmi és gazdasági reformok a háztartásokat is érzékenyen érintették. S hogy ténylegesen hogyan élték meg azokat, milyen új stratégiákat alkalmaztak, arra az 1998-ban lebonyolított kérdőíves felmérés tapasztalatai alapján kísérrelünk meg választ adni. Összesen 114 háztartást kérdeztem meg, amelyben 418 fő élt. Ez a település lakosságának (2756 fő 1998-ban) 15,2%-a. A háztartások átlagosan négy főből (2 felnőtt, 2 gyerek) álltak, akik rendszerint egy családot alkottak. A megkérdezettek között közel fele-fele arányban képviseltette magát a két nem. A felnőttek zöme a 30–50 év közötti korcsoportba tartozott. A férfiak között több volt a szakmunkás, a nők között ellenben az érettségizett és a diplomás. A vizsgálatba bevontak 50%-a aktív kereső, 17%-a inaktív kereső, 30%-a eltartott, 2%-a pedig munkanélküli volt. Az aktív keresők döntő hányada (73%) a tercier szektorban dolgozott, durván egynegyede az iparban és csak töredékük a mezőgazdaságban. Sokan közülük még ma is ingáznak, főleg a közeli városokba (Vác, Dunakeszi, Budapest). Az aktív keresők túlnyomó része főállású, habár a megélhetéshez gyakran szükség lenne még egy mellékállásból származó jövedelemre is, de a mellékállás vállalása mint stratégia kevésbé jöhet számításba, mert a munkalehetőségek beszűkültek, és mert a főmunkahely elsőbbsége, az ottani viszonyokhoz való rugalmas alkalmazkodás, az „állandó” elérhetőség, rendelkezésre állás nem is teszi lehetővé azt. Éppen ezért gyakoribb, hogy a főállás mellett időnként elvégezhető, ún. alkalmi munkát vállalnak az emberek, ami sokkal kevesebb kööttséget jelent mint a mellékállás (1.a, b és c tábla).

1. tábla

A megkérdezett háztartások főbb sajátosságai Szobon (1998)

a, Demográfiai ismérvek

A háztartások száma	A háztartásokban élők száma	Ebből		A háztartásokban élők száma korcsoport szerint				
		férfi	nő	–14	15–29	30–49	50–59	60–
114	418	211	207	110	87	166	38	17

b, Iskolázottsági szint

Megnevezés	A háztartásokban élők száma legmagasabb iskolai végzettség szerint						
	kevesebb mint 8 általános	8 általános	szakmunkás-képző iskola	középiskola	főiskola	egyetem	nem ismert*
férfi	33	26	58	60	6	5	23
nő	34	29	32	69	23	4	16

c, Foglalkoztatottság

Megnevezés	A háztartásokban élők száma legmagasabb iskolai végzettség szerint					Az aktív keresők gazdasági ágak szerint					
	aktív kereső	inaktív kereső	eltartott	munkánélküli	nem ismert*	mezőgazdaság	ipar	építőipar	közlekedés	kereskedelem	egyéb
férfi	105	37	62	4	3	3	27	9	23	6	37
nő	104	33	66	3	1	2	16	-	5	28	53

Az életkörülmények és az életminőség nagyon sok elemből tevődik össze, és számos tényező által meghatározott. Ezek egyike az intézményi ellátottság (Bánlaky P. 1993). Szob már a rendszerváltozást megelőzően is több olyan létesítménnyel (gimnázium, körzeti zeneiskola, múzeum, művelődési ház, idősök otthona, SZTK, mentőállomás) rendelkezett, amelyek kevésbé jellemzőek ilyen kis településekre. De az elmúlt évtizedben további fejlesztéseket is megvalósítottak. Javult a kereskedelmi ellátás, több új üzlet nyílt, szélesedett az áruválaszték. Korszerűsödött az egészségügyi intézmények felszereltsége, modern gépeket vettek. Felújították a gyógyszerterát. Bővítették az általános iskola épületét. A jó egészségügyi, oktatási, kereskedelmi intézményi ellátottságának köszönhetően (amelynek a gyökerei a járasszékhely múltjába nyúlnak vissza) a környező településekről is sokan keresik fel. Az 1989 utáni időszakban látványos előrelépés történt a község vonalas infrastruktúrával való ellátottságában is. Különösen a gáz-, a csatorna- és a telefonhálózat kiépítése terén elért eredmények szembetűnőek (2. tábla).

2. tábla

Vonalas infrastrukturális ellátottság Szobon (1989–1997)

Év	Villamos energiát fogyasztó	Vezetékes gázt fogyasztó	Vízhalózatba	Szennyvízcsatornába	Közüemi vízvezeték-hálózat	Közüemi szennyvízcsatorna hálózat
	háztartás száma		bekapcsolt lakás		hossza (km)	
1989	1103	–	–	–	15,2	5,3
1993	1110	–	554	163	19,5	7,7
1997	1247	132	831	231	19,5	8,5

Forrás: Pest megye Statisztikai Évkönyve, 1989, 1993, 1997. KSH. Budapest, 1990, 1994, 1998.

A település egészében tapasztalható kedvező változásokkal párhuzamosan a lakosság szűkebb, közvetlenebb életkörülményeiben, amit a lakóház, a lakás milyensége és felszereltsége jellemez a legjobban, már nem ilyen egyértelmű a pozitív változás. Az egyes háztartásokat külön-külön véve már jóval differenciáltabb képet kapunk. A vizsgált háztartásokból, amelyek az összes háztartásnak kb. a 11%-át tették ki, 32% nem volt elégedett lakóházával, többek között azért, mert kicsi, sötét, régi, vizes, penészes, nem jó a szigetelése, és/vagy mert elavult az állapota. Összefügg ez azzal is, hogy a lakóházak 84%-a tíz évnél, 38%-a pedig húsz évnél is idősebb. A felújításukhoz szükséges pénz előteremtése azért ütközik nehézségekbe, mert 1989 után jelentősen emelkedtek a lakás- és a létfenntartás költségei, de az építőanyagárak és a lakáshitelkamatok is az egekbe szöktek, miközben sok embernek a munkahelye is veszélybe került, vagy netán el is vesztette azt. Így érthető, hogy elsősorban a túlélésre, a létfenntartásra összpontosítanak, s a lakásfelújítást vagy bővítést halasztják el inkább. Általában a régi lakóházakból, amelyek 20–30 éve épültek, hiányzik a fürdőszoba, és nincsenek bekapcsolva a csatornahálózatba, valamint a fűtési módjuk is kevésbé korszerű. A vezetékes gázzal és telefontal való ellátottságuk viszont sokkal jobb, mert ezek kiépítését a közelmúltban valósították meg (1d. tábla).

A lakások tartós fogyasztási cikkekkel igen jól el voltak látva, feltehetően már a rendszerváltozás előtt is, mert csak a háztartások 10–20%-a vásárolt egyet vagy többet közülük 1989 után. Jelenleg 70–80%-uk rendelkezik színes tévével, videóval, automata mosógéppel és fagyasztószekrényvel. A háztartások 51%-ában van mikrohullámú sütő és 15%-ában személyi számítógép. Ezek az értékek rendkívül magasak az 1994. évi községi átlaghoz viszonyítva (Andorka R. 1996), még akkor is, ha azt is figyelembe vesszük, hogy azóta azok is javultak, másrészt hogyha Szob összes háztartását számításba ven-

nénk, akkor valószínűleg alacsonyabb értékeket kapnánk. Ezt a feltételezést erősíti például a háztartások személyautó-ellátottságában tapasztalt eltérés is. Amíg a megkérdezett háztartások 52%-a rendelkezett személyautóval, addig az – önkormányzati adatok szerint – az összes háztartásból csak minden harmadik, illetve valamelyest még ennél is kevesebben, mert a lakosság egy szűk rétege megengedhette magának, hogy két vagy akár három autót is tartson. Személygépkocsit csak a felmérésbe bevont háztartások szerény hányada (25%) vásárolt vagy cserélt 1989 után, de akkor is csak kevesen engedhették meg maguknak, hogy új és nyugati típusú autót vegyenek. Az autók kor és típus szerinti megoszlása is ezt tükrözi, mivel a 70%-uk tíz évnél idősebb, és többségük a volt szocialista országokból származik (1.e tábla).

d, Lakásviszonyok

Megnevezés	A lakások száma az építés éve szerinti kategóriák alapján						A lakások szobaszám szerint					
	kevesebb mint 5 éves	5-10 év közötti	11-15 év közötti	16-20 év közötti	több mint 20 éves	nem ismert*	1 szobás	2 szobás	3 szobás	4 és több szobás	nem ismert*	
A lakások száma	114	6	8	25	28	45	2	3	46	30	33	2

e, A lakások tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottsága

Megnevezés	Színes televízióval	Videóval	Fényképezőgéppel	Automata mosógéppel	Mikrohullámú sütővel	Fagyasztóval	Mosogatógéppel	Számítógéppel
A lakások száma	ellátott lakások száma							
114	95	81	82	78	59	76	5	28

*Nem válaszoltak az adott kérdésre.

Forrás: Az 1998-ban Szobon lebonyolított felmérés anyaga.

A lakosság életkörülményeinek az alakulását számottevően befolyásolják a jövedelmi viszonyok és a (különbé) megtakarítások is. Az elmúlt években bár a jövedelmek növekedtek, az „élet drágulása” szinte fel is emészteti azt. Így a háztartások kétharmada nem vagy már nem tud pénzt megtakarítani a hó végén. A hiány pótlására vagy kölcsön kérnek (15%-uk) vagy még a rendszerváltozás előtt képzett tartalékból vesznek el (25%-uk), habár az már egyre inkább kimerülőben van. A legáltalánosabb megoldás az, hogy a legtöbben megpróbálják beosztani a pénzt, s „kijönni” belőle. 1989-ben a háztartások 5–15%-ának volt valamilyen (építési, személyi, áruvásárlási) hiteltartozása. Azt követően azonban csak a háztartások 5–8%-a vett fel egy vagy több hitel-fajtát, mert a magas kamatok és részben jövedelmi helyzete miatt csak a lakosság egy csekély, valószínű, hogy a tehetősebb rétege „engedhette meg” azt magának. Ugyanakkor azt is meg kell említeni, hogy a hitelt fel nem vettek népes táborának minden bizonnyal van egy olyan, talán egyre szélesebb csoportja, akik végképp kiszorultak a potenciális hiteligenylők köréből.

Azoknak a háztartásoknak az aránya (15%) sem tetemes, amelyekben valamire gyűjtenek. Ahol mégis, ott a leggyakoribb célok a megélhetéshez és a lakáskörülmények javításához kapcsolódtak. Például azért gyűjtenek, hogy nyugodtan, biztonságosan meg tudjanak élni, hogy ki tudják fizetni a tüzelőt, hogy cipőt tudjanak venni a gyermekeknek, hogy felújítsák, bővítsék a lakást. Akadtak olyanok is, akik a gyermekek továbbtanulására spóroltak, vagy nyaralásra, esetleg új autóra. Az idősek egy része temetésre kuporgatott, tudván azt, hogy gyermekeik anyagi helyzete nem teszi lehetővé a költségek részbeni vagy teljes vállalását.

A szocializmusban a családok megélhetését számottevően segítette a ház körüli növénytermesztés és állattartás, sőt a felesleg eladásából többletbevételre is szert tettek. Ezek nélkülözhetetlenek voltak a pénzmegtakarításhoz, tőkefelhalmozáshoz, amiből azután fedezni tudták az lakás- és életkörülményeik javításához szükséges kiadásokat (Tamasi M. 1993). Az utóbbi években úgy tűnik, hogy még jobban megnőtt ezeknek a szerepe, de elsősorban a saját szükségletek kielégítésére törekszenek, mert a rendszerváltozás után az élelmiszerárak nagyon megugrottak, és mert a felesleg eladását a szállítási költségek emelkedése megnehezítette, továbbá a kereslet is visszaesett. Az önellátásra törekvés erősödésére, ami a túlélési stratégia egyik elemének is tekinthető, más kutatások is rámutattak (Laki L. 1997). Szobon 1998-ban a háztartások kétharmada, szinte mindenki, akinek lehetősége nyílt rá, foglalkozott növénytermesztéssel (zöldségfélék, gyümölcs) a ház körüli kertben alapvetően saját szükségleteik kielégítésére. Ezzel szemben állattartásra már csak jóval kevesebben vállalkoztak, mindössze egyharmaduk, részben azért, mert az állatok takarmányozásának a költségei is megemelkedtek.

A piaci viszonyok térhódítása és a keresetek lassú növekedése arra készteti a háztartásokat, hogy minél nagyobb figyelmet fordítsanak arra, hogy hol mi kerül kevesebbe. Ez tapasztalható Szobon is. Élelmiszert általában a helyi

boltokban vásárolnak, de főként azok, akik autóval rendelkeznek, hajlandók a más településeken (Budapest, Vác) levő diszkont áruházakba is elmenni, ha ott olcsóbb az adott árucikk, és akkor nagy tételben vásárolnak. A megélhetés biztosítása érdekében a ruhaneműk vásárlásán igyekeznek a legtöbbet megspórolni. Nemcsak úgy, hogy ritkábban mennek ilyen üzletbe, hanem úgy is, hogy rendszerint az olcsóbb árut veszik. Ez tükröződik továbbá abban is, hogy sokan a piacokon és a használtruha-kereskedésekben vásárolnak ruházati cikkeket, és kevesebben is hajlandók azokért más településre utazni. Mindezekből az következik, hogy a minőség másodlagos szempont, a döntő a pillanatnyi ár, az olcsóság, még akkor is, ha az olcsóbb termékek élettartama rövidebb.

A háztartások a legkülönbözőbb módokon próbálják „megakadályozni” a pénzköltést, amelyek a túlélési stratégia újabb eszközei. Ezek szorosan kapcsolódnak a vásárlási szokásokhoz is, ami annak az átalakulását mozdította elő. A leggyakoribb védekezési eszközök a következők: ritkábban mennek boltba, kevesebbet vesznek bizonyos élelmiszerekből (pl. hús, sajt, édesség) és élvezeti cikkekből, valamint egyéb termékekből (ruhafélék, cipő, könyv, újság, háztartási gépekből), ugyanazon termékcsoportokból pedig az olcsóbbat vásárolják meg.

Szintén túlélési stratégiaként kezelhető az étkezési szokásoknak az átalakítása. A változásnak, amit többnyire a kényszer szült, lényegében három „irányzata” különíthető el, amelyek közül egyik sem népszerű, de talán az utóbbi kettő nem annyira drasztikus mint az első, nevezetesen, hogy kevesebbszer és kevesebbet esznek. A másik két alternatíva inkább a táplálékstruktúra módosításával függ össze. Vagy kevesebb húst, édességet, sajtot, tejet fogyasztanak és több zöldséget, tésztafélét, vagy döntően azt eszik, amit a kertben termelnek és/vagy amilyen állatot tenyésztenek. Ezáltal a táplálkozásuk egyoldalúbb lett, ami hosszú távon akár betegségek kialakulását is eredményezheti.

A magánvállalkozások kiterjedése kedvezően hatott a falvak szolgáltatásokkal való ellátottságára is. Ám a szolgáltatók körének a bővülésével párhuzamosan mérséklődik az azokat igénybe vevők száma. Csak a legszükségesebbekre (pl. fodrász, cipész) költenek, és azokra is ritkábban. Egyre gyakoribb, hogy az egyszerű javításokat, szereléseket saját maguk végzik el, vagy a rokonok, barátok, ismerősök egymásnak végzett munka révén támogatják egymást, tehát nem pénzzel, hanem munkával viszonzózzák a szívességet. A falusi településeken a rokoni, baráti kapcsolatok nagymértékben segíthetik akár a nehezedő életkörülmények, akár a munkanélküliség elviselését. Még mindig szorosabb az összetartó erő és sokkal jobban támaszkodhatnak egymásra az emberek a falvakban, mint a városokban (Benedek L. 1994), s ezt a szobi tapasztalatok is megerősítik.

FONTOSABB VÁLTOZÁSOK AZ EGYÉNEK SZINTJÉN

Az elmúlt évtizedben az egyes emberek életét, sorsának alakulását sem hagyták érintetlenül az ország egészében és az élet minden területén zajló reformok. Természetesen a hatás mértéke térben és időben, valamint a különböző társadalmi csoportokhoz tartozóknál eltérően érvényesült. Ennek ellenére a szobi vizsgálatok alapján mégis felfedhető néhány olyan vonás, amely általánosnak ítéelhető.

A rendszerváltozás után az egyének szintjén az egyik leglényegesebb változás, hogy megnövekedett a munkaidő hossza, és ezzel egyidejűleg csökkent az alvásra és a szabadidőre fordítható idő mennyisége. A megkérdezettek (akik az egyes háztartásokat ténylegesen képviselték a felmérés során, összesen 114 fő) döntő hányada tapasztalta ezt, az ellenkezőjét pedig senki. Ezzel magyarázható részben, hogy a választ adók mintegy 15%-a rosszabbodó egészségi állapotról és növekvő gyógyszerfogyasztásról számolt be. Ez utóbbit az is tanúsíthatja, hogy a háztartások 68%-ából havonta legalább egy alkalommal felkeresik a gyógyszerterápiát, ahol a többségük 500–2000 Ft közötti összeget költ. Hozzájárult ehhez a megváltozott munkakörülményekből fakadó növekvő terhelés, a felelősség növekedése, a kiszolgáltatottság fokozódása, a bizonytalanság, kiszámíthatatlanság érzésének az erősödése, a félelem a munkanélküliségtől és a megélhetési nehézségekből fakadó problémák. Sokan említették azt is, hogy azt a legnehezebb „megszokni”, hogy minden bizonytalan, hogy nem lehet tudni, mit hoz a holnap, hogy nem lehet tervezni, és sokszor még remény sincs arra, hogy valamikor jobb lesz az életük.

Szobon az 1989 utáni új társadalmi rendszer a legradikálisabb változást azok életében okozta, akik munkanélkülivé vagy vállalkozóvá váltak. Az előbbieket a megnövekedett „szabad idejükkel” nem tudnak mit kezdeni, de a feleslegesség, a kilátástalanság érzésével való megküzdés, ezeknek a feldolgozása, továbbá a keresetkiesés valahogyani pótlása óriási terhet jelent a számukra. Szerencsére Szobon a munkanélküliség mértéke az 1990-es évtized eleji magas értékeket követően számottevően csökkent, s ma már csak néhány százalékra tehető (akik között nagyon kevés a tartósan munkanélküli), ami jóval elmarad az országos átlagtól. Ez több tényezőnek köszönhető, nevezetesen, hogy a munkanélküliek egy részét nyugdíjazták, egy jelentősebb hányada a gazdasági élet „normalizálódásával” párhuzamosan új munkahelyet talált. De akadtak közöttük olyanok is, akik maguk vették kezükbe a sorsukat, és különböző vállalkozásokba fogtak. Ugyanakkor a vállalkozóvá válás szintén új életritmust követelt, amit ugyancsak nagyon nehéz megszokni, s ezt még a magasabb jövedelem, az anyagi biztonság tudata sem segíti. Az üzleti ügyek „állandó” intézése, a 24 órás készenléti állapot, a reggeltől estig való hajtás, a szabadidő, illetve a regenerálódásra fordítható idő hiánya vagy csekély volta, valamint az állandó stressz mind együttesen olyan fizikai, idegi és szellemi megterhelést jelent, amelyet nagyon kevesen tudnak elviselni. Valószínűleg

ez is hozzájárult ahhoz, hogy az 1990 és 1998 között alapított 173 vállalkozásból 78 hosszabb-rövidebb időtartamú működés után megszűnt. Jelenleg 95 magánvállalkozó van a településen, akiknek csak a töredéke foglalkozik ipari jellegű tevékenységgel, a legnagyobb hányaduk a kereskedelemben és a szolgáltatások terén létesült, hiszen ezek tartoznak a legfelkapottabb ágazatok közé, amibe az is belejátszik, hogy ezeket tartják a leggyorsabban megtérülőeknek és a legjövödelmezőbbnek (Kiss É. 1995). A lokális tapasztalatok azonban azt mutatták, hogy ezek a magánvállalkozások mint biztos, de általában szerény megélhetést nyújtó túlélési stratégiáknak tekinthetők, amelyek a lakosság foglalkoztatási gondjainak az enyhítésében viszont kevésbé játszanak szerepet, mert a többségük egyszemélyes vállalkozás, amibe esetleg csak a családtagok segítenek be.

Szintén sok feszültség forrása, hogy a családtagoknak gyakran nagyon eltérő a munkarendje, és hogy nagyon kevés a szabadidő, valamint a családnak szentelhető idő. Nemcsak a magas árak, de az idő hiánya is az oka, hogy csökkent a nyári szabadságot igénybe vevők száma. Mindezek a tényezők és az élet minden területén folyamatosan zajló változásokhoz való állandó alkalmazkodás pszichikailag szintén óriási terhet jelentenek, ami az idegrendszeri megbetegedések, a neurotikus tünetek gyarapodásában ugyancsak kifejezésre jut. A körzeti orvos ezen véleménye összhangban áll a megkérdezettek válaszaival is, akik közül 23%, elsősorban nők panaszkodtak rendszeres fejfájásra, és 10% jelzett tartós idegrendszeri megbetegedést. Más kutatások tapasztalatai is azt bizonyították, hogy a falusi lakosság lelkiállapota és egészségi állapota egyre inkább romlik (Andorka R. 1996).

Mindent tekintetbe véve a megkérdezettek 17%-a vélekedett úgy, hogy jobban él, mint a rendszerváltozás előtt, és 33%-a úgy, hogy rosszabbul, ami annak is betudható, hogy 26%-uk rosszabbodó és 11%-uk javuló életkörülményekről számolt be. Ezek az értékek tágabb értelmezésben azt az általános tendenciát jelzik, hogy a lakosság egy kisebb része gazdagodik, egy nagyobb hányada pedig szegényedik. A kevesebb, kedvezőbb helyzetbe kerülőkhöz főként a vállalkozók, a felsőfokú végzettségűek, a tulajdonnal rendelkezők sorolhatók, míg a szélesebb, hátrányosabb helyzetbe süllyedőkhöz a munkanélküliek, a nyugdíjasok, az alacsonyabb iskolázottságúak, a tulajdon nélküliek. Valójában ezek a csoportok alkotják a rendszerváltozás nyerteseit és veszteseit is. S a kettő között vannak azok, akiknek a további sorsa „felfelé vagy lefelé” is változhat a pillanatnyi „köztes”, látszólag stagnáló állapotból. Hosszú távon tehát a lokális társadalom további differenciálódása várható.

ÖSSZEFOGLALÁS

A rendszerváltozás egy új fejlődési szakasz kezdetét hozta nemcsak a település, hanem a különböző szervezetek, intézmények és társadalmi csoportok életében is. Természetesen a lokális politikai, gazdasági és társadalmi szervezetek, valamint a háztartások és az egyes emberek eltérően éltek meg azt, s az új helyzetre különbözőképpen reagáltak. A túlélési stratégia tehát mást jelent a település egésze szempontjából és mást az egyes szereplői aspektusából, ennek ellenére bizonyos hasonlóság is felfedhető közöttük, mindamellett, hogy a különböző csoportok, individuumok stratégiai (reakciói) térben és időben is változnak.

Az elmúlt évtizedben a régiék mellett több új gazdasági (ipari) szereplő is felbukkant Szobon csakúgy, mint az ország más térségeiben. Ez azonban nem vonja automatikusan maga után azt, hogy a településnek, illetve gazdaságának több esélye van a fennmaradásra, a további fejlődésre. Sokkal lényegesebb az aktoroknak az adottsága, a sikeressége, hogy hogyan tudtak megbirkózni a megváltozott társadalmi, gazdasági, politikai körülményekkel. Az viszont kétségtelen, hogy minél több az eredményes szereplő, akár a helyi gazdaságban, iparban, akár a háztartásokban és az egyének körében, annál nagyobb az esélye a községnek ezen kritikus időszak nehézségeinek a legyőzésére és a dinamikus fejlődésre, a hosszú távú fennmaradásra. Tehát Szob perspektívája is elsődlegesen az átmeneti időszak nyerteseitől függ.

HIVATKOZÁSOK

- Andorka, R. (1996): Gazdasági, társadalmi változások és problémák a mai magyar falvakban. *A falu*. XI. évf. 4. 7–17.
- Bánlaky, P. (1993): Algyő. Egy városrész-falu "intézménytérképe". *A falu*. VIII. évf. 1. 27–42.
- Benedek, L. (1994): Munkanélküliség a falusi közösségekben. *A falu*. IX. évf. 2. 25–31.
- Faludi, E. (1990): Pest megye hátrányos térségeinek fejlesztési lehetőségei. *A falu*. V. évf. 4. 20–32.
- Kiss, É. (1993): A budapesti ipar szervezeti felépítése és néhány jellemzője. *Földrajzi Értesítő*. XLII. évf. 1–4. 225–242.
- Kiss, É. (1995): Az egyéni vállalkozások Pest megyében (I–II.). *Statistikai Szemle*. 73. évf. 10. 832–838., 11. 913–921.
- Kovács, T. (1991): A határmenti fekvés szerepe a falusi települések életében. *Tér és Társadalom*. V. évf. 1. 41–53.
- Laki, L. (1997): Földbirtokviszonyok egy községben a rendszerváltozás után hat évvel. *Társadalomkutatás*. 1–2. 85–100.
- Oksa, J. (1997): Uncertain future of Karelian Forestry village. Manuscript. 8.
- Tamasi, M. (1993): A falusi civilizálódás és polgárosodás. *Gazdálkodás*. XXXVII. évf. 5. 38–50.
- Tykkyläinen, M. (1997): Theoretical and methodological underpinnings of the study on rural survival strategies in transitional countries. Manuscript. 7.
- Varis, E. (1997): Comparing the post-socialist countryside in Hungary and in Russian Karelia – some methodological aspects. Manuscript. 14.

KISS, ÉVA

**LOCAL REACTIONS TO THE CHALLENGES OF THE TRANSITIONAL PERIOD
IN A BORDER VILLAGE: THE CASE OF SZOB**

Summary

Since 1989 relevant changes have taken place in all walks of life in Hungary and due to them the whole country undergoes radical transformation. It is especially important to know how the rural settlements and rural population have survived these changes as villages still account for 93 per cent of all settlements and contain 37% of the country's total population.

In this study, by the case of Szob, which is a small village located along the state border in Pest county, I have made an attempt to present how the rural actors (firms, households, individuals) have reacted to the changes taken place in the local social and economic life owing to the combined effect of supralocal (national) and local factors. I examined how the changes have affected the local industrial firms, households and individuals and how they have adjusted to the new conditions, in other words, what kind of survival strategies have been used.

A TÖBBPÁRTRENDSZEREK ÉS A KOALÍCIÓS POLITIKA KIBONTAKOZÁSA. INDIA ÉS MAGYARORSZÁG ESETE*

I. A PROBLÉMA

Az elmúlt évtizedben nagyarányú változásoknak lehettünk szemtanúi a világ olyan térségeiben, mint India, Közép- és Kelet-Európa. Régióinkban első pillantásra az történt, hogy összeomlott a politikai rendszer és a tervgazdaság, visszatért a *piacgazdaság* és a *demokratikus politikai rendszer*. Ezen túl azonban már változatos megoldások láthatók, a legszembeszökőbb mégis a *koalíciós kormányzás* kibontakozása számos országban. A változás hátterét már eddig is bőségesen elemezték, felsorolták a tényeket, mégis érdemes röviden és a teljesség mindenféle igénye nélkül átgondolni, milyen is az a kontextus, amelynek keretei között ezek az elsöprő erejű változások bekövetkeztek, illetve végbemennek.

II. A KONTEXTUS

Az egyik legfontosabb változást a *bipolaritás* vége jelenti, nyomában ott a globális piac kibontakozása. Ez utóbbi jelenség egyúttal jelenti a technika *globalizálódását*, az elektronikai forradalmat, a katonai hírszerzés globálissá válását és az információ gyors áramlását is. A legjobb megtérülést, olcsó munkaerőt és a legbiztonságosabb politikai viszonyokat ígérő helyekre törekvő tőke útjából minden akadályt igyekeznek eltakarítani. A globalizálódás hatását a kisebb országok jobban, a nagyobbak kevésbé érzik meg, ám egyikük sem mentes annak befolyásától.

A globális folyamatok cselekvői közül az egyetemességre igényt tartó *nemzetközi szervezetek* átfogó jelentősége fokozatos csökkenést mutat *szemben* a felemelkedő *regionális szervezetekkel*. A bővülő Európai Unió ennek jó példá-

* A jelen tanulmány alapját az azonos témakörben 1998. szeptemberében a 15th European Conference on Modern South Asian Studies elnevezésű konferencián Prágában elhangzott előadás képezte.

ja, ahogy előrehalad egy valóban egységes piac, egyetlen valuta és egységesített jogrendszer irányában, de nagymértékben támaszkodik a NATO-ra, az USA támogatásával fenntartott katonai szövetségekre. A világ más részeiből is említhető egy sor regionális alakzat. E sorok írója azon a véleményen van, hogy India önmagában is egy ilyen regionális gazdasági egység a belső vámtetelekkel, a gazdasági fejlettség sokféle szintjével, a tagállamok politikájának változatosságával, ahogy a politika egyre inkább regionalizálódik.

Bizonyos régiókban a *nemzetállamok és nemzeti* kormányok új életre keltek, vagy a szó szoros értelmében újak, ám ezeknek az országoknak is be kell illeszkedniük a nemzetközi keretekbe, ha a fejlődésükhöz oly nagyon nélkülözött tőkéhez hozzá akarnak jutni. Nyilvánvaló, hogy még a nagyon nagy és erős vagy potenciálisan erős entitások sem tehetik azt, amit akarnak, Japánnak tárgyalnia kell és alkalmazkodni más érdekekhez, Oroszország kénytelen ugyanezt tenni, és ez alól India sem kivétel.

A globalizálódás folyamatában a nemzetállam jelenlegi szerepe magába foglalja az *alku folyamatát*, hogy előnyösebb helyzetet biztosítson az országnak a nemzetközi kapcsolatok és a tőkeáramlás hálójában. Nemzetközi vonatkozásban az *állampolgár sikeres védelme* a terület és az állampolgár fizikai védelmét jelenti, de kiterjed az életszínvonal javítására, a kulturálódásra és a lehetőségek biztosítására is.

A *demokratizálódás* a politikai változás jelzésére legalkalmasabb kifejezés azokban az országokban, ahol a politikai választást, ha egyáltalán volt olyan, korábban szigorúan korlátozták, és a választásokat megfosztották igazi tartalmuktól. A nemzeti politikát azonban a globalizálódás feltételei között kell megvalósítani, ezért az a párt kormányoz jól, amely egyidejűleg képes érvényesíteni a nemzeti érdekeket, és hasznot húzni a globalizált piacokból és a tőkeáramlásból.

A demokratikus kormányzás előfeltételei és eszközei magukba foglalják a *jogi kereteket*, amelyeket mindenki tiszteletben tart, és amelyeket az illetékes hatóságok érvényesítenek. A *politikai pártok*, bármilyen változatos képet is nyújtsanak, azok a struktúrák, amelyek alkalmasak arra, hogy képviseljék a választópolgárok véleményének tendenciáit, programokat és politikát fogalmazzanak meg, valamint versenyezzenek a választásokon. Az *érdekvégyesítés más formái*, mint amilyenek a szakszervezetek, munkáltatói szövetségek, valamint egyéb, gazdasági és politikai nyomást gyakorló csoportok kiegészítik a demokratikus kormányzást, mivel parciális és partikuláris érdekeket képviselnek. A politikától elkülönülő *erős civil társadalom* jelenti a védelmet az állam túlkapásaival szemben, amennyiben ez utóbbi mértéktelenül megerősödik. A civil társadalomnak megvannak a maga szervezetei, amelyek minden körülmények között az állampolgárt szolgálják. Pontosan ezek a nem állami szervezetek (NGO) azok, amelyeknek tevékenysége, dimenziói és számuk világosan megmutatja, hogy az adott állam mekkora utat tett meg a *demokratizálódás* útján. A demokrácia alapvető intézményeit viszonylag gyorsan

san meg lehet teremteni, a formális feltételek meglététől a tartalmában is demokratikus politikai struktúra és társadalom azonban csak hosszabb, sőt igen hosszú folyamat eredménye lehet, és itt inkább a folyamaton és nem a végeredményen van a hangsúly.

III. A DEMOKRATIZÁLÓDÁS – AZ EGYETLEN LEHETŐSÉG

A jelen írás az indiai pártpolitika tapasztalatainak segítségével kívánja vizsgálni az európai új demokráciákban, azaz a *volt európai szocialista országokban* a *demokratizálódás folyamatait*, és elsősorban *Magyarországra* összpontosít. Érinti mindkét régió *jogi kereteit és pártrendszerét*, illetve röviden utal az érdekvényesítés más struktúráira. Említést tesz a választási gyakorlatra, a régi rendszerek legitimitásának elvesztésére, az „ideológia végére” és az Indiában 1991-ben elkezdett gazdasági liberalizálás, valamint a volt szocialista országok, főképpen Magyarország 1989–90-es rendszerváltása után kibontakozó tendenciákra is. A dolgozat egyértelműen a *pártrendszerekre, választásokra és a civil társadalomra kíván összpontosítani*. Amiért összehasonlítás céljából a szerző Indiát választotta, annak az oka, hogy bizonyos, politikai értelemben az új demokráciák is „fejlődők”, ahogyan Indiát is szokás fejlődő országnak tekinteni. A tényleges politikai gyakorlat is hasonló tapasztalatokat és tendenciákat produkált egyes új demokráciákban, mint amilyeneket Indiából ismerünk, például a választási gyakorlat, a képviselők iskolai végzettsége tekintetében, vagy ahogy mi is ki vagyunk téve a Világbank diktátumainak. Az efféle összehasonlítás talán jobban megvilágítja az elmúlt nyolc-kilenc év politikai folyamatait az új demokráciákban, ahol több mint négy évtizeden át aligha beszélhettünk valódi pártpolitikáról, míg Indiában ennek már nagy hagyománya van. De vajon melyek történelmi távlatból nézve az indiai pártpolitika főbb vonásai, amelyek a mi múltunkból hiányoznak? A legfontosabbak a következők.

IV. ÖSSZEHASONLÍTÁSOK

1. Az Indiai Nemzeti Kongresszus mint domináns párt

a) A modernizálódás eszköze

India és egész Ázsia legrégebbi és legnagyobb pártja, az 1885. december 28-án megalapított Indiai Nemzeti Kongresszus történelmi szerepet játszott az indiai függetlenségi mozgalomban, már a brit uralom alatt a *modernizáció* jelentős eszköze volt, és különösen ezt a funkciót látta el rövid időszakról eltekintve közel negyven esztendőn át, amikor az önálló országot kormányoz-

ta. Ez a tanulmány nem kívánja tárgyalni az Indiai Nemzeti Kongresszus történetét (ez megtörtént másutt: [Gáthy 1989]), és közismert vonásait sem akarja leírni. Ami azonban a dolgozat központi témája szempontjából érdekes, az az, hogy már a függetlenség kivívása előtt a Kongresszus *befogadó* párt volt, inkább afféle nemzeti szövetség és politikai párt, amely képes volt *különböző véleményeknek teret engedni*, még ha bizonyos korlátok között is, sőt, struktúráján belül pártok is működhetek. A Kongresszus továbbá olyan *mérce* volt, amelyhez a többi viszonyíthatta magát, illetve elhagyta a szervezetet, ha többé nem tudott hozzá alkalmazkodni, és létrehozta a saját, különálló pártját.

A Kongresszus *struktúrája* is bizonyos mértéki modellt kínál más pártok számára, amit lehetett utánozni, avagy elutasítani. *Politikája és ideológiája* – amely éppen a szervezet sokszínűségének megőrzése érdekében csupán néhány főbb alapelvből állt – segített az indiai alkotmány és a későbbi gazdaságpolitika megformálásában. A Kongresszus – vagy Nehru, a független India első miniszterelnöke 1947-től 1964. május 27-én bekövetkezett haláláig – politikája volt a gazdasági fejlődést ellenőrző és országos terveket kidolgozó *erős központ* mellett működő *vegyes gazdaság* kifejlesztése. A vegyes gazdaságot, amit manapság kritikusan az „engedélyek uralmának” titulálnak és ezalatt a bürokratizmust értik, egykor talán másképpen fogják értékelni, ugyanis megőrzött valamiféle piacgazdaságot, szemben olyan hatalmas tervezgazdaságokkal, mint Oroszország, ahol még a töredéke sem maradt fenn.

b) Konszenzus és politikai pluralizmus

A Kongresszus *konszenzusépítő szervezatként* soha még csak nem is gondolt arra, hogy más pártokat kiiktasson a politikai küzdőtérrel, miközben megőrizte domináns pozícióját. Struktúráján *belül* már kormányzó pártként is nem csupán megtűrt *csoportosulásokat és ideológiai tendenciákat* („A Kongresszus mindig különböző kasztszoportok, kisebbségek és regionális érdekek belső koalíciója volt” [Nicholson:1998a:15]), de tiszteletben tartotta – és a választásokon versengett – országos és regionális *pártok* valóságos *garmadájával*. Képes volt a *politikai pluralizmus* keretei között működni, és többé-kevésbé elfogadta azt a tényt, hogy a tagállamokban más pártok megnyerhetik a választásokat, és kormányt alakíthatnak. Valahányszor számottevő különbségek kerültek a párton belül felszínre, bekövetkeztek a *pártszakadások*, amelyeket a Kongresszus 1969-től kezdve ismételtelen túlél.

c) Választások

Az indiai többpártrendszer – amit Duverger (1954:237) kategóriájával pontosabban *sokpártrendszemek* kellene neveznünk – folyamatosan működött és a *választásokat időben* megtartották (kivéve a rendkívüli állapot rövid, 1975. júniusától 1977. márciusáig tartó időszakát), 1998. tavaszán a tizenkettedik általános választásokra került sor. Az egypárti dominancia mégis immár közel

egy évtizede letűnt. A pártpolitika közben szilárd gyökereket eresztett az indiai politikai életben, főképpen azért, mert egy történelmi érdemekkel rendelkező nagy párt megteremtette a *játékszabályokat*, pártpolitikuskokat nevelt és kádereket, kidolgozta az indiai körülmények között a működési technikákat. Legfőképpen pedig *fenntartotta a parlamentáris kormányzást* egy napjainkban mintegy egymilliárdos lakosságú, Európa méretű, soknemzetiségű, sok nyelvű és sok vallású, a törzsi társadalomtól a nukleáris technika világáig minden elképzelhető magába foglaló országban, melyet – legalábbis a politika szférájában – méltán neveznek Indiában sokan a világ legnagyobb demokráciájának. Csupán emlékeztetőül: a központi kétkamarás parlament mellett 22 tagállamban választanak helyi törvényhozást, 9 uniós terület irányítása tartozik a központi kormányhoz. Megannyi politikai fórum – avagy hadszíntér, a szerteágazó érdekek összehangolásának követelményével.

Ha pillantást vetünk néhány választási adatra, látható, hogy miképpen fejlődött a pártpolitika a tagállamokban, amely *először* megteremtette a Kongresszus helyi uralmának növekvő ellenzékét, *majd* kihívást intézett ellene, és *végül* átvette a helyét. 1957 óta, amikor Keralában először alakult kommunista vezetésű kormány, a regionális politikában a helyi politikai erők egyre erőteljesebben hallatták a hangjukat, különösen a hatvanas évek második felétől kezdve. Itt nem csupán arról van szó, hogy a központi törvényhozásban egyre jelentősebb súlyt képviseltek a regionális pártok, hanem arról is, hogy a tagállami törvényhozásban lassan megtört a Kongresszus dominanciája, majd számos meghatározó jelentőségű tagállamban kisebbségbe szorult. A Lók Szabhá (Nép háza, avagy a központi törvényhozás alsóháza) 1984-es választásakor a Választási Bizottság hét pártot nyilvánított országosnak és 27 pártot tagállaminak. Ezenkívül volt 13 további regisztrált, de el nem ismert párt az országban (Lok Sabha 1984:34–36). Ez volt az az év, amikor az Indiai Nemzeti Kongresszus minden addiginál több szavazatot kapott, és a Lok Szabhá 508 mandátumából 401-et megszerzett (Lok Sabha 1984: 1). Az 1996-os általános választásokon hét országos és 39 tagállami párt versengett az akkor már 543 mandátumért (Jogelkar 1996). Sokat mond el az elektronikus média számára megfelelően tömörített információ, amit a *Times of India Election Special '98* az Interneten gyorsjelentésként tett közzé, és tagállamonként egybevetette a választási eredményeket az 1996-os és 1998-as adatok alapján: a következő kategóriákat alkalmazta: „BJP & szövetségesei; Cong. & szövetségesei; UF (=Egyesült Front – a Szerk.); Függetlenek & egyebek”. Az elektronikus média nem kedvel harminc-negyven különböző oszlopot táblázatokban, ha aktuális és gyors akar lenni.

2. Uralkodó politikai struktúrák Kelet- és Közép-Európában

A második világháborút követően rövid ideig a Szovjetunió kivételével helyreállt Kelet- és Közép-Európában a többpártrendszer, de hamarosan, két esztendőn belül megteremtették a kommunista párt dominanciáját, és a legtöbb országban az összes többi pártot vagy betiltották, vagy beolvasztották a kommunista pártba. A túlélőknek nem volt politikai szavuk. Attól kezdve nem lehet *semmilyen pártrendszerrel* beszélni, hiszen egyetlen párt nem alkothat „rendszer”, de – a valósághoz híven – nevezhető *uralkodó politikai struktúrának*, amely az államgépezetet működtette, és közben bizonyos főbb érdekeket képviselt. És még egy ilyen struktúra is távol volt attól, hogy monolit legyen, különösen a későbbi években, illetve az 1956-os magyar forradalom után. A Szovjetunióban nem, de másutt, és különösen Magyarországon az egyetlen pszeudo-politikai párt is alkalmas volt arra, hogy *belharcol kerete legyen*, tere a szemben álló nézetek, érdekek összecsapásának, csoportosulásoknak, végül pedig a reformoknak. Maga a struktúra merev ideológiájával azonban a legtöbb egykori szocialista országban kizárta, hogy valamiféle modellként funkcionáljon, vagy egy eljövendő többpártrendszer alapja legyen. Minden későbbi politikai formációt *újonnan kellett létrehozni* a kommunista párt keretein kívül még akkor is, ha maga a párt olykor a konzervatívok és a reformerek elkeseredett küzdelmének tere is volt. Ne feledjük el azt sem, hogy a sport- és hobbi-szövetségek, -szervezetek kivételével a legtöbb volt szocialista országban nem tűrték meg a *civil szervezeteket*. Csak emlékeztetőül: *Indiában* a szakszervezeti mozgalom különböző színezetű szervezeteivel már az 1920-as évektől kezdve viszonylag erős volt, olyannyira, hogy ma a külföldi befektetők szakadatlanul arról panaszkodnak, hogy alkudozni kényserülnek a dolgozói érdekvédelemmel. A civil szervezetek nagy változatosságot mutatnak, kezdve a múlt század végén alakult kasztszervezetektől a kulturális, jótékonyági, oktatási és egyéb szervezetekig és a kasztokig, amelyeknek százai kvázi-civil szervezetként is funkcionálnak, védve nemcsak a hagyományokat, hanem tagjaik érdekeit is. A civil társadalom természetes szerveződései híján a kelet- és közép-európai polgárok mint egyének megtanultak egy, a diktatúrára jellemző politikai magatartást, ami sokféle módon máig tovább él (bizalmatlanság a politikai szervezetekkel és a politikusokkal szemben, a „sorok között olvasás” stb.).

A volt szocialista országokban a *népfrontok* megjelenése volt a pártállam első gesztusa azoknak a megbékítése felé, akik szemben álltak az uralmával, és akiket ma disszidenseknek nevezhetünk. Később azonban ezek a népfrontok nem bizonyultak a disszidens politikai szervezetek „bölcsoédíneke”, átmenetiek voltak, és a rendszerváltozással el is tűntek.

A működő többpártrendszer és politikai demokrácia, valamint a szocialista állam közötti különbséget a legjobban a *választási gyakorlat* illusztrálja.

A független *Indiában* 1952-ben tartották az első általános választásokat, és 1999 szeptemberében kerül sor a tizenharmadikra. A választói részvétel szakadatlanul növekszik, a közelmúltban különösen a falvakban lett a „szegény és alacsony kasztok akaratérvényesítésének” (Nicholson 1998) eszköze. Legutóbb a Lók Szabhá választásakor 4708 jelölt (Statistical Report 1998:11) versengett a helyekért, de voltak korábbi választások, amikor ennél sokkal többen indultak. Dühödt harc folyik egy-egy mandátumért a központi és a tagálami törvényhozásban, amit pénzzel, rábeszéléssel, kényszerrel, olykor erőszakkal, vagy éppen csak ideológiával vívnak. Egy-egy országos választás hetekig elart, hatalmas szervezést igényel, és óriási pénzeket emészt el. (Gáthy 1997:196) Néha – mint 1999-ben is – egymás utáni években kell megtartani, ha a kormányt a Lók Szabhában *egyszerű* szótöbbséggel (elég egyetlen többlétszavazat!) leszavazzák.

A *volt szocialista országokban* a részvétel a választásokon az állampolgár számára csaknem kötelező volt, és a hatóságok 95-98 százalékos részvétellel büszkélkedhettek akkor, amikor egy-egy mandátumra csak egy jelölt volt, azt is a párt állította. Magyarországon ugyan 1970 után voltak kísérletek a képviselő megreformálására, de azok kudarcot vallottak. Csupán 1983-ban lett kötelező két jelölt állítása minden képviselői helyre, de még az a lépés sem volt képes ténylegesen tükrözni a társadalom érdekestruktúráit a parlamenten belül (Schmidt 1990:3).

A továbbiakban át kell tekintenünk a politikai változás bizonyos belső tényezőit Kelet-Közép-Európában, főképpen pedig Magyarországon ahhoz, hogy világosan lássuk: az új demokráciákban a politikai folyamatok az indiaihoz hasonló vagy számottevően hasonló mintákat követnek, ahol a demokrácia nem teljesen szilárdult meg, de több mint ötven esztendeje működőképes, és tart a demokratizálódás folyamata.

3. A politikai változás egyes belső tényezői Kelet- és Közép-Európában

Magyarországon – mint a legtöbb volt kelet- és közép-európai szocialista országban – a műszaki haladást, a jobb képzést a természetes generációváltással bizonyos tényezők kísérték, amelyek elősegítették a rendszerváltást.

a) A civil társadalom politikai szerepének újjászületése

Legelőször egyes disszidens erők szervezték meg önmagukat az uralkodó politikai struktúrán kívül. Az olyan *nem állami civil szervezetek*², mint a liberális színezetű SZETA, a Szegényeket Támogató Alap Magyarországon, a nemlétező pártok helyettesítőjeként működtek. Konkrétan ez az Alap – városi szerveződés – volt az első Magyarországon a nyolcvanas évek közepén, amely *két tabut* szegett meg, nevezetesen: a szocialista politikai rendszer nem is-

merte el a civil társadalom autonóm szervezeteit (sőt, még a civil társadalmat mint olyat sem), és nem ismerte el a szegénység létezését, a SZETA pedig felfedte a nyomort, jótékonyági tevékenységet kezdeményezett, és politikai intézkedéseket sürgetett a szegények megsegítése érdekében. Azokban az években – 1987 után – számos alapítvány jött létre, némelyikük külföldi kezdeményezésre, mint a Soros Alapítvány, mások országos szervezetként, mint a Máltai Szeretetszolgálat, bár külföldi segítséget kapott (Williams 1997:10).

Még nagyobb hatásúak voltak – és pedig az ország határain jócskán túl is – az olyan szervezetek, mint a Munkások Védelmi Tanácsa és a Szolidaritás szakszervezet Lengyelországban és a Charta 77 a volt Csehszlovákiában, amely „fordulópontot képviselt, és megváltoztatta az egész régió történelmét” (Leš 1994:13). Hasonló, jobbra politikai szerepet játszott a Duna Kör Magyarországon, a zöld mozgalom, amely ellenezte gátak építését a folyón. Ezek az alulról nyomást gyakorló szervezetek megtörték a politikai apátiát és tehetetlenség érzését. (Itt emlékezzünk Gandhira, akiről Nehru mondta, hogy vezetése alatt a gyarmati időkben „egy demoralizált, elmaradott, összetört nép hirtelen kiegyenesítette a hátát, felemelte a fejét” [Nehru 1949:44]). Hasonló mozgósító szerepet játszottak a különböző egyházak – egyebek között még az oroszországi ortodox egyház disszidensei is – elősegítve a civil társadalom újjászületését (Leš 1994:12; 14). Lássuk, milyen fontos volt a nem állami, önkéntes szerveződések növekedése Magyarországon:

Év	Egyesületek	Alapítványok
1982	6570	–
1990	11 255	1832
1993	23 851	12 064
1996	29 568	17 286

Forrás: Kuti, É. (ed.) (1992), *A nonprofit szektor Magyarországon. Tanulmányok*. Budapest: Nonprofit Kutató Csoport. 19; *Központi Statisztikai Hivatal. Magyar Statisztikai Évkönyv 1996*. Budapest: KSH 1997. 241.

Összehasonlításként: *Indiában* a függetlenségi mozgalom idején a nonprofit, önkéntes szervezetek nagy szerepet játszottak, de egyértelműen politikai szerepüket később átvették a tényleges pártok. Új, alulról építkező, csak egy-egy célra összpontosító mozgalmak és szervezetek ma is keletkeznek, nyomást gyakorló, érdekérvényesítő csoportokként tevékenykednek, olyanképpen, mint ahogyan a Lokayan szervezet által támogatott projektek szerveződései. Ez a mozgalomnak is nevezhető szerveződés az 1980-as évek közepe táján kezdte meg tevékenységét a demokratikus és decentralizált fejlődés előmozdításának szándékával, és a Delhiben működő Fejlődő Társadalmak Kutatási Központja támogatja.

b) Generáció- és nyelvezetváltás

Gyakorta figyelmen kívül hagyjuk a tényt, hogy a második világháború vége óta eltelt több mint öt évtized alatt új generációk nőttek fel, akiknek a számára a háború csupán egy fejezet a történelem tankönyvben, és az indiai függetlenségi mozgalom hősiess történései is jó esetben kitesznek egy másik fejezetet, Indiától távolabb akár csupán az apró betűs részekbe, rosszabb esetben egy bővebb lábjegyzetbe kerülnek bele. Még azok is, akik ma középkorúak, s a világpolitikában és gazdaságban vezető szerepet játszanak, háború utániak, akik egy összehasonlíthatatlanul magasabb oktatási színvonalú, modern technikájú és új követelményeket támasztó világba születtek bele és végezték tanulmányaikat. Ezek a nemzedékek már a korábbiaktól eltérő nyelvet is beszélnek. Lássuk például, mit is jelent Indiában a *szvadésí* szó? De ha ezt a kérdést feltesszük, azonnal hozzá kell tennünk egy újabb kérdést: mikor? Mert az első világháború előtt és után, egészen a függetlenség kivívásáig ez a szó a Nagy-Britanniától való gazdasági függetlenség követelését jelentette, és minden külföldi termék elutasítását. Ma különböző mértékű protekcionizmust jelent, amit már évtizedek óta heves viták öveznek, mégis a belpolitikai csatározások fontos jelszava, a gazdasági nacionalizmusé, noha manapság halványul a realitása, hiszen a gazdasági folyamatok, értékek és még az elvárások is globalizálódnak. És bizony a politikai struktúrák sem mentesek ettől a folyamattól.

A politikusi *nemzedékváltás* nyilvánvaló, sőt a folyamat felgyorsulását illusztráló példáját az 1998-as magyarországi választások kínálják: amikor a jelenlegi kormány hivatalba lépett Magyarországon, miniszterelnöke 35 esztendő volt, az Országgyűlés elnöke pedig 39. Az Országgyűlés korösszetétele azt mutatja, hogy a mai képviselők 62,46%-a született 1950 után (Parlament 1998). Ők tehát a huszonegyedik század nemzedéke.

A *politikai nyelvezet változása* azonban nem csupán a generációváltásnak tulajdonítható. A nyolcvanas évek elejétől-közepétől fogva Kelet- és Közép-Európában mindinkább „modortalanságnak” számított, ha valaki marxista terminológiát használt. A teljes politikai nyelvezet és társadalomtudomány levetette korábbi ideológiai kereteit, a jól ismert és értett kategóriákat pedig új, jobbára populista nyelvezet váltotta fel, és az új nyelv *paradigmaváltást* hirdetett, a *szociális piacgazdaság szükségességét*, beszélt a középosztályokról, a civil társadalomról és a „burzsoá” szó tabu lett, felváltotta a „polgár” (nem mintha a két szó szótári értelmezése önmagában mást fedne, pusztán a ‘felhordott’ konnotációk indokán történt ez a csere). Kelet- és Közép-Európában ma gyakorlatilag senki sem hivatkozik Marxra, míg a világ fejlettebb részein (ahol Marxot nem járatják le politikai eszközökkel) ez a szerző őrzi tekintélyét és pozícióját.

Bizonyos értelemben az ideológiai uniformitásnak valóban vége lett: a politikában nincsenek ugyanis kohézív gondolati rendszerek, csupán jelszavak, legfeljebb mondatok. És nincs is szükség kidolgozott ideológiára, egyszerűen

a regionális integráció miatt, amelynek már amúgy is létezik a filozófiája, és akik csatlakozni akarnak például az Európai Unióhoz, kénytelenek elfogadni azt a filozófiát.

c) A legitimitás elvesztése

A rendszerváltás előtti utolsó magyar parlamenti választások 1985-ben voltak, és a politikai struktúra a kormány hivatalba lépésétől fogva 1989-ig elvesztette legitimitását. A gazdaság stagnált, sőt hanyatlott. Megindult a rendszer felszámolása. Amikor 1987-ben a parlament elfogadta az immár szükségessé vált egyesülési törvényt, hogy politikai pártok és civil szervezetek alakulhassanak, a legtöbb új párt pusztán a széthulló struktúra bírálataira volt képes. Legfőbb politikai törekvésük az volt, hogy elszigeteljék magukat a múlttól. További beszédes vonása volt az akkori helyzetnek a hirtelen megjelenő politikai pártok nagy száma: az első, 1990-es szabad választások előtt 65 pártot jegyeztek be, ami az akkori társadalom politikai integrációjának hiányát jelezte (Schmidt 1990:3;5). És ez már önmagában is világosan utal arra, hogy az egyetlen párt semmiféle modellt nem jelentett, és nem volt a pártpolitikának amolyan „bölcshődjé”.

d) Homályos politikai programok

Ha pillantást vetünk az 1989–90-es időszak magyarországi pártjainak természetére és programjára, jól látható, hogy csupán egyetlen vonásuk egyezett meg: szemben álltak a létező struktúrával, és el akarták azt távolítani. Közülük többen ugyanabban a stílusban és ugyanazokkal a célokkal akarták folytatni a pártpolitikát, ahogyan negyven esztendővel korábban tették, mielőtt betiltották őket, hiszen azóta nem voltak közvetlen kapcsolatban a politikai és társadalmi realitásokkal. Egy másik csoport egyértelműen bizonyos nagy nyugati pártokat kívánt utánozni, egyesek konzervatív, mások liberális modelleket tartottak szem előtt. Csak kevésnek volt valamiféle eredeti, a magyar valóságban gyökerező elképzelése. Mégis szinte egyedülálló együttműködés bontakozott ki a hatalom birtokosai és az Ellenzéki Kerekasztal között, ahol gondoskodtak arról, hogy működőképes választási gyakorlatot teremtsenek, olyat, ami korlátozott elemből álló többpártrendszerhez vezet, és megakadályozza a politikai fragmentálódást (ennek megfelelően terjesztették elő és fogadták el az alkotmány szükséges módosításait).

4. A többpártrendszer megszületése Magyarországon

a) A jogi keretek

Jogi keretként tehát elfogadták az 1989. évi XXXIV. törvényt az országgyűlési képviselők választásáról, ami meglehetősen bonyolult választási rendszert vezetett be az ajánlások (legalább 750 db) előzetes eljárásával, amit minden egyes reményteli jelöltnek össze kellett szednie. A 386 mandátumot úgy lehet megszerezni, hogy 176 mandátumot egyéni választókerületekből (az összes 45,6%-a), legfeljebb 152 mandátumot regionális listán (az összes 39,4%-a), és legalább 58 mandátumot országos listán (az összes 15%-a). A töredék szavazatokat is felhasználják egy bonyolult számítási eljárás segítségével, amely az országos listához ad hozzá mandátumokat. (1998-ban valójában 82 mandátumot osztottak szét ezzel a technikával [Magyar Közlöny 1998:4020]).

b) Néhány választási eredmény: 1990

Az 1990-es választásokon az akkor bejegyzett 65 párt közül csupán 28-nak sikerült legalább egy jelöltet állítania, és a hat nagy párt mellett csupán 13 volt képes regionális listát produkálni (Szoboszlai 1990:16–17). Érdeemes megjegyezni, hogy a választópolgár végül is nem azokat az erőket részesítette előnyben, amelyek radikális reformokat hirdettek, és még a Szocialista Párt, a Magyar Szocialista Munkáspárt utóda is jelentős támogatást kapott.

Választási eredmények: 1990

A párt neve	A párt természete	Szavazatok %-ban
Magyar Demokrata Fórum	konzervatív, jobbközép	24,73
Szabad Demokraták Szövetsége	liberális	21,39
Kisgazda Párt	konzervatív, a kisebb településeken	11,73
Magyar Szocialista Párt	szocialista, balközép	10,89
Fiatalkorú Demokraták Szövetsége (FIDESZ)	liberális, a fiatal nemzedék pártja	8,95
Kereszténydemokrata Párt	kereszténydemokrata	6,46

Forrás: Szoboszlai György (1990): Választási rendszer és politikai tagoltság. in: *Parlamentari választások 1990. Politikai szociológiai körkép.* Ed. Szoboszlai, György. Budapest: MTA Társadalomtudományi Intézet. 24.

Ez az összetétel azonban nem tükrözte a válsztókerületek elsődleges gazdasági érdekeit, és a választásokra készült pártprogramok is inkább csupán átfogó elveket és célokat tartalmaztak.

c) Politikai kultúra

A választások békésen zajlottak, az eredményeket nem hamisították meg, viszonylag nagy volt a részvétel, legalábbis az első fordulóban (volt második is), a szavazásra jogosultaknak mintegy 66%-a, jelent meg az urnáknál, bár számottevő regionális különbségek mutatkoztak: Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében a szavazásra jogosultaknak csak 53,71%-a, Hajdú-Bihar megyében pedig 56,32%-a élt alkotmányos jogával (Magyarország 1995:439). Böhm Antal szerint a „pártosodás” akkor még a kezdeti szakaszában járt. De a választások vezették be a rendszerváltást, és jelentették a többpártrendszer tényleges kibontakozásának előfeltételét.

A *főbb érzelmek* – ahogy Böhm Antal fogalmaz – a kommunizmusellenesség, a vallási hagyományok előretörése körül mutatkoztak, hangsúlyozták a népet, a nemzeti hagyományokat, a dicső múltat. A *politikai értékeket* olyan jelszavak fejezték ki, mint: nemzet, szabadság, Európa, a szociális értékeket a család, a gyerekek, a vállalkozás, a tulajdon és a létbiztonság képviselték. Érdekes megfigyelni, hogy a választópolgárság kirekesztette a szélsőségeket, és ezzel megőrizte a kormányozhatóság lehetőségét. A hasonló programmal fellépő pártok még a választások előtt kialakítottak valamiféle együttműködést vagy választási egyezséget, és amikor hivatalosan nyilvánosságra hozták az eredményeket, világossá vált, hogy csakis a koalíciós kormányzás lehetséges (Böhm 1990:27–55).

A koalíciót tehát a Magyar Demokrata Fórum, a Kisgazdapárt és a Kereszténydemokrata Párt alakította meg, aminek azután zaklatott története lett pártszakadásokkal, kizárásokkal és a Parlamentből való látványos kivonulásokkal.

d) Választások 1994-ben és 1998-ban

Ha tovább vizsgáljuk a magyarországi választások történetét, kiderül, hogy a választásokat szabályozó alapvető törvényt a tanulmány írásának idejéig hat-szor módosították. Ami a pártokat illeti: 1994-ben 36 párt vett részt a választásokon 1878 jelölttel, és 103 független is indult (Dezső 1995:84). Mégis megállapítható, hogy 1994-ben a parlamenti választásokra máris a szilárd többpártrendszer keretei között került sor, amikor az volt a kérdés, hogy vajon a választópolgárság miképpen fogja értékelni az addig eltelt négy esztendőt. (Előszó 1995:5). Az 1994-es választásokon a szavazásra jogosultak 68,92%-a megjelent az urnáknál, a szavazatok 67,8%-a volt érvényes. A választópolgárok meglehetősen nyíltan megmondták a véleményüket: „tiltakozó szavazás” volt ez a hatalmon lévőkkel szemben, amikor is a Magyar Demokrata Fórum szavazóinak 47,8%-át elvesztette, és a választópolgárság 209 mandá-

tummal (az összes 54,1%-a) a Magyar Szocialista Pártot juttatta hatalomra. Azonban a többség megszerzése ellenére az MSZP biztonságos legitimitást akart, ezért úgy döntött, hogy koalícióra lép a második legnagyobb párttal, a Szabad Demokraták Szövetségével, amely csupán 69 mandátumot szerzett (a szavazatok 17,9%-át) (Szoboszlai 1995:15). Két szélsőséges párt a bal-, illetve a jobboldalon nem jutott be a parlamentbe.

Igaz ugyan, hogy ebben a második ciklusban a parlamenti demokrácia meglehetősen „veszekedősnek” bizonyult (Böhm 1995:56) – ez is olyan vonás, ami erősen emlékeztet a Lók Szabhá ülészakaira, ahol nem ritkák a heves szóváltások, még ha a koreai parlamentben oly gyakori verekedésig a helyzet ritkán fajul is – a választópolgár érettnak bizonyult és tartózkodott a szélsőségektől, késznek bizonyult arra, hogy tekintélyes arányban jelenjen meg a szavazás napján, és leadja szavazatát. Az 1994-es választások azonban máris az ország két nagy területe közötti politikai kultúra kézzelfogható különbségeit (és talán ennél jóval többet is) mutatták meg: a választói részvétel Magyarország három keleti megyéjében volt a legalacsonyabb. Míg a fővárosban és egy nyugati megyében a részvétel 74% fölötti volt, ugyanannak a régióknak további három megyéjében is 70% fölötti eredményt mutatott (Magyarország 1995:439), az 1990-es választásokra mintegy rímelve ismét csak Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében volt alacsony a részvétel (61,79%), ehhez a sinthez csatlakozott Bács-Kiskun megye 61,65%-os részvétellel (Magyarország 1995:439).

Végezetül vessünk egy pillantást a legutóbbi, 1998-as választásokra. Mivel általában véve az első forduló soha nem eredményez végleges eredményeket, mindig sor kerül a második fordulóra is. 1998. május 10-én a választópolgárok 56,26%-a jelent meg az urnánál az első forduló alkalmából, és május 24-én 57,01%-uk vett részt a második fordulón. És ismét csak a keleti megyékben fordult elő, hogy folytatódott a régióra immár jellemző tendencia olyannyira, hogy Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében az első forduló érvénytelen lett az alacsony részvétel miatt, de Jász-Nagykun-Szolnok, Békés és Bács-Kiskun megyében is alig haladta meg az 50%-ot (Mészáros-Szakadát 1999: 43; XVIII). Ez világosan jelezte, hogy a politikai apátia szorosan kapcsolódik a gazdasági válsághoz, és fordítva, a politikai aktivitás a gazdasági fellendülést jelzi. Így egyes nyugati megyékben a részvétel jóval a 70% fölött volt (Magyar Közlöny 1998: 3889; 3927). Ez utóbbi régiók azután politikusokat és néhány minisztert is adtak a központnak.

A sajátos magyar választási rendszernek és a töredékszavazatok mandátumokra történő átszámításának köszönhető, hogy az ismert eredmények születtek, és az MSZP-SZDSZ koalíciós kormány eltávolítását eredményezték még akkor is, ha a területi listákkal az MSZP szerezte meg a szavazatok legnagyobb arányát (Magyar Közlöny 1998: 4049):

Párt	Mandátumok %-a	Szavazatok %-a a területi listákon
FIDESZ	29,27	29,48
FIDESZ-MDF	12,95	–
Magyar Demokrata Fórum	0,52	2,80
Független Kisgazdapárt	12,44	13,15
Magyar Igazság és Élet Pártja	3,63	5,47
Magyar Szocialista Párt	34,72	32,92
Szabad Demokraták Szövetsége	6,22	7,57
Független	0,25	–

Volt ugyan még kilenc további párt, amely az MDF-hez hasonlóan képes volt területi listát állítani, de nem érte el az 5%-os küszöböt, és a területi listára leadott szavazatokkal nem tudott bejutni a parlamentbe (Magyar Közlöny 1998: 4049). Némelyikük a szavazatok számottevő arányát mégis megszerezte, például a szélsőbaloldali Munkáspárt a szavazatok 3,95%-át kapta, számos más párt is kapott, ezeket azonban a későbbiekben szétosztották a fent említett bonyolult módszerrel. Ami némi figyelmeztetést jelent, az az, hogy a szélsőjobboldali párt (a Magyar Igazság és Élet Pártja) bejutott a parlamentbe.

A választási eredmények magyarázatra szorulnak. A Magyar Demokrata Fórum, az 1990-es választások győztese ez alkalommal nem érte el az 5%-os küszöböt sem, mégis szerepel a listán, mert választási koalícióra lépett a FIDESZ-szel és a két párt közös jelölteket állított, ezért az MDF továbbra is parlamenti párt maradt. Hasonlóképpen a FIDESZ-nek volt választási megálapodása a Kereszténydemokrata Párttal is, bár ez utóbbi alaposan lejáratta magát a választók előtt taszító beharcaival, amelyeket nem is mindig motívaltak ideológiai megfontolások, viszont meglehetősen keresztényietlenül voltak erőszakosak. Továbbá abban is egyetértés volt, hogy ha a FIDESZ megszerzi a mandátumok számottevő mennyiségét, akkor koalícióra lép a Kisgazdapárttal, és ennek megfelelően alá is írták a koalíciós paktumot, majd megalkult a koalíciós kormány, amelynek tagjai között vannak MDF-es politikusok is. Ne feledjük azonban el, hogy a FIDESZ csupán a parlamenti mandátumok 42,63%-át szerezte meg, és csak a koalíció révén vált többségi csoportosulás részévé, míg a legyőzött szociálliberális koalíció a mandátumok 40,49%-át vitte el!

5. A választások tanulságai

a) Koalíciós kormányzás

Ez az eredmény viszonylag kiegyensúlyozott pártstruktúrát mutat, és azt, hogy Magyarországon a koalíciós kormányzás, sőt még a választási szövetségek gyakorlata is feltételezhetően hosszabb ideig a politikai élet realitása marad. A rendszeres időközönként megtartott választások demokratikus gyakorlata, a pártformációk keretei között vívott politikai küzdelem a hatalomért jogi keretek között folyik, amelyeket valamennyi résztvevő tiszteletben tart. Egyelőre azonban Magyarországon a szocialista-konzervatív inga nem egyértelműen látható, szemben például a Cseh Köztársasággal. A koalíciós kormányzás tartósnak ígérkezik, még ha nem is minden nehézség nélküli, de a tapasztalatok azt mutatják, hogy a kisebbik koalíciós partner képes korlátozni a nagyobbik pártot, és kikényszeríti, hogy a fontos országos kérdéseket tárgyalással oldják meg. Magyarország megfizetett az első szabadon választott kormány négy évéért, amely nem volt képes javítani a gazdaság helyzetén, és önteltségével, a kisemberrel szemben tanúsított lekezelő magatartásával a választópolgárság nagy részét idegenítette el. Minden további politikai formációnak tehát meg kellett tanulnia azt a leckét, amelyet Indiában nagyon is jól tudnak: a választópolgárságot nem szabad megsérteni, mert a demokratikus folyamat – legalábbis négyévente egyszer – kisöpri azokat, akik elkövetik ezt a hibát.

Indiában a 13, 14 vagy még több párt alkotta koalíciók jócskán megnehezítik a kormányzást a központban, és ezért mostanában szorosabb szövetségek, koalíciók vannak kibontakozóban. Egy dolog azonban meglehetősen világosan látszik: országos szinten semmi jele a kétpólusú pártrendszer kialakulásának, de ezt még a tagállamok szintjén sem lehet észlelni. A hatalmas országban túlságosan is sok és eltérő érdeket kell képviselni, ezért egy esetleges kétpárti vagy kevesebb pártot tömörítő koalíció váltakozása talán nem képes arra, hogy mindezt összhangba hozza.

b) Az értelmiség politikai szerepe

A kelet-közép-európai társadalmak egyik belső tényezője Indiában a függetlenségi mozgalom évtizedeiben szintén fontos volt: nevezetesen az, hogy az írók, költők, filmesek, művészek és egyéb értelmiségiek politikai szerepet vállaltak. Ezt a vonást korábban nem ismerték széles körben Nyugaton, és ha ismerték is, kevésbé értették, de mi, akik a világnak ezen a részén élünk, jól tudjuk, hogy az irodalom – és akár még a képzőművészet is, mint például Oroszországban – mindig is fontos politikai szerepet játszott, helyettesítette, pótolta a nemlétező vagy gyenge, vagy pedig elnyomott politikai osztályt. Ez volt a helyzet a múlt században is, valahányszor tiltakozó mozgalmak bontakoztak ki, és ez történt a hatvanas, majd a nyolcvanas években is, a rendszer-

változás küszöbén. Nem csoda, hogy megfogalmazódott az értelmiség hatalom felé tartó útjának elmélete, hogy Szelényi Iván ismételtén írt annak lehetőségéről, hogy az értelmiség régióinkban megszerezheti a politikai hatalmat. És ennek látszott is némi lehetősége. Ha áttekintjük az első szabadon választott magyar országgyűlés összetételét, az mintha alátámasztaná ezt a hipotézist: a 386 képviselőből

- 107 klasszikus humán végzettségű volt, nevezetesen történéssz, irodalmár és ehhez hasonló, vagy író, színész, képzőművész stb.
- 72 képviselőnek volt jogi végzettsége
- 52 közgazdász szerzett mandátumot (Böhm 1990:49).

Ez a három foglalkozási csoport alkotta az első Országgyűlés képviselőinek közel 60%-át. (Megjegyzés: az indiai alsóházban, a Lók Szabhában az 1980–1984-es ciklusban a képviselőknek 22,2%-a volt jogász. [Lok Sabha 1984:31]. A legutóbb, 1998-ban megválasztott Lók Szabhában pedig már csak 70 jogász volt [Nicholson 1998], ami az 543 tagú parlamentnek csupán kevesebb mint 13%-a.)

A mostani – legutóbb megválasztott magyar Országgyűlés szakmai összetétele sok változást nem mutat:

- 85 humán tudományok (különböző szakágak) 22%
- 82 jogi végzettség 21.24%
- 47 közgazdász 12.17% (Parlament 1998)

A jogi végzettségnek Magyarországon (is) különleges jelentősége van: a politikai osztály nagymértékben mindig is ebből a foglalkozásból került ki a történelem során korábban is, a múlt században is és ma is, amit a törvényhozói munka önmagában is magyaráz, de természetesen a politikusok modern foglalkozási ágakból is érkeznek a politikába. A jogászság viszonylag magas aránya azonban sokkal inkább jelzi bizonyos politikai tradíciók továbbélését, mint tényleges szakmai szükségletet, ami a világ más törvényhozó testületeiben – így Indiában is – napjainkra háttérbe szorult.

(Megjegyezzük: a mostani Országgyűlésben csupán 31 képviselőnő van, ami a teljes létszámnak kevesebb mint 10%-a. Ezt az arányt az indiai kétkamrás parlament felsőháza húsz esztendővel ezelőtt meghaladta, igaz, akkor az alsóházban még alig volt nő. [India 1977–78] A legutóbbi, 1998-as választáson pedig a Lók Szabhába 43 nőt választottak be [Statistical Report, 1998:96], ez az összes mandátum 8%-a egy olyan országban, amit a közvélemény hagyományosan a nők hátrányos megkülönböztetéséről vél ismerni.)

c) Elitváltás

A képviselők felsőfokú képzettsége azonban ne vezessen senkit félre: Magyarországon – és vélhetően a többi posztszocialista országban is – a politikai

osztályt önmagában iskolai végzettségével nem lehet meghatározni, hiszen aki a politikai színtérre kíván lépni, annak ma igen jól képzettnek kell lennie. Az értelmiség és a politikai osztály közötti különbség máshol lelhető fel, nevezetesen ott, hogy a *politikusság foglalkozássá vált*. Még ha valaki jogi végzettséggel rendelkezett is, amikor politikai pályára lépett, 8–12 esztendei parlamenti képviselői munka vagy pártvezetés után már aligha tér vissza eredeti foglalkozásához. Így tehát békésen folyik az elitek leváltása, behelyettesítése, azoké, akik lebontották a megelőző rendszert, miközben a régi nomenklatúrát is eltávolítják, ám egyáltalán nem az értelmiség *mint olyan* az, amely megszerezte a politikai hatalmat. És nem csupán azért, mert az értelmiségi nem volt képes eldönteni, vajon hivatásos politikussá kíván-e válni, avagy inkább visszatér a kutatáshoz vagy regényíráshoz, hanem voltak egyéb külső tényezők is, amelyek elősegítették a hivatásos politikai elit megjelenését. E tényezők rövid felsorolása előtt egy megjegyzést érdemes az egyéb belső összetevőkhöz fűzni.

6. A politikai változás egyes külső tényezői

a) A nemzetközi gazdasági környezet

1991-ben az IMF, az Egyesült Államok és néhány más segélyt folyósító vagy ott befektető (esetleg mindkét tevékenységet folytató) ország *Indiának* világosan megmondta, hogy mit tegyen. *Kelet- és Közép-Európának* egy évvel korábban mondták meg. A globalizálódás ugyanis óhatatlanul a másokhoz való alkalmazkodást jelenti. A kis Magyarországnak – de szomszédainak és egyes nagyobb kelet- és közép-európai országoknak is – igen nagy szüksége van a tőkére – miképpen Indiának –, és ezért mindent meg kellett tennie, hogy megnyerje a külföldi tőke bizalmát. Ezért a gazdasági átalakulást, a jogrendszer módosítását és az új politikai struktúra kifejlesztését egyetlen nagy célra összpontosították: vonzani a befektetőket.

Ezeknek az országoknak nyugodt és békés politikai környezetet kellett teremteniük, kiszámíthatóságot és befektetőbarát intézményeket. El kellett sajátítaniuk a szociálliberális nyelvezetet és politikát, ugyanakkor meg kellett gyengíteniük a nagy szakszervezeteket, illetve megakadályozni, hogy az újonnan alakulók megerősödjenek, nehogy munkaügyi viták zavarják meg a befektetőket. Az alapvető követelmények között azonban ott volt a *politikai illendőség*, tehát az *emberi jogok* és a *demokratikus intézmények tiszteletben tartása*. Az EU-tagság – ezen országok legtöbbszörének dédelgetett álma – ilyen előfeltételekkel jár számos egyéb, kevésbé kellemes kondíció mellett. A megszábotott feltételeket lehet vitatni, akár a tagság kívánatos voltát is meg lehet kérdőjelezni, az azonban minden kétséget kizáróan igaz, hogy a régió legtöbb országában *megszilárdult a politikai szabadság és az állampolgári jogok*, amelyeket az elmúlt nyolc-kilenc esztendőben elég megnyugtatóan védelmeznek is.

Láthatóan *Indiának* sincs más választási lehetősége, mint tiszteletben tartani a globalizált világ befektetőinek követelményeit. Am ott a központi kormány a külső gazdasági követelések és a saját tagállamainak ugyancsak gazdasági elvárásai közé szorult. Ilyen körülmények között a *politika egyre inkább a gazdasági érdekek szolgálóleánya lesz*, mivel a befektetési lehetőségek, a külföldi tőke behatolásának liberalizációja, az állami vállalatok és üzleti tevékenységek privatizációja az országos politika napirendjére került. Nem csoda, hogy a regionális pártok mind erőteljesebben befolyásolják az unió politikáját különböző bel- és külpolitikai kérdésekben.

Közvetlenül azután, hogy 1998. március 19-én a Bháratija Dzsana Párt (BJP) kormánya letette a hivatali esküt, az „Országos Napirend” elnevezésű politikai dokumentum megmozdulásoktól mentes Indiát ígért, azaz nyugodt kikötőt a külföldi befektetések számára, továbbá a gazdasági liberalizáció és a globalizáció folytatását (*The Economist* 1998:71). Azonban a „Napirend” nyilvánvaló ellentmondásban van a BJP választási programjával, amely még a közvetlen külföldi befektetések 'korlátozását' helyezte kilátásba a prioritást nem élvező szektorokban, gazdasági nacionalizmusról beszélt, arról, hogy az indiai ipart mindenképpen indiaiaknak kell kiépíteniük, és hogy a külföldi befektetők vegyesvállalatokat létesítsenek, vagy pedig az infrastruktúrát fejlesszék. Látható, hogy a választások óta eltelt időszakban az „indiaiak előszőr” megközelítés visszafogottabb lett, de határozottan jelzi, hogy bizonyos indiai érdekek az államtól védelmet követelnek a 'ragadozó' külföldi befektetőkkel szemben, más, befektetőbarát tagállamok meg a külföldi tőkét csalogató feltételeket sürgetnek. Az ily módon ütköző érdekek a kormánykoalíció vezetőjét arra kényszerítik, hogy óvatos legyen, sőt el is bizonytalanodjék. Bármilyen gazdasági haladás, tekintet nélkül arra, hogy belföldi avagy külföldi erőforrások táplálják-e, avagy mindkettő, a politikai stabilitás jelentős mértékét követeli meg, és a BJP-vezette kormány legfőbb gondja az volt, hogy működjön, és apránkénti reformokat hajtson végre úgy, hogy egyidejűleg a legváltozatosabb erőkkel és érdekekkel alkudozik.

A sajátos érdekek még egy olyan kis országban is megfogalmazódnak, vagy más módon manifesztálódnak, mint Magyarország. Szemben elődjével az új kormánykoalíció pártjai, amikor még a választási hadjáratnál tartottak, kevéssé lelkesen álltak ki Magyarország mielőbbi EU-csatlakozása mellett egyszerűen azért, mert a tízmilliós ország felettébb nehezen képes érvényesíteni érdekeinek akár csak töredékét is az EU-val folytatott tárgyalásokon, és erre még kevésbé lesz lehetősége, ha elnyeri a tagságot. Am néhány hónappal a választások után a koalíció kénytelen volt felismerni, hogy Magyarország számára nincs más út, mint arra törekedni, hogy a lehető leghamarabb csatlakozzon az EU-hoz. Így tehát a BJP-féle póz, hogy védelmezzük nemzeti gazdasági érdekeinket, olyan hamar halt el, amilyen gyorsan az új kormány bepillantást nyert az ország valódi lehetőségeibe.

b) A nemzetközi politikai környezet

Közismert tény, hogy *India* viszonya szomszédaival gyakorta zaklatott és hagyományosan felhős az Egyesült Államokkal, miközben az amerikai befektetők éppen a demokrácia működése és a politikai nyugalom miatt egyre inkább tekintik üzleti tevékenység számára kívánatos terepnek Indiát. A nemzetbiztonság kérdésének napirenden tartása nem csupán a nemzeti egység növelésének eszköze, amivel fokozni lehet a központ fontosságát is, hanem bizonyos objektív szükségleteket is tükröz, amelyek megmagyarázzák *India* hozzáállását a katonai fejlesztésekhez és kiadásokhoz. Ez a környezet arra kényszeríti a politikai pártokat, hogy törekedjenek valamiféle stabilitás biztosítására a központban, továbbá némi egyetértésre is a honvédelem és a külpolitika egyes létfontosságú kérdéseiben. És az 1998-as kísérleti nukleáris robbantások javítottak is *India* nemzetközi helyzetén és alkupozícióján még akkor is, ha eleinte erre senki sem számított.

Magyarország környezete sem nevezhető egyértelműen barátinak, bár az ország gyors csatlakozása a NATO-hoz a katonai biztonságot javító preventív lépés volt. Az EU-ba történő felvétel sürgetése mögött hasonló stratégiai megfontolások húzódnak meg. Az új kormánykoalíciónak azonban szembe kellett néznie bizonyos nemzetbiztonsági kérdésekkel, mint például Jugoszlávia bombázása, amikor nem volt más választása, mint megnyitni az ország légterét és bizonyos katonai létesítményeit a NATO előtt. És felmerülnek nemzetgazdasági kérdések is, köztük a mezőgazdasági fölöslegeké, az orosz piac fizetéképtelenségéből fakadó gondok és az abból származó felismerés, hogy hagyományos partnereinken kívül egyelőre nincs túlságosan sok piacunk. Ha pedig ezeket a piacokat elveszítjük, akkor mezőgazdaságunkat még komolyabb veszély fenyegeti az EU által meghatározott termelési kvóták formájában. (A kvótarendszer még olyan nagy mezőgazdasági szektorokat is súlyosan megrongált, mint az olasz, ahol ma az állampolgárok nem olasz, hanem holland tejet isznak a megállapított kvóták miatt.) A korai csatlakozás gazdasági veszélyeinek nagyságrendjét jól illusztrálja egyetlenegy összehasonlítás (amit sok nyugati, sőt keleti kutató kétségbe von és vitat még akkor is, ha ezt ismételten hitelt érdemlő források erősítették meg):

**Közszolgálati dolgozók fizetése Magyarországon és egyes EU-országokban
ECU-ben kifejezve (havonta)**

Ország	Oktatási dolgozók	Felsőfokú végzettségű közgyűjteményi és kulturális intéz- mények dolgozói	Egészségügyi és szociális ellátás dolgozói
Magyarország (bruttó fizetés)	254	176	240
Belgium	2882	2657	2975
Németország	4011	4188	4052
Görögország	1216	1261	1432
Egyesült Királyság	2105	2105	2452

1 ECU=USD 1.10238 (1998. augusztus 15-én)

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal, 1998. Eustat Office, Brussels

(Minden magyar, aki Ausztriába ment dolgozni, évek óta tudja, hogy az ottani fizetések a hazainak legalább a tízszeresét teszik ki, aki pedig Németorszáig jutott el, még ennél is magasabb szorzót tapasztalt.)

Egy kormány arra kap megbízatást, hogy javítsa az országban az életszínvonalat és a kilátásokat. Csak az a kérdés, hogy mekkora manőverezési tere van, mennyire sikerül felszámolni a korrupciót, mennyire tudja megóvni a politikát és a gazdaságot a kriminalizálódástól, és mennyire képes elhárítani, illetve ellensúlyozni a külső nyomás különféle formáit.

IV. ZÁRÓ MEGJEGYZÉSEK

Joggal tehetnénk fel a kérdést, hogy mi módon hasonlítható össze az elefánt és a kisegér. A válasz: mindkettő emlős. India is, Magyarország is demokrácia, mindkettő elindult a gazdasági liberalizálás útján, mindkét országban többpártrendszer, pontosabban *sokpártrendszer* (Duverger!) működik, és mindkettő a koalíciós kormányzás korszakába lépett be. Mindkettőnek meszeszemenően figyelembe kell vennie a Világbank óhajait, tanácsait, a külföldi befektetők kívánságait, és alkupozíciójuk korlátozott. Indiának persze több van. És Indiának sokkal nagyobb tapasztalatai vannak a többpártrendszeri politizálásban, továbbá jóval hosszabb történelmi múltra tekinthetnek vissza demokratikus intézményei. Ezért – és néhány egyéb fontos okból, mint amilyen például a föderális struktúra keretei között működő tagállami rendszer vagy a részben tradicionális intézményekből is álló civil társadalom szövete, amely azt eredményezi, hogy India működőképes ország – gyakorlatilag nincs jelentősége annak, ha manapság az aktuális kormányt a Lók Szabhában le-

szavazzák, és ki kell írni az új választásokat. E belpolitikai alkudozás mellett a kormányzati feladatokat ellátják, a demokratikus intézmények működnek, a gazdaság funkcionál, a helyzet legalább is Olaszországra emlékeztet, azaz érett politikai viszonyokat tükröz.

Mindkét országban gondolni kell arra, hogy a nemzetállam és az ehhez kapcsolódó, oly hevesen védelmezett értékek, mint amilyen a szuverenitás és a területi integritás, napjainkban változáson mennek keresztül, és a regionális integrációs folyamatok (például ilyen a jogharmonizáció az EU-n belül, illetve a csatlakozni kívánó országokban) vagy a globalizáció, vagy mindkettő korlátozza. Továbbá tapasztalható némi kiábrándulás a demokratikus intézményekből is: Indiában például a jobb módú városi lakosság és az elit egyre inkább elidegenedett a politikától, míg a falusi szegények azok, akiknek a körében a részvétel a választásokon növekvő tendenciát mutat. Magyarországon mintha a fordítottja történe, legalábbis erre utalnak a választási részvétel regionális adatai.

A kiábrándulás jeleit mutatta egy interjúalany a Magyar Televízióban, amikor 1998. október 18-ra meghirdették az önkormányzati választásokat: egy nonprofit szervezet képviselője azt mondta, hogy sajnálatos, ha az önkormányzati választásokat ismét csak a pártok csatározásai határozzák meg. Sokkal jobb lenne, ha az önkormányzati választásokból teljesen kizárnák a politikai pártokat, és csak a civil társadalom szervezetei vehetnének részt és hoznák létre a helyi önkormányzatokat, amelyek így az állampolgár érdekeit közvetlenül képviselnék. Ez az ellenzéki hangvétel nem véletlen. Az 1998. október 18-iki önkormányzati választások (polgármesterek, megyei testületek, Budapest főváros önkormányzata) eredményei megmutatták, hogy egy demokratikus társadalom számára nem csak a pártpolitika jelentheti az egyetlen és kizárólagos utat. Magyarország fiatal többpártrendszerében a főbb vetélytársak ismét csak egymás ellen küzdöttek, ám ez alkalommal egy harmadik erő is érvényesült, amit ma már a magyar politika hagyományos vonásának neveznek, nevezetesen hogy a nem politikai szervezetek és a függetlenek a leadott szavazatoknak igen nagy részét megszerezték.

Érdeemes az önkormányzati választások néhány figyelemre méltó adatát áttekinteni.

Ha Budapest és a megyei közgyűlések kivételével összeadjuk a polgármesteri posztokra és a közgyűlési tagokra leadott szavazatokat, akkor az összes mandátum 48,55%-át függetlenek és nem párt jellegű szervezetek szereztek meg, és még az MSZP sem – amely a pártok között első helyen végzett – tudta a mandátumok alig tíz százalékát megszerezni. Ha együtt tekintjük át a budapesti városi önkormányzat testületét és a megyei közgyűléseket, akkor a jelenleg kormányon lévő koalíció szerezte meg a mandátumok 39,64%-át, míg a korábbi kormánykoalíció pártjai (az MSZP és az SZDSZ) a mandátumok 35,12%-át, a szélsőjobb pártja (a MIÉP) a mandátumok 5,09%-át, a függetlenek és a parlamenten kívüli szervezetek együtt 20,15%-ot szereztek meg. (Meg-

jegyzés: az anyaggyűjtés idején az adatok feldolgozása még nem volt teljesen kész, ezért ezen számadatoktól lehetséges némi eltérés.) Más szóval: minél alsóbb szintre jutunk el a politikai hierarchiában, annál kevésbé hatékonyak az országos pártok, és az embereket jobban érdekli az ideológiától és hatalmi harcoktól mentes, ténylegesen elvégzett munka. Valójában a megyei közgyűlések szintje az, ahol a pártpolitikai küzdelmeket vívják, és a főváros különösen fontos csatater.

Mindent egybevetve egyelőre az önkormányzati választások két tendencia meglétét jelzik: 1. a pártpolitikát a kisebb közösségekben a társadalom nem fogadja el fenntartások nélkül, és nagyobb a bizalom a közismert személyek, mint a politikai pártok iránt; 2. mintha kibontakozóban lenne valami, amit Erik Komarov alternatív pártok rendszerének nevezett, nevezetesen hogy a jelenlegi magyar pártok közül gyakorlatilag egy sem képes egyedül kormányozni semelyik szinten sem, legyen az az országos vagy a megyei szint, hanem több pártnak csoportosulásokat kell létrehoznia a hatalom megszerzése érdekében. A harmadik szabad választás után még egyáltalán nem világos, hogy a polarizálódás végül elvezet-e a kétpártrendszerhez, vagy pedig több párt csoportosulásának egymást váltó szisztémája bontakozik ki, és e csoportosulások azután képesek koalíciót alakítva versengeni, illetve egymást felváltani a kormányon. És ez is olyasmi, ami emlékeztet az indiai helyzetre a magyarországi új demokráciában.

Van még egy kérdés, amelyet eddig nem érintettünk és talán meg is haladja a jelenlegi téma kereteit, nevezetesen hogy a magyar pártpolitika és a kormány pártösszetétele mintha a nyugat-európai trenddel szemben ellentétes irányba mutatna: míg Nyugat-Európában csaknem mindenütt a szocialisták tértek vissza a hatalomba, nálunk ez másképpen történt, a szocialisták kibuktak a hatalomból, és a konzervatívok alakítottak kormányt. Most csak az a kérdés, hogy ez vajon milyen jelentőséggel bír nemzetközi összefüggésben és a belügyekben. Vélhetően a magyar kormánynak nemzetközi vonatkozásban – és e tekintetben mindegy, hogy melyik párt van hatalmon – nincs túl sok mozgási szabadsága, míg a belpolitikában – bármelyik demokráciához hasonlóan – addig mehet el (mondjuk jobbfelé), amennyit az ellenzék és a lakosság megenged, tolerál. Ám ez már a jövő kérdése, és jelzője is annak, hogy az új demokrácia milyen mértékben szilárdult meg.

JEGYZETEK

¹ A megfogalmazást Dr Erik Komarovtól kölcsönöztem.

² *Amikor a jelen írásban a szerző nem állami, nonprofit szervezetekről beszél, kizárja a politikai pártokat, szakszervezeteket és hasonló, egyértelműen érdekérvényesítő szerveződéseket. A szektor változatossága miatt csak öt közös vonást vesz figyelembe: a) intézményesedés, b) a kormánytól való szervezeti különállás, c) nem profitért folytatott tevékenység, d) saját vezetés, e) az önkéntesség bizonyos foka legyen jelen a szervezetben. Ezeket a kritériumokat a nemzetközi kutatás és a nonprofit szektor*

nemzetközi szervezetei széles körben elfogadták. (Lásd: *The Johns Hopkins Comparative Nonprofit Sector Project and Salamon-Anheier (1994) – magyar kiadása (1995:19).*

HIVATKOZÁSOK

- Böhm Antal (1990): A választás politikai kultúrája in: *Parlamenti választások 1990. Politikai szociológiai körkép.* Szerk. Szoboszlai György. Budapest: MTA Társadalomtudományi Intézet.
- Böhm, Antal (1995): Választási magatartások – a szavazás politikai kultúrája. in: *Parlamenti választások 1994. Politikai szociológiai körkép.* Szerk. Böhm Antal–Szoboszlai György. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete.
- Dezső Márta (1995): A választási rendszer életképessége és anomáliái. in: *Parlamenti választások 1994. Politikai szociológiai körkép.* Szerk. Böhm Antal–Szoboszlai György. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete.
- Duverger, Maurice (1954): *Political Parties.* Methuen et Co. Ltd. London.
- Előszó (1995) in: *Parlamenti választások 1994. Politikai szociológiai körkép.* Szerk. Böhm Antal–Szoboszlai György. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete.
- Gáthy Vera (1989): *Az Indiai Nemzeti Kongresszus. Egy modernizáló párt a harmadik világban.* Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- Gáthy Vera (1997): Ötven. in: *Társadalomkutatás 1997/3–4.* 177–206.
- India 1977–78.* Publications Division, New Delhi, India.
- Jogelkar, K.G. (1996): A Monolith Called the Indian General Election. *India Perspectives.* July.
- Leš, Ewa (1994): *The Voluntary Sector in Post-communist East Central Europe.* Washington: Civicus.
- Lok Sabha Elections 1984. A computerised analysis. Press Information Bureau. Government of India. New Delhi.
- Magyar Közlöny. A Magyar Köztársaság hivatalos lapja.* Budapest, 1998. június 4. No. 47.
- Magyarország politikai évkönyve 1995.* Kurtán Sándor, Sándor Péter, Vass László. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány.
- Mészáros József–Szakadát István (1999): *Magyarország Politikai Atlasza 1998.* Osiris Kiadó, Budapest.
- Nehru, Jawaharlal (1949): *Mahatma Gandhi.* Asia Publishing House, Bombay, Calcutta, etc. (1966-os reprint)
- Nicholson, Mark (1998): India's lucky dip. *Financial Times* February 14/February 15.
- Nicholson, Mark (1998a): Guests at India's party. *Financial Times* February 16.
- Parlamenti Ki Kicsoda '98 A Magyar Hírlap melléklete. 1998. május 30.
- Salamon, Lester M. – Helmut K. Anheier (1994): *The Emerging Sector: The Nonprofit Sector in Comparative Perspective – An Overview.* Baltimore.
- Schmidt Péter (1990): Választottunk ... in: *Parlamenti választások 1990. Politikai szociológiai körkép.* Szerk.: Szoboszlai György. Budapest: MTA Társadalomtudományi Intézet.
- Statistical Report on the General Elections, 1998 to the Twelfth Lok Sabha. Vol.1. (National and State Abstracts). National Election Commission of India, New Delhi, 1998.
- Szoboszlai György (1990): Választási rendszer és politikai tagoltság. in: *Parlamenti választások 1990. Politikai szociológiai körkép.* Szerk.: Szoboszlai György. Budapest: MTA Társadalomtudományi Int.
- Szoboszlai György (1995): Választási rendszer és parlamentarizmus: az 1994. évi parlamenti választások in: *Parlamenti választások 1994. Politikai szociológiai körkép.* Szerk.: Böhm Antal–Szoboszlai György. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete.
- The Economist* (1998) March 21st.
- Williams, Colleen – Gáthy V. – Széman Zs. – Showstack Sassoon, A. (1997): *Some Comparisons of Recent Changes in the Voluntary Sector in Hungary and Britain.* Discussion Paper 97/3. European Research Centre, Kingston University.

GÁTHY, VERA

**THE INDIAN NATIONAL CONGRESS AS A DOMINANT PARTY –
LESSONS FOR THE NEW DEMOCRACIES OF CENTRAL AND EASTERN EUROPE**

Summary

The paper draws parallels between the more than fifty-year-old Indian parliamentary democracy and the less than ten-year-old Hungarian one. It outlines the global context, the external factors, the internal features and the main trends of the process of democratisation in the two countries. The author is of the view that the new democracies of the East and Central European region have several characteristics which closely resemble the Indian one which is said to function in a "developing country". She suggests that fifty years of political democracy have produced a level of maturity which is yet to be achieved by such new democracies like Hungary.

MEZŐ FERENC

KURDOK ITT, KURDOK OTT, A POLITIKAI HATÁROK ELLENÉRE¹

A kurdok geopolitikai értékelése a Közel-Keleten

Kurdisztánt mint országot az atlaszban nem találjuk. Egy figyelmetlen gyarmatpolitikának, számos népirtási kísérletnek és belső eredetvitának az áldozataként váltak a kurdok mára üldözöttekké saját „országukban”. A kurd szó a Közel-Keleten egyenesen a menekült szinonimájának számít. A közvélemény számára most került előtérbe a kurd kérdés, hiszen az Öcalan-per kapcsán szóbeszéd tárgya lett, hogy ha a Kurd Munkáspárt (PKK, Partiya Karkeran Kurdistan) vezéréen végrehajtják a rá kimondott halálos ítéletet, akkor az eddig 30 ezer ember életét követelő, 15 éve tartó polgárháború ismét kiújulhat (HVG, 1999). A tanulmány célja bemutatni – geopolitikai szerepüket szem előtt tartva – a kurd nép etnográfiai elhelyezkedését a politikai határok ellenében, a történelmi közelmúlt és a jelen segítségével. A kurdok számát napjainkban 20–26 millióra becsülik, ebből 10–12 millióan Törökországban, 6–6,5 millióan Iránban, 4–4,5 millióan Irakban, további 0,7–0,9 millióan Szíriában, 120 ezren Örményországban, kb. 600 ezren pedig Németországban élnek. Pontosabb adatok megszerzése nem lehetséges, mert a mindenkorai vezetés titokban tartotta, tartja vagy meghamisítja a népszámlálási sorokat, és maguk a nemzetközi segélyszervezetek adatai is jelentősen ellentmondanak egymásnak.

ÁLTALÁNOS JELLEMZŐK

A kurdok az indoeurópai nyelvcsalád nyugat-iráni ágához tartoznak. Őseik valószínűleg kb. 4000 évvel ezelőtt vándoroltak a Zagrosz hegyvidéki tájaira. A sumér agyagtáblák már Kr. e. 2350 körül megemlítik Kardaka országot, ill. Kardut. Maguk a kurdok a médek utódainak tekintik magukat. Ez az indoeurópai nyelvű nyugat-iráni nép Kr. e. 612-ben elfoglalta az asszír fővárost, Ninivét és távoli anatóliai területekre szóródott szét, mielőtt Kr. e. 588-ban a perzsa nagybirodalom bekebelezte őket. Vitatott maradt az, hogy a kurdok közvetlenül a médektől vagy a Zagrosz hegység iranizált őslakóitól származnak-e. Semmi kétség sincs azonban afelől, hogy a Kr. e. 400 körül görög történetírók

által említett Zagrosz-beli kardukok etnikai kontinuitást biztosítanak a mai kurdokig. A kurdok így jelentősen hosszabb ideje élnek a mai Kurdisztán területén, mint a csak később idevándorolt arabok és törökök (Etnikai enciklopédia, 1993).

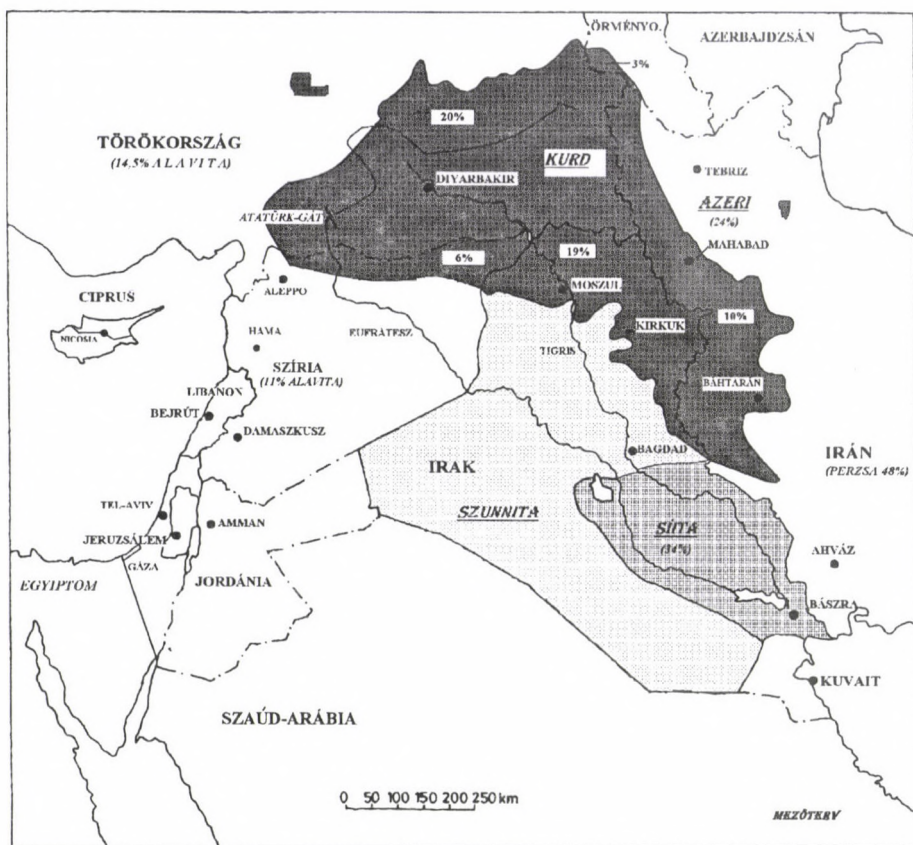
A kurd gyűjtőnév csak az iszlamizálás folyamatában, Kurdisztán neve a kurdok lakó- és legeltető területeire használatosan pedig csak a XVI. sz. után lépett be a köztudatba. A kurd öntudat alapján Kurdisztánnak meglehetősen nagy kiterjedése van. A kurd szervezetek olyan térképeket készítenek, melyek a Fekete-tengertől a Földközi-tengerig nyúló Kurdisztánt mutatnak, ami nyilvánvalóan túlzás.

A kurd nyelv számos dialektusra és alcsoportra oszlik, és az ezeket beszélők kölcsönösen nem, vagy csak nagyon nehezen értik meg egymást; ezek közül a jelentősebbek a kurmandzsi, a kalhúri és a guráni (Kiszely, 1984). A kurdok nagy része nemcsak nyelv, hanem vallás tekintetében is különbözik a szomszédos népektől. Bár a kurdok többsége szunnita, kb. 80%-uk tartozik a safiita hagyományhoz, miközben a velük szomszédos iraki és szíriai szunnita arabok, akárcsak a törökök, az iszlám hanafista jogiskola követői. Az Iránban élő kurdok, úgy mint a szomszédaiak (a perzsák, a lúrok és azerik) túlnyomórészt a síita valláshoz tartoznak. A síiták és a szunniták mellett léteznek még olyan kurdok is, akik különböző iszlám szektákhoz tartoznak, tehát nem is egy nyelvet beszélnek és nem is egyfajta valláshoz tartoznak.

Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a kurd társadalom hagyományos törzsközösségi társadalom volt. Még napjainkban is elsősorban a törzsi hovatartozás határozza meg a kurd öntudatot és csak ezután következik a kurd nemzet-tudat. Az egyes törzsek (ashire) több, a rokonság elvén felépülő altörzsrre (taife vagy tire) oszlanak (Dittmann, 1993).

Általában minden törzssel meghatározott, legtöbbször azonos nevű területeket és településeket asszociálnak. Miközben a kurdok fő vallási vezetői a sejkék, a törzs ill. az altörzs vezetése az aga kezében összpontosul. A hagyományok a falvak lakóit arra kötelezték, hogy agájuknak adózzanak. A kurdok tradicionális feudális társadalmi szerkezete az agák nagybirtokán jut kifejezésre. Miközben a legtöbb szántóföldet napjainkban privatizálták, a legelők továbbra is törzstulajdonban vannak (Kiszely, 1984). Az iráni kurdok között a hagyományos törzsszerkezet még máig is messzemenően sértetlen, ellenben Irakban a számos felkelés által megváltoztatott hatalmi viszonyok csakúgy, mint egy következetes törzsi öntudat ellen irányuló politika Törökországban, túlnyomórészt felbontották az ottani törzsi társadalmakat.

Azoknak az országoknak a kormányai szemében, melyek Kurdisztánt részekre osztották, kezdettől fogva szálla volt a kurdok törzsi szerkezete. Kiváltképpen az iráni sah rezsimje és a Törökországban hatalmon lévők követtek egy szigorú törzsi öntudat-ellenes politikát. Másrésről a kívülről a kurd törzsi belviszályokat is folyton kihasználták azért, hogy bizonyos törzseket a konkurens hatalom birtokosai vagy más kurd csoportok ellen harcoltassanak.

Térkép: A Közel-Kelet. A dominánsan kurdok lakta területek ábrázolásánál arra törekedtem, hogy az irodalmak alapján inkább az optimum alsó értékét tükrözze és ne a túlzásokat, ami azt jelenti, hogy ez a túlzásoktól mentes minimum. A térképen kitűnően látszik, hogy az Eufrátesz és a Tigris forrásvidéke kurd többségű területre esik, vagyis a térség jövőjét meghatározó vízbázis ellenőrzése végett Törökország a legkisebb kompromisszumra sem hajlandó. Kurdisztánnak a területét kb. 500 ezer km²-re becsülik. (A kurd kérdés mellett nagyon fontos a jövő szempontjából Irak szunnita és síita megosztottsága is.)

TÖRÖKORSZÁG²

A mai Törökország államterületén a kurdok és a törökök közti viszonyt az I. világháború óta kifejezetten kurdellenes török nacionalizmus jellemzi. Az Oszmán Birodalom 1914-es háborúba lépése egyidejűleg hadüzenet is volt minden belső ellenségnek, aki a konstantinápolyi birodalom területén nem türk eredetű. Az I. világháború alatt a török nacionalizmusnak kb. 700 000 kurd és 1 millió örmény esett áldozatul.

Az Oszmán Birodalom kapitulációja (kilépése), a győztes hatalmak általi feldarabolása és egy török törzsállamra csökkentése első ízben táplált konkrét reményeket a kurdok nagyobb önállóságát illetően: az 1919 januárjában megkötött sèvres-i békeszerződésben a kurdoknak – és az örményeknek is – egy saját állam létrehozását ígérték. Ehhez egy éven belül népszavazást kellett volna végrehajtani, amiben a kurdok az autonómia mellett vagy ellen voksolnak, és azután szuverén államként a Népszövetségbe való felvételt kérvényezhették volna. Két okból mégis a sèvres-i szerződés már eleve megíúsulásra volt ítélve. Először is a kurdoknak Törökországban nem állt semmilyen logisztikai eszköz a rendelkezésükre, hogy a kívánt népszavazást megvalósítsák és a Népszövetségnek az eredményt felmutathassák. Másodszor a tervezett Kurdisztán területének Törökországon belül kellett maradnia, és Dél-, valamint Délkelet-Kurdisztán távoli részeit figyelmen kívül hagyták.

A görögök elleni török szabadságharc (1919–1922) és Kemál Musztafa Atatürk (a „törökök atyja”) politikai felemelkedése teljesen megsemmisítette a kurdoknak azt a reményét, hogy saját államuk legyen. 1923-ban a lausanne-i békeszerződésben megerősítették Nagy-Britannia és Franciaország hatalmát Irak és Szíria felett, valamint jóváhagyták Kurdisztán felosztását (Benke, 1997). Független kurd államról többé nem esett szó, az új békeszerződés minden korábbi megállapodást érvénytelenített, így az ígértet a független kurd államról a történelem süllyesztőjébe került.

1923-tól (1938-ig) az új elnök, Atatürk megkezdte annak az ideológiának a keresztülvitelét, mely egy tisztán török nemzeti államról szólt (kemanizmus). A kurdoknak ez azt jelentette, hogy elvesztették minden kisebbségi jogukat. A kurd (kürt) szót a hivatalos nyelvhasználatból kitörölték, és Atatürk „dogula vatandas”-nak nevezte őket, ami hegyi törököket jelent, ez azóta sikeresen beépült a köztudatba (már mint a törökébe). A következő években ismét fegyveres összetűzésekre került sor: a török hadsereg és a kurd lázadók között 1925-ben (nagsbandi felkelés, ekkor végezték ki legendás vezetőjüket, Szaíd sejket), 1930–1932-ben az ararati felkelés és 1937–1938-ban a dersimi felkelés. A II. világháború kezdetéig a becsült adatok szerint mintegy 1–1,5 millió ember veszítette életét a kurdok és a törökök közti harcban. Az 1934 után kibocsátott áttelepítési törvény szerint további 1,5 millió kurdot deportáltak. Atatürk véleménye jól szemlélteti a mindenkori török politika hozzáállását és a kérdés fontosságát: „akié Kurdisztán, azé a Közel-Kelet”. Miután Kemál

Atatürk halála (1938) és a többpártrendszer bevezetése a kurdok helyzetét csak csekély mértékben változtatta meg, az 1960-as katonai puccs után ismét kiéleződött a helyzet. A Kürcüloket (kurd nacionalizmust) államellenes bűncselekménynek nyilvánították. A Nyugat ezt tudomásul vette, hiszen geostratégiai helyzete miatt Törökországot felvette a NATO-ba, és ha a szárazföldi haderő létszámát tekintjük mérvadónak, akkor az Egyesült Államok mögött a második legnagyobb hadsereget tudhatja magáénak a NATO berkein belül.

Törökországban a kurd függetlenségi törekvések történetében fontos fordulópontot jelentett a különböző pro-kurd pártok megalapítása a formális demokráciához való visszatérés után, a '60-as évek közepétől: a szocialista beállítottságú Kurd Demokratikus Pártot (KDP), akárcsak a Török Munkáspártot (TAP) azonban nemsokára ismét betiltották. Irakból 1974 nyarán nagyobb menekültáradat érte el Délkelet-Anatóliát: Bagdad beleegyezése után, hogy az ország északi részén egy autonóm kurd államot megtérnek, több mint 3000, az iraki vezető kurd családokkal összeveszett kurd menekült át a határon. 1975-ben további tízezren érkeztek hozzájuk, miután Irak és Irán aláírták az Algíri Egyezményt, és ennek megfelelően beszüntették az iraki kurd lázadónak nyújtott iráni fegyveres segítséget.

A '70-es évek végén Kelet-Anatóliában egy valóságos – többnyire illegális – pártalapítási folyamat kezdődött el. 1978. XI. 27-én Abdullah Öcalan megalapította a Kurd Munkáspártot (PKK); a titkosrendőrség és a katonaság a két kommunista párt, a PSK (Kurd Szocialista Párt) és a PKK híveit kezdettől fogva szigorúan üldözte. A két párt programja mindenekelőtt abban különbözik, hogy a PKK a hatalmat akarta, a politikai harcot és a fegyveres harcot ennek az eszközöként kifejezetten támogatta; kinyilvánított célja a kurd nagybirtok megszüntetése és egy független kurd állam alapítása Kelet-Törökország és Észak-Irán területén.

Amikor 1988 szeptemberében kurdok tízezrei menekültek Irakból Dél-Anatóliába, akkor az ankarai államvezetésnek nyilvánosan először kellett nemzetközi porondon elismernie a törökországi kurd probléma létét. Időközben egyre inkább kiéleződött a helyzet Török-Kurdisztánban: 1990-ig kibontakozott egy szabályos népfelkelés, mely *Serhildan* név alatt – akárcsak az arab *intifada* – növekvő népszerűsége miatt. A török kormányzat mindenekelőtt az iraki határterület lezárásával válaszolt, melyet tiltott zónának nyilvánítottak. Eközben a PKK egyik katonai parancsnoka meglepte Öcalant azzal a kijelentéssel, hogy a Törökországtól való területi elszakadás sohasem lehet cél, hanem csupán a kulturális függetlenség. Ezzel a török hadsereg legfőbb érvét, a kurdisztáni intervenció eddigi fő okát kérdőjelezte meg. Az Öbölháború alatt a török kormány mindenekelőtt attól félt, hogy az iraki kurdok szabadságtörekvései felbujtónak hatnak majd török kurdokra is, éppen ezért a tilalmi zóna³ létrehozása után a török katonai alakulatok többször behatoltak az iraki kurd területekre, csapást mérendő a PKK csapataira, illetve ezzel

félemlítették meg a többi kurd szervezetet is. Mivel Törökország víztartalékainak, gazdasági növekedésének és számos más módon megnyilvánuló társadalmi összetartásának köszönhetően nagyhatalmi státusra tör (Brzezinski, 1997), illetve ennek nyomán annak a küszöbén áll, s mivel az itteni 10–12 millió kurd veszélyezteti ezt a potenciális státust, a Közel-Kelet jövőjének szempontjából sorsuk nagyobb jelentőséggel bír, mint az izraeli–palesztin tárgyalások végeredménye. Maga a Kemal Atatürk-gát (lásd a térképet) az Eufráteszen lehetővé teszi a víz visszatartását hat-nyolc hónapon keresztül. Nem kell külön bizonyítani, hogy ez mekkora hatalmat jelenthet a közeljövőben Törökországnak. A tét óriási: a Közel-Kelet meghatározó hatalmává válhat, hosszabb távon pedig a Kaukázus és Közép-Ázsia térségében meghatározó erővé nőheti ki magát. Ehhez a tetszetős képhez viszont nem „passzol” a kurd autonómia.

SZÍRIA⁴

Ellentétben Irakkal, Iránnal és Törökországgal, a szíriai kurdok nem egy nagyobb, zárt településterületen élnek. A csak kb. 700–900 ezer kurd 1/5-e nagyvárosokban, úgymint Damaszkuszban, Homsban és Hamában kézművesként vagy kereskedőként él, a többiek pedig egymástól részben elválasztott lakóterületen a szír–török és a szír–iraki határ mentén. Bár a szíriai kurdoknak nem voltak politikai jogaik az I. világháború után létrejött – francia megbízotti hatalom alatt álló – Szíriában, mégis szabadon terjeszthették kultúrájukat, nyilvánosan beszélhettek kurdul, hordhatták népviseletüket, és publikálhattak kurd írásokat (Deschner, 1992). Ez a szabadság az 1946-os szír függetlenség után folyamatosan szűkült be az egyre népszerűbbé váló pánarab nacionalizmus hatására. A kurdellenes politika az '50-es évek közepén tetőzik a kurd újságok betiltásával és a kurdok államhivatalnoki funkcióvállalásának megtiltásával. Néhány évvel később a kurd pártokat is betiltották, és vezetőiket letartóztatták. 1962-ben újabb elnyomások következtek: a szír határ mentén egy 15 km-es szélességű ún. „arab zónát” alakítottak ki, és több mint 300 faluból a népességet áttelepítették. Amikor 1963-ban a Baath-párt⁵, 1970-ben pedig Asszad Hafez átvette a hatalmat, csökkentek a kurdok elleni retorziók. Asszad politikája, aki alavitaként⁶ maga is a kisebbséghez tartozik, messze elhatárolódik attól, hogy a szír kurdoknak az állampolgári jogait elismerje, ennek ellenére mégis nagyobb szabadságban részesülnek, mint Irakban vagy Törökországban. A szír kurdok a kisebbsik rosszat választották, mert a konzervatívokból és az iszlám fundamentalistákból álló ellenzékétől még kevesebbet várhattak, így támogatják a jelenlegi damaszkuszi kormányt. Asszad gyakran támogatta a török kurdokat fegyverrel, illetve támaszpontokkal; ennek oka, hogy komoly területi vitája van Ankarával, visszaköveteli Iszkander kikötőjét, mely fontos kőolajátrakó állomás és 1939-ig Szíria területéhez tartozott (Blake,

1992). Az ellenségeskedés látszatra csökkent, hiszen a „vízcsap” elzárásának a fenyegetésével elérték a meghatározó török politikusok, hogy Damaszkusz jelentősen csökkentse a felkelők támogatását.

IRÁN?

A XX. században az iráni kurdok sorsát mindenekelőtt a külföldi nagyhatalmak érdekeltsége határozta meg. A cári Oroszország és Nagy-Britannia Perzsiát a befolyása alá akarta vonni. Miközben Oroszország hatáskörét tovább akarta terjeszteni dél felé és az egész Kaszpi-tengeren uralkodni akart, addig a britek mindenekelőtt a dél-iráni kőolajforrások kiaknázását tartották fontosnak. Amikor 1917-ben, a cár bukása után Szovjet-Oroszország először lemondott a korábbi befolyásáról Iránban, ezt kihasználva a britek megpróbálták egész Perzsiát védnökségük alá vonni. Ebben a nekik engedelmes perzsa hadseregére és Reza kánra, a hadügyminiszterként beiktatott katonatisztre támaszkodhattak, aki 1925-ben az utolsó Kadjären uralkodót megbuktatta, az országot Iránnak keresztelte át és Reza Pahlavi sah néven a saját kezébe vette a hatalmat és az ország sorsának irányítását.

1941-ben a sah a brit és a szovjet felszólítás ellenére is vonakodott attól, hogy minden németet kiutasítson, ezért a szövetséges csapatok megszállták az országot. A sahot lemondatták, és őt fia, Mohamed Reza Pahlavi (1941–79) váltotta fel. Az iráni Azerbajdzsán a szovjet példa nyomán Független Azerbajdzsáni Köztársaságként kikiáltotta az önálló államot. Ez, valamint a britek hallgatólagos beleegyezése felbátorította az iráni kurdokat, akik megpróbálták (szovjet segítséggel) elnyerni a függetlenségüket Teherántól. 1946. január 22-én első – és a mai napig egyetlen – alkalommal teljesültek a kurd álmok egy független saját állam képében: megalapították a Mahabad Köztársaságot (nevét az Urma-tótól délre fekvő azonos nevű településről kapta, melyet fővárosnak kiáltottak ki). Területe északon Örményországtól a Bacharantól délre lévő területekig terjedt (az Irán nyugati határánál lévő egységes kurd nyelvterületet foglalta magába). A fiatal köztársaság – különösen védelempolitikailag – erősen függött a Szovjetunió támogatásától. Ez a függőség lett a rövid életű köztársaság végzete is. Három ok vezetett végül ahhoz, hogy a Vörös Hadsereget a Mahabad Köztársaságból kivonták:

- A nyugati hatalmak növekvő tiltakozása a Szovjetunió expanziós politikája és a szovjet csapatok iráni jelenléte ellen.
- Javulás az iráni és szovjet kapcsolatokban az iráni kommunistáknak a (Tudeh pártból) kormányba való felvétele után.
- Az az egyébként soha nem teljesített iráni ígéret, hogy a Szovjetuniónak átengedi az észak-iráni kőolajmezőkön a fúrásjogokat, csábítóan hangzott.

Alig vonultak ki a szovjet csapatok, iráni katonák szállták meg először Azerbajdzsánt, majd 1946. december 16-án a Mahabad Kurd Köztársaságot. Ezután a sah egy kompromisszum nélküli kurdellenes politikát kezdett: betiltották a kurd nemzeti népviseletet, bezárták a kurd iskolákat, beszüntették a kurd újságokat, és illegálisba kényszerítették a KDP-t (Shalmani, 1985). A következő években az iráni KDP Bagdad segítségével gerillaháborút folytatott a sah csapatai ellen, miközben az iraki KDP a maga részéről iráni segítséggel háborúzott Bagdad ellen. A kurdellenes politika az Öböl-háborúban⁸ érte el ideiglenes csúcspontját, amikor az iraki KDP és az iráni KDP egymás ellen harcolt.

A sah rezsimjének bukása után a kurdok reményét, hogy Khomeini Ajatollah kormányzásának ideje alatt új szabadságot vívjanak ki, viszonylag gyorsan szétzúzták. A KDP több tárgyalási kísérlete után kiderült, hogy a teheráni kormány alapvető magatartása alig változott.

IRAK⁹

Nagy-Britannia érdekeltsége Dél-Kurdisztán területén már az I. világháború alatt megnyilvánult, amikor az angol csapatok a későbbi Irak területét elfoglalták. Miközben a britek kezdetben még elismerték az 1918-ban Kurdisztán kormányzójává választott Mahumud Barazij sejket és szinte teljes autonómiát engedélyeztek, alig egy évvel később mégis fegyveres konfliktusok robbantak ki a kurd és a brit csapatok között. 1921-ben a britek Irakban monarchiát létesítettek. Amikor 1930-ban az angolok megbízotti hatalmukat visszaadták, s amikor Irakot 1932-ben független államként felvették a Népszövetségbe, az országban még ekkor sem lett nyugalom. 1942-ben egy katonai puccs révén Rasid Ali al-Gajláni került hatalomra. A nemzetiszocialista Németországra való szoros támaszkodása azt okozta, hogy a britek ismét megszállták az országot és a monarchiát ismét megalapították.

Ugyanakkor a népszerű kurd vezető, Barzani Musztafa¹⁰ az iraki hadsereggel szembeni ellenállásra szólított fel. Az iraki hadsereg a második világháború alatt kevés dolgot tudott szembeállítani a kurdokkal, de 1945-ben annál erősebben ütött vissza: Barzaninak 10 000 hívével Iránba kellett menekülnie. A következő éveket a különböző kurd frakciók egymás közti belső irányzat- és frakcióharca határozta meg. Egy közös kurd politika, vagy akár csak a koordinált egyéni akciók is még mindig a törzsi érdekek mögött álltak. Átmenetileg javult a kurdok helyzete Irakban, amikor 1958-ban egy katonai puccs Kasszem Karim¹¹ kapitány idején eltörölte a monarchiát: Kasszem hangsúlyozta a kurdok és az arabok egyenjogúságát, és kurd autonómiát ígért. De a kedvezmények csak rövid időre szóltak. Mindenekelőtt a kurd függetlenségi törekvések nem egyeztek meg a bagdadi vezetés páranab ideáljával. Így az engedményeket lassan ismét leépítették. 1961. szeptember 11-én az iraki légierő a

Barzan-hegységben levő kurd falvakat bombázott; ez egy kilencéves polgárháború kezdete volt, amit mindkét oldal rendkívül nagy elszántsággal folytatótt.

Kasszem 1963-as, Karif ezredes által előidézett bukása és a Baath Párt¹² 1968-as hatalomátvétele után Bagdad kurd politikája semmit sem változott. A polgárháború Kurdisztánra már jellemző képet tükrözött vissza: a városokat az iraki hadsereg ellenőrizte, miközben a kb. 60 000 kurd gerillaharcos (pesmergasz) a környező hegyeket ellenőrizte. Az iraki akciók végül a kurd hegyi falvak bombázására koncentráltak, miközben a kurdoknak sikerült a pozícióikat kiépíteni. A pesmergaszok sikeres gerillataktikája végül ahhoz vezetett, hogy az iraki vezetés kész volt a béketárgyalásokra. 1970-ben fegyverszünetet kötöttek és megegyeztek az autonómiában, de hogy ennek a kurd autonómiának hogyan kellett volna kinéznie, az Bagdadban is vitatott maradt. Hosszú tárgyalások után az iraki vezetés végül félreérthetetlenül rögzítette, hogy a kurd függetlenség kizárólag a kirkuki köolajrégió nélkül lehetséges. Itt a kurdok eljátszották a maguk lehetőségét a – bármennyire is várt – autonómiára: Barzani túlbecsülte 60 000 pesmergasza katonai erejét. Kijelentette, hogy Kirkuk nélkül egy független Kurdisztán elfogadhatatlan, és 1974 májusában újból polgárháborút kezdett.

Az 1975-ös algíri egyezmény a kurdok ellenállását Irakban végérvényesen derékba törte: Irak és Irán megegyeztek a hosszú távú viszály után a határvonal futásáról a Satt el-Arab¹³ területén, amiben a bagdadi kormány jelentős engedményeket tett. Ellenszolgáltatásként a sah kötelezte magát arra, hogy beszünteti az iraki kurd lázadóknak az eddig nyújtott katonai segítséget. Az algíri egyezményre támaszkodva az iraki csapatok ekkor a pesmergaszok ellen végső csapásra készültek (Chaliand, 1980).

Az 1975-ös vereség és az iraki–iráni háború kitörése közötti időben megint kurd belső összeütközések voltak jellemzőek. Az iraki–iráni háború (1980–88) alatt Irakban a kurd ellenállás újból megerősödött, mivel Bagdadnak több katonát kellett az ország északi részéből kivonnia. 1982-ig a kurd lázadóknak sikerült az iraki Kurdisztán távoli részeit ellenőrzésük alá vonni. De az átütő siker megint megghiúsult, mert az egyes ellenálló csapatok nem alkottak egységet. Ezt Szaddam Husszein már a háború utolsó hónapjaiban brutálisan kihasználta. Az iraki csapatok végül ezrével toloncolták át a kurdokat a határon Iránba és Törökországba.

A veszélyeztetett népek csoportjára vonatkozó adatok alapján kimondható: 1987 és 1988 között a kurd határfalvak 90%-át bombázás és mérgező gázok által elpusztították, a gáztámadások következtében 15 000 ember halt meg, és 8000 barzani kurd hívet gyilkoltak meg. A bagdadi rezsim népiirtási akciói 1968 óta összesen 200 000 kurd áldozatot követeltek. 1988-ban az iraki történelem legnagyobb áttelepítési programját hirdették meg: ennek keretén belül több mint 1 millió kurdot kellett hazájából az ún. síksági modellfalvakba elszállítani. Bagdad ezzel a politikával mindenekelőtt két célt követett:

- A hegyi falvak megszüntetése által a kurd pesmergaszok támogatásának megvonása.
- Az áttelepített kurdok asszimilálása átnevelés és arabizálódás által.

Az iraki áttelepítés elől 1988–1990 között 14 000 kurd menekült Törökországba és Irakba.

AZ ÖBÖL-HÁBORÚ UTÁN

Amikor a második Öböl-háború alatt a amerikai elnök az iraki ellenzékot felszólította Szaddam Husszein megbuktatására, a kurdok elérkezettnek látták az időt. Néhány napon belül a kurd pesmergaszok elfoglalták Észak-Irak jelentős részét. Miután Barzani kihirdette a választásokat, két napra rá Talabani, a PUK (Kurdisztáni Hazafias Unió) vezetője is visszatért Irakba a szíriai száműzetésből. Az iraki csapatok azonban meglepően gyorsan összeszedték magukat a szövetségesektől elszenvedett vereségük után, és példa nélkül álló írtó háborúba kezdtek a síita és a kurd polgári lakosság ellen.

Mindenekelőtt a helikopterek bevetésével – ezt a fegyverszüneti egyezmény nem tiltotta – verték vissza a kurdokat. Az iraki csapatok 1991. március 30-án elfoglalták Kirkukot, április 4-én pedig Szulaimaniját. Ezzel ezt a kurd lázadást is leverték, és tömeges menekülés következett. Az ENSZ adatai alapján 1991. április 12-ig kb. 300 000 kurd menekült a határon át Törökországba és kb. 800 000 az elaknásított tájakon át Iránba. A hiányos ellátás, a rossz időjárási körülmények és mindenekelőtt az iraki helikopterek állandó támadásai naponta áldozatok ezreit követelték. 1991 április elején több ország nagyszabású segítségnyújtásba kezdett, az EU 310 millió márkát bocsátott rendelkezésükre, az NSZK is 496 millió márkával szállt be. A menekültek messze legnagyobb részét Irán fogadta be, ellentétben Törökországgal. Az iráni kormány a menekültek odaköltözését nem akadályozta meg, hanem megszervezte a különböző határtartományokba való eloszlásukat. Végül az USA kormánya elkötelezte magát védett zóna felállítására mellett Észak-Irakban. A bagdadi kormány tiltakozott egy ilyen lépés ellen, és a maga részéről katonákat küldött az ország északi részébe. A védett zóna felállításának ismertté válása után megkezdődött a menekültek visszatérése a határhegységekből. 1991 közepéig kb. 80 000 kurd tért vissza Iránból, miközben a túlnyomó többség hosszabb tartózkodásra rendezkedett be Iránban. Sokan nem bíztak az új megegyezésben: Törökország is ellene van a szövetségesek által felügyelt iraki védelmi zónának, mert félő, hogy az egy független észak-iraki kurd állam csírasejtjévé válhat, ezért Ankara minden eszközzel meg akarja akadályozni ezt, mert egy ilyen fejlődés felbujtólag hatna Törökországban a kurd függetlenségi törekvésekre. Irak területi feldarabolódását az USA sem tartotta fontosnak, mivel túlságosan tartanak egyfajta liberalizálódástól a keletkezett ha-

talmi vákuumban, s ez az iráni befolyásnak, valamint az iszlám forradalom exportjának minden ajtót és kaput kitárna. Más kurd vezetőkkel együtt Talabani Dzshalal Bagdadba utazott tárgyalni. Hivatalosan kihírdették, hogy a megbeszélés barátságos légkörben történt, és hogy az Iraki Köztársaságon belüli kurd autonómia felállításának kérdésében jelentős lépéseket hozott. Nyugati szemszögből a kurd vezetés és a bagdadi rezsim közötti felújult tárgyalási készség valószínűleg érthetetlennek tűnt. Szaddam Husszeinek ezekkel a megálapodásokkal biztosította a hátszágát, hogy az ország déli részén lévő síita felkelők ellen koncentráltan előrenyomulhasson, miközben ezzel a kurdok megragadták a politikai túlélés egyetlen esélyét a háború utáni Irakban. Az 1992-es kurd autonóm választásokon a Talabani Dzshalal vezette Kurdisztáni Hazafias Unió (PUK) a szavazatok 49,8%-át kapta, ők az Iraktól független önálló kurd állam hívei, a Barzani Maszud (Barzani Musztafa fia) vezette Kurdisztáni Demokratikus Párt (KDP) a választásokon a szavazatok 50,2%-át szerezte meg. Mindkét fél a teljes hatalomra vágyott, de patthelyzet alakult ki, ami hamarosan fegyveres összetűzésekhez vezetett. A kérdés nyitott maradt, hogy vajon az iraki kormány több mint negyven évig tartó népi kísérlete után a mostani legújabb békében lehet-e bízni? Husszeinek a régi új taktikát alkalmazta a síiták leverése után: a Talabani- és Barzani-féle iraki kurd szervezeteket kijátszotta egymás ellen; fegyverrel támogatva és iraki katonák segítségével véres polgárháború kezdődött el – Barzani elűzte Talabanit és közeli híveit –, aminek a vége a bagdadi akarat érvényesülése a térségben, a nyugati politikusok pedig meggyőződhetnek arról, hogy a kurdok még egy autonóm területet sem tudnak parlamentáris módszerekkel kormányozni. A kérdés most is az, mint korábban: mikor milyen érdek céljából lázítják, bátorítják fel a kurdot, hogy a nagypolitika újból elejtse az ügyüket, hiszen a nagypolitikában fontosabb a tisztánlátás – legyen az diktátor vagy többnemzetiségű ország elnyomásokkal –, mint az erköcsi értékrendnek megfelelő, de politikai tervezés szempontjából bizonytalan helyzetek teremtése. Ennek a logikának megfelelően továbbra is csak kihasználják és felhasználják a kurd menekülteket a politikum forgószínpadán.

JEGYZETEK

¹ A tanulmány megírását a Pro Renovanda Cultura Hungariae „Történelem-Földrajz Szakalapítvány” és a Kereskedelmi Bank Universitas Alapítvány támogatása tette lehetővé.

² Törökország lakossága 68 millió, ebből kurd 18–20%, kb. 12–13 mill. (ebből 3 millióan olyan nyugati nagyvárosok bódévárosaiiban élnek, mint Izmir, Isztambul), bosnyák származású kb. 5%, alavita kb. 10 millió.

³ A Husszeinek-rezsimre vonatkozó repülési tilalmi zónáról van szó („no fly zone”), ami a déli síitákat és az északi kurdot védi, és az északi 36. szélességi foktól északra terjedő területre terjed ki, valamint az északi 32. szélességi foktól délre eső területekre.

⁴ Szíria (lak. 15 millió): többsége arab, legnagyobb nemzetisége a kurd (0,9 mill.). Vallásilag: szunnita 74%, alavita 11% (kb. 1,5 millió), keresztény 9%, drúz 3%. Jószerivel az alaviták vannak hatalmon, hiszen Asszad elnök és családja, valamint a tisztikar jó része, a vezető hivatalnokok többségében ehhez a vallási csoporthoz tartoznak.

⁵ Baath Párt (Arab Újjászületés Szocialista Pártja), 1947-ben Szíriában alapított összarab, nacionalista párt.

⁶ Alavita: a síita iszlámból kifejlődött irányzat, például Gül Baba is – aki Magyarországon halt meg – ehhez az irányzathoz tartozott.

⁷ Irán nemzetiségi adatai: lakossága 65 millió, ebből perzsa 48%, azeri 24%, kurd 10%, a többi arab, lur, türkmén stb.

⁸ Az első Öböl-háborúnak nevezett véres összetűzésre gondolok Irak és Irán között (1980–88).

⁹ Irak lakossága 22 millió, vallási szempontból ebből a többség szunnita, 66%, ill. síita (arab síiták és nem perzsák) 34%, nemzetiségi szempontból a kurdokat kell megemlíteni 19% (a kurdok szunniták).

¹⁰ Barzani Musztafa (1903–76): kurd politikus és törzsi vezető. 1946-ban a Kurd Demokratikus Párt egyik alapítója és 1974-ig elnöke; 1974-ben a kurdok és az iraki kormánycsapatok közötti katonai konfliktusok leverése után Iránba, majd az USA-ba menekült. Maga a Kurd Demokratikus Párt az 1974-es iraki autonóm törvény értékelése kapcsán kettészakadt, mely frakcióharcokhoz vezetett.

¹¹ Kasszem Karim (1914–63) katona és politikus. Az 1958-as forradalom vezetője, 1959-től katonai diktatúrát vezetett be, megbuktatják és kivégzik.

¹² Baath Párt (Arab Újjászületés Szocialista Pártja), a hasonló néven 1947-ben Szíriában alapított összarab, nacionalista párt egyik ágaként az 50-es évek elejétől tevékenykedett Irakban. A párt 1963. febr. és nov. között és 1968. júl. 17-e óta kormánypárt. Főtitkára: Szaddam Huszein.

¹³ Az Eufrátesz és a Tigris folyó együttes futásának alsó kiszélesedett szakaszát hívják Satt el-Arabnak, fontos hajózható szakasz, az iraki termékek fontos tengeri útvonala, innen a vita: kizárólag Irakot illeti vagy a sodorvonal a határ Irak és Irán között.

¹⁴ A második Öböl-háború (1990–91) alatt az 1990-ben lerohant Kuvait felszabadítását ill. Huszein hatalmának megzabolását célzó nemzetközi csapatkontingensek „Sivatagi vihar” elnevezésű háborúját értem.

HIVATKOZÁSOK

Benke J. (1997): *Az arabok története*, Alföld Ny., Debrecen

Besikci, I. (1992): *Kurdistan-Internationale Kolonie*, Frankfurt

Blake, G. H. (1992): International Boundaries and Territorial Stability in the Middle Est, *GeoJournal*, Nov. 365–373.

Brzezinski, Z. (1997): The Geostrategy for Euroasia, *Foreign Affairs*, Szept./Okt. 50–65.

Chaliand, G. (1980): *People without a country. The Kurds and Kurdistan*, Transl. by Pallis, M., London, Zed P.

Deschner, G. (1992): *Die Kurden-das betrogene Volk*, Bonn

Dittmann, A. (1993): Kurden – Flüchtlinge im eigenen Land, *Geographische Rundschau* 1. 58–64.

Etnikumok Enciklopédiája (1993): szek.: Russell, J., Poulton, H., Stearman, K., Kossuth Könyvkiadó, Budapest

Gazdik Gy. (1995): Populista fundamentalizmus az iszlám világban, *Társadalmi Szemle*, 7. sz.

Hunyadi L. *A világ vallásföldrajza*, Végeken Kiadó

Előttünk a halál, *Beszélő* 1995. március 30.

Kiszely I. (1984): *A Föld népei, Ázsia*, Gondolat Kiadó, Budapest

Keresztes I. (1999): Törökország és az Öcalan-per, *HVG*, július. 3. 23–25.

Kurdot fogtak? *HVG* 1996. április. 20. 29–30.

- Robinson, F. (1996): *Az iszlám világ atlasza*, Helikon, Bp.
- Rostoványi Zs. (1988): „Régi” és az „új” fundamentalizmus: az iszlamista alternativa, *Valóság*, 12. sz.
- Asszad és Szíria HVG 1997. március 01. 29–30.
- Shalmani, T. H. (1985): *Betrachtungen über die ethnische Identität der Iranischen Kurden*, Köln, Uni Verlag

MEZŐ, FERENC

KURDS HERE AND KURDS THERE, DESPITE THE POLITICAL BOUNDARIES

Summary

Kurdistan as a state cannot be found in the atlas. In the Middle East, the word Kurd is almost understood as a synonym for the word refugee. Nowadays, the question of Kurds got into the foreground for the public since it became the subject of all talks in connection with the Öcalan-trial. If the death sentence is carried out on the leader of the Kurdish Workers' Party (Partiya Karkeran Kurdistan, PKK) then the civil war might break out again which was actually present in the past fifteen years demanding the life of thirty thousand people so far. The aim of the paper is to show – keeping in view their geopolitical role as well – the ethnographic situation of the Kurds, regardless of the political boundaries, with the help of the historic recent past and the present. The majority of Kurds differ from the neighbouring nations not only in their language but in their religion as well. There are Kurds beside the Shi'a and Sunni Muslims who belong to different Islamic sects, that is they do not speak the same language and do not belong to the same religion.

The situation is further complicated by the fact that the Kurd society is traditionally a tribal society. Kurd self-consciousness is primarily determined by tribal affiliation even today and Kurd national consciousness only comes after it. The tribes themselves (ashire) are divided into sub-tribes based on kinship (taife or tire). The question is the same as it was earlier: when, for whose interests and for what purposes the Kurds are stirred up and encouraged so that politics shall drop the case of the Kurds again. Since as we know, discernment plays a more important role in the politics of great powers – no matter whether it is a dictator or a multiethnic country with oppression – than the creation of situations corresponding to the moral value system but which are uncertain from the aspect of political planning. In compliance with this logic, the Kurd refugees will be exploited and made use of on the revolving stage of polity.

JÁVOR ISTVÁN – PAPHÁZI TIBOR – ROZGONYI TAMÁS

ÁRVÍZI ANZIKSZ

Az 1998 őszi felső-Tisza-vidéki árvívről írott sajtóközlemények elemzése¹

Az alábbiakban arra vállalkozunk, hogy áttekintsük az írott sajtóban az 1998. novemberi tiszai árvívről megjelent cikkeket. Vizsgálódásunk célja kettős. Egyrészt arra voltunk kíváncsiak, hogy a sajtó katasztrófhelyzetben milyen eszközökkel dolgozik, érzékelhető-e a cikkekben valamilyen felnagyítás, netán pánikkeltési szándék, terjeszti-e az írott sajtó a rémhíreket, lehet-e ezeknek forrása. A vonatkozó szakirodalom azt sugallja, hogy egy-egy katasztrófa hírértéke emberi akarattól független volta s a közösséget fenyegető jellege miatt rendkívül magas, s mennél hosszabb ideig tart a megrázkódtatás, annál tartósabb hatást gyakorol a sajtóra. Másrészt annak felderítése volt a célunk, hogy vajon az írott sajtó közleményeiben kimutatható-e valamilyen elfogultság a vízgazdálkodás szervezetével, a vízügygel kapcsolatban, hogy érződik-e valamilyen „Bős-Nagymaros-szindróma”.

A LAPOK TÍPUSAI

1. A vízügyi sajtó

A lapokat három csoportba sorolhatjuk. Az első csoportot a vízügyi szakmai sajtó képezi. Ide sorolhatók az egyes vízügyi igazgatóságok sajtótermékei, mint például a *Vizeink* (Észak-Magyarországi Vízügyi Igazgatóság, ÉVIZIG), a *Közép-Tisza* (Közép-Tisza-vidéki Vízügyi Igazgatóság, KÖTIVIZIG), a *Vízcsépek* (Tiszántúli Vízügyi Igazgatóság, TIVIZIG) és a *Vízhang* (Nyugat-Dunántúli Vízügyi Igazgatóság, NYUDUVIZIG). Ezek havi rendszeresség igényével megjelenő sajtótermékek, de nem ritka köztük a két vagy három hónapot átfogó összevont szám sem. Ami a többi sajtóterméktől lényegesen megkülönbözteti ezen lapokat, az a műszaki szemlélet képviselete és a szakmai pontosság. Nevezetesen a precíz statisztikai adatok a védekezésben részt vett emberekről és eszközökről, a védekezés dologi kiadásainak forintösszegeiről, grafikonok például a Tisza árhullámképeiről, táblázatok például a vízhozamok alakulásáról, térképszelvények a csapadék területi eloszlásáról, hőmérsékleti adatok,

matematikai számítások, munkaügyi elszámolások. A cikkek az árvíznek szinte minden vonatkozását elemzik, összegzik a tapasztalatokat, levonják a következtetéseket, javaslatokat fogalmaznak meg a jövőre nézve.

2. A kárpátaljai magyar lapok

Teljesen más pólust képvisel a kárpátaljai magyar sajtó, amelyet a *Kárpáti Igaz Szó* című közéleti lap és a *Beregi Hírlap* című újság képvisel, de előbbi mindössze három, a november 10-ei és 12-ei, valamint a december 5-i, utóbbi pedig mindössze a november 21-ei számmal. Természetesen ezek alapján nem kívánjuk a lapokat minősíteni, néhány jellegzetességet azonban megállapíthatónak vélünk a magyarországi napi és heti sajtóhoz képest.

Ami miatt a kárpátaljai lapok – véleményünk szerint – külön pólust képviselnek, az főleg az állami vezetők (Leonyid Kucsma, Szerhij Usztics) és a hivatalosság megnyilatkozásainak terjedelmi felülreprezentáltsága a magyar sajtóhoz képest.

A *Kárpáti Igaz Szó* cikkeiből november 10-éről 16-ot tartalmaz a gyűjtemény, ebből 7 származik a politikai hatalomtól, beleértve két rövid hírt a külügyi tárca felhívásáról és a megyei tanács ülésének elhalasztásáról. Az öt oldal terjedelemből ezek nagyjából kettőt tesznek ki. December 5-én 7 cikk érinti az árvizet, ebből az állami vezetői megnyilatkozások háromban kapnak helyet, képek nélkül kb. 1:1,5 arányban.

Ez a – véleményünk szerint – túl nagy terjedelem ráadásul olyan hangvétellel is jár, amely minőségében is elút a magyar árvízi közleményekétől, és leginkább az „átkos” politikai sajtópropagandájának stílusára emlékeztet. A vezetői megnyilatkozások az általánosság szintjén mozognak, normatívak, tényként állítják be, amit valójában elfogadhatni szeretnének (Reisz, 1988: 14) például: „... a Miniszteri Kabinet és a Nemzeti Bank pedig köteles minimális kamattal nyújtani hitelt, és minden lehető megtenni a hajléktalanná vált emberek megsegítésére.” (November 10., 3. old.) A vezetői megnyilatkozásokon átüt a voluntarizmus, a „legyen”, és nemcsak a kifejezetten normatív rendelkezéseket közlő cikkekben, például: „A Miniszteri Kabinetnek (...) meg kell vizsgálnia és meg kell oldania a jelenlegihez hasonló elemi csapások megelőzéséhez szükséges segítséggel kapcsolatos kérdést.” (November 10. 3. old.) Ismerősen hangzanak a normatív határozatok megfogalmazásai is, mint például: meg kell vizsgálni, meg kell oldani, sőt, operatíván meg kell oldani; sürgős intézkedéseket kell tenni, szakértői bizottságokat kell felállítani, konkrét programot kell kidolgozni. (November 10. 3. és 5. old.)

A sajtószövegekben is érzékelhetők a paternalizmus maradványai, nemcsak a vezetők szavaiban. „Az operatív értekezletek, tájékoztatók egyértelműen arról tanúskodnak, hogy a bajban nincsenek kívülállóak, hiszen az egész ország megmozdult (...), hogy mire beköszöntenek a nagyobb hidegek, min-

den ember, aki elvesztette otthonát, fedél alá kerüljön, s érezze: törődnek vele, nem hagyják magára.” (November 12., *Sajtószemle* 202. old.) „Már akkor nyilvánvalóvá vált, hogy államunk nem hagyja a sors kénye-kedvére azokat az embereket, akik bajba kerültek.” (December 5., *Sajtószemle* 364. old.)

Megjelenik a rendíthetetlen, kollektív, hősi önfeláldozás, például: „... még mindannyiunknak nagy erőfeszítéseket kell tenni. Igen komoly és bonyolult munka vár ránk, tanúsítsunk tehát kitartást, lelkiert és kölcsönös megértést, hogy a természeti csapás okozta bajokat gyorsan és együtt leküzdjük.” (November 10. 2. old.) „(Az ukrajnai és a nemzetközi összefogás – amely utóbbin belül Magyarország utalásképpen sem szerepel) ... lehetővé tették a kárpátaljaiaknak, hogy erőt gyűjtsenek, ne hajtsanak fejet a természeti csapás előtt, túltegyék magukat a házuk és vagyonuk elvesztése miatti kétségbeesésen.” (December 5., *Sajtószemle* 364. old.)

De nemcsak a szovjet múlt kísért: „... mi egy állam, egy egységes egész, egy hatalmas fa vagyunk, melynek gyökerei mélyen nyúlnak vissza a történelembe és az időbe. Egy nép vagyunk, amelynek együtt kell alkotnia a jelenét és jövőjét...”. (December 5., *Sajtószemle* 365. old.)

Noha az árvíz olyan társadalmi okai is felsejlenek, mint a karbantartások elmaradása, a gátak elhanyagolása, a gátlástalan fakitermelés, a Kucsma elnök levelében megjelenő álláspont csak az árvíz „kozmosz” okaival (Durkheim) foglalkozik: mikrociklonok okozta tartós esőzések, jelentős vastagságú nedves hó, „bonyolult hidrometeorológiai körülmények”, egyéb „technogén” jelenségek, mint kőfolyamok, földcsuszamlások és talajeróziós jelenségek. (December 5., *Sajtószemle* 365. old.) Az egyik község polgármestere a magyar sajtónak elmondja, hogy idejében jelezte az illetékeseknek a gát elhanyagolt állapotát, akik kiszálltak, egyetértettek, de az árvízvédelmi munkákat pénzhiány miatt elmulasztották (*Sajtószemle* 214. old.). A *Kárpáti Igaz Szó* cikkírója is azt kérdezi „Meg ki szervezze a munkát, ha a tanácselnök a kórházban van?” (November 10. 2. old.)

Ez a hangnem különösen visszatetsző a magyar sajtó tükrében. Az írott magyar sajtó, a *Kárpáti Igaz Szó* állami vezetőket megszólaltató cikkeihez képest szinte kínosan tárgyyszerű, és az első számú vezetők sokkal kevésbé kiemelték. (A magyar miniszterelnök november 8-i nyíregyházi megjelenése például alig vált ki érdeklődést a sajtóból.) Még egyszer hangsúlyozzuk: nem tudjuk, hogy a kipellengérezett jelenség mennyire általános, ezért csak a cikkgyűjtemény anyagáról teszünk megállapításokat. Azt azonban meg kell jegyeznünk, hogy a *Kárpáti Igaz Szó* újságírók által írt cikkei már nem olyan lényegesen térnek el a magyar sajtó stílusától (a 12-i szám az említett arányokat sem tükrözi), még kritikai észrevételeket is tolmácsolnak, és a *Beregi Hírlap* megtalálható cikkei – bár a hivatalosság ugyancsak nagy teret képvisel – szintén nem tükrözik az említett jelenségeket.

3. A magyar sajtó

A *Sajtószemle* harmadik pólusát a magyar lapok cikkei képezik. Ezek legnagyobbrészt a napilapok cikkei, de megtalálható néhány hetilap, valamint havi, illetve egyéb sajtótermék árvízi vonatkozású közleménye is. A napilapok árvíz iránti érdeklődése szakaszokra osztható. Az első szakasz, október 31-től november 5-ig, az áradás megindulásának az időszaka: „Árhullám a Felső-Tiszán” (*Népszabadság*, október 31.). A sajtó érdeklődése ekkor még viszonylag csekély. A második időszak a vészhelyzet, amely november 6-tól november 17-ig tart: „Szakadatlan küzdelem az árral” (*Békés Megyei Hírlap*, november 12.), amikor a sajtó érdeklődése maximális. Végül az utolsó, levonulási periódus november 18-tól kezdődik, és tulajdonképpen egészen a következő árvízig tart („Levonulóban a tiszai árhullám, a Bodrognál még készültség van” *Népszava*, november 18.). [A középső, vészhelyzeti szakaszban is elkülöníthető a FETIVIZIG területén zajló áradás a valamivel később, a folyó alsóbb szakaszain bekövetkező árhullámoktól. A tetőzések időpontjai is nagyobb érdeklődést váltanak ki, mint az átmeneti apadások, kivéve a november 19-i szolnokit, amelyről egyedül a *Népszava* tett említést a gyűjteményben (november 19., 287. old.)] November 5-éről a *Sajtószemle* 9 lap 11 cikkét tartalmazza, 6-án már 15 napilap 30 cikkét. Az „utolsó” árvízi nap, november 17-én 9 lap 21 cikkel szerepel, míg 18-án már csak két lap 6 cikkét tartalmazza a gyűjtemény, e napokon a hetilapok írásait nem számítva. Az egy időszakban egy lapra jutó cikkek számát akár egyfajta érdeklődési mutatóként is használhatnánk, oly módon, hogy a cikkek számát elosztanánk a lapok számával (vö. Szabó, 1987). Ez az intenzitási viszonzszám azt mutatná, hogy adott időintervallumon belül egy lapra átlag hány cikk esik. A mutató természetesen így nyers, mivel a cikkek különböző hosszúságát nem fejezi ki, és nem tükrözi a lapok és a cikkek arányainak változásait sem, ezért a számításokat nem végeztük el.

A sajtó érdeklődésének „tetőzése” gyakorlatilag pontosan egybeesik az árvíz „hivatalos” elhúzódásával, ami a Vizeink 1998 október–november–decemberi száma szerint november 5-től 17-ig tartott. Az érdeklődés természetesen nem ilyen egyenletes, hanem a hírek hatására ingadozik. November 4-én például két lap közöl 4 cikket, míg egy nappal előtte 6 napilap 8 cikket tesz közzé. Ami miatt nem november 5-ét tekintjük a sajtó érdeklődése kiteljesedése első napjának, az a sajtó természetes késése miatt van: az 5-i árhullámról a sajtó csak 6-án tud először tudósítani az értesülés és a nyomdai átfutási idő miatt. A november 5-i közlemények emiatt még jobbra csak a várható áradásról tudósítanak, 6-án viszont már beáll a katasztrófaveszély, és a cikkek a „minden eddiginél nagyobb árhullámról”, „az évszázad áradásáról”, a kimenekítés megkezdődéséről írnak. Viszont a Felső-Tisza-vidéki Vízügyi Igazgatóság működési területén az 1998. november 5-én reggel hat óráig kialakult árvízvédelmi helyzetről kiadott Helyzetjelentés (a Tiszán kialakult

rendkívüli árhullámról) már 5-én jelzi, hogy „Az elmúlt nap reggel óta a Felső-Tisza vízgyűjtőjén újabb számottevő csapadék hullott, a leesett mennyiség már területi átlagban is jelentős. Az átlagban 35–80 mm eső szinte akadálytalanul folyik le a már vízzel telített talaj felszínén. A nagy lefolyási sebesség miatt a Tisza külföldi folyószakaszán és betorkolló mellékfolyóin gyors vízszintemelkedés kezdődött, egyes helyeken már meghaladta az eddig mért maximális vízszintet.

Az újabb árhullám vízzel telt mederre érkeve előrejelzésünk szerint a hátszélvényben minden eddigit meghaladó árvízszintet idéz elő. Az áradás gyorsaságát jellemzi, hogy óránként 25–35 cm vízszintemelkedést regisztrálnak munkatársaink. Ez az áradás a Tiszán végigvonulva várhatóan a Tisza teljes szakaszán az eddigi legnagyobb vízszintet meghaladó, vagy azt megközelítő vízszintet fog okozni.”

MŰFAJOK

1. Tudósítások

A napilapok cikkei között – műfajukat illetően – leggyakrabban tudósításokat találunk, de riportok és interjúk is készülnek, vezércikkek is íródnak, összefoglalók, ismertetések is születnek. A rövidebb műfajok közül rövid híreket, felhívásokat, közleményeket olvashatunk, sőt egy olvasói levéllel is találkozhatunk. Tudósításnak azokat a cikkeket tekintettük, melyekben tipikusan nincs megszólaló, míg a riportban van, az interjúban pedig csak egy van. E közleménytípusok nem mindig különböztethetők meg élesen egymástól, és a műfajok néha keveredhetnek is.

A cikkek jelentős részét kitevő tudósítások általában tömörek, tényszerűek, így utólag egy tömegben olvasva őket az árvízi hírek egységűnek, szinte száraznak tűnnek, amit csak részben old a tetőzések idejének vészterheesebb stílusa. Szerkezetük körkép- vagy mozaikszerűen épül fel: több helyről, több forrásból származó információkat is közölnek – érezhetően kerülve az értékelést –, s a pár drámai napot nem számítva szinte kínosan tárgyyszerűen. Ezt úgy érik el, hogy érzelmeiktől mentes, semleges tájékoztató kifejezéseket használnak, egyszerű mondatokban fogalmaznak, értesüléseiket adatokkal és hivatalos forrásokra hivatkozásokkal támasztják alá. Viszonylag jól érzékelteti ezt a *Népszava* november 18-i egyik cikkének kiemelt összefoglalója, ami egyben a tudósítás tipikus szerkezetét is mutatja (*Sajtószemle* 277. oldal. Ez a példa viszont a kiemelés miatt szükségképpen még tömörebb, az árhullám levonulta miatt még kevésbé izgalmas): „A Felső-Tisza vidékén levonulóban az ár, a középső szakaszon viszont csak lassan apad a folyó. A miniszterelnök kedden megszüntette a rendkívüli készültséget. Egyre több területet önt el a belvíz. Ukrajna magyarországi nagykövete kedden köszönetet mondott a kár-

pátaljai árvízkarosultak megsegítéséért. A minisztériumok csaknem egymilliárd Ft-ot igényelnek további árvízvédelmi munkálatokra. A kormány csütörtökön dönt a támogatásról." A tetőzés időszakaitól eltekintve a tipikus tudósítások szürkések, mint a megáradt folyó hullámai.

A cikkek beszámolnak a tág értelemben vett árvízzel összefüggő kérdésekről, az áradás és a védekezés pillanatnyi helyzetéről, gyakran adatokkal is illusztrálva: árad vagy éppen apad, óránként hány centi, hány ember, hány homokzsák. Az árhullám levonulásának időszakában a helyreállítási munkák, a további feladatok, az újjáépítés emelkednek ki. Érdekes megfigyelni a költségek alakulását: ez november 6-án az első tetőzésnél a miniszterelnök félmilliárdos gyorssegélyével indul, 7-én a KHVM főosztályvezetője szerint ez az összeg nem lesz elég, november 9-én Katona Kálmán vízügyi miniszter már 20 milliárdot tart szükségesnek a Felső-Tisza gátjainak megerősítéséhez, 12-én már 100 milliárd Ft-os költség kerül szóba a hosszabb távú kármegelőzés érdekében.

A tetőzések és az ezzel összefüggő kitelepítések drámái a tudósításokban is megjelennek, amelyek a felső-tiszai (Tiszabecs, Milota, Tarpa, Tivadar, Vásárosnamény) tetőzéskor a november 7-i újságokban olyan kifejezésekben jelentkeznek, mint kritikus helyzet, éjjel-nappal folyó munka, országos mozgósítás, kitelepítés. A későbbi tetőzések tudósításai (Kárpátaljától most eltekintve) november 11-én és 12-én Zalkod, Tokaj térségéről már nem érik el az első tetőzés feszültségét, sokkal kevésbé impulzívak, kevésbé keltenek vesztélyérzetet az olvasóban, pedig Zalkodon is volt kitelepítés, de nyilván ez már nem is érte olyan váratlanul az ottaniakat. Megfigyelhető, hogy ebben az időszakban a feszültség a legszembetűnőbb szalagcímekben jelentkezik első sorban, a cikk szövegében nem mindig: „Már végsőkig terheltek a gátak” (*Kisalföld*, november 12.), „Embert próbáló munka a gátakon. Legalább egy hónapig tombolnak még a folyók” (*Somogyi Hírlap*, november 12.).

A tudósításokban az adott nap árvízi eseményei mellett megjelennek a nap közszereplői is. Az első tetőzésig főleg a vízügyesek megnyilatkozásai jelennek meg, november 6-tól 8-ig a kormánypárti politikusoké a főszerep (a miniszterelnök 8-án, vasárnap több miniszterrel együtt részt vett Nyíregyházán a Védelmi Bizottság ülésén). Ezután már szórtabb a kép, függ a napi eseményektől (például parlamenti felszólalásoktól), de a vészhelyzet idején végig kiemelkedő szereplői az árvízi cikkeknek a vízügyesek, a polgármesterek, a hadsereg és a polgári védelem. (A rendőrök főleg az első, milotai kitelepítéskor kerülnek „első vonalba”.) Az árhullám levonulásának idején a vízügy jelenléte újra domináns, bár természetesen nem kizárólagos. [Meglepő, hogy az ellenzéki politikusok egyetlenegyszer sem használták ki az árvíz nyújtotta szereplési lehetőséget a gáton való személyes megjelenésre (csak a parlamenti szócsatákban szerepeltek), vagy a sajtó ezt egyszer sem közölte, vagy ha mégis, a *Sajtószemlé*be nem került bele.]

Az árvíz mindhárom periódusában megjelennek a belvízkárok, többnyire a keletkezett mezőgazdasági károkkal összefüggésben. A cikkek közlik az elöntött területek nagyságát és az okozott károkat. Eleinte a vetési és betakarítási gondokról, később a vízvezető árkok karbantartásának elmulasztásáról, kárfelmérésről és a már eddig kifizetett károk összegéről, sőt a mezőgazdaság átstrukturálódásáról is olvashatunk. Az árhullám levonulásának időszakában e tekintetben új körülményként csak az FVM hektáronkénti 4000 Ft-os kárenyhítési támogatás megítélése olvasható.

Az időjárás inkább csak az áradás megindulásakor és az első tetőzés idején kerül szóba, a „mennyi csapadék várható” kérdése mellett a „jelezte vagy nem jelezte?” hamleti kérdés is felvetődik. A *Népszabadság* november 11-i háttérelmzése kimutatja, hogy „A meteorológusok pontosan jelezték a várható eső mennyiségét.” A cikk állítása valóban bizonyítható, mert a FETIVIZIG november 4-i helyzetjelentésében ténylegesen olvasható, hogy „Az Országos Meteorológiai Szolgálat előrejelzése szerint a Felső-Tisza vízgyűjtőjén további jelentős, területi átlagban 20–25 mm, helyenként 30 mm-t is meghaladó csapadéktevékenység várható.”

A tudósítások a határon túli árvízi helyzetről, túlnyomórészt Kárpátaljáról is gyakran említést tesznek. Ezzel azonban a későbbiekben külön foglalkozunk.

2. Riportok

Míg a tudósítások több forrásból is származhatnak és érzékelhetően objektivitásra törekzenek, addig az árvízi cikkekben a feszültség igazi megteremtője a riport, amely már értékelő, szubjektív elemeket is tartalmazhat. Amíg a tudósításban az újság számol be a társadalmi nyilvánosságnak a közvéleményre tartozó legfontosabb kérdésekről, addig a riportban az újságíró az általa tapasztalt legfigyelemfelkeltőbb dolgokról tájékoztat. A tudósítás forrása gyakran a vízügyi vagy a minisztériumi sajtótájékoztató, a riporté maga a helyszín, ahol a legfontosabb, legérdekesebb események történnek, így esetünkben a Felső-Tisza térsége. Ebből is következik, hogy míg a tudósításokban döntően közismert politikusok, az államigazgatás magas rangú tisztviselői, vezető beosztású vízügyi szakemberek szerepelnek, addig a riportok előszeretettel szólaltatják meg az „egyszerű embert” is, az idős nénit, a gáton dolgozót, a károsult gazdálkodót, a helyi lakost, a vízügyesek közül a gátőrt, a segédgátőrt. A riport érdekes és figyelemfelkeltő, sőt, a maga módján szórakoztató is szeretne lenni (Aronson 1987: 88–89), ezért a riportok nagyrészt az első tetőzés drámai időpontjait idézik, még ha esetleg jóval később jelennek is meg, mint például a *Magyar Fórum* november 12-i számában „Tájkép a gátról” vagy a *Kelet-Magyarország* december 10-i számában „Legények voltak a gáton” című írásai. Bár a magyar oldalon nem volt gátszakadás, nem volt halálos eset az áradás következtében, ezekben az időpontokban bizony zúgtak a félre-

vert harangok, félelmetesen morajlott a folyó, a hideg éjszakában kísértetiesen lobogtak a fáklyák, a kimerült emberek kétségbeesetten küszködtek a gáton térdig az iszapban, a réműlettől többször is előfordult sírás-rívás, még tehetetlenségtől dühöngő polgármester is akadt. Ezek a sajtómegnyilvánulások – a körülményeket figyelembe véve – nem térnek el az elvárhatótól. Az írott sajtó riportjaiban utólag megjelenő feszült pillanatok önmagukban nemigen vetíthetnek előre pánikot, részben az átfutási idő miatti késés következtében, részben pedig azért, mert a tavaly novemberi árvíznél nem álltak össze a pánik kialakulásának a feltételei. Az első tetőzésnél folyamatosan keletkeztek ugyan a rémhírek (*Népszabadság*, november 9. „Hírek és rémhírek”). Sőt, a keletkező rémhírek még az újságírókat is felültetik: „Terepruhás ember mondja: Gulácsnál 'átloccsant' a víz a gáton. Autózunk Gulácsra, (...) de átloccsanásról persze szó sincs” (*Népszabadság*, november 10.: „A tetőzés éjszakája”). Pánikhangulat azonban mégsem söpör végig, mert „a rémhírképződés láncreakciója csak akkor indul be, ha a bizonytalanságérzethez akut információhiány társul” (Hankiss, 1983: 312). Paradoxnak tűnő módon maguk a jelen lévő újságírók akadályozzák meg a rémhírek terjedését: „A rémhírképződésnek ugyanis egyetlen biztos ellenszere van: a pontos és megbízható, a közönség bizalmát bíró vagy kivívó informálás” (Hankiss, 1983: 322).

Ugyanakkor a rémhírekért a helyszínt járt újságírók egyértelműen az elektronikus médiát teszik felelőssé: „A rádióban délelőtt elhangzott, hogy csütörtök éjjel a tarpaiak át akarták vágni a gátat, hogy a szomszéd falura szakadjon a víz, ne rájuk. Az egészből annyi volt igaz, hogy egy ember valami ilyesmit ordított a gáton. Megfegyelmezték rögtön, de persze rádióhír lett belőle, miért is ne.” (*Népszabadság*, november 10.) „A tivadari kocsmában akkor hördült fel a beszélgető közönség, amikor az egyik televíziós csatorna reggeli hírműsorában a tudósítás másról sem szólt, mint az elkésett segítségről, a fejtelenségről, a káoszról, már-már úgy beállítva, mintha lelketlen, hozzá nem értő emberek kezében lenne az árvízvédelem. Ekkor csapta dühében az asztalra a pogácsát az egyik vízügyes férfi, aki már közel két napja a gáton volt.” (*Magyar Nemzet*, november 10., *Sajtószemle* 131. old.) Az idegek borzolására az elektronikus sajtó, különösen a televízió, természeténél fogva is jobban alkalmas: átfutási ideje pár óra is lehet, a képek vágottak, gyorsan peregnek, a látvány érzékletesebb, a hang feszültebb lehet (l. *Magyar Hírlap* tévéjegyzete, november 30.).

Az egyes lapok (és újságírók) között ugyanakkor jelentős különbségek is lehetnek. Tagadhatatlan, hogy az úgynevezett bulvárlapoknál (*Mai Nap*, *Blikk*) érzékelhető az erősebb, feszültebb kifejezések használata [például „Az özönvíz első napját a pánik, a keresztbe szervezések és a helyi információ hiánya jellemezte” (*Mai Nap*, november 7.), „Tiszabecsen már hisztérikus hangulat uralkodott” (*Blikk*, november 7.)], amelyek kétségtelenül besorolhatók lehetnének a szenzációhajhászás kategóriájába. Másfelől viszont a *Sajtószemlé*-ben megjelent cikkeik alapján azt sem lehet állítani, hogy ez a jelenség ezek-

nél a lapoknál általános lenne (lásd például a *Blikk* és a *Mai Nap* november 11-i számaikat).

3. Interjúk, rövidhírek

A riporttal szemben az interjú általában egy személlyel készül, aki pozíciója és/vagy szakértelme révén közhasznú, közérdeklődésre számot tartó információkkal rendelkezik. Az interjú előre megbeszélte, a helyszíne többnyire nem a „tethely”, hanem például a nyilatkozó munkahelye. A riport szépírói (vagy arra törekvő) stílusához képest az interjú szakmai kérdések körül forog. A kisorsozott interjú ezért legnagyobbbrészt vízügyi szakemberekkel készült (Hajós Béla, *Népszabadság*, november 24.; Fejér László, *Népszabadság*, december 2.; Fazekas László, *Kelet-Magyarország*, december 12.), ideértve Katona Kálmánt, ezúttal a politikus szakminisztert is (*Magyar Nemzet*, november 14., *Magyar Hírlap*, november 14.).

Az interjúkban a szakmai hozzáértés egy konkrét kérdés pontosabb megismerését is lehetővé teszi. Az újságírói cikkekben például az árvíz keletkezésének okaival kapcsolatosan két típusú közlés kap nyilvánosságot (nem számítva a korábban már említett „kozmosz” okokat): egy egyszerű, monokauzális, amelyik az újságírók cikkeiben a kárpátaljai erdőirtásokkal hozza összefüggésbe a rendkívüli árvizet, és egy multikauzális, amelyik a vízügyi csúcsvezető szakemberek véleményeiben bonyolultabb összefüggésként jelentkezik. A Hajós Béla helyettes államtitkárral készült interjúból többek között kiderül, hogy „Ötévente rendszeresen emelkedik a folyón levonuló árhullámok magassága, ami a vízgyűjtő terület használatának megváltozásával magyarázható. Ebben az erdőirtás és az urbanizáció, az aszfaltozott területek növekedése és a földművelésben bekövetkezett változások egyaránt szerepet játszanak. A legfontosabb tényező az erdőterület csökkenése. (...) A vízgyűjtő használatának megváltozása nem csak (sic!) a Tisza völgyében okoz problémát.” (*Népszabadság*, november 24.)

Míg a *Sajtószemlében* a riport és az interjú inkább az országos lapok műfaja, az árvízzel kapcsolatos rövid hírek (és a közlemények) inkább a megyei lapokra jellemzők. A rövid hírek jelentős része tulajdonképpen rövid tudósítás, amelyik csak egy témával foglalkozik. Érzékelhetően néha a napi híranyag szerkesztése során keletkezik, amikor például egy parlamenti hozzászólás kiemelése történik így a napi híryanagból. Az árhullám kezdetén a készült-ségi fokozatról és a pillanatnyi apadásokról és áradásokról informálnak, a vészhelyzet idején a rövid hírek és közlemények jórészt a segítségnyújtásról, illetve a segítségnyújtókról adnak tájékoztatást, míg az árhullám levonulásának időszakában – különösen a *Kelet-Magyarország* – számos közlemény jellegű írásban tudatja az árvízi helyzetért adott kitüntetések, tolmácsolja a köszöneteket (például *Kelet-Magyarország* december 22., 23., január 8., 22.).

A felhívások is néha valamilyen segítségnyújtásra, adakozásra vonatkoznak, „Ferencesek az árvízkárosultakért” (*Délmagyarország*, november 7.), de ilyen például a megyei tisztí főorvostól kapott hír, mely szerint az árvíz fertőzött víznek számít, ezért forralandó (*Észak-Magyarország*, november 11.). A veszélyhelyzet idején a sajtó a rövid hírekben és közlemény jellegű írásokban rendszeresen beszámol egy-egy foglalkozási csoport fellépéséről, segélyakciójáról: „Művészek segítik a bajbajutottakat” (*Kisalföld*, november 12.), „Bányászok a gátakon” (*Déli Hírlap*, november 12.), „Focisták is dolgoztak a gátakon” (*Kelet-Magyarország*, november 12.), „Határőrök a gáton” (*Kelet-Magyarország*, november 11.), „Egyházi szervezetek segítsége” (*Népszabadság*, november 10.).

Az árvízzel kapcsolatban vezércikkek is íródnak, amelyek valamely érték vagy az árvízzel kapcsolatos valamilyen lényeges momentum kiemelését kísérlik meg. Ezek gyakran jelenítik meg a helytállás és az összefogás értékeit (*Népszabadság*, november 7., *Magyar Hírlap*, november 11., *Kisalföld*, november 12.). A *Kelet-Magyarország* Nézőpont c. rovata adja a legtöbb vezércikk jellegű írást az árvízzel összefüggésben.

A hetilapok és a nem vízügyi, havi rendszerességű periodikák a cikkgyűjteménynek csak egy kisebb részét teszik ki, ami érthető, mert bár az árvíz viszonylag elhúzódott, ezek a sajtótermékek mégis jóval ritkábban jelennek meg. A hetilapok közül a *Szabad Föld* és a *HVG* 3-3 számban foglalkozik az árvízzel egy-egy cikkben, a *168 óra* és a *Magyar Honvéd Magazin* két számban, de több cikkben is ír, míg a *Nők Lapja* három számban közöl cikket, egyben segélyezési felhívást és olvasói levelet. A havi periodikák települések (*Vajai Híradó*, *Nagykállói Hirmondó*) vagy szervezetek (Magyar Polgári Védelem, A Jövő Mérnöke) sajtótermékei. A heti- és havi lapoknak a megjelenési idejük eltérése miatt témáik is különbözők. A hetilapok jórészt az események összefoglalásait és a kárpátaljai helyzet valamilyen vonatkozását tárgyalják, a havi rendszerességűek pedig emellett az adakozással és segítségnyújtással is foglalkoznak. Az árvízzel kapcsolatban a *HVG*, a *168 óra* és a *Nők Lapja* kedvelt műfaja a riport, a havi lapok tudósításszerű ismertetéseket írnak inkább, vagy segítségnyújtásokról tesznek tanúságot.

KÁRPÁTALJA

Mindegyik cikktípusban kiemelten foglalkozik a magyar sajtó a kárpátaljai helyzettel, részben az ott élő magyarok miatt, részben pedig azért, mert ott a valódi katasztrófa számtalan közlési lehetőséget kínál: gátszakadás, halottak, a fuldokló jószágok bőgése, összeomlott házak, fosztogatók, a nyomor és a pusztulás megannyi képsorát. Az írott cikkeket áttekintve azonban kiderül, hogy a cikkek korántsem olyan változatosak, a kárpátaljai helyzetnek többnyire csak néhány vonatkozását emelik ki: az adományküldések tényét, a segély-

szállítmányok viszontagságos útjait a célba jutásig és ezek elosztási problémáit, az ottani tragédiát, maradványait és következményeit, valamint a menekültek (főleg a gyerekek) befogadását. Az árvíz kezdetétől a magyar sajtó párhuzamosan tudósít a határon túli helyzetről, eleinte rövid hírekben, tudósításokban. Az első – még inkább rövidebb – riportok november 9-én jelennek meg a nagy országos lapokban a tragédia első képsoraival (*Magyar Nemzet, Népszabadság, Népszava*). Az árhullám levonulása után a befogadott gyerekek elhelyezése, beilleszkedése és élményei adják a fő témát.

Kérdés lehet, hogy a Kárpátaljáról szóló írások eltérnek-e a magyar helyzet ábrázolásától stílusban, tartalomban vagy az elemzés mélységének tekintetében. Azt válaszolhatjuk, hogy lényeges eltérés nem tapasztalható, ami kimutatható, az inkább az ottani katasztrófa helyzet kialakulásának következménye, egy érzékelhetően szegényebb, fejletlenebb és bürokratizáltabb társadalomban. A Kárpátaljáról írott sajtó inkább csak a katasztrófa megjelenítésében tér el a magyar helyzet ábrázolásától: a látott szörnyűségeket plasztikus színekkel lehet ecsetelni, a porig sújtott, mindenüket elvesztett, hajléktalanná vált emberek nyomorát fel lehet idézni, a hatósági késlekedést, tehetetlenkedést, szándékos rosszindulatot és bürokratikus stupiditást lehet ostorozni. A kárpátukrán „nemzeti nyomor” látványa teremti meg a szinte irodalmi értékű riportok közül az első helyezettiket: „Senki nem remél” (168 óra, november 17.), „A segély útja Kárpátaljára” (*Magyar Hírlap*, november 28.). A magyar sajtó még informáló szerepet is betölt a kárpátaljaiak számára: „A helybeliek a magyar rádió és televízió, valamint a hozzájuk eljutott magyar napilapok híradásaiból értesültek a veszélyről.” (*Népszabadság*, november 9., 8. old.). „A kárpátaljai sajtóra azonban az a jellemző, hogy alig ad hírt az eseményekről. Azokon a területeken, ahol csak ezután várható az árhullám, a lakosság nem tudja, mi a teendő áradás esetén.” (*Népszabadság*, november 7.)

A kárpátaljai helyzettel kapcsolatos magyar sajtóhírek további érdekessége, hogy nagy többségükben – rendkívül diplomatikusan kifejezve – ellentmondanak az ukrán hivatalos személyek a kárpátaljai magyar sajtóban megfogalmazódott állításainak. A hatalmi voluntarizmus egyszerűsíteni akarta a segélyek átjutását, de: „A vámhivatalból a járás állami vezetőjéhez küldtek, az állami vezető pedig ahhoz a bizottsághoz, amelyet paradox módon éppen a segélyszállítmányokkal kapcsolatos adminisztráció csökkentése érdekében hoztak létre (...). A sokórás tortúrának végül is a vetett véget, amikor felkerestem a régió legmagasabb állami vezetőjét, és közöltem vele, hogy parlamenti felszólalás keretében fogom tájékoztatni a közvéleményt a történetekről.” (*Magyar Fórum*, november 19.) A paternalista állami gondolkodás már az árvíz előtt sem volt képes polgáraitól gondoskodni: „Egy óvodában pakolják le a szállítmányt, s utána nincs sok kedvük beszélni az állapotokról, inkább azt mondják: filmen se láttunk ilyen nyomort. Árvíz nélkül se lehet itt embermódra élni.” (*Magyar Hírlap*, november 28.) Ami a hősiés önfeláldozás gyakorlatát illeti (meg a hivatalos tájékoztatást): „Az ukrán rádió már napok óta zenét

sugárzott. Valami történni fog, gondolták a túloldalon. Hangos a nóta, a híreket titkolják. Így volt évtizedekkel korábban is. Néhány esztendeje úgy nézett ki, előnti a zöldár a környéket; megúszták. A kormány ígérte: erősítik a gátakat. De nem. Mondják az itt élők, Várit áldozták most Beregszászért. Tízezerért kétezret. Városért falut. Kevesebb a veszendő, de életnyi a munka." (168 óra, november 17.) A magyar sajtóban megjelenő vízügyi szakvélemény (Varga Miklós, OVF) is az árvíz társadalmi okait emeli ki: „Tapasztalataink szerint Kárpátalján a védművek nincsenek megfelelően kiépítve, s a meglévők karbantartását is elhanyagolják, mert nincs rá pénz. Az ukrán védelmi szervezet sem áll a helyzet magaslatán: az 1993. évi tiszai árvíz Magyarországon alig éreztük meg, Kárpátalján azonban már akkor súlyos pusztításokat okozott.” (HVG, november 28.)

VÍZÜGY

Az egész árvízi sajtót valamilyen formában áthatja a vízgazdálkodás szervezetehez tartozó szakemberek jelenléte. Maga a vízgazdálkodás szervezete egészében nem, képviselői is csak ritkán jelennek meg a sajtóban önállóan, általában csak másokkal együtt vannak jelen a tudósításokban vagy a riportokban. A vízügyesek önállóan az interjúkban jelennek meg, a már említettek kivül az olyan rövid megszólalásokat is ideértve, mint a *Békés Megyei Nap* kérdéseire adott válaszok november 5-én és 9-én. A megszólalók a szakmai hozzáértést képviselik – ennek fontossága az „éles” helyzetekben derül ki igazán – és az újságírók akkor fordulnak hozzájuk, ha valamilyen árvízzel kapcsolatos háttérinformációra, bizonytalanságérzet elhárítására, ismeretek megszerzésére van szükségük.

A vízügyesektől tehát a sajtó elsősorban szakkérdésekben való állásfoglalást, ismeretterjesztést vár, mint amilyen például az árvíz okainak megmagyarázása. Így ad interjút a már fentebb említett Hajós Béla helyettes államtitkár, vagy Varga Miklós, az Országos Vízügyi Főigazgatóság vezetője (többek között) az ukrainai helyzet kialakulását előidéző tényezőkről (HVG, november 28.). Felmerülnek tervek, feladatok, mint a szakminiszterrel való egyik interjúban (*Magyar Hírlap*, november 14.), vagy a Viziterv Mérnök Szolgáltató Kft. által készített tanulmányban, amiről a *Déli Hírlap* november 17-én számolt be. Az esetek legnagyobb részében, a tudósításokban és interjúkban tényszerű tájékoztatást adnak a vízügyesek például olyan kérdésekről, hogy a figyelőszolgálat működik, milyen fokú a készültség, milyen károk keletkeztek, mi várható rövid időn belül. Igen sokszor fogalmaznak meg a vízügyes vezetők valamilyen panaszt, ami elsősorban az anyagiak körül forog: kevés a pénz, a fizetés, hiányos az eszközállomány; ami van, az pedig elavult (*Magyar Nemzet*, november 5.). Ahogy a *Déli Hírlap* fent említett számában megjelenik: „Az elmúlt években a pénzhiány miatt elmaradtak a karbantartási munkák, a védvo-

nalakat keresztező műtárgyak – zsilipek, csőátereszek – elöregedtek. Sőt, a töltéseken, műtárgyakon lévő hibák halmozódtak.”

A vízügyről szólva számos említés fogalmazódik meg a cikkekben. Ezek értéktartalma gyakran semleges, amikor csak valamilyen tényt közöl, például az illetékes vízügyi igazgatóság magasabb készültségi fokozatot rendelt el, a vízügyesek figyelik és ellenőrzik a gátakat, azt nyilatkozták, hogy a gátak várhatóan ellenállnak majd. A vízügygel szembeni megnyilatkozások két csoportra oszthatók: kritikákra és támadásokra. A kritikák általában a szakemberek jelenlétének hiányára vonatkoznak, és az első tetőzés körüli időkre tehetőek. A támadások ezzel szemben jól kimutathatóan két forrásból származnak: a pánikba esett milotai polgármestertől a kitelepítés időpontjában, akinek kétségbeesett tehetetlenségét a sajtó szétkürtölte, és még a visszaemlékezésben is megjelenítette (*Futár*, november 19.). A másik a *Magyar Hírlap* vezércikkírójától származik, aki a november 7-i számban késői tájékoztatással vádolta meg a vízügyeseket. Valószínű innen ered az ugyancsak késői tájékoztatással vádaskodó országgyűlési képviselő felszólalása is (*Magyar Hírlap*, november 10, *Sajtószemle*, 124. old.). E támadást utasítja vissza az ugyancsak a *Magyar Hírlap*ban megjelent részletes cáfolat november 12-én, de a Világgazdaság november 11-i száma világítja meg a konfliktus igazi hátterét: „A területileg illetékes vízügyi munkatársak szerint a félreértésre az adott okot, hogy napokon belül két árhullám érkezett a Tiszán.” A helyzetjelentések anyagából „Jelentős csapadék a Tisza vízgyűjtőjén” (1998. november 4.) az állapítható meg, hogy a rendkívüli árhullám levonulásával a vízügy valójában már november 4-én tisztában volt: „A Kárpát-medencében tegnap óta ismét rendkívül intenzív ciklonális tevékenység volt, nyugat-délnyugat felől több hullámban szinte megszakítás nélkül érkeznek a nedvességet hozó felhőrendszerek. Az elmúlt 24 órában – főleg az éjszaka folyamán – Kárpátalján volt a legtöbb csapadék, 10–30 mm közötti értékeket jeleztek. A hazai és romániai vízgyűjtőterületen lehullott csapadék mennyisége általában 5–10 mm, helyenként ezt meghaladó volt. (...) A készültségi fokozatok csökkentek, azonban még nem múlt el az árvízveszély, mivel a jelentős mennyiségű csapadék hatására újabb árhullám van kialakulóban a Tiszán.”

Megemlítjük, hogy a negatív megnyilvánulásoknak van egy csoportja, amely nem direkt a vízügy ellen irányul, de nem kizárt, hogy a vízügyet is érinti. Ezek olyan általános morgolódo hangok a gáton dolgozóktól, amelyek a tetőzés megfeszített munkáinál jelennek meg a riportokban, mintegy felelőst (bűnbakot) keresve a helyzet kialakulásáért. „A kimerültségtől ingerült emberek a Tiszán kívül mindenkit okolnak a katasztrófa helyzetért. Szerintük ugyanis már régen meg kellett volna csinálni a százéves gátakat.” (*Blikk*, november 8., lásd még *Magyar Hírlap*, november 9.) Ebbe a körbe sorolható Bős–Nagymaros egyetlen felhánytorgatása is, de szintén nem direkt, a vízügy ellen megfogalmazott módon (*Magyar Nemzet*, november 7.) Az általánosság szintjén

előfordulnak kifejezetten az irányítást és szervezést kifogásoló hangok is (*Magyar Nemzet*, november 10., *Déli Hírlap*, november 11.)

Megállapítható, hogy az írott sajtóban a vízügygel kapcsolatos pozitív megnyilvánulások jóval nagyobb számban kapnak helyet (és itt most nem vesszük számba az egyébként minden szervezetre jellemző, önelismerő megnyilatkozások – felhang nélküli – közzétételét). Ide tartoznak mindenekelőtt azok a sajtómegállapítások, amelyek másutt megjelent, vízügygel kapcsolatos negatív állítást cáfolnak. Így – mint már említettük – több lap is cáfolja a késéssel és a fejetlenséggel kapcsolatos állításokat. Indirekt elismerésről akkor beszélhetünk, amikor a sajtó dicsérő szándék nélkül tudat egy elismerésre méltó tettet. Véleményünk szerint ilyen például az azonnali intézkedés, az éjjel-nappal folyó munka megemlézése, vagy valamilyen probléma megoldása. Az egyszerű elismerés ezzel szemben már kifejezett, vagy legalábbis nyomatékosabb. Például: „Az elit egység” (*Magyar Hírlap*, november 12.), „Megállták helyüket a gáton” (Békés Megyei Hírlap, november 9.), „Legények voltak a gáton” (*Kelet-Magyarország*, december 10.). A kiemelt elismerés pedig még hangsúlyosabb: nyomatékosítja a vízügyi dolgozók gondosságát, higgadtságát, szakértelmét, áldozatkészségét (*Magyar Nemzet*, november 10., *Kelet-Magyarország*, december 10., *Magyar Nemzet*, november 7., *Kisalföld*, november 12.). Talán Dégen Imre óta nem kapott még vízügyes akkora dicséretet, mint a FETIVIZIG igazgatója a *Magyar Nemzet* cikkírójától: „A sötétben hangjukról is megismeri munkatársait. Tudja, kinek kell szólni újabb üres zsákok kéréséért, tudja, kit kell indítani újabb emberek átcsoportosítására, s tudja, hogy kitől várhatja a szomszédos települések helyzetjelentéseit. Másodpercek alatt kell felismernie a helyzeteket, és döntenie.” (November 7., vö. *Kelet-Magyarország*, november 14., december 12.) Nem mindig könnyű eldönteni, hogy indirekt, egyszerű vagy kiemelt-e az elismerés.

Végül megemlítjük, hogy a magyar vízügyi szervezet munkáját a kárpátaljai sajtó is elismeréssel fogadta (*Sajtószemle* 115, 203, 369. oldal). De ha jól meggondoljuk, a legnagyobb elismerést mindenfajta dicséret nélkül azok a semleges közlések jelentik, amelyek egyszerűen csak arról tudósítanak, hogy a vízügy dolgozói jelen vannak, és teszik a dolgukat.

KÖVETKEZTETÉSEK

A sajtó alapvetően konfliktusorientált műfaj: akkor tud igazán kibontakozni, az újságíró akkor érzi magát elemében, ha valami problémát, pellengérré állítandót, váratlant, meglepőt, sajtósat, azaz „hírt” talál. Ennek olyan negatív példái is vannak, mint ami egy békéssé vált tüntetés során történt az USA-ban: „Mivel nem voltak erőszakos események, a riporterek és újságírók elhagyták a várost, és nem volt országos nyilvánosság sem” (Mann-Iscoe, 1971, idézi Aronson, 1987.). A sajtó a híreket persze különbözően tálalhatja, a

visszafogott, mérsékelt hangvételtől egészen a szándékos ferdítéseig, illetve a gátlástalan szenzációhajhászig a lap jellegétől, a szerkesztői szándékoktól, a megcélzott olvasói csoportoktól függően (vö. Császi Lajos i. m.). Az 1998. novemberi magyar árvíz a sajtó számára igazi „csemegét” nem kínált, mivel magyar oldalon elmaradt a katasztrófa, s így az érdemi felelősségkérés és a hangzatos politikai csatározás is. A *Sajtószemle* anyagából azonban kiemelhető az árvízi sajtó néhány jellegzetessége.

A *Sajtószemle* anyaga alapján azt állapíthatjuk meg, hogy a vizsgált időszakban a magyarországi írott árvízi sajtó zöméből egy meglehetősen tény-szerű tömegtájékoztató képe rajzolódik ki, s nem egy szenzációhajhász, félreinformálni szándékozó publicisztika. (Az persze nem derül ki egyértelműen, hogy a csak viszonylag ritkán bekövetkező rendkívüli események ebben mekkora szerepet játszanak.) Mindez nem jelenti, hogy az írott sajtótermékek között nem volnának különbségek. Mint már jeleztük, az úgynevezett bulvárlapok például gyakrabban használnak erőteljesebb, figyelemfelkeltőbb kifejezéseket. Megfigyelhető, hogy a megyei lapokban több a rövidebb cikk, kevesebb az interjú és a riport. A nagy országos napilapok bizonyos különbözőségei még az árvízi cikkekből is kiderülnek. Szembetűnő a *Népszabadság* és a *Magyar Hírlap* szakszerűsége törekvése (az egyébként kevés tényfeltáró cikk nagy részét ezek közlik), utóbbi kritikai szemlélete (lásd a vízüggyel kapcsolatban írottakat), a *Magyar Nemzet* nemzeties törekvése („A békeszerződés és az árvizek”, november 13.) és a *Napi Magyarország* kormányelkötelezettsége (például Göncz Árpád negligálása). Mindez persze nem jelenti, hogy a lapok cikkei egyoldalúan csak ilyenek vagy csak olyanok volnának.

A *Sajtószemle* anyagából azt a következtetést is levonhatjuk, hogy az árvízi sajtó nem volt valami igényes: az alaposabb utánanézés, elemzés ritka, az újságírók inkább csak a felszínt, a könnyen, gyorsan megragadhatót ismertetik. A tény-szerű leírás sem utolsó, ha a *Kárpáti Igaz Szóra* gondolunk, de azt is meg kell állapítanunk, hogy a magyar sajtó még tovább is mehetne. A *Der Spiegel* az oderai árvíz idején csak 1997 júliusában hat cikket közölt. Az 1998-ban Kárpátaljáról is részben megismert jelenségek mellett [pl. otthonát elhagyni nem akaró, saját házában megfulladó öregember, késlekedő, szakértelem nélküli hatóság, fosztogató bandák, elhanyagolt, kiépítetlen védművek, amelyekre már régóta felhívták a figyelmet, „Desorganisation und staatlichem Unvermögen” (14. 7. 97. 118–119., 21. 7. 97. 119. old.)] részletesen tárgyalja az árvíz környezetvédelmi, meteorológiai és politikai összefüggéseit is (28. 7. 97. 28–34. old.). A német hetilapot természetesen több okból sem lehet a HVG-vel egy az egyben összevetni. Azt azonban megállapíthatjuk, hogy a magyar árvízi sajtóból nemcsak a jelentékenyebb környezetvédelmi gondolkodás vagy a környezetvédő szervezetek erőteljesebb jelenléte hiányzik, hanem az oknyomozás is. Ez talán az érezhetően szépirodalmi törekvésekkel is összefüggésben van, ahol a nyelvi kifejezésnek és a festői megjelenítésnek kitüntetettebb szerep jut, mint a társadalmi, gazdasági, politikai összefüggé-

sek feltárásának. Még a *Világgazdaság* című lap is jórészt tudósításokat közöl, nem pedig – mint a neve után gondolhatnánk – az árvíz gazdasági előzményeit (például a gátak elhanyagolásának anyagi okait) és következményeit vizsgálja. Az irodalmi hangvételnél mindazonáltal a visszaja is megtalálható, például „Az elöntött hullámtereken sírnak a fák, könnyként hullatják leveleiket a szürkébe hajló színű víztengerbe.” (*Magyar Nemzet*, november 10.)

Megállapítható, hogy az árvízi sajtó készen kapott klisékkel, sablonokkal is dolgozik (részben szükségképpen): az újságírók ugyanarra a sajtótájékoztatóra mennek el, ugyanazt a települést keresik fel, ott ugyanabban a kocsmában szerzik a híreket, szinte ugyanazoktól az emberektől. „A tivadari Tisza-híd lábánál található kocsmá az elmúlt napokban árvízvédelmi információs központtá alakult át. Aki ide beugrott, néhány perc alatt megtudhatta a veszélyeztetett folyószakasz szinte valamennyi legfontosabb és legfrissebb hírét.” (*Magyar Nemzet*, november 10.) A 71 éves Lőrincz Endre név szerint megjelenik a november 7-i *Népszabadságban* és *Magyar Nemzetben*, névtelenül a november 11-i *Népszabadságban*, és Varga Attila még egy interjút is készített vele (*Népszabadság*, 1999. január 2.). A többi lapnak is megvan az „árvízi ügyeletese”, így például Szendrei Lőrinc (*Magyar Nemzet*) vagy Gazda Albert (*Magyar Hírlap*). Időnként egy-egy megállapítást is felkap a sajtó. Hajós Béla szavait – a Tisza vízszintjének csökkenése után immár nem a gátak magasítása, hanem az átázott gátak védelme jelenti a legfontosabb tennivalót – november 9-én négy lap idézi szó szerint (*Jászkun Krónika*, *Fejér Megyei Hírlap*, *Magyar Hírlap*, *Népszava*). Némi zsurnalizmussal azt is mondhatjuk, hogy ugyanazok ugyanott ugyanazt látják, ugyanazoktól ugyanazt hallják, sőt néha ugyanazt írják: november 7-én a *Somogyi Hírlap*, a *Dunántúli Napló* és a *Békés Megyei Hírlap* cikkei szinte szó szerint azonosak (a *Somogyi Hírlap* rövidebb). Majdnem szó szerinti az azonosság a november 11-i *Fejér Megyei* és *Békés Megyei Hírlap* cikkei között. Az is előfordul, hogy ugyanazzal a névalírással két lapban jelenik meg ugyanaz a cikk: a *Blikkben* és a *Napi Magyarországon* november 9-én (*Sajtószemle* 141. és 167. oldal). (A fényképek tekintetében talán még rosszabb a helyzet, ugyanazok a képek több lapban, több napon is megjelenhetnek (lásd *Sajtószemle* 65, 67, 69, 70. old.). Nyilván nem küld minden lap fotózt az árvízhez, hanem átveszi az MTI-től, de összességében ez így mégiscsak leegyszerűsítő hatást kelt.)

Végezetül említsük meg, hogy a cikkgyűjteményben az írott sajtó jórészt elismeri a vízügyet, a '98 novemberi árvíz idején manifeszt módon nyoma sincs valamiféle Bős–Nagymaros-effektusnak. Paradox módon inkább a megszólaló vízügyesek panaszából lehet arra következtetni, hogy a vízlépcső körüli csatározásokat, strukturális változásokat és leépítéseket a szervezet tulajdonképpen máig sem heverte ki igazán.

JEGYZETEK

¹ Elemzésünk arra a cikkgyűjteményre támaszkodik, amelyet a nyíregyházi Felső-Tisza-vidéki Vízügyi Igazgatóságon Kertészné Komlóssy Anikó állított össze „Sajtószemle a Felső-Tisza-vidéken 1998. novemberében kialakult rendkívüli árvízről” címmel, 444 oldal terjedelemben. Kiegészítésül ide kapcsolódik a *Felső-Tisza* című, a Felső-Tisza-vidéki Vízügyi Igazgatóság (FETIVIZIG) híradójának 1999. februári és márciusi különszáma, valamint a helyzetjelentések, sajtótájékoztatók floppylemezen lévő anyaga is. A cikkgyűjtemény 1998. október 31-től egészen 1999. április 10-ig tartalmazza az árvízzel kapcsolatos cikkeket. A gyűjtemény anyagából nem vettük számításba az időjárással, útlezárásokkal kapcsolatos közleményeket, rendezvényi híreket. Ugyancsak nem tettük elemzés tárgyává a *Sajtószemle* képanyagát, már csak azért sem, mert a fénymásolás miatt a képek jelentős része részleteiben elmosódott, rosszul kivehető. Ugyanakkor összehasonlításképp figyelembe vettük a kárpátaljai sajtó megtalálható cikkeit, mert ezek a föld- és vízrajzi szomszédság miatt a magyar vízügyet is érinthetik.

HIVATKOZÁSOK

- Angelusz Róbert (1983): *Kommunikáló társadalom*. Bp. Gondolat, 185.
- Aronson, Eliot (1987): *A társas lény*. Bp. 1987., 3. átdolgozott bővített kiadás, KJK. 419.
- Babbie, Earl (1995): *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Bp., Balassi K. 704.
- Császi Lajos: *Katasztrófák média reprezentációja*. Kézirat.
- Habermas, Jürgen (1993): *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltása*. Bp., Századvég-Gondolat, 395.
- Hankiss Elemér (1983): *Társadalmi csapdák*. Diagnózisok. Bp., 2. kiadás. Magvető, 445.
- Heller Mária, Némedi Dénes, Rényi Ágnes (1986): „A nyilvánosság belső korlátai. Mit olvas ki az olvasó a sajtószövegekből.” *Medvetánc*, 2-3: 47-66.
- Mann, Philip – Iscoe, Ira (1971): „Mass Behavior and Community Organisation: Reflections on a Peaceful Demonstration.” In: *American Psychologist*, 108-113.
- Reisz László (1988): „Gazdasági és társadalmi koncepciók a politikai propagandában 1962-1980.” *Történeti statisztikai füzetek* 9., Bp.
- Rozgonyi Tamás és munkatársai (Badacsonyi György, Hegedűs László, Jávor István, Papházi Tibor, Török Gábor) (1998): *Szervezeti kultúra és kommunikáció. Vízügy a változó Magyarországon*. Kertek 2000 Kiadó. Bp.
- Szabó János (1987): *A leveleintézmény mint szellemi környezet*. Kandidátusi értekezés, Bp.
- Wright, John (1997): *Statistics in the News*. Brussels, Luxembourg.

JÁVOR, ISTVÁN – PAPHÁZI, TIBOR – ROZGONYI, TAMÁS

GREETINGS FROM THE FLOODS

Summary

The paper is an analysis of the press reports on the flooding of the Upper-Tisza river in the autumn of 1998.

The authors concentrate on two aspects of the reporting. On the one hand they analyse the methods which the press used to report on these catastrophic events; the authors try to examine the extent to which the press exaggerated and thus distorted the facts resulting in scaremongering. On the other hand, the study deals with the attitude of the press towards the water authorities. The analysis is based on a collection of almost 400 articles from various sections of the Hungarian press.

A FIATALOK SPORTOLÁSI SZOKÁSAI

A kilencvenes évek második felében két jelentősebb empirikus vizsgálatot végeztünk az ifjúság körében: az egyiket a fővárosban, a másikat a falvakban. Ugyan két egymástól független „megrendelésről” volt szó,¹ a kutatásokat lehetőségeinknek megfelelően úgy igyekeztünk összehangolni, hogy viszonylag átfogó és ugyanakkor összehasonlítható képet kapjunk e két, számottevően eltérő megélhetést és életesélyeket közvetítő és kínáló településtípuson élő fiatalok helyzetéről.

A budapesti kutatás az 1971 és 1980 között született korosztályokra terjedt ki. Az e korosztályokra, nemekre és kerületekre reprezentatív ezerfős minta a népesség-nyilvántartó adatainak felhasználásával készült. Az adatfelvétele 1997 májusa és augusztusa között került sor, melynek során 905 sikeres kérdőíves interjút töltöttek ki a kérdezőbiztosok. A sikertelen adatfelvétel oka részben az elutasításokból és a kérdezni kívánt személy elérhetetlenségéből (pl. katonáskodott, a felvétel időszakában nem tartózkodott otthon) adódott, részben pedig a lakcímek elavultságából és valótlanágából. A vizsgálat során azt tapasztaltuk, hogy a mintába került fiatalok nem jelentéktelen része nem a nyilvántartásban szereplő lakásban lakott, hanem másutt: például a nagyszülő vagy az ő nevére vett lakásban volt bejelentve, de ténylegesen a szüleivel élt együtt. Miután a kérdezett fiatal ilyen esetben a tényleges lakcímen regisztráltuk, a minta kerületenkénti megoszlását nem tudtuk teljesen biztosítani, ami annak reprezentativitását más vonatkozásban természetesen nem érinti.

A falusi fiatalokat reprezentáló 1400 fős mintát többlépcsős, rétegzett eljárással választottuk ki. A mintavételnél abból a tényből indultunk ki, hogy a falusi fiatalok nem alkotnak homogén csoportot, hiszen továbbtanulási, elhelyezkedési és életesélyeik között számottevő különbségek vannak, melyek főként az adott falu, illetve annak szűkebb és tágabb környezete gazdasági állapotától függenek. Ennek megfelelően döntöttünk úgy, hogy a mintavételt az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének munkatársai által kidolgozott besorolás alapján végezzük: ők az ország 172 munkaügyi központja által lefedett foglalkoztatási mikrokörzetet gazdasági fejlettségük szerint négy kategóriába sorolták. Az elsőt, a legfejlettebbet „vállalkozói-ipari”-nak nevezték el, ezt követi a „vállalkozó-nem ipari” és a „nem vállalkozó-ipari”, majd a sort a „nem vállalkozó-nem ipari” elnevezéssel jelölt alacsony fejlettségű mikro-

körzetek zárják. Első lépésként az egyes fejlettségi kategóriákból véletlenszerű eljárással a mikrokörzeteket (összesen 40-et), majd második lépésként ezen belül a falvakat (összesen 136-ot) választottuk ki. Ezt követően került sor a konkrét személyek szintén véletlenszerű kiválasztására, az általános iskola nyolcadik osztályának osztálynaplói felhasználásával, az 1990/91-es és az 1994/95-ös tanévben végzett évfolyamokból. Az egyes fejlettségi kategóriák szerint rétegzett mikrokörzetekből és falvakból annyi fiatal kerülhetett be az 1400 fős mintába, amennyi megfelelt az e kategóriákba sorolt mikrokörzetekben tanuló általános iskolások tényleges arányának. Az adatfelvétel során végül is 1385 értékelhető kérdőív készült el.

Mint jeleztük, a kutatásokat egyfelől igyekeztünk tematikailag és módszertanilag egységesíteni, másfelől súlyt helyeztünk arra is, hogy a vizsgált ifjúsági csoportok helyzetének és életkörülményeinek minél szélesebb területéről gyűjtsünk adatokat. A helyzetfeltáró adatgyűjtés főbb témakörei a következők voltak:

- szociodemográfiai adatok,
- iskolai életút,
- az iskolán kívüli képzésben való részvétel,
- az iskolák befejezése utáni munkaerő-piaci életút,
- munkanélküliség,
- társadalmi közérzet,
- közéletiség és a politikához való viszony,
- élettervek, törekvések,
- családi háttér,
- lakáshelyzet,
- a lakás, illetve a háztartás felszereltsége,
- a család-háztartás összetétele, anyagi helyzete, erőforrásai és gazdálkodása.

A módszertanilag és tematikailag egységesített és az azonos időben folytatott kutatások tehát lehetőséget adtak arra, hogy empirikus adatok felhasználásával összevessük egymással a két jelentősen különböző gazdasági és társadalmi körülmények között élő ifjúsági csoport – a budapesti és a falusi fiatalok – helyzetét, lehetőségeit és esélyeit. Mert azt más kutatásokból tudtuk, hogy a piaccgazdaságra való áttérés, a magánosítás vagy a gazdasági válság nyomán számottevően nőttek a különbségek az ország nyugati és keleti régiói, a városok és a vidék, a főváros, a megyeszékhelyek és a falvak között, azonban arról nem volt képünk, hogy mindezek miként érintik és befolyásolják az ott élő lakosság generációs újratermelődését.²

Nos, a vázolt kutatások során kérdéseket tettünk fel a fiataloknak sportolási szokásaikra vonatkozóan is. Egészen pontosan arra voltunk kíváncsiak, hogy életmódjuknak, napi tevékenységszerkezetüknek mennyire vált integráns ré-

szévé a testedzés és sport, vagyis, hogy szabadidejükben sportolnak-e, ha nem, miért, és ha igen, mit milyen rendszerességgel és mennyi ideig.

A továbbiakban e vizsgálatok általunk legfontosabbnak tartott eredményeit ismertetjük röviden.

TÁRSADALMI HÁTTÉR

Mielőtt rátérnénk a sportolási szokások ismertetésére, vázolni szükséges a budapesti és a falusi fiatalok családi és életkörülményei néhány jellemzőjét, ugyanis ezek nélkül a sportolási szokások sem igazán érthetők és értelmezhetőek. A társadalmi helyzet, a művelődési és tanulási szokások, a továbbtanulási törekvések és esélyek, az érték- és életmódminták, egyáltalán a családi szocializáció szempontjából a családfő iskolázottságát tekintjük az egyik ilyen fontos jellemzőnek. Mint az alábbi tábla is tanúsítja, ebben a vonatkozásban léptékbeli különbségek vannak a budapesti és a falusi fiatalok között.

1 sz. tábla

A budapesti és a falusi fiatalok megoszlása gondviselőjük legmagasabb iskolai végzettsége szerint (százalékban)³

A gondviselő legmagasabb iskolai végzettsége	Budapesti fiatalok	Falusi fiatalok
Ismeretlen	3,3	4,7
Befejezetlen általános	1,4	4,5
Nyolc általános	6,3	19,1
Szakiskola	2,8	1,5
Szaktunóképző	22,2	46,0
Gimnázium	11,0	4,8
Szakközépiskola	9,1	7,8
Technikum	10,3	4,5
Főiskola	10,2	5,1
Egyetem	23,4	2,0
Összesen	100,0	100,0

A budapesti fiatalok egyharmada (34%) olyan családban nőtt fel, amelyben a családfő felsőfokú végzettséggel rendelkezik, és további közel egyharmada (30%) is olyanban, ahol az minimálisan érettségizett. Ennek megfelelően alacsony a szaktunóképzőt végzettek aránya (25%), és még alacsonyabb (8%) a csupán alapiskolát végzetteké. Ezzel szemben a falusi fiatalok egynegyedének a gondviselője általános iskolát végzett vagy azt sem, és közel fele (48%)

is mindössze a szakmunkás-bizonyítvány megszerzéséig jutott el. Köztük az érettségizettek aránya 17 százalék, felsőfokú végzettségűt pedig alig találunk (7%) a családfők körében. Az adatok arra utalnak tehát, hogy a falusi fiatalok többségének a tudástőke megszerzéséért folyó versenyben való lemaradása generációs léptékű, hiszen a szülői generáció zöme vagy be sem lépett ebbe a versenybe – az alapiskolai végzettséget nyugodtan minősíthetjük ilyennek – vagy a szakmunkás-bizonyítvány megszerzésével csupán az első tétova lépéseket tette meg ezen az úton. A budapesti fiatalok zöme viszont már olyan családi-iskolázottsági háttérrel lépett be a tudástőke felértékelődésének és piacosodásának rendszerváltás utáni korszakába, amely minimálisan szükséges ahhoz, hogy a gyökeresen átalakult hazai, és még inkább az európai integráció kínálta tágabb munkaerőpiac gyorsan változó, és egyre igényesebbé váló követelményeivel lépést tudjon tartani.

Mindez a vizsgált fiatalok továbbtanulási törekvéseiben és esélyeiben is tetten érhető. Amíg a budapesti fiataloknak durván a kétötöde gimnáziumban, további kétötöde szakközépiskolában, és csupán egyötöde szakmunkásképzőben tanul vagy tanult tovább, addig a falusi fiatalok körében majdnem fordított a helyzet: kétötödüket szakmunkásképzőbe, kétötödüket szakközépiskolába vették fel, és mindössze egyötödüket gimnáziumba. A két továbbtanulási szerkezet évtizedes eltérést mutat a fővárosi fiatalok előnyét jól láthatóvá téve. Ugyanis a fővárosiak zöme a felsőfokú továbbtanulásra leginkább felkészítő iskolatípusba, a gimnáziumba törekszik, így igyekezően a lehető legjobb munkaerő-piaci alkuhelyzetbe hozni magát. A falusi fiatalok zöme éppen ellenkezőleg, a legrosszabb továbbtanulási és munkaerő-piaci alkuhelyzetet kínáló iskolatípust, a szakmunkásképzőt favorizálja még napjainkban is, jóllehet közülük sokan tudják, hogy az itt szerzett képzettség nem feltétlenül garantálja még az elhelyezkedést sem, nem beszélve az emiatti pályakorrekcióra (tanulásra) való felkészítésről. (Az okokkal – a tanulók alacsony tanulási és továbbtanulási motiváltságával, az ebből is adódó alacsony tanulmányi eredményével, a falusi iskolák egy részének színvonaltalanságával, a vidéki továbbtanulási kínálat szűkösségével stb. – itt és most nem kívánunk foglalkozni.) Mindenesetre tény, hogy az ifjú generációk iskolázottságában, bár más szinten és más léptékben, de a szülői generációban kimutatható „lemaradás” érzékelhető, ami az oktatás-képzés piacosodása, az át- és továbbképzési kényszer állandósulása, a munkaerőpiac igényesedése vagy a foglalkoztatás jelenlegi körülményei között jelentős, alkalmasint alig behozható hátránnyal jár.

A budapesti és a falusi fiatalok eltérő életkörülményeire és élethelyzetére utalnak a jövedelmi viszonyok is. A különbségeket jól mutatja, hogy amíg a falusi fiataloknak több mint a fele (54%) olyan családban él, ahol a családok havi bevételeinek az összege 50 ezer forint alatt marad, addig ezeknek aránya a fővárosban „csak” 25 százalék. Ugyanakkor a fővárosi fiatalok családjainak több mint egyharmada (35%) 100 ezer forintot meghaladó havi bevétellel

rendelkezik, mely jövedelmi csoport aránya a falusiak körében nem éri el az egytizedet (9%) sem. Adataink szerint a vázolt jövedelemszerkezet a falvakon belül további jelentős differenciáltságot mutat, így az ezer fő alatti aprófalvakban, vagy a legfejletlenebb, „nem vállalkozói – nem ipari” körzetekben lévő községekben megközelíti a kétharmadot (64–65%) azon családok aránya, amelyekben a havi családi összbevétel 50 ezer forint alatt marad. E keretek között nincs lehetőség arra, hogy a vázolt családi jövedelmek vásárlóerejéről, az általuk biztosított fogyasztás és életminőség színvonaláról vagy ezek szubjektív megítéléséről szóljunk, mindenesetre a jövedelemszerkezet jelentősen eltérő képet mutat a fővárosban és a falvakban, melynek egyik fontos jellemzője, hogy bár a budapesti fiatalok családjai között is vannak alacsony jövedelműek, ezek tömeges előfordulása mégis a falvakra jellemző. A másik jellegzetességnek azt tekintjük, hogy fenti jövedelemszerkezet – melyet a vásárlási és gyűjtési tervek és az anyagi helyzet szubjektív megítélésére vonatkozó vélemények is alátámasztani látszanak – részben egy szegényedő, részben egy szűkülő („éppen megélünk”), illetve az egyik hónapról a másikra élő társadalom képét vetíti elénk, melyben csak nagyon kevesen engedhetik meg maguknak a tartalékolás és a felhalmozás polgári luxusát.

2. sz. tábla

A budapesti és falusi fiatalok megoszlása családjuk havi bevételeinek nagysága szerint (százalékban)⁴

A havi bevétel nagysága	Budapesti fiatalok	Falusi fiatalok
30 ezer forint alatt	5,6	16,2
31–40 ezer forint	10,6	17,2
41–50 ezer forint	9,4	20,6
51–60 ezer forint	12,4	15,7
61–70 ezer forint	11,2	9,7
71–80 ezer forint	9,9	7,2
81–99 ezer forint	5,8	4,9
100–150 ezer forint	25,5	6,9
151 ezer forint felett	9,6	1,6
Összesen	100,0	100,0

A vizsgált fiatalok családjainak döntő többsége nem rendelkezik olyan további erőforrásokkal – pl. bérbe adható ingatlanok, vállalkozások, termőföld –, amelyekkel képes lenne bevételeit növelni, és életszínvonalát számottevően javítani. Bármilyen hihetetlennek tűnik is, a falusi fiatalok közel háromötöde (57%) olyan család tagja, amely semmiféle földbirtokkal sem rendelkezik, egyötödének (19%) is csak egy hektár alatti, további egytizedének pedig egy

és három hektár közötti földterülete van. Ezek olyan nagyságú „birtokok”, melyek legfeljebb kiegészítő jövedelemhez juttathatják tulajdonosaikat, de őket is csak akkor, ha rendelkeznek az elkerülhetetlen beruházásokhoz (pl. szántás, vetőmag, gyomirtók) szükséges tőkével, és persze a megtermelt áru eladásához nélkülözhetetlen piaci kapcsolatokkal.

Azonban az, hogy a falusi családok jelentős része nem vagy alig birtokol megművelhető földterületet, egyáltalán nem jelenti azt, hogy az érintettek a háztartás keretei közt ne termelnének valamilyen növényeket, és ne tartanának állatokat. Annál is kevésbé, mert erre a vázolt jövedelmi viszonyok között nagyon is rá vannak szorulva, mert a szülői generáció nagy része a háztáji kistermelésben nőtt fel, továbbá, mert a családi házakhoz tartozó 300–400 négyszögöles telkek ezt lehetővé is teszik. Nos, ennek az erőforrásnak a falusi családok megélhetésében betöltött szerepét jelzi, hogy azok kilenctizede foglalkozik valamilyen mezőgazdasági termeléssel. Jóllehet ennek a volumene többnyire nem haladja meg a háztartás szükségleteit, tömeges elterjedtsége mégis arra utal, hogy egyetlen falusi réteg sem képes függetleníteni magát az őstermeléstől. Ez alól az ipari, építőipari, szállítási stb. segéd-, betanított és szakmunkások csakúgy nem képeznek kivételt, mint az irodai dolgozók, a mezőgazdaságon kívüli vállalkozók vagy a vezetők és az értelmiségiek. Témánk szempontjából mindez azért érdemel figyelmet, mert azt jelzi, hogy az általunk vizsgált fiatal falusi generáció is ebbe – a több lábon állásba, az állandó túlmunkába, a főként a mezőgazdasághoz kapcsolódó második gazdaságba, az önkiszákmányoló életmódba, a lakóhely és a munkahely közti ingázásba stb. – nőtt bele. Úgy tűnik, hogy sokuk számára a megélhetésnek és az életmódnak ez a formája – ha csak alapvetően meg nem változik a világ, amire pillanatnyilag nem túl jók a kilátások – még hosszú ideig „természetes” közeg marad.

A budapesti és a falusi fiatalok helyzetének fontos jellemzője jelenlegi társadalmi státusuk. A 3. tábla tanúsága szerint is e szempontból három nagyobb csoportba sorolhatók az érintettek: a gazdaságilag aktívakra (az alkalmi munkások, a segítő családtagok és a regisztrált munkanélküliek is itt szerepelnek), a tanulókra és az egyéb státusú inaktívakra (eltartottak, gyesen lévők, háztartásbeliek, katonák). Már csak az életkorukból adódóan is a legnépesebb csoport a tanulóké, ami természetesen sokféle állapotot jelent: a sor a szakmunkásképzőtől kezdve az egyetemen át egészen az iskolarendszeren kívül tanuló diákokig tart. A másik szintén jelentős csoport a gazdaságilag aktívaké, melyben az állásban lévők dominálnak. Ez – és a regisztrált munkanélküliek alacsony aránya – azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy a vizsgált fiatalokat érintetlenül hagyta volna az egyébként súlyos munkanélküliség. Adataink szerint a vizsgálat időpontjáig „gazdaságilag aktív” fővárosi fiataloknak hozzávetőlegesen a negyede (27%), a falusiaknak pedig több mint a kétötöde (44%) volt már rövidebb-hosszabb ideig munkanélküli. Ha ezekhez az „egyéb státusú inaktívakat” is hozzávesszük, akkor még rosszabb a helyzet:

a budapesti fiatalok 30, a falusiak 55 százalékát érintette eddigi élete során a munkanélküliség. Bár e szempontból a legrosszabb helyzetben mindkét településtípuson a foglalkozási hierarchia „alján” elhelyezkedő és alacsony iskolázottságú rétegek vannak, a munkanélküliségtől való érintettség mégis oly tömeges – elsősorban is a falusi fiatalok körében – és az elhelyezkedési kudarcok, az elbocsátási procedúrák, a munkanélküliség személyiségromboló és marginalizáló hatásai oly mértékig beivódtak a fiatalok gondolkodásába, hogy nem csupán közérzetüket és aktuális indulataikat járják át, hanem társadalom- és jövőképüket is. Ennek tudható be, hogy a fiatalok az ifjúságot leginkább érintő problémának ezt tartották, és tömegesen – a budapestiek 45, a falusiak 66 százaléka – válaszoltak „igen”-nel arra a kérdésre, hogy „tart-e a munkanélküliségtől”.

3. sz. tábla

A budapesti és falusi fiatalok megoszlása gazdasági aktivitásuk szerint (százalékban)⁵

Gazdasági aktivitás	Budapesti fiatalok	Falusi fiatalok
Állásban van	38,6	22,9
Alkalmi munkát végez	2,4	1,7
Segítő családtag	1,4	1,2
Regisztrált munkanélküli	2,5	3,2
Iskolarendszerben tanuló diák	44,5	59,3
Nem iskolarendszerben tanuló diák	1,5	1,0
Gyesen van	3,9	2,2
Eltartott	2,4	4,8
Háztartásbeli	0,8	0,6
Katona	1,5	2,7
Leszázalékolt	0,5	0,3
Összesen	100,0	100,0

A két településtípus fiataljai közti eltérés nagyságrendjét az magyarázza, hogy a falusiak által elérhető munkaerőpiacokon sokkal rosszabb a foglalkoztatási helyzet, olykor léptékekkel magasabb a munkanélküliség, és jóval alacsonyabbak a bérek, mint a fővárosban. Az elmondottakra néhány adat. A dolgozó falusi fiataloknak több mint a fele (55%) bejár a munkahelyére, mivel a lakóhelyén nem talál elhelyezkedési lehetőséget, ami témánk vonatkozásában azt jelenti, hogy a vizsgált falusi fiatalok többsége az ingázók sajátos életmódját éli. A munkaerőpiacok állapotának fontos jellemzője, hogy a budapesti magasabb bérszínvonalon szerveződik, mint a legtöbb falusi fiatal által elérhető vidéki. A magasabb alatt nem a kor követelményeinek megfele-

lő életminőséget biztosítani képes bért értettünk, hanem csupán a vidéki munkaerőpiacokhoz viszonyított nagyságrendet. Jól jelzi ezt az ellentmondást az a tény, hogy a dolgozó falusi fiatalok közel négyötöde (78%), a fővárosiaknak pedig kétötöde (41%) havonta 30 ezer forintnál kevesebb bért vagy fizetést visz haza.⁶ Annak megítélését, hogy ezek a havi keresetek – a szülői támogatások nélkül – ténylegesen milyen életszínvonalat képesek biztosítani a fiatalok számára, az olvasóra bízunk.

***

Mielőtt rátérnénk a sportolási szokások ismertetésére, röviden szólnunk kell arról is, hogy a testedzés és sport milyen szerepet és funkciókat tölt vagy tölthet be ideálisan a vizsgált fiatalok életében, ugyanis e megfontolások segítséget nyújtanak az adatok megítéléséhez és értelmezéséhez.

Jóllehet a sportolási szokások életkori metszetben történő megközelítése lehetséges és fontos szempont, esetünkben aligha elégedhetünk meg annak a kizárólagos ismételtetésével, hogy a budapesti „fiatalok” így, a falusi „fiatalok” meg úgy sportolnak vagy nem sportolnak. Nem elsősorban azért, mert e fiatalok között öt- vagy akár tízévi életkori különbség is lehet, hanem azért, mert ők életüknek olyan korszakában vannak, amikor az azonos életkorhoz nagyon is eltérő társadalmi státusok, gazdasági aktivitások, családi állapotok stb. kapcsolódhatnak, illetve ezek nagy gyorsasággal változhatnak. A 18 éves fiatal még tanulhat, de már dolgozhat is, rosszabb esetben munkanélküliként vagy háztartásbeliként szülei tartják el, élhet házasságban vagy élettársi kapcsolatban, de lehet nőtlen és hajadon is, alkalmasint akár gyereket is nevelhet. Így előfordulhat, hogy egyes korosztályok e szempontokból nagy homogenitást mutatnak, míg mások nagy megosztottságot, és egyes tizenévesek saját korosztályukba sorolódnak, míg mások a huszonevesekhez.

A „fiatal” megnevezésnél tehát fontosabbnak tűnnek a fenti jellemzők, hiszen ezek sokkal inkább kondicionálják az érintettek életvitelét és életmódját, mint maga az életkor. Erről az oldalról közelítve a vizsgált fiatalokhoz, köztük – a 3. tábla alapján – több eltérő státusú csoportot is elkülöníthetünk.

Mindenekelőtt itt vannak a tanulók, akik – miután életük és tevékenységrendszerük az iskola és az ott folyó munka köré szerveződik – sajátos életmódot folytatnak, amit összefoglalóan diákéletmódnak nevezünk. Ráadásul többféle diákéletmód létezik. Gondoljunk csak arra, hogy mennyire más az elméleti és gyakorlati képzésben is részesülő szakmunkástanulók tevékenység-szerkezete, mint a hasonló korú gimnazistáké, és ezekhez képest mennyire különböző az egyetemistáké és a főiskolásoké.⁷

Akárhogy is van, tény, hogy a magyar fiatalok döntő többsége 17–18 éves, további számottevő része pedig 21–23 éves koráig tanul, vagyis a fiatalok élete, létformája és életvitelére meglehetősen hosszú időn keresztül az iskola és a tanulás köré szerveződik. Ez a létforma a diákéletmód, melynek kereteit

és tartalmát az oktatási és képzési rendszerben folyó tevékenységek és formák sajátosságai határozzák meg. Például a képzési célok, a heti óraszám és ennek napi megoszlása, a következő napi órákra való felkészülés időmennyisége, a szabadidő hossza vagy a diákok igényei és szükségletei. Ebből a szempontból az iskolában folyó munkát, az ismeret- és értékátadás mechanizmusait az extenzív napi leterhelés, a verbalizmus, a lexikális ismeretanyag túltengése, az intellektuális képzés dominanciája és jelentős szellemi-idegi megterhelés jellemzi. A megterheléshez számottevően hozzájárulhatnak a rossz iskolai munkakörülmények: a nem megfelelő világítás, az osztálytermek és a kiszolgáló létesítmények (folyosók, zsibongó, napközi, tornaterem stb.) hiánya és túlszűfolttsága, vagy az, hogy a fiatalok nem a testméreteiknek megfelelő padokban ülnek és asztaloknál írnak. A testméretekhez képest kisebb vagy nagyobb padokban és asztaloknál folyó munka nem csupán azért okoz gondot, mert a napi 5–8 órai, szinte folyamatos ülés így rendkívül megterhelő és fárasztó, hanem azért is, mert egész életre szóló testdeformitást (pl. hátgerincferdülés) okozhat. A kötelező iskolai órák befejeződése után aztán némi átállásra, pihenésre és felfrissülésre van – lenne – szükség ahhoz, hogy a következő napi órákra való felkészülés hatékony és eredményes legyen. Összefoglalóan azt mondhatjuk tehát, hogy az a „foglalkozás”, amelyet a diákok üznek, jelentős szellemi-idegi-fizikai megterheléssel jár, és így közel sem mindegy, hogy ez a fiatalok tömegei által 11–16 éven át folytatott életmód mennyire egészséges, továbbá hogy a vázolt megterhelés ellensúlyozásában a testnevelésnek és sportnak milyen szerepe van.

Az előbbieken jelzett probléma – felnövekvő generációról lévén szó – összekapcsolódik egy másikkal. Nevezetesen a humánbiológia által szekuláris változásoknak nevezett jelenséggel, azzal például, hogy a fiatalok az előző nemzedékeknel hamarabb érik el a felnőttkori testmagasságot. A század eleje óta ennek az időpontja a lányoknál a 16., a fiúknál a 17–18. életévükre került előre. A biológiai érés folyamatai hasonlóképpen felgyorsultak, például a lányoknál az első menstruáció napjainkban 12,5–13 éves korban jelentkezik. Röviden: a testi fejlődés, a növekedés és a biológiai érés folyamatainak felgyorsulása és befejeződése a diákkorra esik, és ez új kihívást jelent az oktatási-képzési rendszer működését, felszereltségét, funkcióit stb. illetően. Ugyanis egyáltalán nem közömbös, hogy ezek kezelésére mennyire készült fel ez az intézmény. Annál is kevésbé, mert a szakemberek már korábban is felhívták a figyelmet arra, hogy „a gyerekek biológiai fejlődése az egész népesség biológiai értékét tükrözi”.⁸ Nyilvánvaló, hogy a vázolt növekedési és érési folyamatok kezelésében az iskolára is fontos feladatok hárulnak, tekintve, hogy bizonyos szervek és funkciók kifejlődése életkorhoz kötött. Következésképpen az iskolát nem csupán a fiatal generációk szellemi-intellektuális felkészítésére kell(ene) alkalmassá tenni, de az ifjúság által hordozott „biológiai vagyon” megőrzésére, továbbá fizikai állapotának karbantartására és fejlesztésére is.

Az iskola egyben értékeket és viselkedésmintákat átadó intézmény is. Sok, a későbbi életkorban viselkedés-szabályozóként működő beállítódás, érték, norma és minta a pedagógusok és az oktatási-képzési rendszer közvetítésével jut el a fiatalokhoz. A pedagógusok és az intézmények elkülönítése nem véletlen. A tapasztalatok ugyanis azt mutatják, hogy itt az értékátadás hatékonysága néha meglehetősen problematikus, nem utolsósorban azért, mert a pedagógusok által közvetített értékeket az intézmények tényleges működése nem támasztja alá. Ebben az esetben nem arról van szó, hogy az átadni kívánt érték nem „igaz” vagy alternatív értékkel „kiváltható”, hanem arról, hogy az értékátadás megmarad a verbalitás szintjén, hiszen azt többnyire sem a közvetítő személy mindennapi viselkedése, sem az intézmény gyakorlata nem igazolja vissza. „Mondják, de nem teszik”. Ez az ellentmondás fedezhető fel az egészséges életmód mint érték – és ebben a sport szerepe – közvetítésére vonatkozó tanári erőfeszítések, és az iskola által szervezett, meglehetősen túlterhelt és egészségtelen diákéletmód között. Ténylegesen kevés iskola képes egészséges, kiegyensúlyozott, a személyiség sokoldalú, a szellemi, intellektuális, érzelmi, testi stb. fejlődését egyaránt szem előtt tartó életmódot biztosítani diákjainak. Olyat, amelynek a rendszeres testedzés és sportolás is integráns része, és amely – az aktuális funkciókon túl – képes mintául szolgálni a felnőttkori „egészséges” életmód megszervezéséhez és kialakításához.

És végül iskolarendszeri feladat lenne a fiatalok fizikai állapotának olyan megalapozása és fejlesztése is, hogy a ma már zömében az iskolapadból a honvédséghez bevonuló sorkötelesek alkalmasak legyenek e feladatok ellátására. A sorozási hírek ugyanis arról tudósítanak, hogy az elmúlt évtizedekben jelentősen emelkedett a katonai szolgálatra alkalmatlanok száma, ami az iskolarendszer ez irányú tevékenységének hiányát vagy alacsony hatékonyságát jelzi. (Egyébként az általános hadkötelezettség eltörlésével és a hivatásos katonaság bevezetésével sem maga a probléma, sem az iskola ez irányú felelőssége nem szűnik meg, illetve nem válik túlhaladottá.)

Amikor tehát a diákok iskolán kívüli (szabadidőben végzett) testnevelése és sportja helyzetéről beszélünk, akkor mindezeket a megfontolásokat és problémákat értjük alatta. És persze azt, hogy a kötelező iskolai testnevelés – a maga heti néhány órájával – alkalmatlan a vázolt funkciók ellátására, továbbá, hogy az e területen mutatkozó hiányosságok nemkívánatos következményei egész életükön végigkísérik az egyes generációkat, hiszen a fiatal korban elmaradtak számottevő része a későbbiekben már nem pótolható, legfeljebb részben korrigálható.

A vizsgált fiatalok másik nagy csoportja a gazdaságilag aktívaké. Egy ország lakosságának állapotáról, életmódjáról és életminőségéről sok mindent elárulnak a sportolási szokásai, de ezen belül is talán a legtöbb információt azon csoportok szolgáltatják erről, amelyek kereső-termelő tevékenységet folytatnak. Ugyanis ezen csoportok legfőbb és legtöbb időt lekötő tevékenysége

a társadalmi termelésben való folyamatos és aktív részvétel, így az ő sportolási szokásaikról szóló adatok betekintést engednek abba a folyamatba, amelyet legkifejezöbben a „munkaerő újratermelődésének” nevezünk. Betekintést nyerhetünk abba, hogy a társadalmi-gazdasági reprodukciót működtető lakossági csoportok e tevékenységük során miként termelik újra önmagukat is. Másként fogalmazva, hogy miként élnek (vagy élhetnek), és miként használják (vagy használhatják) ki azokat a lehetőségeket, amelyeket a rendszeres testedzés és sport nyújthat munkavégző képességük megújításában, az idegizikai-szellemi megterhelés elviselésében, a pihenésben és felüdülésben, vagy a környezeti ártalmak ellensúlyozásában. Ily módon az adatok nemcsak az egyének és az általuk megjelenített foglalkozási csoportok mindennapi élete reprodukcióját minősítik a vizsgált szempontból, hanem magát a társadalmat is, hiszen informálnak arról, hogy a társadalom ténylegesen – tehát nem a jelszavak szintjén – milyen jelentőséget tulajdonít a sportnak, és milyen lehetőségeket biztosít az egyes társadalmi rétegeknek és csoportoknak ennek gyakorlásához.

Úgy gondoljuk, hogy további szempontok és megfontolások felsorolása nélkül is belátható a testedzés és a sport fontossága a lakosság, és ezen belül a fiatalok életében. Hangsúlyoznánk, hogy a vizsgálat kizárólag a szabadidőben végzett testedző és sporttevékenységekre terjedt ki, vagyis ebben még a diákok esetében sem szerepel a kötelező iskolai testnevelés órákon eltöltött idő.

SPORTOLÁSI SZOKÁSOK

Az eddigi kutatások tanúsága szerint a népesség sportolási aktivitása nemenként, foglalkozási rétegenként, településtípusonként és korosztályonként jelentős differenciáltságot mutat. Az „Egészségi állapot 1986” nevet viselő KSH-vizsgálat⁹ adatai szerint – mely mintegy 32 ezer főre terjedt ki – az adott időszakban például az aktív keresők között a férfiak csaknem kétszer annyian (13%) sportoltak, mint a nők (7%), a Budapesten élők közel háromszor annyian (18%), mint a falvakban élők (7%), az értelmiségi foglalkozásúak sokszorosán többen (25%), mint a betanított munkások (5%) vagy a mezőgazdasági fizikaiak (1%). Természetesen az értelmiségi férfiak és nők között is számottevő különbségek voltak – az előbbieket 32 százalékkal szemben az utóbbiaknak csak 19 százaléka sportolt – mint ahogy a Budapesten lakó értelmiségiek is magasabb arányban sportoltak (31%), mint az ugyanilyen foglalkozású városi (25%) vagy falusi társaik (18%). És persze a 20–29 éves értelmiségiek sportolási aktivitása (32%) is meghaladta az 50–59 éves kollégáikét (23%). Ezek az irányzatok a többi foglalkozási rétegnél, ha más léptékkal is, de kimutathatók.

4. tábla

A budapesti és a falusi fiatalok megoszlása aszerint, hogy sportolnak-e, nemek szerinti bontásban (százalékban)

Sportol-e a kérdezett	Budapesti fiatalok			Falusi fiatalok		
	Férfi	Nő	Össz.	Férfi	Nő	Össz.
Igen	66,2	52,7	59,4	49,7	29,8	39,5
Nem	33,8	47,3	40,6	50,3	70,2	60,5
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

A vázolt összefüggések a vizsgált ifjúsági csoportoknál szintén jól nyomon követhetők. A 4. tábla tanúsága szerint például a férfiak mind a fővárosban, mind a falvakban magasabb arányban sportolnak, mint a lányok, továbbá a budapesti fiatalok körében is jelentősen magasabb a sportolási aktivitás, mint a falusiak között. Ez utóbbi különbség léptékbelinek minősíthető – a budapesti fiatalok háromötödével (59%) szemben a falusiaknak csupán kétötöde (40%) sportol –, ami arra hívja fel a figyelmet, hogy a két településtípus számottevően más életmódot és életminőséget kínál az ott lakóknak. Olyannyira, mintha más társadalomnak, pontosabban más fejlettségű – tizenöt-húsz éves „előnyt”, illetve „elmaradottságot” mutató – társadalomnak lennének a tagjai az egyébként azonos korosztályokhoz tartozó fiatalok. E szempontból beszédes adat, hogy a fővárosban lakó nők sportolási aktivitása (53%) nem csupán a falusi nőké (30%) haladja meg, de a falusi férfiakét (50%) is. És persze az is, hogy a sportolási aktivitásban legmagasabb értéket mutató budapesti férfiak (66%) és a legalacsonyabb értéket mutató falusi nők (30%) közti eltérés a maga több mint egyharmadnyi arányával valóban szakadékszerűnek tűnik.

Bár – mint az eddigi kutatások ismeretében jeleztük – a sportolók aránya a fiatalok között általában is magasabb, mint az idősebb korosztályokban, az általunk vizsgált ifjúsági csoportokban észlelhető valóban magas sportolási aktivitást mi elsősorban a diákság nagy számával hozzuk összefüggésbe.

5. sz. tábla

A különféle budapesti és falusi diákcsoportokban sportolók aránya nemenkénti bontásban (százalékban)

Az egyes diákcsoportokban sportolók aránya	Budapesti fiatalok			Falusi fiatalok		
	Férfi	Nő	Össz.	Férfi	Nő	Össz.
Szakmunkásképzősök	+	+	48,5	54,7	28,4	42,0
Középfiskolások	72,9	61,8	67,3	66,3	37,9	49,6
Felsőfokú tan. folytatók	72,1	72,2	72,1	52,1	42,9	46,4

+ Kicsi az elemszám

Még pontosabban azzal, hogy az iskolában folyó munkának, a tanulás köré szerveződő tevékenységszerkezetnek hagyományosan is integránsabb része a rendszeres testedzés és sport, mint a munka köré szerveződő életvitelnek, nem utolsósorban azért, mert a kötelező testnevelésórákon keresztül ez az intézmény ma is jelentős befolyással bír a sportolási szokások társadalmi méretű elterjesztésében. Ebben az értelemben az iskolarendszernek egyfajta kiegyenlítő szerepet tulajdoníthatunk a településtípusok között, hiszen mind a fővárosi, mind a falusi diákok sportolási aktivitása meghaladja a már munkavállaló társaikét. (Lásd az 5. és 6. táblát.)

Ezzel együtt sem feledkezhetünk meg azokról a számottevő különbségekről, melyek az egyes iskolatípusokhoz kapcsolódnak. Nevezetesen hogy a szakmunkásképzőkben, az érettségit adó középiskolákban, illetve a felsőfokú tanintézetekben tanuló diákok eltérő sportolási szokásokat jelenítenek meg. E tekintetben a szakmunkástanulók helyzete – településtípustól függetlenül – rosszabbnak látszik, mint a középiskolásoké vagy az egyetemistáké és főiskolásoké. Főként a szakmunkásképzőkbe járó falusi lányok sportolási aktivitása tűnik meghökkentően alacsonynak (28%) a többi diákhoz képest.

Az okokat keresve három tényezőre hívnánk fel a figyelmet. Egyrészt a családi szocializáció fontosságára, mely a hazai továbbtanulási szelekció sajátosságai következtében iskolaszpecifikus összefüggést mutat. Arról van szó, hogy az egyes iskolatípusokba nagyon is eltérő iskolázottságú, anyagi-jövedelmi helyzetű, értékrendű és életmódú rétegek járatják gyerekeiket, tekintettel arra, hogy azok különféle továbbtanulási esélyeket és munkaerőpiaci pozíciókat kínálnak számukra. Ebből a szempontból a szakmunkásképző a legkevésbé iskolázott, a legrosszabb jövedelmi helyzetű és a továbbtanulásra legkevésbé törekvő rétegek iskolája, míg a felsőfokú továbbtanulásra leginkább felkészítő középiskolák – ezen belül is a gimnáziumok – a legiskolázottabb és a hosszú tanulást anyagilag is biztosítani képes rétegek iskolái. Miután a gyerekek a testedzés és sportolás vonatkozásában is nagyon eltérő beállítódásokat, értékeket és szokásokat vesznek át a szülői generációtól – az iskolázottabbaktól annak fontosságára, az iskolázatlanabbaktól annak feleslegességére vonatkozóan –, és miután a különféle értékeket hordozó rétegek gyerekei „sűrűsödnek” az egyes középiskolákban –, az iskolázottabbak a gimnáziumokban, az iskolázatlanabbak a szakmunkásképzőkben –, e hatások vitathatatlanul közrejátszanak az iskolatípusok közti különbségek kialakulásában.

Másrészt az iskolatípus, az ott folyó oktatási-képzési-tanulási tevékenység jellege, annak napi-heti szerveződése, az iskola felszereltsége, szellemisége stb. önmagában is életmód-alakító tényező. A szakmunkásképző iskolákban, ahol az elméleti és a gyakorlati képzés sajátos ritmusban történik, és melyekben az utóbbin van a hangsúly, a kötelező testnevelésóra meglehetősen súlytalanává válik, amit erősíteni látszik az a közkeletű felfogás, hogy a fizikai munkát végzők számára a sportolás felesleges dolog, hiszen – úgymond –

amúgy is mozognak eleget egész nap. Nem így a gimnáziumokban, ahol csak elméleti oktatás folyik, és ahol a napi 6–7 tanóra és az azt követő többórás otthoni felkészülés a diákéletmódot nagy szellemi és idegi terheléssel együtt járó ülőfoglalkozássá alakítja, ezért itt az életmód természetes részének tekinti mindenki a fizikai erőfeszítést kívánó testedzést és sportolást. Ráadásul az érettségit adó középiskolák létesítményi ellátottsága és felszereltsége (torna-terem, sportpályák, öltözők stb.) általában jobb, mint a szakmunkásképzőké, így az iskolai sportoláshoz is előnyösebb feltételeket kínálnak tanulóiknak.

Harmadrészt fontos életmód-alakító tényező az is, hogy a falusi diákok miként érik el naponta iskolájukat: bejáróként, kollégistaként vagy helybenlakóként. Az első esetben a napi ingázás – a korai kelés, az utazás, a tömegközlekedéshez való alkalmazkodás miatti várakozások és az így kialakuló sok kihasználhatatlan idő –, továbbá az otthoni segítség, a ház körüli munkákban való részvétel a tevékenységszerkezet meghatározó szervező elemei. Több más mellett a szabadon felhasználható időt rövidíti meg vagy helyezi olyan időpontba – késő délutánra, estére –, amikor a sportolás szempontjából már felhasználhatatlan. A kollégisták helyzete kedvezőbb, hiszen mentesülnek a napi ingázástól, továbbá a kollégiumi napirend és a létesítményi kínálat is inkább lehetővé teszi a rendszeres sportolást. Az iskola székhelyén lakó diákok helyzete a fenti szempontból vegyes: idejükből az utazás nem vesz el ugyan annyi időt, mint a bejáróknál, ugyanakkor a családi munkába sokuknak be kell segítenie, és ha jelentős második gazdaságot működtetnek, akkor a leterhelés is hosszabb és megerőltetőbb. Az adatok alátámasztani látszanak a fenti feltevést, amennyiben a középiskolások közül valóban a bejárók sportolnak a legkevésbé (42%), a kollégisták a leginkább (53%), és a helyben lakók e kettő között helyezkednek el (46%). És miután a szakmunkástanulóknak több mint a fele (53%), a középiskolásoknak pedig közel kétötöde (38%) bejáró, nyilvánvalóan ez a tényező is közrejátszik abban, hogy miért olyan alacsony a falusi diákok, elsősorban is a szakmunkástanulók közt a sportolási aktivitás, és miért nem működik megfelelő hatékonysággal a középfokú iskolák már jelzett kiegyenlítő szerepe.

Azt, hogy a budapesti és a falusi fiatalok mennyire más társadalomban élnek, anyagi-gazdasági helyzetük, életkörülményeik, értékrendjük, lehetőségeik, életmódjuk és életminőségük mennyire eltérő, jól mutatják az aktív keresők sportolási szokásaira vonatkozó adatok is. (Lásd a 6. táblát.)

Ugyanis ezek arra utalnak, hogy a munkába állás, amely alapvetően megváltoztatja az iskolapadból kikerülő fiatalok életét és tevékenységszerkezetét – hiszen mindennapjaik ezentúl a kereső tevékenység vagy tevékenységek köré szerveződnek –, mintha a falusi fiatalok sportolási aktivitásában jelentősebb átrendeződést idézett volna elő, mint a fővárosiakéban. Az átrendeződés alatt a közép- és felsőfokú tanulmányokat folytató fiatalok sportolási aktivitásához viszonyított csökkenést értjük, melyek ugyan mindegyik településtípuson nagyjából azonos léptékűek (12–16%) – ezért a feltételes mód –, következményei-

ket tekintve mégis karakterisztikusan más társadalmak képét villantják fel. Egyfelől egy viszonylag „fejlett” világét, amelyben a rendszeres testedzés és sport tömegméretekben a mindennapok tevékenységszervező elemévé vált: a fővárosi fiatal aktív kereső férfiak háromötöde (60%) és a nők fele (49%) saját bevallása szerint sportol. Másfelől egy sok tekintetben hagyományos falusi társadalomét, amelyben még a fiatal munkavállalók döntő többsége sem sportol, vagyis ahol még napjainkban is a sportolók számítanak kivételnek. E hagyományos társadalom fontos jellemzője, hogy az aktív kereső nők között szinte elvétve (19%) találunk sportolókat.

6. sz. tábla

Az aktív kereső budapesti és falusi fiatalok megoszlása aszerint, hogy sportolnak-e, nemek szerinti bontásban (százalékban)

Sportol-e a kérdezett	Budapesti aktív kereső			Falusi aktív kereső		
	Férfi	Nő	Össz.	Férfi	Nő	Össz.
Igen	60,4	48,6	54,9	37,1	18,9	27,9
Nem	39,6	51,4	45,1	62,9	81,1	72,1
Összesen	100	100	100	100	100	100

A vázolt különbségeket előidéző lehetséges okok közül néhányat eleve kizárhatunk. Kizárhatjuk például az életkort, hiszen a budapesti fiatalok között több a húsz év feletti „idősebb”, mint a falusiak között. Hasonlóképpen kizárhatjuk a sportolás házasság miatti abbahagyását, tekintettel arra, hogy ennek is a fővárosiak körében kellene jobban érződnie, amennyiben itt 17 százaléknyi a házások aránya, szemben a falusi fiatalok 5 százalékaival. A gyermekvállalással ugyanez a helyzet: a fővárosi fiatalok egytizedének, a falusiak mindössze 3 százaléka van gyereke.

A fentiekől eltérően az iskolai végzettség és a foglalkozási hierarchiában elfoglalt hely szerepét viszont hangsúlyoznunk kell. Arról van szó ugyanis, hogy a fővárosi és a falusi aktív kereső fiatalok iskolai végzettség szerinti megoszlása gyökeresen más. Az előbbi esetben a középiskolát végzettek (49%) és a diplomások (10%) dominálnak, a szakmunkásbizonyítványt szerzettekkel (29%) és a nyolc általánost végzettekkel (12%) szemben. A munkába állt falusi fiataloknál éppen fordított a helyzet: kétharmaduk alacsony iskolázottságú – legfeljebb szakmunkásképzőt végzett (47%) vagy még azt sem, alapiskolai bizonyítvánnyal (19%) vállalt munkát – és csupán egyharmaduk bír érettségi-vel. Az elmondottnak megfelelően a foglalkozási szerkezet is számottevően eltér egymástól. A falusi fiatal munkavállalók kétharmada fizikai dolgozó – 23 százalékuk segéd- vagy betanított munkás, 37 százalékuk szakmunkás, 6 százalékuk mezőgazdasági fizikai – és egyötöd (22%) az érettségihez kötött szel-

lemi munkakörben dolgozók aránya. Budapesten az érettségizett irodaiak vannak többségben (30%), további egytizedüket (12%) értelmiségiként vagy vezetőként alkalmazzák, míg a szakmunkások aránya 25, a segéd- és betanított munkásoké pedig 18 százalék.

Szólnunk kell arról is, hogy a fiatal falusi munkavállalóknak több mint a fele (53%) ingázik lakó- és munkahelye között, vagyis továbbra is – diákkorukhoz hasonlóan – a bejárók sajátos életritmusát és életmódját élik, melybe csak a nagyon elszántak és elkötelezettek képesek a rendszeres sportolást beilleszteni. Ezt annál is inkább hangsúlyoznánk, mert a munkarend sajátosságai (váltott műszak, túlórázás stb.) adódóan ez sokak számára a diákéletmódhoz képest „nehezített” ingázó életvitelt jelent. Mindezzel együtt a bejáró szakmunkások egynegyede és az érettségizett szellemiként alkalmazottak egyharmada állítja, hogy szabadidejében sportol. És még egy nem elhanyagolható szempont: az aktív kereső falusi fiatalok kilenctizede olyan családban él, amelyben foglalkoznak mezőgazdasági termeléssel. Közülük a legtöbben (32%) olyanban, ahol a zöldségféléken túl szántóföldi növényeket is termelnek, továbbá baromfiakat és sertést is tartanak. Ez a „mindent” termelő és „mindent” tartó gazdálkodási forma sok tekintetben a hagyományos paraszti gazdálkodás jelen körülmények közti örököse. További egyhatodik pedig olyan családban él, amelyben szintén igyekeznek a háztartás legalapvetőbb szükségleteit – zöldség, burgonya, baromfi, sertés stb. – a maguk számára megtermelni, de szántóföldi növényekkel nem foglalkoznak. Tekintettel arra, hogy a falusi háztartások a jelenlegi foglalkoztatási és kereseti viszonyok között nem képesek nélkülözni az önellátásra és kisebb mértékben a piacra történő mezőgazdasági termelést, a fiataloknak több-kevesebb rendszerességgel részt kell vállalniuk ebben a tevékenységben. Nos ez is időt köt le – többnyire a szabadon felhasználható idő rovására – és persze energiát, melyet kedvezőbb körülmények között akár testedzésre és sportolásra is lehetne fordítani.

A vázoltak már átvezetnek bennünket egy további fontos kérdéshez, nevezetesen ahhoz, hogy a fiatalok jelentékeny részének a napi tevékenységei közé vajon miért nem fér be a testedzés és a sport.

Adataink szerint a legnagyobb gondot az idő hiánya okozza. Ugyanis arra a kérdésre, hogy „miért nem sportolsz”, a budapesti és a falusi fiatalok fele – sorrendben 51 és 48 százaléka – azt válaszolta, hogy „nincs ideje rá”. Mint az várható, az aktív keresők – a fővárosiak 57, a falusiak 60 százaléka – nagyobb arányban jelölték meg az „időnyomást” okként, mint a budapesti (43–46%) és a falusi (37–53%) diákok. A válaszok mögött rejlő ok az időmérleg-vizsgálatakból jól ismert „időnyomás”. Vagyis az, hogy a sok időt felemésztő „munkacentrikus” életvitelben, az időfelhasználásra nehezedő nyomás következtében az egyén azokról a tevékenységekről mond le legelőször, illetve azokat nem építi be rendszeres tevékenységei közé, melyeket nem sorol

„éleletszükségletei” közé. Ezen tevékenységek sorába tartozik több más – olvasás, pihenés, mozi, séta, nyaralás stb. – mellett a sport is.

Az aktív keresők „munkacentrikus” életvitele közismert. A mindennapok tapasztalata, hogy a rendszerváltást követő jelentős gazdasági visszaesés, a magas infláció, a reálkeresetek és a fogyasztás számottevő csökkenése, a tömeges munkanélküliség és elszegényedés stb. körülményei között a lakosság döntő többsége kénytelen életét továbbra is az államszocializmusban ismert módon – pl. több lábon állás, mellékmunkák, kistermelés-háztájizás – többféle kereső és termelő tevékenység köré szervezni, ha megélhetését biztosítani akarja. Ez a „megélhetéscentrikus” életvitel olyan általános társadalmi problémát jelöl, amely messze túlmutat a testedzésen és a sporton: a mindennapi élet újratermelődésének alacsony szintjére és a kor színvonalával való lépéstartás ellentmondásosságaira és zavaraira világít rá.

Tény, hogy a diákság számottevő része szintén „munkacentrikus” életmódot folytat. Az időmérleg-vizsgálatok¹⁰ bizonyítják, hogy mind a közép-, mind a felsőfokú iskolákban tanuló diákok jelentős hányada napi 9–10 órát vagy még többet tölt el iskolai tevékenységekkel. Sokuk számára a magas napi kötelező órák száma, a másnapi órákra, szemináriumokra és zárthelyikre való lelkiismeretes felkészülés, a felsőfokú preszelekció miatti hajtás, netán megtoldva még a bejárásra fordított idővel és/vagy a mezőgazdasági kistermelésben való részvétellel, olyan „időnyomást” jelent, melynek a sport is mint a szabadidőben végzett szabadon választható tevékenység áldozatul esik.

A budapesti és a falusi fiatalok egy további csoportja – sorrendben 14 és 15 százaléka – sportolási inaktivitását azzal indokolta, hogy a testedzést „nem tartja fontosnak, nem érzi szükségét”. Ismerve a falusi szakmunkástanulók alacsony sportolási aktivitását nem meglepő, hogy köztük magas az ekként vélekedők aránya.

A fentiekén túl elhangzottak további megokolások is – „nincs megfelelő lehetőség” (1–6%), „egészségi állapota miatt” (3–5%), „nem szeret sportolni” (3–4%) – azonban ezek súlya elenyésző az előbbi két indok mellett.

SPORTÁGAK – LEHETŐSÉGEK – DIVATOK

A testedzés kapcsán az egyik tisztázandó kérdés, hogy mit sportolnak, milyen sportágot űznek az érintettek.

A 7. tábla tanúsága szerint a sportági megoszlás mind nemenként, mind településtípusonként lényeges különbségeket mutat. E tekintetben három összefüggésre hívnánk fel a figyelmet. Mindenekelőtt arra, hogy a fővárosi fiatalok körében a sportági megoszlás sokkal kiegyenlítettebb, mint falun. Ez arra utal, hogy Budapesten nagyobb a kínálat, a választás lehetősége – és nyilván a kereslet is megosztottabb –, mint a községekben. Ennek tudható be, hogy itt nincs domináns sportág, ami minden mást maga alá gyűr, hanem a

sportolási aktivitás meglehetősen kiegyenlítetten hat-hét sportág közt oszlik meg. Ettől eltérően a falusi fiatalok körében van egy kiemelkedő kedveltségnek örvendő sportág, a foci (34%), és azt a többi messze lemaradva követi.

7. tábla

A sportoló budapesti és falusi fiatalok megoszlása sportáganként, nemek szerinti bontásban (százalékban)

A sportág neve	Budapesti fiatalok			Falusi fiatalok		
	Férfi	Nő	Össz.	Férfi	Nő	Össz.
Ismeretlen	0,3	0,8	0,6	0,6	1,9	1,1
Foci	24,5	0,8	13,9	54,9	1,9	34,0
Más labdajátékok (pl. kézilabda)	6,0	4,2	5,2	8,7	23,9	14,6
Úszás, vízilabda	10,4	14,6	12,3	1,2	4,7	2,6
Cselgáncs, karate	1,3	–	0,7	3,0	1,4	2,4
Tenisz	4,0	5,0	4,5	0,4	–	0,2
Kerékpár	12,4	6,7	9,9	9,0	7,5	8,4
Lovaglás	7,4	3,3	5,6	1,2	2,3	1,6
Kocogás	7,4	10,0	8,6	3,0	16,0	8,0
Testépítés	12,4	2,5	8,0	9,0	0,5	5,7
Aerobik, fitnessz	0,7	32,1	14,7	2,1	20,2	9,1
Gimnasztika, otthoni torna	2,0	12,1	6,5	1,5	13,1	6,0
Egyéb	12,2	7,9	9,5	5,4	6,6	6,3
Összesen	100	100	100	100	100	100

A helyzet illetően alakulását jelentősen befolyásolja az a tény, hogy a fővárosban – azon túl, hogy a fiúk is kevésbé focicentrikusak – a nők sportolási aktivitása magas. Az üzött sportágak rangsorát Budapesten a hölgyek által kedvelt sportágak, az aerobik és a fitnessz vezetik (32%), és csak ezt követi a foci (25%). Ugyan a falvakban is érzékelhető egy ilyen irányzat – a más labdajátékok (kézi- és kosárlabda) (24%), az aerobik és a fitnessz (20%) vagy a kocogás (16%) elsősorban a lányoknak köszönhetően ért el magas gyakorlottsági fokot – mégis a foci fiúk közötti 55 százaléknyi kiugróan magas kedveltsége nyomja rá a bélyegét a falvak sportjára.

A másik, az előbbiekhöz szorosan kapcsolódó összefüggés a sportágak összetétele. Nevezetesen, hogy a sportági szerkezet számottevően átalakult az elmúlt évtizedekhez képest. A városi életvitelnek, az iskolázottság emelkedésének, a nők sportolási aktivitásának, a terület piacosodásának, a gyorsan bővülő kínálatnak stb. megfelelően a fővárosban a zömében új és divatos sportágak dominanciára tettek szert. Elég arra utalnunk, hogy a gyakorlottsá-

gi rangsorban olyan sportágak foglalnak el előkelő helyet, mint az aerobik és a fitnesz, a testépítés, a kocogás, a kerékpár, a lovaglás vagy a tenisz, melyek többnyire néhány évtizede indultak el tömegeket megmozgató, világhódító útjukra. Ezek mellett az úszás is kedveltségnek örvend, míg a futball és más labdajátékok visszaszorulóban vannak. A főváros láthatóan lépést tart a fejlett országok gyorsan változó sport-divatirányzataival. A falusi fiatalok közt viszont még napjainkban is a „hagyományos” sportágak vezetik a rangsort: elsősorban a foci, illetve más labdajátékok. A sportdivatok követését itt a fiúknál a testépítés és a kerékpár, a lányoknál az aerobik és a fitnesz, a kocogás és az otthoni torna elterjedése jelzi.

A fentiek kapcsán felhívánk a figyelmet arra, hogy a sportolási és a sportági divatok változásai, a divatok elterjedése és ezek gyorsasága nagyban függ a kínálatot megjeleníteni képes intézmények kiépültségétől, piacosodottságától, anyagi helyzetétől és aktivitásától. E szempontból a falusi fiatalok számára ma is két intézmény – az iskola és a sportegyesület – a meghatározó: az előbbi keretek közt sportol a fiatalok 19, az utóbbiak közt pedig 26 százaléka. Ugyanis az általuk elérhető térben az iskolák és a sportegyesületek rendelkeznek szinte kizárólag sportolásra alkalmas létesítményekkel, és persze szakértelemmel. Így, ha ezeknek nincs tornaterme vagy fedett csarnoka, és csupán a focizásra vagy kézilabdázásra alkalmas pályái és erre szakosodott szakemberei vannak, akkor a mozogni vágyó falusi fiatalok e sportágakat fogják megkedvelni és űzni. Mindenesetre a falusi fiatalok sportja szervezésében, igényei felkeltésében és kiszolgálásában e két intézménynek napjainkban is alapvető és meghatározó szerepe van.

Nem így Budapesten, ahol merőben más a helyzet. Itt ugyanis az iskolákon és a sportegyesületeken kívül ott vannak a kínálatot megsokszorozó piaci intézmények: a fitneszklubok, a testépítő termek, a szépségszalonok, a fizető tenispályák vagy a mindenki által ingyen igénybe vehető köztéri pályák és kerékpárutak. Aligha véletlen, hogy iskolai keretek között e fiataloknak mindössze 5 százaléka sportol szabadidejében, de a sportegyesületek szerepe sem meghatározó (23%). Az új és divatos sportágak elterjedtségének megfelelően, melyek űzése nem feltétlenül igényel partnert és – legalábbis az alapismerteken és a kezdeti begyakorlottságon túl – szakembert, illetve termet, a fővárosi fiatalok sportja egyre inkább kikerül a formális intézményi keretek közül, és egyre inkább individualizálódik. Erre utal, hogy az érintettek közel fele (47%) „barátaival”, további 15 százaléka pedig „egyedül” sportol. Szabadidőklubot, testépítő termet stb. a fiatalok 7 százaléka vesz igénybe.

A sportágak kapcsán végül megjegyeznénk, hogy a korábban oly népszerűségnek és elterjedtségnek örvendő sportágak, mint az atlétika, az asztalitenisz vagy a különféle önvédelmi és küzdősportok visszaszorulóban vannak, olyannyira, hogy a kérdezettek közt egy-két százalék alatt maradt az ezeket gyakorlók aránya. Nyilvánvaló tehát, hogy a sportági szerkezet és a sportok gyakorlásának jelzett változásait – az informális keretek dominanciáját, az

individualizálódást stb. – nem lehet figyelmen kívül hagyni akkor, amikor hivatalos tervek készülnek a diák- és a szabadidősport támogatásáról vagy fellendítéséről.

8. tábla

A különféle budapesti és falusi diákcsoportok megoszlása a sportolásuk heti gyakorisága szerint (százalékban)

	Ismeret- len	Havon- ta	Heten- te egy- szer	Heten- te két- szer	Heten- te há- rom- szor	Csak- nem napon- ta	Napon- ta	Össze- sen
Budapesti fiatalok								
Szakmunkás- tanuló								
Középfiskolások	1,6	3,1	17,7	30,8	19,2	19,2	8,4	100,0
Felsőfokú tanin- tézeti diákok	0,8	2,4	24,4	30,7	17,3	11,0	13,4	100,0
Falusi fiatalok								
Szakmunkás- tanulók								
Középfiskolások	5,1	3,4	23,9	29,1	12,0	18,8	7,7	100,0
Felsőfokú tanin- tézeti diákok	7,8	1,5	18,9	31,1	17,5	17,5	5,8	100,0
Felsőfokú tanin- tézeti diákok	3,4	1,7	36,2	27,6	19,0	10,3	1,7	100,0

További fontos szempont a testedzés megítélése vonatkozásában az, hogy az érintettek milyen rendszerességgel sportolnak.

SZABADIDŐSPORT – VERSENYSPORT

A rendszeresség egyik fontos dimenziója az évi periodicitás, vagyis, hogy az érintettek egész évben űzik-e kedvenc sportjukat, avagy az bizonyos évszakra, illetve évszakokra korlátozódik csupán. Nos, örvendetesnek tűnik, hogy a sportoló fővárosi fiatalok 77, a falusiak 74 százaléka egész évben hódol szenvedélyének, és a többiek közül is sokan két-három évszakon keresztül. (A csak nyári időszakban sportolók aránya a fővárosban 9, a falusi fiatalok körében 10 százalék.)

A rendszeresség másik fontos dimenziója a heti előfordulási gyakoriság. Ugyanis a testedzés és sport kedvező élettani hatásai – melyek e tevékenység legfontosabb funkciói közé tartoznak – csak megfelelő rendszeresség esetén érhetők el. (Megjegyezzük, hogy a ritkán és esetlegesen végzett sporttevé-

kenység nem csupán azért problémás, mert nem számolhatunk annak kedvező élettani hatásaival, hanem mert veszélyes is, hiszen súlyos sérülések forrása lehet.)

E szempontból három csoportba sorolhatók a sportoló fiatalok. Az elsőbe azok kerülnek, akik ritkán, „havonta” vagy „hetente egyszer” végeznek testedzést, mivel esetükben a tevékenység kedvező élettani hatásaival nem számolhatunk. Az érintettek aránya mindkét településtípuson 25 százalék körül alakul. A második csoportba a „hetente kétszer” és a „hetente háromszor” sportolókat soroltuk. Ők vannak a legtöbben, amennyiben a sportoló fiatalok fele (48%) a fővárosban és közel fele (46%) a falvakban ilyen rendszerességgel végez testedzést. Végül a „naponta” és „csaknem naponta” sportolók alkotják a harmadik csoportot: arányuk mind Budapesten, mind a falvakban 25 százalék körül alakul.

Fontos tény, hogy a településtípusokhoz hasonlóan sem a férfiak és a nők, sem pedig a diákok és az állásban lévők között nincsenek számottevő különbségek a rendszerességet illetően. E trendből talán a felsőfokú tanulmányokat végző falusi fiatalok lógnak ki – lásd a 8. táblát –, köztük feltűnően magas a „ritkán” sportolók aránya.

A sportolás rendszeressége a sportágakkal, azok gyakorlásának, elérhetőségének és szervezhetőségének stb. körülményeivel mutat szorosabb kapcsolatot. Adataink arra utalnak, hogy bizonyos sportágak esetén a heti egy-, kétszeri gyakoriság, míg másoknál a heti három- vagy többszöri gyakoriság az általános.

Például a focizók zöme, mindkét településtípuson 55–57 százaléka hetente egyszer, illetve kétszer sportol, jelezve, hogy e társakkal és csoportokban végzett sporttevékenységet milyen nehéz úgy megszervezni, hogy az időpontok mindenkinek megfeleljenek. Láthatóan ez sokaknál heti egy, jó esetben két alkalommal sikerül csupán. Hasonló a helyzet a többi labdajátéknál, a kézi- vagy kosárlabdánál is, hiszen társak nélkül ezek sem gyakorolhatók. Más a helyzet az úszásnál, melynél szintén a heti egyszeri, illetve kétszeri gyakoriság az általános, itt azonban kevésbé a társak szükségességével, inkább ennek költségességével (a belépők magas árával) és időigényességével (az uszoda lakóhelytől való elérhetősége) kell számolnunk.

A testépítést, a kocogást, a kerékpározást vagy az otthoni tornát őrökre viszont a heti háromszori és ennél gyakoribb aktivitás a jellemző. A testépítés sajtászerűsége, hogy az izomzat „kimunkálása” jórészt az edzések gyakoriságától függ, vagyis aki eredményes akar lenni, annak minimálisan hetente háromszor meg kell látogatnia az edzőtermet. Miután sokan gyors és látványos eredményt szeretnének produkálni, a testépítési gyakorlatok napi programmá válnak. A kocogás, a kerékpározás vagy az otthoni torna viszont nem kíván feltétlenül társakat, külön létesítményeket, és szinte a nap bármely időszakában felszabadítható időben – akár reggel, akár este, de napközben is – űzhető.

E két gyakoriság között helyezkedik el valahol az aerobik és a fitnessz, illetve a lovaglás, mely sportágakat ők 60–70 százaléka heti két-három alkalommal hódol kedvenc sportjának.

A sportágak gyakoriságának a szervezéssel kapcsolatos összefüggése kapcsán említést kell tennünk a versenyszerű sportolásról is. Ez azért érdekes, mert joggal feltételezhető, hogy az adott sportág versenyszerű űzése és az edzések heti gyakorisága között szoros kapcsolat van. A versenyeken való eredményes szereplés sokkal inkább feltételezi a sportág rendszeres gyakorlását, az annak űzéséhez szükséges jártasságok és készségek kialakítása végett, vagy a magasfokú edzettséget, mint a szabadidőben való sportolás. Nos, az adatok arra hívják fel a figyelmet, hogy a versenyszerű sportolás tekintetben merőben mást jelent a fővárosban, mint a falvakban. A fővárosban a versenyszerű sportolás és a heti edzésszám között valóban kapcsolat mutatható ki, amennyiben a versenyszerűen sportolók több mint kétharmada (68%) heti három vagy több alkalommal gyakorolja sportágát. Ezen belül a naponta vagy csaknem naponta sportolók magas (46%) aránya esetükben szinte professzionális sportra látszik utalni. Ezzel szemben a versenyszerűen sportoló falusi fiatalok négyötöde heti egy, kettő, illetve három alkalommal végez csupán sporttevékenységet, közülük is a legtöbben (35%) heti két alkalommal. Bár ezzel az edzésszámmal is részt lehet venni versenyeken, a versenysportoknak ez a formája mégis sokkal közelebb áll a szabadidősportokhoz, mint a professzionális versenysportokhoz. Miután a falusi fiatalok közel kétharmada (64%) focistaként, egyötöde (21%) pedig más labdajátékok űzőjeként sportol versenyszerűen, a falusi versenysport ezen szervezettsége is szerepet játszik abban, hogy miért ezen sportágakban alacsony az aktivitás rendszeressége.

A testedzés és sportolás megítélésének további fontos szempontja annak tisztázása, hogy a sportolók egy-egy alkalommal mennyi időt töltenek el a sportág gyakorlásával. Néhány perces mozgás ugyanis élettani szempontból vajmi keveset ér; a szakemberek véleménye szerint ehhez minimálisan 30–40 perces kitartó és intenzív edzésre van szükség.

9. tábla

A sportoló fiatalok megoszlása az egyes alkalmakkor a testedzésre fordított idő hossza szerint, településtípusonként (százalékban)

	Ismeretlen	20 perc-nél kevesebb	21–30 perc	31–45 perc	46–60 perc	1–1,5 óra	1,5 óránál több	Összesen
Budapesti fiatalok	2,8	4,7	7,2	4,2	24,3	16,7	40,1	100,0
Falusi fiatalok	2,6	5,0	9,0	4,2	27,1	18,3	33,8	100,0

Az egyszeri sporttevékenységre fordított idő alapján a fiatalokat három csoportba sorolhatjuk. Azokra, akik 30 percnél kevesebbet töltenek el sportolással egy-egy alkalommal. Arányuk – lásd a 9. táblát – mindkét településtípuson 12-14 százalék körüli. Továbbá azokra, akik 31–60 perc közti időt fordítanak sportolásra, ami már – mint jeleztük – elégséges a megfelelő élettani hatás eléréséhez. Ők a sportolók 28–31 százalékát teszik ki. És végül azokra, akik egy óránál is többet sportolnak alkalmanként. Örvedetes, hogy a rendszeresen sportolóknak több mint a fele (52–57 %) közülük kerül ki. De még ennél is örvedetesebb, hogy a sportoló fiatalok körében a legnépesebb csoport azoké – a fővárosban 40, a falvakban 34 százalékos aránnyal –, akik másfél óránál is hosszabb időt töltenek el testedzéssel.

Az egyszeri sportolásra fordított idő hossza a sportolás rendszerességéhez hasonlóan, elsősorban a sportág jellegével és üzésének versenyszerűségével hozható kapcsolatba. Megállapításunk főként a fővárosra érvényes, hiszen itt a focizók 60, a más labdajátékot űzők 61, a teniszszők 58, a kerékpározók 53, a lovaglók 47, vagy a testépítők 42 százaléka másfél órát meghaladó időt tölt el sportága gyakorlásával. Ha az egy óránál hosszabb ideig sportolókat tekintjük a csoportosítás alapjának, akkor a focisták 79, a más labdajátékokat űzők 86, a teniszszők 75, a kerékpározók 62, a lovaglók 73, a testépítők 75 százalékról mondhatjuk el, hogy alkalmanként valóban sok időt szán a testedzésre és a sportra. Ugyan az úszók és a kocogók alkalmankénti sportolási ideje szintén elég hosszúnak mondható, amennyiben 75 és 54 százalékuk 45 percnél többet tölt el a medencében, illetve a „pályán”, mégsem kerülhettek be az előbbi csoportba, hiszen az e sportágakat űzők meglehetősen egyenletesen oszlanak meg az egyes kategóriák – 46–60 perc, egy–másfél óra, illetve másfél óránál több – között. A fentiektől eltérően az aerobikot és a fitneszt űzők zöme, 52 százaléka 46–60 percig hódol sportjának.

A sportoló falusi fiataloknál némileg más a helyzet. Itt csupán a testépítők (52%) és a focisták (48%) töltenek tömegesen alkalmanként másfél óránál többet a konditeremben és a focipályán, más sportágakban ezek aránya 30 százalék alatt marad. (A falusi kocogók fele például 30 percnél kevesebb időt fordít testedzésre, és a kerékpározók közül is a legtöbben (58%) megelégszenek 21–60 perc közötti idővel.)

A versenyszerű sportolás időigénye természetesen meghaladja a szabadidősportét. A versenyszerűen sportoló fővárosi és falusi fiatalok 85 és 82 százaléka egy, közülük sorrendben 62 és 49 százalék másfél óránál is több időt fordít egy-egy alkalommal az edzésre. (A szabadidősportot űzők körében az ilyen hosszú ideig sportolók aránya jóval alacsonyabb, a másfél órát meghaladóké Budapesten 37, a falvakban 28 százalék.) Miután azonban a szabadidő-sportolók aránya mindkét településtípuson messze meghaladja a versenyszerűen sportolókéét – az előbbieket aránya a fővárosban 87, a falvakban 71 százalék –, a sportolásra hosszú, alkalmanként, másfél óránál is több időt fordítók között is ők vannak többségben: sorrendben 79, illetve 58 százalék.

Talán nem érdektelen, ha a sportolás rendszeressége és az egy alkalomra fordított testedzési idő együttes figyelembevételével számítást végzünk arra vonatkozóan, hogy egyfelől a sportolók, másfelől az összes fiatal között mekkora a „sportos” életmódot folytatók aránya. Soroljuk a „sportos” életmódot folytatók közé a hetente kétszer vagy többször, és alkalmanként fél óránál hosszabb ideig sportoló fiatalokat, ami a szakemberek szerint is rendszeres és jótékony élettani hatást kiváltani képes terhelést jelent. Ez esetben a „sportos” életmódot folytatók sportolókon belüli aránya a fővárosban 62, a falvakban 59 százalék, ami meglehetősen magas, és kiegyenlített sportolási aktivitást mutat mindkét településtípuson. Ez az irányzat azonban csak a sportoló fiatalokra vonatkozik, jelezvén, hogy azok, akik sportolásra adták a fejüket, valóban megfelelő rendszerességgel és intenzitással edzenek. A „sportos” életmódot folytatók összes fiatalon belüli aránya azonban közel sem ilyen kedvező, és főként nem ilyen kiegyenlített a településtípusok között. Ugyanis így a fővárosi fiataloknak alig több mint egyharmadáról (37%), a falusiaknak viszont csupán kevesebb mint egynegyedéről (23%) mondható el, hogy a fenti definíció szerint „sportos” életmódot folytat.

Szigorítsunk a „sportos” életmód kritériumain, és csak azokat soroljuk ide, akik hetente háromszor és többször, alkalmanként pedig 45 percnél hosszabb időn át folytatnak sporttevékenységet, melynek heti rendszeressége és intenzitása aligha vitatható. Ekkor a „sportos” életmódot folytatók sportoló fiatalokon belüli aránya mind a fővárosban, mind a falvakban ugyan jelentősen visszaesik a sorrendben 34 és 32 százalékra, azonban a településtípusok közti kiegyenlítettsége változatlanul megmarad. Ez megerősíteni látszik azt a már jelzett irányzatot, hogy azok közül, akik fejüket sportolásra adják, településtípustól függetlenül meglehetősen sokan komolyan veszik elhatározásukat. Az összes fővárosi és falusi fiatalra vetítve természetesen jóval kevésbé kedvező a helyzet, hiszen így az előbbieket egyötödét (20%), az utóbbiaknak pedig alig több mint egytizedét (13%) minősíthetjük „sportos” életvitellel.

A fiatalok egy része versenyszerűen sportol. Ennek egyik jellemzője, hogy a vizsgált fiatalok között meglehetősen alacsony a versenyszerűen sportolók aránya, amennyiben a fővárosban a kérdezettek 8, a falvakban 11 százaléka mondta azt, hogy sportolását versenyszerűen űzi. Ennél kedvezőbb a helyzet, ha a versenyszerűen sportolók számát a sportoló fiatalokhoz viszonyítjuk, ugyanis ez esetben a budapestiek 13, a falusiak 29 százaléka sorolható ide.

Az adatok tehát arra utalnak, hogy a falusi fiatalok közt jóval magasabb a versenyszerűen sportolók aránya, mint a budapestiek között. További jellemző, hogy a versenyszerűen sportolók zöme mind a fővárosban (68%), mind a falvakban (78%) a férfiak közül kerül ki és, hogy a falusi és a budapesti fiatalok más-más sportágakban versenyeznek. A falusi férfiak döntő többsége (80%) focizik, a lányoké (76%) pedig kézilabdázik, kosárlabdázik vagy röplabdázik. Jóllehet a budapesti fiatal férfiak közt is a legtöbben (34%) fociznak, a falusiakhoz hasonló sportolási túlsúly körökben nem mutatható ki, a nőknél

pedig még kevésbé. Ez azt jelenti, hogy a versenyszerűen sportolók itt öt-hat sportág – pl. tenisz, küzdősportok – közt meglehetősen egyenletesen oszlanak meg.

A versenyszerűen sportolók zöme (41–44%) mindkét településtípuson a középiskolások, a gimnazisták és a szakközépiskolások közül kerül ki. A fővárosban emellett a felsőfokú tanulmányokat folytatók aránya magas (25%), a falvakban a szakmunkástanulóké (26%). Köztük a már dolgozó fiatalok aránya azonban mind Budapesten, mind a falvakban (14%) meglehetősen alacsony.

Bármennyire örvendetesnek tűnik is az, hogy a falusi fiatalok közt számottevően magasabb a versenyszerűen sportolók aránya mint a fővárosban, néhány dologot nem feledhetünk. Például azt, hogy a falusi fiatalok számára milyen szegényes a sportolási kínálat, vagyis csupán a foci és néhány más labdajáték nyújt a tehetségeseeknek lehetőséget egy esetleges sportkarrier befutására. Persze ez is inkább csak elvi lehetőség, hiszen a versenyekre való felkészülés heti gyakorisága alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy a heti két-három edzés sokkal inkább szabadidősportot, mint profi felkészülést jelent az érintettek számára. Másként fogalmazva ilyen heti rendszerességgel legfeljebb amatőr versenyekre lehet többé-kevésbé felkészülni, profi sportkarrierre semmiképpen sem. Mindez azt is jelenti, hogy a versenysportnak ez a szférája nem alkalmas nemzetközi szintű sportolók „kitermelésére”, vagyis a falusi versenysportból a nemzetközi szintű élsport alig képes meríteni, és így profitálni. Ugyanakkor az is egyértelműnek látszik, hogy a falusi fiatalok által elérhető sportegyesületek óriási szerepet játszanak a vidék sportjának, ezen belül szabadidősportjának szervezésében és fejlesztésében.

SPORT ÉS ÉLETMÓD

Mint jeleztük, a fővárosi és a falusi fiatalok körében végzett vizsgálataink azt mutatják, hogy az érintettek számos vonatkozásban (pl. iskolázottság, jövedelmek, a „második” gazdaság formái és az arra való rászorultság) jelentősen eltérő társadalmi-gazdasági viszonyok közt – ha úgy tetszik, eltérő vagy eltérő fejlettségű társadalomban – élnek, melyek nagyon is különböző életlehetőségeket, -esélyeket és életminőséget kínálnak számukra. A testedzésnek és sportnak a vizsgált fiatalok életében, napi tevékenységszerkezete szerveződésében játszott szerepe kapcsán e társadalmi másság – mint életmódbeli különbség – szintén kimutatható.

Kimutatható már a diákság esetében is, jóllehet a középfokú oktatási rendszerben való továbbtanulás a falusi fiatalok körében is tömeges, és így joggal feltételezhető a tanulás és az iskolai tevékenységek köré szerveződő életvitel diákéletmódra gyakorolt homogenizáló hatása. A testedzést és sportot viszonylagos rendszerességgel magában foglaló, „egészségesnek” minősíthető diákéletmód összefüggésében azonban az iskola eme kiegyenlítő szerepe a

fővárosi és a falusi fiatalok viszonylatában csak részben, elsősorban is a fiúk és a közép-, illetve felsőfokú tanulmányokat folytatók körében érhető tetten. A falusi lányok, főként a szakmunkástanulók esetében viszont nem, hiszen olyan léptékű a másságuk, mintha nem is diákok lennének. Adataink a családi háttér, a falusi hagyományok, az iskolatípus, az ingázó életvitel és a mezőgazdasági kistermelésben való részvétel differenciáló hatására hívja fel a figyelmet.

A munkába állást követően a fentiekben már jelzett életmódbeli másság a fővárosi és a falusi fiatalok között még karakterisztikusabbá válik. Egyfelől egy viszonylag fejlett és modern társadalom képe bontakozik ki, melyben a rendszeres testedzés és sport tömegméretekben a mindennapok fontos tevékenységszervező elemévé lép elő, másfelől egy hagyományos falusi társadalomé, melyben már az iskolapadot éppen hogy elhagyó fiatalok döntő többsége sem érzi-érezheti fontosnak a rendszeres sportot, és akarja vagy tudja beilleszteni napi tevékenységei közé. Az e tekintetben némi kiegyenlítettséget mutató diákeletmódhoz képest romló irányzat, illetve annak dinamikája azért is figyelmet érdemel, mert a falusi fiatalok többsége még nem házas, és gyermekei sincsenek, ugyanis ezek az életciklusbeli tényezők szoktak ebben az életkorban a sportolás abbahagyásához vezetni.

A fiatalok – mind a diákok, mind a már dolgozók – zöme az időhiányt jelölte meg a testedzés és a sport elmaradása vagy hiánya okaként. Véleményünk szerint e megjelölés mögött egy általános társadalmi probléma húzódik meg, nevezetesen egy „munka- és megélhetéscentrikus” életvitel. Ezalatt a diákok esetében főként egy extenzív iskolai – és nem keveseknél – egy, a falusi és ingázó életvitellel nehezített leterhelés miatti „időnyomást” értünk. A gazdaságilag aktív népesség esetében pedig azt, hogy a rendszerváltást követően a jelentős gazdasági visszaesés, az infláció, a tömeges és tartós munkanélküliség, az elszegényedés és lecsúszás stb. körülményei közt a lakosság döntő többsége kénytelen többféle kereső és termelő tevékenység köré szervezni az életét, megélhetését biztosítandó. A falusi fiatalok családjai körében ilyen alternatív kereső és termelő tevékenység a mezőgazdasági kistermelés, amely – mint jeleztük – tömeges elterjedtségnek örvend, és amely döntően a naturális önellátás szintjén szerveződik. Bár a zöm számára a vázolt erőfeszítések is csupán alacsony életszínvonalat képesek biztosítani, a megélhetés ezen formái köré szerveződő életvitellel mindenesetre olyan „időnyomás” alá kerülnek az érintettek, hogy bizonyos tevékenységeket mint kevésbé fontosakat, szükségteleneket vagy feleslegeseket – és a sport is ilyen – kiiktatnak vagy be sem építenek napi-heti elfoglaltságaikba.

Jelentős különbségek mutathatók ki a sportoló fővárosi és falusi fiatalok testedzési szokásai között is. Ugyanis amíg a falusi fiatalok körében a foci és más labdajátékok uralják a sportot, addig a fővárosban meglehetősen kiegyenlített, hat-hét sportág közt oszlanak meg a sportolók. Nem csupán arról van szó, hogy itt a foci elvesztette kizárólagosságát vagy túlsúlyát, ha-

nem arról is, hogy mára a budapesti fiatalok körében az új és divatos sportágak (pl. aerobik, fitness, testépítés, kerékpár, kocogás) sokasága vált bevetté és elfogadottá. A főváros láthatóan képes lépést tartani a fejlett országok sportdivatjaival, ami a falvakra nem, illetve kevésbé mondható el. Ezen modern és divatos sportirányzatok fontos jellemzője a sportolás individualizálódása, a hivatalos szervezeti formák visszaszorulása és az informális keretek közti megerősödése. Emögött a tendencia mögött a budapesti kereslettel lépést tartó sportbeli kínálat és intézményi háttere – piacosodásnak is köszönhető – gyors felfutása áll, amennyiben az egyesületek és az iskolák mellett ott vannak a fitness-klubok, a testépítő termek, a szépségszalonok, és persze a köztéri pályák és kerékpárutak. Ezzel szemben a falusi fiatalok sportjának szervezésében még ma is alapvető fontosságú a sportegyesület és az iskola, jelezve e településtípuson a kínálat, a kereslet és az intézményi háttér fejlesztésének-fejlődésének szükségességét.

Fontos tény, hogy aki egyszer sportol, az többnyire egész évben, meglehetősen heti rendszerességgel és alkalmanként megfelelő időt ráfordítva végzi testedző tevékenységét. Ennek köszönhetően elég magas a „sportos” életmódot folytatók, a sportolók közti aránya.

Ettől eltérően nem mondható magasnak a versenyszerűen sportolók száma, akiknek a többsége a falusi fiatalok közül kerül ki, és zömében focizik, illetve más labdajátékot űz. Az adatokból az is megállapítható, hogy a hazai élsport nem sokat profitál a főként falusiakra épülő versenyszerű sportolókból, hiszen az edzések heti gyakorisága és intenzitása alapján e sportolás inkább a szabadidősporthoz, mint az élsporthoz áll közelebb.

Úgy gondoljuk, hogy az elmondottakat érdemes figyelembe venni akkor, amikor döntések születnek a diákok és a lakosság testedzése és sportja ösztönzésére és fellendítésére.

JEGYZETEK

¹ Az első kutatást a BIT Budapesti Szervezete támogatta anyagilag, a második pedig az OKTK keretében készült. A vizsgálatok Gázsó Ferenc–Laki László vezetésével készültek.

² A jelzett kutatások összegzése könyv formájában is megjelent.

Gázsó Ferenc – Laki László (1999): *Esélyek és orientációk (Fiatalok az ezredfordulón)* OKKER Kiadó.

³ i.m. 38.

⁴ i.m. 59.

⁵ i.m. 128.

⁶ i.m. 135.

⁷ Gázsó Ferenc – Pataki Ferenc – Várhegyi György (1971): *Diákéletmód Budapesten*, Gondolat, Bp.

Falussy Béla – Laki László – Tóth Gábor (1991): *Egyetemi és főiskolai kollégisták életmódja*. Eötvös-füzetek, Eötvös József kollégium, Bp.

⁸ Eiben Ottó – Pantó Eszter (1981): *A magyar ifjúság biológiai fejlődésének áttekintése*. Budapest 7.

⁹ Laki László – Újvári József (1991): *A népesség tesztesési szokásai egy vizsgálat tükrében*. Magyar Szabadidősport Szövetség Tudományos Titkársága, Bp.

¹⁰ Gázsó Ferenc – Pataki Ferenc – Várhegyi György: *Diákéletmód Budapesten*, i.m.
Falussy Béla – Laki László – Tóth Gábor: *Egyetemi és főiskolai kollégisták életmódja*. i.m.

SZÁNTÓ MIKLÓS

TENGERENTÚLI MAGYARSÁG*

BEVEZETŐ GONDOLATOK

1961-ben és húsz évvel később, 1981-ben a Magyar Hírek, a Magyarok Világszövetségének kéthetenként megjelenő lapja „Írja meg” -címmel pályázatot hirdetett: arra kérte a nyugati országok kivándorolt magyarjait, hogy saját életük eseményeit felidézve, készítsenek egyéni és családi életrajzokat. Ezekben dolgozzák fel a Szülőföldről való távozásuk körülményeit, okait, beilleszkedésük sikereit és kudarcait, és azt is, hogy hogyan őrizték meg magyarságukat.

A pályázat – messze meghaladva a várakozást – eredményesnek bizonyult. Minden olyan országból, melyben tömegesen éltek magyarok, szép számmal érkeztek be pályaművek. A mennyiségen túl a minőséget az is jelzi, hogy például 1961-ben a Mihályfi Ernő által vezetett igényes zsűri két életrajzot is kiadásra javasolt, és azok meg is jelentek. A bírálóbizottság azonban csak irodalmi-publicisztikai mércét állított magának, viszont már akkor is világos volt, hogy az írásokban jelentős történeti-dokumentációs érték van; szociológiai feldolgozásra alkalmas tudományos anyag, ám ilyen típusú feldolgozásra eddig nem került sor. Bár az írások eltérő fajsúlyúak, mélységűek és terjedelműek, egészében azonban megismerhetjük általuk, hogyan működtek a gyakorlatban az emigrációs szociológia elméleti irodalmában jól ismert és gyakran használt „*push and pull*” faktorok. Azaz: milyen tényezők idézték elő a késztetést, melynek hatására szülőföldjüket elhagyták, és mi vonzotta őket a befogadó országokba? Hogyan emlékeznek vissza az elhagyott hazára? Hogyan ment végbe az akkulturációs folyamat, mely őket a befogadó országok hűségese állampolgáraivá tette? Hogyan, milyen körülmények segítették őket abban, hogy megőrizték magyarságukat? Harmonikus vagy konfliktusokkal teli-e az a kettős magyarságtudat, amelyről úgy láttuk: ezen évtizedek nyugati magyarjainak jellemzője.

Az anyagok tárolása a Magyarok Világszövetségének pinceraktárában sajnos szakszerűtlen volt. Egy vízbetörés során az európai és az izraeli életrajzok megsemmisültek. Azokat azonban, amelyek a három tengerentúli országból:

* A tanulmány a T-6683. sz. OTKA-támogatással készült.

az USA-ból, Kanadából és Ausztráliából érkeztek – az 1961-esek éppúgy, mint az 1981-esek – megmentette a véletlen és sértetlenül megmaradtak.

A „műfajidegen” írások (novellák, versek) kihagyása után a feldolgozásra került életrajzok országokénti megoszlását a következő táblázat ábrázolja:

Ország	1961	1981	Összesen
USA	28	41	69
Kanada	27	16	43
Ausztrália	10	19	29
Összesen	65	76	141

Összesen 136 életrajz, amelyek teljes terjedelme 6934 oldal. Közülük 60 kézzel írott, 76 pedig gépfírással.

A három nagy ország, melynek magyarjaitól az életleírásokat kaptuk, poszt-indusztriális társadalmak, magas életszínvonalú, fejlett polgári demokráciák. Történelmi múltjuk az európai nemzetekhez képest rövid: nemzetekké tulajdonképpen e század során alakulnak. Nyelvük, kultúrájuk angolszász. A népesség zöme maga is bevándorló vagy bevándorlók leszármazottai. Az odaerült magyarok a jómód és a technikai fejlettség magasából néznek vissza arra a Magyarországra, amelynek történelme 1000 éves, de nyelve elszigetelt. Az erős kulturális szálakból szőtt magyar anyanyelvi műveltség más típusú, mint az őket befogadó országoké. Az USA: világhatalom. Ausztrália: világgrész. Kanada: nemcsak óriási terület, gazdagság, politikai jelentősége is nagy. Életkörülményeiket a magas civilizatórikus feltételek közt élik. Emlékeikben a szülőföld kis területű, szegény. Látogatásaik alkalmából találkozhattak az elmaradott infrastruktúrával. Rokonaiknak az övékéknél alacsonyabb életszínvonalával. Izgalmas, tudományos probléma, hogy ez az ellentétes élethelyzet hogyan alakítja magyarságtudatukat? Milyen a nemzeti identitás akkor, ha az előbbieken említett „push and pull” hatás megfordul? Ha – a bevándorlás után – a szinte elkerülhetetlen beilleszkedési zavarok, s ez meglehetősen gyakori: taszító hatásúak. Viszont az elhagyott haza „a megszépítő messzeségből” vonzóvá válik?

Az írások, mint már jeleztük: egy újság pályázatára érkeztek. Ez látszólag szűkítő tényező, hiszen az olvasók – tehát nem előfizetők – mégis olyanok, akik legalább egy ilyen vékony szálon kapcsolódtak Magyarországhoz. Hangsúlyozom azonban, hogy a lap viszonylag magas példányszámban jutott el a megszerzett címekre, másrészt „terítése” elérte az aktív – magukat magyarnak tartó – kivándoroltak meglehetősen magas hányadát. A címjegyzéknek nem volt előzetes „világnézeti” válogatása. (A hatvanas években a Nyugaton megjelenő magyar újságok azzal támadták a Magyar Híreket, hogy azt ingyen küldik, tehát a hazai propaganda szócsöve. Másrészt elismerték, hogy a Ma-

gyar Hírek egymaga több nyugati magyarhoz jutott el, mint az odakinn készült orgánumok összesen.)

Őszintén megvallhatom, hogy a cél éppen az volt: nem a baloldaliak, az amúgy is rokonszenvezők körét akartuk elérni, hanem – az akkori rendszer izolációját megtörve – mindazokat az ötvenhatosokat, akik a világban szétszóródva, beilleszkedési gondokkal teli élve, másképpen megközelíthetetlenek voltak. (A lap egész hangvételét, a cikkírók kiválasztását, a témaköröket ennek rendeltük alá.)

A pályázat kísérlet volt, „hívójel”, és kiderült, hogy jókor történt, valósággal zsilipet nyitott. Sok kivándorolt számára a mérlegkészítés alkalmát szolgáltatta; alkalmat arra, hogy szembenézzenek önmagukkal. Amit megtettek távozásukkal, az sorsdöntő lépés volt. Az írások jól visszaadják a vívódást, a személyes igényt: felmérni döntésük súlyát, következményeit.

A pályázat kiírásakor nem volt sem műfaji, sem terjedelmi kötöttség. Ebből félreértések is származtak. Voltak, akik verseket küldtek, mások novellákat vagy színdarabot. Ezeket mind elhagytam, feldolgozásra nem kerültek az elemzés során. Egy kivételt tettem. Egy 1981-es pályázó olyan drámával jelentkezett, amelynek témája ötvenhatos menekültek amerikai társaságának vitája arról, hogy alakítsanak-e magyar egyesületet, tartsanak-e kapcsolatot az akkori Magyarországgal, megengedhető-e erkölcsileg, hogy a rendszer miatt menekültek hazlátogassanak? Ezt a drámaformát kapott izgalmas vitát azért hagytam benn a feldolgozott anyagban, mert kísértetiesen emlékeztetett a hatvanas években a sorra alakuló ötvenhatos egyesületekben folytatott hajnalig tartó vitákra, személyes tapasztalataim hitelesítették. (Két olyan életrajz is akadt, melyekben az írók hazai, főleg gyermek- vagy ifjúkori emlékeiket felidézve – ezzel is érzékeltetve a mély érzelmi élményt, önkéntelenül versre váltanak át – egy-egy rövid pillanatra megtörve az életbeszámoló súlyos menetét.)

Hozzáteszem: a pályázat első díja hazautazás volt útiköltséggel, vendéglátással, természetesen nagy vonzerőnek bizonyult, és nyilván erősen motiválta a vállalkozókat. Mégis – az anyag teljes ismeretében – meggyőződéssel mondhatom, hogy az írásokban legfeljebb nyomokban található a zsűri jóindulatának megnyerésére irányuló szándék, „lakkozás”. Különböző korosztályok, kivándorló nemzedékek, foglalkozások, aktívak és nyugdíjasok, zömmel egyszerű emberek fogtak tollat. Ezt mutatja az is, milyen nagy például 1961-ben a kézzel írott anyagok száma. Többségük az írásban gyakorlatlan ember. Alig van olyan életrajzíró, aki irodalmi formába öntve mondta el történetét. (Három ilyen 1981-es anyagunk akadt: ketten a hazlátogatás élményeibe szöve tekintenek vissza menekülésükre, egy szerző pedig, akiről említést tettem, távozása előtt itthon is drámaíró volt: darabformát választott.) A legtöbb írás rövid, tárgyilagos: ekkor meg ekkor, ez meg ez történt velem vagy velünk.

A tengerentúli magyarság mely csoportjaiból érkeztek az életleírások? Ahhoz, hogy e kérdésre válaszoljunk, történetpszichológiai kitérőt kell tennünk.

Ez a magyarság nem homogén társadalmi képződmény, éspedig nemcsak nem vagy foglalkozás, iskolai végzettség szerint tagolt, nem csupán a nemzedéki struktúra mentén mutat jelentős eltéréseket. A legjellemzőbb szociológiai ismérv: a hullámszerkezeti sajátosság. Elméletileg jogos és indokolt három fő hullámot kiemelni, mert e domináns hullámalakzatok mozgásával jellemezhetjük a magyar kivándorlás és emigráció évszázados történetét és ezen belül azt a húsz esztendő is, amelynek kezdő és végpontján a pályázatokat meghirdettük.

A huszadik század során a magyar kivándorlásnak tömegessége, politikai jelentősége és egymástól eltérő profilja alapján három nagy hulláma volt: Az első hullám az 1914–18-as világháború előtt az Egyesült Államokba került nagy tömegű, paraszti eredetű, odakint előbb vendégmunkásként dolgozó, majd – különböző okokból – véglegesen letelepedő „öreg amerikasok” csoportja és a két világháború közt a hasonló összetételű és sorsú „kanadások”. E két csoport kikerülése közt évtizedek teltek el, mégis összeköti őket sok olyan vonás, amely csak erre a két vándorrajra jellemző. A második: a II. világháború végén, 1944-ben a harcok során visszavonult és az antifasiszta szövetséges hatalmak fogságába került katonák, rendőrök, csendőrök, felfegyverzett leventék, valamint a szovjet megszállástól félve kimenekült állami hivatalnokok és családtagjaik népes tömege. A harmadik pedig az 56-os emigrációs hullám. Mindhárom hullámnak megvan a saját története.

Az öreg amerikasok 1880-tól eleinte kis rajokban, majd – különösen a századforduló után – egyre nagyobb tömegekben, visszavándorlásokkal tarkítva, mint említettem, vendégmunkásként mentek ki, és ez a folyamat 1914-ig tartott. Az egymás után érkező csoportokat az előző rajok – rokonok, falubéliek – fogadták, nevelték, készítették fel a befogadó országokban való munkára, életmódra, szokásokra. Önálló történetük, domináns voltuk addig tartott, amíg meg nem jelent mellettük a „nyugatosok” hulláma, és attól kezdve a két hullám kapcsolata, ellentmondásos viszonya, sőt konfliktusai határozták meg az Egyesült Államok és Kanada magyar közéletét. Ausztráliában az 1949-től odaérkező menekültek – a háború befejezése után Németország nyugati övezeteiben szinylődő táborklakók, mintegy 12–13 ezer ember – jelentik az első tömegméretű magyar vándorhullámot e távoli földrészen. Ez a helyzet az ötvenhatosok megjelenéséig tart. Ettől kezdve az USA-ban és Kanadában a három hullám – Ausztráliában a két hullám – közös akciói és egymás elleni küzdelme a jellemző. Az előző hullám nemcsak vonzó lehet a később érkezők számára, hanem taszító is. A „hulláminterferencia”, együttműködésük és feszültségük befolyásolja, összetételük, érdekeik, céljaik, értékeik áthatják az elhagyott szülőházhhoz kötődő kapcsolataikat is.

A három hullám különböző módon viszonyult a befogadó országokhoz, eltérően látta saját helyzetét, bevándorló vagy menekült státusát. Ezért másképp építették fel és más tartalommal működtették etnikai intézményeiket is. Értelmiségi vezetőik másképp fogalmazták meg a követendő értékeket, más

magatartást követeltek meg tagjaiktól. Az életrajzírók társadalmi élményeit az határozta meg, melyik hullám tagjai. Természetesen eltérőek az arányok: 1961-ben többségük az öreg amerikaiak és kanadások közül került ki, nyugatosok alig találhatók köztük, ötvenhatos is viszonylag kevés. 1981-re már eltűnedeztek az öregek, soraik megritkultak. A tollat fogó emberek többsége már ötvenhatos, de szép számmal jelentkeztek nyugatosok is.

AZ ÉLETRAJZI PÁLYÁZATOK KIÍRÁSÁNAK ÉS MEGÍRÁSÁNAK KÖRÜLMÉNYEI

Hogyan, miért született meg a pályázat gondolata? Alapos elemzés előzte meg, amelynek során figyelembe vettük a jelzéseket nemcsak az 1956 után stabilizálódott hazai rendszer megváltozott nemzetközi megítélésének alakulásáról, de a három hullám viszonyáról, az emigrációs közélet hangulati formálódásáról is.

Kezdjük azzal, hogy maga az ötvenhatos nagy kivándorlási hullám meglepetést, zavart és a hullámszerkezet átalakulását hozta magával. Évekig tartott, míg az akkori magyar vezetés konszolidálta helyzetét az országon belül, miközben nyomasztotta tartós nemzetközi elszigeteltsége. Szinte karanténban élt, izolálva diplomáciai téren, politikailag, gazdaságilag egyaránt. Az a lázkitöréses állapot, amikor a magyar nagykövetségek körül csaknem naponta zajlottak a tüntetések, melyeknek szervezői és vezetői általában a nyugatos politikai emigráció tagjai voltak, míg tömegeit az ötvenhatos fiatalok adták, megszűnőben volt. A hazai vezetés szakértői elemezték a nyugati magyarság szerkezeti változásait, a hullámok gyakori konfliktusait, és e felismerések nyomán rajzolódott ki egy új emigrációs politika körvonalai. Újjászervezték a Magyarok Világszövetségét, ennek lapja lett 1958-ban a Magyar Hírek. A vezetés célja az volt, hogy megszűnjön az ország elszigeteltsége, és megkeresse az utat az ötvenhatosok tömegeihez. A követendő út kijelölése lassú és küzdelmes volt, súlyos viták közben formálódott ki a konzervatív szárny állandó ellentámadásai közben. Ezek a körök hallani se akartak olyan lépésekről, amelyek a megbékélést célozták meg azokkal az emberekkel, akik – mint hangoztatták – „a lábukkal szavaztak a szocialista rendszer ellen”. Évekig folytak az ENSZ-ben a magyarkérdés utóvédharcai. 1961-ben azonban az ötvenhatosok már nagyjából maguk mögött tudták a beilleszkedés kezdeti nehézségeit. Már eltelt néhány év azóta, hogy a befogadó országok etnikai egyesületei, az egyházak, a hatóságok segítségével letelepedhettek, megtanulták a nyelvet, megszokták az ottani munkahelyek magas követelményeit. Az öreg magyarok baloldali szervezeteinek régebben gyakori támadásait abbahagyták. Ehhez már nem volt sem kedvük, sem idejük. Azzal törődtek, hogy gyorsan megszerezzék az elérhető javakat. Megtörténtek az első konfliktusok a régebbi emigrációs politikai szervezetekkel, melyeknek tagsága meghökken-

ve tapasztalta az újak mohóságát. Nehezményezték azt is, hogy – különösen a magasabb képzettségűek – saját karrierjük építésével törődtek.

Hogyan magyarázták az amerikai szociológus kutatók az '56-osok gyors sikereit? Megállapították, hogy e hullám tagjai magasabb iskolai végzettségűek, státusuk is magasabb, mint az elődöké. Ezek a rétegek, magyarázta egyikük „valószínűleg inkább teljesítményorientáltak, nyugatiasabbak, mint az előző hullám tagjai. Ennek oka: a kommunista uralom alatt Magyarország erősen iparosodott, és ez az értékek megváltozásával jár. A gyors iparosítás kiterjesztette az oktatási rendszert, ami által sokan felfelé mobillá váltak, képesek voltak megtartani vagy javítani korábbi helyzetüket.”² A beilleszkedési folyamatot tanulmányozva két tényezőt emelnek ki. Az egyik: az erős teljesítményorientáció a gazdasági életben, amelyet elfogadva arra törekcszenek, hogy mobilak legyenek felfelé. A másik: az erős motiváció a „szerzésre”. Minthogy ezek megvoltak, beilleszkedésük gyors és hatékony lett. Hozzáteszem: az USA a gazdasági fellendülés időszakát élte, az országnak szüksége volt a szakképzett munkaerőre. Az új tömegeket gyorsan felszívta az új gazdasági élet, nem nehezítették az amerikai piacon a munkaerő-kínálatot. Viszonylag rövid idő múlva már nem volt szükségük a magyar etnikai csoportok konfliktuscillapító szerepére. Az ötvenhatosok szétszóródtak az Egyesült Államok területén. Többségük állást kapott, lakást, nyelvtanfolyamokat szerveztek számukra, tanulhattak, új szakmát választhattak. A fogadtatás nagyvonalúsága megkönnyítette, megrövidítette a beilleszkedési időt. Sok segítséget kaptak az etnikai intézményektől, a régebben kint élő családoktól, maguktól az állami szervektől. Nagy szerepet játszott mindenben az a tény, amelyet egy amerikai kongresszusi jelentés így rögzített: „Ez a legjobb minőségű bevándorlócsopott, amely valaha az Egyesült Államokba érkezett.” Ez a hullám nagyrészt fiatalokból állt: a fogadtatást természetesnek vették, és nem voltak megatva semmitől. Az öreg amerikasoknak visszatetsző volt, hogy zömmel nem akartak belépni a magyar egyesületekbe, lenézték, magyartalannak tartották újságaikat. Az öregeknek nem tetszett, hogy sokan az érkezők közül mindent azonnal akarnak, hitelbe vesznek kocsit, és nyomban élvezni szeretnék mindazt, amit a jóléti társadalom csak nyújtani tudott. Az 1944-esek, az úgynevezett „dipik”³ először örömmel fogadták az új hullámot, természetes szövetségeseiket és saját politikai magatartásuk visszamenőleges igazolását látták bennük. Segítették is őket. Az '56-osok az intézményes segítséget és a rokonok támogatását a „kezdősebesség” eléréséhez használták fel. Ahogy azonban az idő múlt, ahogy helyzetük megszilárdult, ahogy időközben megszerzett nyelvtudásuk révén biztonságban érezhették magukat, többé nem akartak betagoiódni az etnikai közösségbe, mert úgy érezték: ők a képzetebbek, tudásukat jobban érvényesíthetik, és előmenetelükben hátráltató tényező lehet az egyesületesdi.

A „dipi” csoport, amely szakmailag, társadalmilag gyakran sikertelen volt, taszította az újonnan jötteket. Felismerték, hogy a dipik vezette magyar köz-

élet elszigeteli őket a befogadó ország mérvadó köreitől, rájuk kényszerítve egy olyan értékrendet, amelyet elavultnak tartottak.

A három hullám eltérő viselkedése mutatja, hogy a beilleszkedés sohasem elvont folyamat: konkrét társadalmi feltételek között kerülnek be egy adott társadalmi csoportba. Lényeges különbséget jelentett a három hullám státusának és pozíciójának gyökeres eltérése. Az öregek zömének pozícióját meghatározta szegényparaszti eredete, státusuk szerint pedig az amerikai, kanadai kisfarmerek vagy a munkásosztály tagjai lettek. Évtizedekig tartott, amíg náluk a státus és a pozíció ennyire is kiegyenlítőddött. A dipik pozíciójuk szerint a régi hazai uralkodó osztály és középosztály tagjai voltak, köztük sok értelmiségi vagy kispolgári származású hivatalnok. Státusuk viszont a befogadó országban általában alacsony volt, és ennek áthidalására szolgáltak egyesületeik. A dipi családok beilleszkedése a befogadó országok társadalmába sok esetben csak a második generációnál következett be. Tömegeiben az '56-osok hidalták át leggyorsabban státus- és pozíciókülönbségeiket. Egy részük munkás lett, sokan értelmiségiek, beilleszkedésük kevesebb zökkenővel történt. Akiknél ez végképp nem sikerült, ezek egy része elzüllött. Az otthoni hiánygazdaságból az árubőségbe érkeztek. Az anyagi javak, a pénz került náluk az értékhierarchia csúcsára. Volt munkahelyük, a hitel előfeltétele pedig ezekben az országokban az állandó munkahely. Viszonylag gyorsan berendezkedtek. Az úgynevezett „akvizitiv” magatartás, mint az amerikai társadalom fő viselkedési értéke, gyorsan elfogadottá vált közöttük.

Az amerikai és ausztráliai szociológiai vizsgálatok, amelyek a beilleszkedés körülményeit kutatták, evidenciaképpen fogadták el, hogy a '44-esek és az '56-osok egyaránt politikai menekültek. Csakhogy több a különbség a két emigrációs hullám között, mint a hasonlóság.

Eltérő okokból hagyták el a szülőföldet: bármilyen furcsán hangzik: az ötvenhatosok – a fegyveres harcok résztvevőit kivéve, és ez nem volt nagy szám – nem a klasszikus politikai menekültek csoportja volt, hanem új képlet. A többség nagyon különböző okokból – az országból való elmenetelt választó, sajátos összetételű hullám, amely nem politikai emigráció, nem is vendégmunkások együttese, hanem zömében az akkori pillanatnyi helyzetet kihasználó kalandozó tömeg, amely menekülése után, a táborokban sokszor a befogadás véletlenjeinek hatására döntött: melyik országot választja. Az osztrák és a jugoszláv fogadótáborokban politikai menekülteknek vallották magukat, mert ezt hitték magukról, és ez volt célszerű. De a valóságban – és ez fokozatosan derült ki a későbbiekben – más jellegű csoportnak bizonyult. Ugyanis a dipikkel összehasonlítva más a két hullám összetétele, kora, neveltetése, előzetes osztályhelyzete és ezzel mások élettapasztalatai, értékrendje. Mások voltak a céljai. És kétféle magyarságtudatról is van szó. A dipik magyarságtudata markánsabb, mélyebb, keserűbb volt; számukra a befogadó országokban a fogadtatás körülményei keményebbek voltak, beilleszkedésük menete megalázóbb. E csoport tagjainak nagyobb hányada életének első

évtizedeit vezető vagy középosztálybeli beosztásban élte meg Magyarországon, gyakran tekintélyt adó pozíciókban, viszonylagos jólétben. Sokan a levert német hadsereg őszinte szövetségeseiként vagy ha kiábrándultan is, de az új rendszertől rettegve menekültek ki, kerültek fogságba. Évekig éltek fogolytáborokban. Reménykedtek a visszatérésben. Abban bíztak, hogy az otthon berendezkedő új politikai hatalom viszonylag hamar megbukik. Magyarságtudatuk ezt az élethelyzetet tükrözte: védekeztek a befogadó országok kulturális hatásai ellen, tudatuk megmerevedve őrizte a régit.

Az ötvenhatosok magyarságtudata elmosódottabb, apolitikusabb volt, az otthoni rendszerrel szemben legbelül közömbösebb. A magyarázatot a csoport más demográfiai összetétele, hazai iskolázottságuk, a befogadásuk kedvező körülményei adják. Általában fiatalok voltak, többségükben férfiak, hazulról hozott kultúrájuk felületesebb. Viszonylag gyorsan „beházásodtak”. (Amikor – 1963-ra – megkapták az állampolgárságot, Magyarországon megszületett az amnesztiatörvény, amely rendezte kapcsolataikat a szülőhazával. Éltek is a lehetőséggel, egyre többen látogattak haza.)

Az otthoni szakértők felismerték a gyökeres különbségek adta lehetőségeket: erre a helyzetre épült az új emigrációs politika. Ennek alapján dolgozták ki a teendőket, ennek felelt meg a Magyar Hírek egész stílusa, ez munkált az életrajzi pályázat elindításában is. Az 1961-es pályázat eredménye még a szervezőket is meglepte; annak ellenére, hogy az amerikai és a kanadai beszámolók kisebb részét készítették az ötvenhatosok, közülük is főleg olyanok, akik nehezen találták meg a helyüket a befogadó országok számukra új viszonyai közt. (A tíz ausztráliai életrajz majd mindegyike ilyen.) A dipik elzárkóztak az érintkezés eme formájától is.

1981-re teljesen megváltoztak a politikai körülmények, a szülőföldhöz kötő kapcsolatok. Magyarország nemzetközi imázsa meglehetősen jó volt. A nyugati magyarság hullámszerkezete teljesen átalakult; a könyörtelen idő megtette a magáét. Az USA-ban lényegében eltűnt az öreg amerikasok csoportja. A dipik idősebb évjáratai is erősen megfogyatkoztak. E családok második nemzedéke is megtörte a régi tabut: kíváncsian a szülők elbeszéléseiből ismert óhazára, hazalátogattak, felkeresték az otthon maradt rokonságot. Előítéleteik alapján rosszabbat vártak, ehhez képest benyomásaik kedvezőbbek voltak. Az ötvenhatosok eleinte csak néhány százan, de már a hetvenes években tízezzel jöttek (1971-ben 126 ezer, 1972-ben 138 ezer, 1973-ban 151 ezer hazalátogató érkezett, és ez a szám az évtized végére 200 ezer körül állandósult). A szélesedő kapcsolatrendszernek nem voltak különösebb akadályai.

A Nyugaton élő magyarság hullámszerkezetének drámai alakulása nemcsak a nemzedéki megoszlásra hatott, de a települési viszonyokra is. Az USA-ban a keletpart időközben nyugdíjassá váló magyarjai közül sokan költöztek át – anyagi és egészségi okokból egyaránt – a meleg éghajlatú Kaliforniába. Mindez szétzilálta a hosszú évtizedek során kiépült etnikai intézményrendszert. Elnéptelenedtek a magyar templomok, számos egyesület megszűnt. A

jóléti állam viszonyai közt elvesztették érdekvédelmi funkciójukat a második világháború előtt nélkülözhetetlen segélyegyletek. Átformálódott, atomizálódott a magyar etnikum közélete.

Az állampolgárság adta biztonság, a sikeres életvitel anyagi megalapozottsága lehetővé tette az ötvenhatosok számára az évente való hazautazást, és hozták magukkal már odakint született gyermekeiket. Komoly gondot okozott azonban a nagyszülők és az unokák közt a nyelvi akadály. Ez a felismerés indította útjára az anyanyelvi mozgalmat, szinte egyszerre merült fel ez a szükséglet Nyugaton és itthon.

Egy tanulmányában Nagy Károly, USA-ban élő szociológus így elemzi az amerikai magyar családokban a magyarságtudat fenntartásának ösztönzőit. „A magyar szülők számára ez áldozat, nem létszükséglet, nem életforma, nem ígér előnyt, sőt gyermeknevelési szempontból fáradságos. Miért vállalják mégis? Hagyományból, mert minden jó: ami magyar.”

Az amerikai kutató foglalkozott azzal a magyarsággal is, amelyet az emigrációs szervezetek, egyházi iskolák adtak. Nehezményezi, hogy ezek az élet valóságától távolodó szintelen és fiktív magyarság- és emberélményt alakító szervezetekké váltak. Jó tankönyvet javasol, nyári iskolai táborokat Magyarországon, a diákoknak ösztöndíjat hazulról, a pedagógusoknak szakmai továbbképzőket. Ez a tanulmány nem maradt elmélet. 1970-ben Nagy Károly részt vett az I. Anyanyelvi Konferencián, és javaslatai pontosan összecseengtek a hazai szakemberek elgondolásaival. Az anyanyelvi mozgalomnak erős volt a kommunikációs hatása: a családok többsége megértette és helyeselte a feladat fontosságát, de csak a kisebbség vállalkozott a megvalósítására. Legyünk őszinték: az anyanyelvi mozgalom csak lassítani tudta a beolvadás folyamatát, megakadályozni vagy visszafordítani nem sikerült. Az egyik ok: a vegyes házasságok nagy száma. A más nemzetiségű házastársaktól született gyermekek „anyanyelve” nem volt magyar: a reális cél a magyar nyelv, mint második idegen nyelv megtanulása lehetett. Az asszimiláció a második nemzedék problémája, a felnőttkorú vándor nemzedék maga általában csak beilleszkedni képes. Az anyanyelvi mozgalom célja a befogadó országokban született gyermekek bevonása volt, összhangban ezen államok multikulturális gyakorlatával. Hangsúlyozni szeretném, hogy a kulturális pluralizmus koncepciója nem feladása, hanem megkönnyítése a nemzetiségi válás folyamatának ezekben az országokban. Kikapcsolja az etnikai közösségeket, a családok ellenállását, feloldja a bezárkózás görcseit. Felismerése annak, hogy a beolvadás nem lehet kényszeres és nem történhet meg rövid évek alatt. Önkéntes, fokozatos, elnyújtott, demokratikus forma, de a tartalom a lényeg: a teljes azonosulás elérése a változatlan cél. A második nemzedék esetében még van közvetlen kapcsolat, érintkezés a szülők képviselte kulturális örökséggel, a szülői házban elsajátított nyelv még élő.

Az anyanyelvi mozgalom az etnikai virágzás késői szakaszához, az ötvenhatosok kiskorú nemzedékének szükségleteihez kapcsolódott. Kulturális eszkö-

zőket adott, a korszak új lehetőségeivel, találkozási alkalmakat teremtett az anyaországgal, annak kultúrájával, nyelvével.

1981-ben egészen más légkörben került meghirdetésre a második pályázat, más volt a fogadtatása is. Szinte elvesztette a húsz év előtti zöngéket, az állandósult kapcsolatrendszer természetes folyománya volt. Az öreg amerikai hullám tagjaitól érkező életbeszámolókat már inkább a családegyesítés során odakerült, némileg fiatalabb korosztály küldte, meg a két világháború közt kivándorolt kanadások. A legtöbb életírás már az ötvenhatosoktól érkezett, de szép számmal vannak dipiktől származók is. Meglepően sok az ötvenhatos gyermekeihez kivándorolt szülőktől kapott életrajz. Ez a következőkkel magyarázható: a hatvanas években megházasodott fiatalok családjában megszülettek a gyerekek, viszont a berendezkedéshez, a vágyott életszínvonal minél gyorsabb eléréséhez mindkét szülő keresetére szükség volt. Ebből az élethelyzetből kézenfekvően adódott a szükséglet és a megoldás. Minthogy – említettük már – az ötvenhatosok zöme fiatalon került ki, az itthoni szülők sem voltak túl idősek: volt erejük és kedvük messze került gyermekük családjával, az eddig csak távolról szeretett unokákkal újra egy családot alkotni és háztartásukat vezetni.

Viszonylag sokan vállalkoztak kivándorlásra. Az évek során az unokák felnőttek, az amerikai migrációs ráta igen magas, a család szétszéledt. A közben idősödő, gyengülő nagyszülők már inkább terhet jelentettek, mint segítséget; végül egyedül maradtak. Nehezen vertek gyökeret. Ez az idegenségérzet adta sokuk kezébe a tollat, hogy beszámoljanak gyakran tragikus helyzetükről. (Hozzáteszem, hogy ez az új helyzet inspirálta azután azokat az intézkedéseket, melyek lehetővé tették a korlátozott időre kiment, az unokákat nevelő nagyszülők számára a nyugdíj ideiglenes szüneteltetését nyitva hagyva a visszatérés útját, a nyugdíj újrafolyósítását is.)

AZ ÉLETRAJZI ANYAG „HITELESSÉGE”

Felmerülhet a kérdés, amely az életbeszámoló megírásának körülményeiből adódik: mennyire hitelesek, milyen dokumentumértékűek, mennyire lehetnek mérvadó szociológiai feldolgozásra alkalmasak e pályázati életrajzok?

Azt hiszem, az anyag többségének jellege megfelelő biztosíték erre. A zöm: írásban gyakorlatlan emberek rövid, tárgyilagos beszámolója arról, miért mentek el, hogy éltek előtte itthon, mi történt velük a beilleszkedés nehéz folyamata során? Mindez részletes adatokkal, időponttal: hol laktak, hol kaptak munkát, hogyan éltek, mennyit kerestek? Sokan mellékeltek iratokat, fényképeket. A részletek igazsága, gazdagsága hitelesíti a leírt élethelyzeteket. Az adott befogadó országokból azonos időben beérkező életanyagok egymást is ellenőrizhetővé teszik. Annak ellenére, hogy mindegyik „író”-nak megvan a maga sajátos személyisége, sajátos története, mindegyik élet egy-egy külön

dráma. Vannak persze köztük szép számmal jó íráskészséggel felruházott emberek is, de nagyobb hányaduk nem ilyen: vállalták a könnyed fogalmazás hiányának nehézségeit és kockázatát. Miért?

Úgy gondolom, hogy a kivándorlás súlyos konfliktushelyzet. Erős kényszer hat a vándorbotot kezébe fogott emberre, hogy önként szakítson családjával, baráti körével, eddigi életvitelével, szokásaival.

Így volt ez azok esetében is, akik az ötvenhatosok közül részt vettek a fegyveres ellenállásban vagy – politikai szerepük miatt – a megtorlástól tartva menekültek el. Ez azonban csak a kisebbség volt. A többség – sok, élettapasztalattal alig rendelkező fiatalember indult el akkor kalandozni, világot látni a váratlanul megnyílt határokon át a hosszú bezártság után, és a kivándorlási hisztéria sodrása egész családokat ragadott magával.

Az emigrálás – ez minden írásból kiderül – az emlékezetbe belemaródó megrázó, mély élmény. Azután megérkezve egy addig csak elképzelt ország idegen közegébe, érdes valóságába, az azonosságtudat megsérül és a kezdeti – szinte elkerülhetetlen – súrlódások sokáig nem engedik begyógyulni a startnál elszenvedett horzsolásokat. Az emigráns Molnár Ferenc írta meg, hogy az emigráció: betegség. Ez a kelet-európai emigránsok sorsát feldolgozó szociológiai irodalom általános tapasztalata. Igaz, hogy az etnikai közösségeknek nagy konfliktuscillapító szerepük van, ám ennek ellenére a kivándorlót, a menekültet idegenség és magány veszi körül még a rokoni környezetben is. Önmagának feltett, állandóan felmerülő kérdés a kezdeti időkben: helyesen döntött-e, amikor vállalta a más országban letelepedés, újrakezdés kockázatát? Ez az a jellemző lelkiállapot, amelyben a pályázati felhívás érte alanyainkat, és ez az otthoni érdeklődés adott ösztönzést sokaknak ahhoz, hogy mérleget készítsenek. Önmaguknak és másoknak.

Amikor a hatvanas évek végén, az amnesztiarendelet lehetőségével élve hazalátogatott sok ezer ember, köztük volt a pályázók egy része is. Személyesen is megismerkedtem jó néhányukkal, és kiutazásaim során felkereshettem őket otthonaikban, találkozhattam családjukkal, baráti környezetükkel: a helyszínen mérhettem le, hogy a küldött életrajzokban a valóságot írták meg. (Voltak olyanok is, akiket – érdekes életüket megismerve – arra kértünk, hogy írják meg küzdelmes sorsukat. Nem utolsósorban ezek a tapasztalatok motívtávták a második, 1981-es pályázat meghirdetését is.)

Közbevetem, hogy elmaradottságunk, technikai fantáziánk hiányosságára jellemző, hogy még 1981-ben sem jutott eszünkbe kérni a pályázókat, mondják magnószalagra életüket.

Nem állítom, hogy a 141 életrajzból hajszálpontosan, általánosítható képet nyerünk a három tengerentúli ország százezernyi magyarjának életéről, hogy ebből az anyagból vitathatatlan szociológiai törvényszerűségeket állapíthatunk meg. De az a tény, hogy két jellegzetes időpontban ennyiféle indíttatású, iskolai végzettségű, korú, színes vagy szürke emberektől közel 7 ezer oldalnyi anyag érkezett olyan személyektől, akik adott időben egyszerre írták le moz-

galmas életük eseményeit, mégis lehetővé teszi, hogy jobb betekintést nyerjünk a kivándorlás, a beilleszkedés konkrét menetéről. Ezeket az életbeszámolókat sajátos mélyinterjúknak fogtuk fel, melyeknek alapján nyugodt tudományos lelkiismerettel készíthetünk motívumleltárt a kivándorlás, illetve a menekülés okairól, a letelepedés körülményeiről, sikeres voltának feltételeiről vagy éppen sikertelenségéről. Arról az elszántságról, hogy gyökeret verjenek az új hazában, miközben nem is szándékoztak vagy hiába akarták elvágni azokat a szálakat, amelyek őket a szülőföldre fűzték: tehát arról a lényeges folyamatról is betekintést kaphatunk, hogyan alakul ki a kettős kötöttség, a többes azonosságtudat. Egy pillanatig sem gondolom, hogy megtaláltuk a biztos magyarázatot a sokáig nemzeti sorskérdésnek tartott kivándorlás összes problémájára, de meggyőződésem, hogy segítséget kaptunk az életrajzokból a jobb megértéshez.

Végül, ami a feldolgozás módszertani oldalát illeti, arra sohasem voltak megfelelőek a politikai és tudományos feltételek, hogy reprezentatív mintán szociológiai vizsgálatot folytassunk, és például kérdőíves interjúkat készíthessünk. Anyagunk feldolgozásának módját annak jellege határozza meg: önéletrajzi dokumentumok vannak a kezünkben, amelyek egy meghatározott rétegből érkeztek. Az elemzés nem nagy. Az életbeszámolókat készítő köre heterogén, az írások terjedelme, színvonala nagyon különböző. Ezért a klasszikus „content analysis” módszere: hívószavak kódolása nem célravezető. Azt hiszem, hogy esetünkben motívumleltár készítése a hasznos metodika, és ennek alapján nyerhetünk néhány elméleti kérdéshez is jó adalékot. Ez a célkitűzés határozza meg a bevezető után írt, és a későbbiekben közlendő esszé szerkezetét is.

JEGYZETEK

- ¹ Weinstock, S. A. (1969): *Acculturation and Occupation*. New York, 48.
- ² Nagy Károly (1970): Szubkultúrát vagy integrációt? *Új Látóhatár*, 3. szám.
- ³ A „displaced persons” kifejezésből keletkezett és elterjedt „magyarított” rövidítés.

TÍZ ÉV UTÁN – 1989–1999 ELSŐ SZÁMVETÉS

A Magyar Szociológiai Társaság 1999. szeptember 23–25 között nagyszabású konferenciát rendezett az MTA székházában. A tanácskozás célja az volt, hogy a résztvevők megemlékezzenek Kelet-Közép-Európa új világba vezető útjáról, annak jellegzetességeiről, gondjairól, nehézségeiről, sikereiről.

A konferencia a társadalomtudományok jelenlegi állapotának áttekintésével vázolta fel azokat a fogalmi-elméleti kereteket, amelyek között a kutatók ma tevékenykednek. A plenáris megnyitón nem kisebb személyiségek fejtették ki nézeteiket, mint Vladimir Jadov, az Orosz Tudományos Akadémia Szociológiai Intézetének igazgatója, vagy Ferge Zsuzsa akadémikus.

Ezt követően a munka tizenhárom szekcióban folyt. E szekciók, panelmegbeszélések, kerekasztalviták olyan kérdéseket taglaltak, mint a kilencvenes évek oktatási reformjai, a társadalmi egyenlőtlenségek etnikai dimenziói, az új politikai rendszer intézményesülése, a kelet-európai kisebbségek, a régió új gazdasági szereplői, a vidék átalakulása, társadalmi változások és az urbanizáció, társadalmi rétegződés és mobilitás, feminista mozgalmak, a jövedelmek, a fogyasztás és a vagyon alakulásai, a kutatás-fejlesztési rendszer, a sportmodellek változása, az értékek átalakulása.

A konferenciát külföldi kollégák tekintélyes számban tisztelték meg: egyfelől a nemzetközi tanácsadó testület tagjai is a társadalomtudományok illusztris képviselői voltak, másfelől a szponzorok között is akadt külföldi cég, magyar minisztérium és vállalkozás. A magyar résztvevőkön kívül – és ez alkalommal (is) felvonult a szakma színe-java – huszonkét országból érkeztek szakemberek, köztük Japánból, Dél-Afrikából, az USA-ból, hogy csak a távolabbiakat említsük. Érthető volt a magyarhoz hasonló átalakulást meg tapasztaló országok kutatóinak kiemelt érdeklődése a rendezvény témái iránt.

A vitákra kiválasztott témák sokfélesége ellenére, vagy talán éppen ezért, a nemzetközi mezőny színes és változatos képet rajzolt arról, ami az elmúlt tíz esztendőben Kelet-Közép-Európában történt, és arról, ami megítélésük szerint várható. Elméleti kérdések mellett, hogy pl. milyen forгатókönyvek képzelhetők el a közeljövőben, miközben a világkapitalizmus is strukturális változásokon esik át a mind erőteljesebb verseny közepette, a kutatók konkrét szociológiai vizsgálatok anyagának felhasználásával mutatták be a változás számos aspektusát.

Miközben a régió múltjának kezeléséről is szó esett, és arról, hogy az mennyire befolyásolja a jelenünket, a konferenciát bezáró vitán a résztvevők, illetve néhány panel vezetője arra kereste a választ, hogy vajon merre tartunk, és milyen konfliktusok, ellentmondások várhatók a következő évtizedben.

A konferencia, amely felfogható a magyar szociológia seregszemléjének is, fontos kérdéseket érintett, új kutatási eredményeket mutatott be a nyilvánosság előtt, de ami talán a legszembeszökőbb volt: ismét csak megfogalmazta és megannyi adattal alátámasztotta, hogy a régió országait sokkal több minden köti össze, sokkal több vonás azonos, mint azt a mindennapi életben gondolnánk. Útjaink sem különböznek sokban, múltunk is összefűz, lehetőségeink és pillanatnyi helyzetünk mutathat különbségeket, de a kelet-közép-európai létezés évszázados azonosságainak felismerése és elfogadása megkönnyítheti az erőfeszítések összehangolását, amelyek a kontinens fejlettebb régióihoz való felzárkózásunkat szolgálják.

A Szerkesztő

A SZOCIALIZÁCIÓ FOLYAMATAINAK STRUKTÚRÁJA ÉS FUNKCIÓI – Recenzió –

SOMLAI PÉTER

SZOCIALIZÁCIÓ, A KULTURÁLIS ÁTÖRÖKÍTÉS ÉS A TÁRSADALMI BEILLESZKEDÉS FOLYAMATA.

Corvina, Budapest, 1997. 195 o.

Somlai Péter, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Szociológiai Intézetének egyetemi tanára, a 70-es évek második felétől foglalkozik a szocializáció kérdéseivel. Kezdetben a családi kapcsolatok szervezeti formáit és alakulását, majd pedig a kamaszok iskolai, kortárs csoporton és családon belüli szocializációs folyamatait kezdte vizsgálni. 1975: *Álláspontok a szocializációról*. Budapest, „Szociológiai füzetek” 9. sz.; 1986: *Konfliktus és megértés. A családi kapcsolatrendszer elmélete*. Budapest, Gondolat; 1991: *A formázás módjai (Összehasonlító elemzés szocializációs elméletekről)*. „Társadalomkutatás”, 1. sz., 51–70. old.; 2–3. sz., 5–28. old.; 1993: *Maszk és bőr. „Magyar Tudomány”, 8. sz., 978–982. old.*; 1996: *A beilleszkedéstől a címkézésig*. In: Tausz K. – Várnai Gy. (szerk.): *Rejtőzködő jelen*. Budapest, Hilscher R. Szociálpolitikai Egyesület, 315–336. old.). Kutatómunkájának elméleti kiindulópontjaként elsősorban Jürgen Habermas munkáit vette alapul.

Itt tárgyalt tanulmányában eddigi empirikus és elméleti munkásságának mintegy összefoglalásaként olyan társadalomelméleti összefüggésekre, történeti és jelenkori kérdésekre ad választ, amelyek túlmutatnak egy-egy konkrét, a szocializáció témakörén belül végezhető vizsgálat adott tér- és időbeli határain. A szerző a szocializáció folyamatának értelmezésében három szemléletmódot különít el:

1. A rekonstruktivista, amelynek jellegzetes megfogalmazásai Emile Durkheimtől származnak, és idetartozik a strukturalista-funkcionalista szociológia, a tudásszociológia több változata, valamint számos pszichológiai, illetve kultúranropológiai elmélet.

2. A kritikai irányzatok, amelyek szintén deterministák, de arra mutatnak rá, hogy a beilleszke-

dés keretei nem természeti adottságok, hanem történelmileg kialakult és változó viszonyok emberek és embercsoportok között.

3. A konstruktivista szemléletmód szerint a beilleszkedés gyakran csak felszínes jelenség, mivel a társadalmi élet szereplői nem passzív befogadók, tárgyak vagy lenyomatok, hanem a környezetből szelektálók, egymás helyzeteit, szerepeit és alternatíváit sajátos módon eldöntő cselekvők.

A szocializáció különféle témaköreinek áttekintésére többféle tematikát is jogosultnak tart, így azokat a munkákat is, amelyek egyszer, más tudományágak megközelítésében (pl. pszichológia, szociálpszichológia, antropológia), másszor pedig elkülönítve tárgyalják a makro- és mikroszocializációs folyamatokat.

Somlai Péter elsősorban arra a kérdésre ad választ (a frankfurti iskola 30-as éveinek kutatóihoz hasonlóan), hogy milyen összefüggések vannak egyrészt a személyiség szerkezete és fejlődése, másrészt a társas világ, harmadrészt pedig a modern társadalom szerkezete, rendszerének működése között. Így mintegy átfogó képet ad a szocializáció folyamatának egészéről, mind a makro-, mind pedig a mikrostrukturális rendszerek tekintetében. Értelmezésében abból indul ki, hogy a fentebbi szocializációs folyamatok túlmutatnak a sajátosságok és különlegességek határain, mivel a társadalmivá válás folyamata során, egy-egy sajátos kultúra mintázata révén egyetemes értékeket is elsajátítanak az emberek.

Tanulmányában, ahogyan azt már említettem, mint elméleti kiindulási pontra, elsősorban Jürgen Habermas munkásságára, ezen belül is elsősorban kommunikációs cselekvéseméletére támaszkodik, amelynek középpontjában a rendszer és az életvilág megkülönböztetése áll. Ennek megfele-

lően könyvében két részben fejt ki a szocializáció elméletét. A tanulmány első részében a kulturális átörökítés jelenségeit, a tanulás, valamint a szimbolikus mintázatok és kollektív jelentésrendszerek áthagyományozásának folyamatait, a második részben pedig a szociális integráció témaköréit, a szerepek és intézmények, illetve a társas és társadalmi világ normatív rendjének kérdéseit tárgyalja. A szocializáció jelenségvilágának tárgyalása szempontjából e két rész egymástól való elválaszthatatlanságát az idő és tér összefüggésének hasonlatával érzékelteti.

A szociális világ elemzésének három vonatkoztatási rendszere van: a társadalom, a kultúra és a személyiség. A szocializáció fogalmát akként határozza meg, hogy az az emberi személyiség alakulására irányuló nézőpontból fogja át az életvilágot. A folyamat egyik legfontosabb funkciója a személyi identitás formálása, amit úgy ér el, hogy értelmezési teljesítményeket nyújt a kultúra elsajátítása révén, valamint – az értékek belsővé tétele útján – motivál arra, hogy normakonform módon cselekedjünk.

Somlai Péter munkájából idézve: „a társadalmi rendszerek – mint a gazdaság, a jog és politikai rendszer – szervezetszerűen, saját közegeiken át mind differenciáltabban működő önfenntartó egységek. Az életvilág viszont a megértésre irányuló nyelvi kommunikáción és az emberi együttműködés közvetlen formáin alapul.” Mint ismeretes, az ekképp értelmezett életvilág kategoriális vázát Talcott Parsons cselekvéseméleti kezdeményezései nyomán Habermas vázolta fel. Parsonsnál a szocializációs folyamat az általa alkotott társadalmi rendszerelmélet szerint a „szocietális közösség” és a „mintafenntartó” vagy bizalmi alrendszerek fejlődési folyamatait, és elsődleges funkciói közé is egyaránt beilleszthetők. Somlai Péter könyve alapján a szocializációs folyamat funkcionális működésének szempontjából három fő, és nyolc alszintet különböztethetünk meg. A célt illetően mint elsődleges célt magát a szocializációt állíthatjuk a központba, de ugyanakkor felfedezhetünk egy makro- és egy mikroszintű célt is. A működőképes társadalom mint makro- és a társas lény mint mikrocél.

Ami a rendszer működését illeti, a folyamat elindítása szempontjából, Somlai Péter tanulmányában, mint fő generatív tényező, a történeti fejlődés áll a középpontban.

Munkájában egyértelműen és világosan megfogalmazódik, hogy a történeti fejlődés által teremtdött új kihívások jelentős hatással voltak mind a mikro-, mind pedig a makroszocializációra a következőképpen:

A történeti fejlődés következtében a gazdasági és társadalmi változások új követelményeket támasztottak mind az egyénnel, mind pedig a társadalommal szemben.

A különböző feladatok ellátó intézmények, így a szocializációs intézmények is pluralizálódnak, és funkcionális differenciálódáson mennek keresztül. Új intézmények jönnek létre, mint például a közoktatás, majd ennek általánossá válásával a modern iskolarendszer. A differenciálódás következtében megváltozik, adaptálódik az új viszonyokhoz a társadalom időfelhasználása és életvitele. Egészében véve e változások és átalakulások végeredményeként új normák keletkeznek.

Mikroszinten a cél az ember társadalmi lényéből fakadóan a „társas lénynek” az „előállítás”, amely folyamat lényegében a szocializáció első fokozatával azonos. E folyamatra a történeti fejlődés szintén jelentős hatással volt. Ezen résszel foglalkozó fejezetek olvasásakor úgy tűnhet számunkra, hogy a szerző csak a modern társadalmakra kivetítve elemzi a fent említett tényezők hatásait. Felmerülhet bennünk az a kérdés: Vajon mikortól működhetnek ezek a nemrégiben, a modern tudományok által felszínre hozott befolyásoló tényezők? Úgy találhatnánk ugyanis, hogy mindig is létezett bizonyos értelemben vett pedagógia, rejtett terv, a kommunikációs kódokról a társadalmi viszonyokban nem is beszélve. Mindemellett a könyv semmit nem veszít a szocializáció fogalmi rendszerében végzett rendteremtő értékéből. Ezenkívül még kiemelendőnek tartom jól érthetőségét, valamint azt, hogy bőséges irodalomjegyzékkel rendelkezik. Ezáltal mint egyetemi tankönyv tökéletesen betöltheti oktatási funkcióját, de a téma iránt érdeklődő „laikusok” is megelégedéssel foghatják.

Rácz Attila

N. SZABÓ JÓZSEF

MAGYAR KULTÚRA – EGYETEMES KULTÚRA
MAGYARORSZÁG KULTÚRDIPLOMÁCIAI TÖREKVÉSEI 1945–48

Akadémiai Kiadó, Budapest 1998.

1998-ban jelent meg az Akadémiai Kiadó gondozásában N. Szabó József monográfiája. Előljáróban tegyük hozzá: a szerző, ahogy arra maga is utal, mintegy negyedszázados kutatómunka és igen aktív publikációs tevékenység eredményeként írta meg jelen monográfiáját. Engedjék meg, hogy a recenzens néhány szubjektív megjegyzést tegyen, mielőtt magát a művet ismertetné. N. Szabó könyve nemcsak önmagában véve fontos és hasznos mű; létrejöttének körülményei is azzá teszik. A szerző egy „vidéki főiskola” oktatójaként, a nagy szellemi műhelyek napi inspirációi hatásának hiányában is képes és kész volt nemzetközi szintű produktum létrehozására. Ehhez minden bizonnyal hozzájárult az is, hogy N. Szabó csak térben él távol a hazai és a nemzetközi tudományosság központjaitól, teljesítményben és aspirációkban azonban nem. Természetesen az átalakuló magyar felsőoktatás és tudományos élet új vonásaira és lehetséges „alközpontjaira” is felhívja az olvasó figyelmét a magyar kultúrdiplomácia 1945–48 közötti történetét elemző mű: azt igazolja, hogy nemcsak Budapesten lehet releváns tudományos eredményeket létrehozni.

N. Szabó a hetvenes évek végén „szerencsés kézzel” választotta ki azt a korszakot és azt a problematikát, melyet azóta is kutat. A szerző az 1944–48 közötti korszak kultúrpolitikáját, értelmiségpolitikáját és kultúrdiplomáciáját kutatta a történettudomány és a politológia eszközeivel és megközelítésmódjával már akkor is, amikor e korszakról alapvetően mint a népi demokratikus forradalom korszakáról volt ildomos írni. N. Szabó kitartása témája és megközelítésmódja mellett a kilencvenes évekre hozta meg a szerzőnek a szélesebb szakmai közélet elismerését. Jelen monográfiájában korábbi tanulmányai szintézise olvasható. A kultúrdiplomácia történetét bemutató mű 14 fejezetben ismerteti a második világháború utáni magyar politika szándékait és lépéseit a jelzett területen.

A szerző meggyőző módon mutatja be azt a folyamatot, amelyben a magyar politikai elit a magyar történelemben nem először és nem utoljára a kultúra révén keresett kitörési pontokat a vesztes háború utáni kényszerű elszigeteltségből. Magyarországnak 1945-ben *nem volt más hathatós módja* a kapcsolatok újraszervezésére vagy kialakítására, csak a kulturális kapcsolatok révén. E kapcsolatok részben az első világháború utáni, hasonló motívumú kultúrkapcsolatok bázisán szerveződtek, részben pedig teljesen újjak voltak. Magyarországnak mint vesztes hatalomnak a diplomáciai kapcsolatai is megszakadtak, és nem lehetett a tagja a létrejövő új nemzetközi szervezeteknek. Ebben a helyzetben a „kitörés” szinte egyetlen területét a kultúrdiplomácia jelenthette, ami a magyarsággép formálásához is hozzájárulhatott. A szerző 13 ország relációjában elemzi a korabeli kultúrdiplomácia jelzett törekvéseit. Monográfiája alapján e kapcsolatok öt típusba sorolhatók.

A kultúrdiplomácia és az új hatalmi rend „kitörés” az elszigeteltségből. A korabeli magyar politikai elit törekvése több ország esetében – ahogy N. Szabó meggyőző módon bemutatta – az volt, hogy a második világháború után kialakuló új világrend meghatározó hatalmaival és országaival alakítson ki intenzív kulturális kapcsolatokat. E csoportba olyan országok tartoztak, amelyekkel a megelőző évtizedekben viszonylag kisebb intenzitásúak voltak Magyarország kapcsolatai. A vesztes ország arra törekedett, hogy intenzív kapcsolatokat kezdeményezzen a Szovjetunióval, az USA-val, Franciaországgal és Nagy-Britanniával. E törekvések sajátossága az *aszimmetria* győztes és vesztes, nagyhatalom és kishatalom között. Ez az aszimmetria az, ami sok esetben elutasítást eredményezett, ami más szavakkal azt jelenti, hogy ezekben a kapcsolatokban Magyarország volt alapvetően érdekelt, és kevésbé az említett hatalmak. Természetesen az aszimmetrikus viszonyok ellenére a magyar kul-

túrdiplómácia nem volt teljesen sikertelen: a már korábban is működő magyar intézetek (pl. Franciaországban) újbóli beindítása és a tudóscserék, az ösztöndíjak terve, valamint a nagyon intenzív szakkönyv- és folyóirat-beszerzések is ezt igazolják. A kultúrdiplómácia lehetőségeit 1947 után jelentős mértékben befolyásolták a hazai és a nemzetközi élet változásai is: a belpolitikában az MKP fokozatos hatalmi túlsúlya, majd az 1948-as fordulat, a nemzetközi életben pedig a hidegháború. A Szovjetunió 1948-ig halogatta a kulturális kapcsolatok fejlesztését, hisz azokban egyáltalán nem volt érdekelte; a fordulat után viszont a kulturális kapcsolatokat az „imperializmus elleni harc” és a „népi demokratikus országok együttműködése” keretében utalta, aminek a kétoldalú kulturális egyezmények jelentették a szerződéses keretét. A nyugati hatalmakkal kezdeményezett kulturális kapcsolatok fejlődését pedig a hidegháború akasztotta meg – a biztató kezdetek ellenére. E csoportba sorolhatók a magyar–svéd kulturális kapcsolatok is. A magyar kultúrdiplómácia irányítói egy olyan magas presztízsű országgal kezdeményezték a kulturális kapcsolatok fejlesztését, amellyel a kapcsolatokat nem terhelte a nagypolitika.

A kölcsönös érdeken alapultak Magyarország kulturális kapcsolatai Romániával, Jugoszláviával és Zsidó-Palesztínával. E három ország közül Románia érdekei voltak a leghasonlatosabbak Magyarországhoz: ezt mutatják a béketárgyalásokig igen aktív, kölcsönös kulturális kapcsolatok. A magyar–román viszony alakulásának mutatójaként folyamatosan javultak az erdélyi magyarság kulturális és oktatási lehetőségei is. Hasonlóan kedvezően változott a két világháború közötti viszonyokhoz képest a jugoszláviai magyarság helyzete, és fejlődtek a magyar–jugoszláv kapcsolatok. A magyar politika összetett érdeke állt a Zsidó-Palesztínával kialakított kulturális kapcsolatok mögött. Zsidó-Palesztína nagyszámú magyar származású lakosa és az általuk képviselt magyar kultúra magyarázta e reláció fontosságát.

A korábbi, magas szintű kapcsolatok és a kölcsönös érdekek jellemezték Magyarországot, valamint Olaszországot és Lengyelországot kulturális kapcsolatait. Olaszország és Magyarország között évtizedes, igen aktív kulturális kapcsolatok voltak, amit 17 magyar intézet és működő kulturális egyezmény jellemezett már a két világháború között is. Az olasz–magyar kulturális kapcsolatok súlyát és

helyét a két ország politikájában az első világháború utáni, hasonló helyzetből kitörni akaró országok szándéka alakította. A második világháború után ezekre az előzményekre „épült rá” az új kulturális kapcsolatrendszer. A magyar kultúrdiplómácia jól ismerte fel a korábbi kapcsolatok adta lehetőségeket. Olaszország esetében még a hidegháború során sem épültek le annyira a kulturális kapcsolatok, mint más nyugati országok esetében. Lengyelország vonatkozásában is több évszázados előzményekre és kölcsönös barátságra építhetett a magyar kultúrdiplómácia. Mindkét országban magyar intézetek és tanszékek reprezentálták a magyar és a lengyel kultúrát.

Nem centrális kapcsolatok jellemezték a magyar–török és a magyar–bolgár kulturális kapcsolatokat. Törökország részéről hagyományos magyarbarátság nyilvánult meg, ám a két ország érdekei perifériakussá tették a kapcsolatokat. Hasonló módon alakult a magyar–bolgár kultúrdiplómácia is, hisz egyik ország sem jelentett „kitörési pontot” a másik számára. Bulgáriával a „népi demokratikus” jellegű kulturális egyezmény jelentett mérföldkövet 1948-ban.

Új orientációk hangsúlyozása a magyar–német kulturális kapcsolatokban. A német kultúrához való viszony alapproblémáját az elhatárolódás és a német kultúrkörhöz tartozás kettőssége jelentette. A magyar kultúra vonatkozási pontját évszázadokon keresztül a német kultúra jelentette. A vesztes háború utáni elszigetelődés oldása együtt járt a német kapcsolatok súlyának csökkenésével. Magyarország a korábbi évszázadok orientációját folytatta, amit Ausztria és Bécs jelentett. Így a magyar kultúra szempontjából fontos német orientáció megőrizhető maradt, egyúttal adottak voltak a monarchia alatt és a két világháború között létrehozott kulturális és tudományos intézmények is. A magyar kultúrdiplómácia új németorientációját jelentette még Svájc is, amellyel már a világháború alatt élénk kapcsolatok jöttek létre.

N. Szabó József plasztikusan mutatja be a vesztes háború utáni elszigeteltségből kitörni akaró Magyarország kultúrdiplómáciai törekvéseit és azok mozgatórugóit. A kultúra és a kultúrdiplómácia hasonló szerepet játszott az első világháború utáni magyar politikában és diplomáciában is, így nem kellett járatlan utakat keresnie – intézmények, szerződések, szakemberek és tapasztalatok álltak rendelkezésre. A kultúra újra fontos legitimáló szere-

pet játszott, megnőtt a magyar kultúra és tudomány eredményeinek és az emigrációbeli tudósoknak, valamint művészeknek a jelentősége. A szerző monográfiája összefoglaló fejezetében a kultúra ágazatai szerint összegzi kutatása főbb eredményeit. Az összegzés jó áttekintést ad a kultúr diplomácia törekvéseiről és eredményeiről, és segít értelmezni a korszak folyamatait. Hasonló módon segítenek a folyamatok megértésében a jól eltalált fejezetcímek is.

Szabó József monográfiája Magyarország 1945–48 közötti kultúr diplomáciájáról eredeti műnek számít. A „köztörténetírás” kevésbé foglalkozott e korszak kulturális életével és kultúr diplomáciájával, a területtel foglalkozó egyéb írások pedig nem adtak ilyen teljes képet a kultúr diplomáciáról.

ról. A monográfiát ezért mindazoknak ajánlom, akik a korszak kutatói vagy „csak” érdeklőjei a téma. Különösen ez utóbbi olvasókra való tekintettel előnyére vált volna a monográfiának egy bevezető, áttekintő fejezet, ami a korszak főbb történéseit mutatta volna be. A monográfia tudományos apparátusa is figyelemre méltó, a levéltári forrásokon túl a korszak publicisztikáját is elemzi. A monográfia tudományos jelentőségét és az íranta megnyilvánuló érdeklődést jelzi, hogy hamarosan megjelenik az Akadémiai Kiadó gondozásában angol nyelvű változata is, amelyet bemutatnak a Frankfurti Könyvvásáron, valamint a Hannoveri Világkiállításon.

Fónai Mihály

SZÉMAN, ZSUZSA

TWO TOWNS: SOCIAL ALTERNATIVES IN A TIME OF CHANGE. (KÉT VÁROS SZOCIÁLIS ALTERNATÍVÁI AZ EZREDFORDULÓN)

**British Know How Fund for Hungary, MTA Szociológiai Kutató Intézet,
Budapest, 1999. 101. o.**

A kétnyelvű könyvecske újszerű vállalkozásról ad számot. A szerző azt vizsgálta, hogy vajon két közepes nagyságú magyarországi város, a 45 000 lélekszámú Ózd és a 34 000 fős Gyöngyös milyen társadalmi problémákkal néz szembe, és azokra milyen megoldási alternatívákat talál, illetve alkalmaz. A szociológus Széman Zsuzsa a British Know How Fund for Hungary támogatásával és a helyi önkormányzatok együttműködésével interjúk sorát készítette el, és feldolgozta az egyéb forrásokból rendelkezésre álló adatokat.

A két város gazdasági helyzete eltérő, Ózd válságával szemben áll Gyöngyös gazdasági stabilitása. Mégis mindkét városban a legfőbb szociális gondot a lakosság elöregedése, a munkanélküliség és a roma kisebbség problémái jelentik. Ózdon 1999 elején a regisztrált munkanélküliek aránya 24,7% volt, és ugyanennyire becsülték a regisztráltakok számát. A város lakossága csökkenő tendenciát mutat, míg a roma népesség száma, amelynek becsült számaránya 14–15%, növekszik.

Bár a munkanélküliek aránya Gyöngyösön is némileg az országos átlag feletti volt a kutatás idején, az ózdinál mégis jóval alacsonyabb szintet ért el. A roma népesség ebben a városban csupán a lakosság 3-4%-a, iskolázottságuk alacsony foka, lakáshelyzetük és eltérő életvitelük miatt az önkormányzatnak mégis foglalkoznia kell a problémáikkal.

A két város számos közös és eltérő vonással rendelkezik. Közös jegyük, hogy az önkormányzat mindkét városban alapvető feladatot vállalt fel a szociális feszültségek felszámolásában, igyekezett a szociális hátrányok újratermelődését megakadályozni. Ezért mind Ózdon, mind Gyöngyösön az ifjúságot célozták meg, és nagy figyelmet szenteltek azoknak az általános iskoláknak, ahol nagyarányú a hátrányos helyzetű gyermekek jelenléte.

A két városban az önkormányzatok látókörébe olyan szociális területen működő civil szervezetek kerültek be, amelyeket a polgármesteri hivatal támogatott, velük együttműködési megállapodást,

szereződést kötött, vagy alkalmankénti közös akci-ókat szervezett. A civil szervezetek pedig részt vet-tek válsághelyzetek megoldásában és innovációs modellek létrehozásában.

Ózdon is, Gyöngyösön is jelentős volt a civil szféra forrásszerző képessége, főképpen külföldi kapcsolataik révén. Sokat számított a szervezetek vezetőinek személyisége, az önkéntesek munkája, a kapcsolati rendszerek, menedzselési technikák és az a törekvésük, hogy kötődjenek a civil szféra többi szereplőjéhez, az önkormányzathoz és az üz-leti szférához.

A piaci szféra mindkét városban valamilyen mó-don megjelent a jóléti politikában részben adomá-nyokkal, részben munkahelyteremtéssel.

A gazdasági helyzet különbségein túlmenően azonban Ózd és Gyöngyös között számos eltérés mutatkozott. Ózdon például a civil szféra önálló-an, viszonylag kevés önkormányzati támogatással is képes volt megállni a helyét, önálló intézmény-rendszert, szolgáltatásokat hoztak létre rövid idő alatt. A sokszereplős szféra nagyfokú innovációs készségről tett tanúságot, és életképesnek bizo-nyult. A számos szereplő jelenléte azt eredményez-te, hogy a civil szféra és az önkormányzat kapcsola-ta is intenzívebbé vált. Ózdon a piaci vállalkozó mind aktív, mind passzív módon részt vett a jóléti politika alakításában. Hamarosan kitént, hogy az üzleti szféra nagyobb része hajlandó tenni a város jóléti politikájáért. Ezért a Know How Fund által kezdeményezett kerekasztal-beszélgetés is sikere-sen hozta össze az önkormányzatot, a civil és az üzleti szférát a jóléti területen, és vette rá közös pályázatok benyújtására.

Ugyanakkor Gyöngyösön az üzleti szféra való-ságos fallal vette körül magát, és alig alakult ki sikeres párbeszéd a piaci vállalkozók és az önkor-mányzat között. Sőt, az önkormányzat csak néhány jól működő civil szereplővel állt szoros kapcsolat-ban.

A sikeres ózdi példa arra hívja fel a figyelmet, hogy a nagy szociális feszültségek képesek moz-gósítani a civil társadalom szereplőit, továbbá hogy e feszültségek az üzleti világ résztvevőit is arra készítetik, hogy a helyi közösséggel azonosuljanak és abban aktív szerepet vállaljanak, és hogy az összefogás csak akkor sikeres, ha a három szek-tornak megfelelő koordinálója van. Az együttmü-

ködés elindulhat az önkormányzat kezdeményezé-sére vagy külső szereplő segítségével, de történ-het a civil szféra oldaláról is. Arra azonban min-denesetre szükség van, hogy innovatív, jó szerve-ző- és tárgyalókészséggel rendelkező, esetleg ka-rizmatikus személyiséggel vállalja a kezdeményezés nem könnyű feladatát.

Széman Zsuzsa könyve elsőként ad számot egy folyamatról, amely a magyarországi városok né-melyikében a közösség helyzetfelismeréséből fa-kadóan, másutt külső kezdeményezésre, de elin-dult, nevezetesen tehát a helyi önkormányzat, a civil társadalom szervezetei és az üzleti szféra sze-replői felvállalják a helyi szociális gondokat-feszült-ségeket, megindul közöttük a párbeszéd és kere-szik az együttműködés formáit, lehetőségeit a kö-zösség egészének érdekében. Voltaképpen a két város példája – és hozzátehetjük, hogy hasonló kezdeményezések Pápán, Salgótarjánban, Kecse-méten, talán másutt is elindultak – nem kevesebb-ről tanúskodik, mint a civil társadalom erősödésé-ről, arról a felismerésről, hogy csakis a helyi kö-zösségek ismerhetik pontosan gondjaikat, és csak is ugyanezek kereshetik-találhatják meg az azok eny-hítésének, feloldásának módját. Amikor egy-egy ilyen közösség képes félretenni a párthovatarto-zások mentén mutatkozó megosztottságokat, a szektorérdekeket és alkalmassá válik arra, hogy fel-vállalja saját települése, szűkebb környezete, ott-hona jobbítását, akkor az a helyi társadalom elin-dult a valódi autonómia, a politikai felelősségvál-lalás, a civil öntudat, a közösségépítés útján, azaz megtalálta azt az európai utat, amely a kontinens szerencsésebb felén élő közösségeket felvirágoz-tatta és megerősítette.

Széman Zsuzsa könyve példaértékű, mert a lé-nyegre összpontosít, sok információt közöl, szak-szerűen elemez, és a szerény terjedelem ellenére ad átfogó képet az átalakulóban lévő magyar tár-sadalom két településéről egy olyan területen, ahol a külső segítséget váró messianisztikus és eufóri-kus első évek után lassan érik a felismerés, hogy az egyes települések közössége jobbára csak ön-magára számíthat, ha az új évezredben szociális biztonságot akar.

Gáthy Vera

AKADÉMIAI KIADÓ

A. GERGELY ANDRÁS – BAYER JÓZSEF – KULCSÁR KÁLMÁN

A politikatudomány arcai

A kötet tanulmányai az MTA Politikatudományi Intézetében folyó kutatások eredményeit mutatják be. Összeállítói arra törekedtek, hogy sokoldalú képet nyújtsanak a politikatudományról, ismertessék annak legfontosabb nemzetközi eredményeit, elméleti alapjait és irányzatait, főbb kutatási ágait, s emellett a magyar politikai valóság átalakulásáról is számot adjanak az újabb kutatások tükrében. Az Olvasó tájékozódhat belőle a rendszerváltás alkotmányos modelljéről, a kialakuló pártok és általában a hazai pártrendszer jellegzetességeiről, a választói magatartás és a politikai kultúra változásairól. A nemzetközi környezet megváltozásának fő tendenciáiról is olvashatunk benne, valamint a politikatudomány olyan kutatási ágainak meghonosodásáról, mint a politikai tudáselméletek, a politikai antropológia és a politikai pszichológia.

A kötet kiváló segédanyag a felsőoktatásban folyó politológiai képzéshez, de igényt tarthat mindenki érdeklődésére, aki követni akarja a társadalmi és politikai átalakulás folyamatait.

ISBN 963 05 7708 9

672 oldal

Ára: 4200,- Ft áfával

A könyv megrendelhető:

Akadémiai Kiadó, Vevőszolgálat
1117 Budapest, Prielle Kornélia u. 4.
Tel: 464-8200 464-8202
E-mail: custservice@akkr.t.hu

www.akkr.t.hu

Ára: 672,- Ft áfával

